

Orsz.-Levélár. Könyvtára
22612/19 69 H. sz.

Franklin-Társulat nyomdája.

8/2135.

T A R T A L O M.

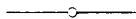
XV. SZÁM.

	<i>Lap</i>
IRODALMI TÁRSASKÖREINK EMLÉKEZETE BESSENYEITŐL KISFALUDY KÁROLY KÖRÉIG. — Toldy Ferencztől	1
DEMBINSZKI EMLÉKIRATAIRÓL. (II.) — Demár Jánostól AZ UJ KÖZGAZDASÁGI ISKOLA OLASZORSZÁGBAN S ELSŐ CONGRESSUSA MILANOBAN. — György Endrétől	16 42
CAESAR ÉS CICERO. (II.) — Boissier Gaston után. — Csiky Kálmántól	78
A MUNKÁS PÁRTOK ÉS AZ ÁLTALÁNOS SZAVAZATJOG NÉMETORSZÁGBAN. — Szathmáry Györgytől GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS HÁTRAHAGYOTT IRATAI. — Gróf Lónyai Menyhértől	119 134
KÖLTEMÉNYEK: <i>A Lili parkja</i> . Goethe után. — Szász Károlytól. — <i>Száll az idő</i> . Dömötör Jánostól	213
ÉRTESITŐ. — Fodor József: <i>Közegészségügy Angolországban</i> . Dr. I. J. — Barna Ignác: <i>Kvintusz Horációusz Flakkusz versei</i> . r. s. — Weisz Bernát Ferenc: <i>Az ingatlanok tűzkárterítéseinek állami szervezéséről</i> . — Dr. W. B.: Morley: <i>Struggle for national education</i> . Felméri Lajostól. — Hartmann E.: <i>Wahrheit und Irrthum im Darwinismus</i> . Dux Adolftól. — Kerékgyártó Árpád: <i>Hazánk évtapjai</i>	218

XVI. SZÁM.

A MUZEUMOKRÓL. — Pulszky Ferencztől	241
A TÁRSADALMI TUDOMÁNY ÉS AZ ANGOL PHILOSOPHIA. — Janet P. után —y. t.	258
ELSŐ SZÖVETKEZES LENGYELORSZÁG FELOSZTÁSÁRA NÉZVE 1656-BAN. — Szilágyi Sándortól . .	290

	<i>Lap</i>
MÉG EGYSZER A KÖZÉPISKOLA ÜGYE. — Brassai Sámuelről	332
DEMBINSZKI EMLÉKIRATAIRÓL. (III.) — Demár Jánostól	349
A TŐKÉK HÁBORÚJA. — Fenyvessy Adolfról	379
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Egy fiatal leányhoz.</i> Gyulai Páltól. — <i>A befogott Pegazus.</i> Longfellow után Lévy Józseftől .	425
ÉRTESÍTŐ. — Mill János Stuart <i>A deductiv és inductiv logika.</i> <i>Fordította Szász Béla.</i> Sz. B. — Szana Tamás: <i>Vázlatok.</i> <i>Széptani és irodalomtörténeti kisebb művek</i>	428



IRODALMI TÁRSASKÖREINK EMLÉKEZETE

BESSENYEITŐL KISFALUDY KÁROLY KÖRÉIG.

I. Az ó s az új világ irodalmaiban találkozunk az ízlésnek s a központosított munkásságnak egy oly tényezőjével, melyről az irodalmi történetírók egészen ugyan nem szoktak megfélejtkezni, de nagy hatását rendszerint csak akkor méltatják kellőleg, midőn az a politikai hatalommal egyesült, vagy hivatalos szervezettel és ranggal bírt. Találkozunk a Periklesek, a Ptolemaeusok és Augustusok udvaraival a classicus népeknél, a Mediciekével, a XIV. Lajoséval, a weimári fejedelmekével az új időkben; találkozunk ott az alexandriai muzeummal, valamennyi tudós társaságok e legrégiebbikével, itt a renaissance utáni akademiákkal, melyek a tudományok előrevitelére sokat, az ízlésére csak kivételkép, hatottak üdvösen. Azon tényezőről ellenben, mely a szabad s magán társaskörökben érvényesült, többnyire csak alkalmilag, írók és költők életírásaikban, veszünk tudomást, daczára annak, hogy azok némely irányokban messze kiható befolyást gyakoroltak az ízlés s az irodalmak sorsára. Nekünk csak *egy* Mátyás királyunk volt, kinek udvara a renaissance vívmányait örökre meghonosította hazánkban, de oly korban, midőn egy nemzeti irodalom felsőbb kifejtésére a múlhatatlan előzmények magában a nemzetben még hiányoztak, s ekép egy ilyen létesülésének, az európai műveltségnek keleti fajunkba beoltása által, csakis előfeltételeit teremthette meg, a mi pedig később Erdélyben, Bethlen s a két Rákóczi György körül megindulni látszott, e kisdud államnak csakhamar bekövetkezett elsüllyedése miatt alakító hatással nem lehetett; a Széchenyi akadémiaja végre

csak akkor keletkezett, mikor irodalmi társasköreinkből már oly költészet fejtett vala ki, mely egy, köztekintély által szervezett nyilvános tudományos testületnek támogatását igen, de irányadását többé nem igényelte, úgy hogy ennek főbb teendőjéül a tudományos vizsgálat élesztése maradt, mit hathatósan teljesített is. Igen, a tudományok magyar akadémiaja akkor jött, midőn költészetünk a művészi fejlettség magasabb fokára emelkedett már, de melyet nem minden társas kapcsolatot nélkülöző, egymástól elszigetelt elemeknek köszönünk, hanem ellenkezőleg különböző társaskörökben egymásra ható, s egy-egy közös irányban egyesülő erők fejtettek ki, s virágoztatnak fel.

II. Az első ily kör melyet ismerünk, legott irodalmunk feléledésekor, a *Bessenyei György társasága* volt, ez előtt épen száz évvel, melyet új meg új tagjaival, míg a nagy mozgató Bécsben lakott, körülte gyülekezni, tőle irányt és lelkesedést venni látunk. — Ez után 1787-től fogva a *kassai magyar társaság* következett, melynek élén Bacsányi állott; s 1790 óta Bécsben a *Görög Demeter köre*, ki, míg V. Ferdinánd nevelését nem vette át, tehát egy évtizeden túl, minden Bécsben lakó s koronként Bécsbe ellátogató magyar elemeket maga körül egyesített, s hatását nem csak az e kör által kiadott hírlapok, könyvek, hanem jutalomtételek által is éreztette, sőt 1791-ben az első magyar pályadíjt, Bárányi Péternek, a maga magyar *Psychológiája*ért, némi ünnepélyességgel nyújtotta át, Báróczy Sándor szónoklata mellett. — Szinte a kilenczvenes években jött össze Pesten Schedius Lajosnál néhány itt élt író, többnyire egyetemi tanárok: a széplelkű Haliczky, a német irodalom tanára, a hamvaiban is tiszteletre méltó Mitterpacher Lajos apát, a természetrajzé, a nagynevű vegyész Winterl, ki már 1784-ben kísérlett vala meg egy természettudományi társulat szervezését, Schönvizner és Schwartner historicusok, Kreil a philosophus, Dugonics a mathematicus és magyar regényíró, báró Prónay Sándor az encyclopaedista . . . kik philosophiai és historiai tárgyak felett német és deák nyelven értekeztek; mi a házigazda barátjának, Kármán Józsefnek, alkalmat adott magyar írói estélyeket indítványozni b. Podmaniczky Anna, gróf Beleznai Miklós tábornok özvegyének, háziúrnósége mellett, melyeken Pestnek magyar tudósai gyülekeznének: ez úton reménylván, hogy lassanként a magyar nyelvet veendik

fel munkáik írásában, s ekép Pest magyar irodalmi közép-ponttá válnék. Meg is nyílt ez újkori *első magyar salon* a lelkes úrnő házánál; a Kármán *Uránija* is, szinte Belezsnainé párt-fogásával, megindult, hogy a társas térrel párhuzamosan hasson egy középponti folyóirat is, midőn a Kármán váratlan halála s egy országos leverő esemény a nagy horderejű eszmének, sőt már kezdeménynek, véget vetett. A Martinovics-féle katastrópha volt az, mely, nem kevés írók részint börtönbe juttatván, részint a vesztőpadra, villámként csapott le az írói és buzgó nemzeti körökbe, azokban rémületet terjesztett, s minden ily társas szövetkezéstől sok időre elriasztott.

III. Csak e század második tizedében, ama szomorú esemény emlékezetének a világrendítő francia háborúk közepett elhalaványulta után, és József nádor rokonszenves politikájának hatása alatt, lélekzett fel ismét a magyar irodalom; és gróf Teleki László kir. táblai bárónak, a magyar nyelv s az akadémiai eszme buzgó és lelkesült mozgatójának háza megnyílt a magyar íróvilág előtt. A Teleki László asztala rendes vendégei a Marczibányi-küldöttség tagjai, s majd a *Tudományos Gyűjtemény* helybeli dolgozó társai voltak. A nagy szót Jankowich Miklós, a tudós és gazdag régiség-gyűjtő, és Horvát István, dr. Kovács Mihály és Fejér György vitték, míg Virág Benedek és Kulcsár István kényelmüket csak ritkán áldozták fel a nagyúri salonnak, Báthory Gábor superintendens és Mokry Benjamin extanár pedig tiszteletteljes zavarban helyet engedének a fulánk nélkül elmés Fáy Andrásnak s a joviális Szemere Pálnak, kik a nagy tudósokat a tudós grófnak hagyva — míg a historicusok a régi történet felett élénk, a theologus urak az akkor szőnyegre került hitelgyesülésről néha izgatott vitákat folytattak, a fiatal gróf Teleki József pedig tiszta látásával és nyugodt tárgyilagosságával a már tekintélyes férfiak hevét mérséklé — a ház asszonya melegítő és nemesítő szelleme sugaraiban lelték boldogságokat. Ha ezek néha Csokonai vagy Himfy elsőségéről vitakoztak, ha aesthetikai kérdéseket feszegetve, Szemere élesen és Schedius simán harczoltak a költői subjectivismus- és objectivismusról, ott Schiller, itt Goethehez sorakozva — a lelkes grófné, biztos szépzérékével s kedélyes modorával mindig győztesen kiegyenlítette az ellentéteket. Teleki László halála után (1821) e nemes sympósionok megszűntek, s én csak 1824-ben voltam

szerencsés, először, e felséges asszony előtt megjelenni, midőn Kazinczy Ferencz jóságából egy levél és csomó átvételével bízattam meg. A grófné kegyes volt a jelentéktelen kezdőt meghívással tisztelni meg; de folytonos érintkezésbe csak 1831 óta jöttem vele, midőn akadémiai állásom a Teleki-ház gyakori látogatójává és vendégévé tett. Soha nőben ennyi észt ily kedélylyel, ennyi méltóságot több kellemmel, a legforróbb hazafiságot ily európai kultúrával egyesülve nem láttam; ez gazdaggá és tanulságossá tette társaságát, mely felett igénytelen könnyűséggel s nem-keresve uralkodott, s azért nem nyommasztó, hanem művelő, de, és mennyire; — nemesítő is volt azon gyöngéd emberszeretetével, melyet mind az emberek feletti ítéleteiben, mind jótéteményeiben tanusított! Azért őt, mikor elhunyt, ép úgy gyászolta a magyar akadémia, mint Carolina Augusztia császárné, ki vele levelezett, a nádorné, kivel benső barátság fűzte össze, s a szám nélküli szegénység, melyre, mint halála után meglelt jegyzőkönyveiből kitűnt, hosszú áldásos életében egy milliót költött saját vagyonából. Bocsanat a kitérésért, de ki őt ismerte, róla szólván, képes-e e nagy, e fenséges alaknak csak torsóját mutatni fel?

IV. Míg ekép a köz lelketlenség és csüggedés középett a Teleki-ház kedvet és bizodalmat öntött a keletkező írói karba, s a ház asszonya benne buzgón táplálta a hazafiság szent tüzét, mely a siker, sőt az elismerés kétsége mellett, maga volt képes kitartásra edzeni a munkás férfiakat; míg e főúri kör művelőleg hatott a tudomány egyszerű embereire, s fényt kölesönzött az ügynek s az ügy képviselőinek egyaránt: a *Kulcsár István háza* volt az, hol a Teleki László néhány törzsvendége körül az ósdiak nyelvésze Beregszászi Pál s ezek kíméletlen malleusa, az újítók legbátrabb s a modern irodalmakban legtudósabb előharczosa Helmecezy, az *Esküvés* költője Gombos, s a vigjátékiró Sebestyén Gábor, de az új ivadék is, különösen Bilkei Pap Ferencz, Schittensam Szaniszló (az utóbbi Töltényi), Ungvár-Németi Tóth László s a hirtelen fényben feltűnt Kisfaludy Károly által képviselve, tarka vegyületben gyülekeztek, sőt koronként a vidék kitünőségei is, köztök 1815-b. Kazinczy Ferencz, szűkebb körben fogadtattak. Kulcsár István, 1806 óta az első és mind egyetlen pesti magyar hírlap írója, mint ilyen egyszersmind a pesti magyar írói társas életnek is természetes középpontja volt. Talentoma és ízlése kevés, tudo-

mánya több, hazafiúi önfeláldozó buzgósága legtöbb az egész körben: innen azon tisztelet és tekintély, melyben minden párt emberei előtt oly méltán állt. Kulcsár az volt e század első negyedében Pesten, a mi az elébbinek utolsó tizedében Bécsben Görög és Kerekes. Akkor az irodalom még nem volt kereseti ág, s a mi hasznot egy kedvelt hírlap, kiadónak hozott, azt ezek nem a magokénak, hanem az irodaloménak tartották, magokat pedig e szerény öszevegeknek a nemzet által megbízott sáfárjainak tekintették. Így amazok; így Kulcsár is a nyelvet és irodalmat érdeklő kérdések megfejtésére jutalmakat tűzött ki, könyveket íratott, azokat kiadta, vagy megjelent munkákat tömeges vétel és osztogatás által pártolt és terjesztett. S ezek körül ő nem válogatott a pártokban: ép úgy íratott az orthológ Beregszászival egy magyar szóképzéstant, mint kiadta a neológ Tóth László görög és magyar verseit. Horvát Istvánt ő bírta rá, hogy őstörténete *Rajzolatait* elkészítse, melyeket saját költségein kinyomatott és olvasóinak ajándékkul megküldött. A színügynek épen nem volt tevékenyebb és kitartóbb mozgatója, a megyénél úgy, mint a közönségben lapjai által s a társas téren, s nem volt nálánál boldogabb senki, midőn odáig vitte, hogy egy állandó pesti magyar színház számára a hatvani-utczában lakháza mellett üresen állott telek leginkább az ő fáradozásai folytán megvétetett; s viszont keserves könyveket sírt, midőn e telek, hosszas pusztán-heverés után, gróf Cziráknak eladatott, mert ezzel annyi édes gond és munka fél sikerét örökre eltemetve látta. A megtestesült hazafiság volt tehát az, melynek benne annyi derék férfiú önkényt és őszintén hódolt; mely az ő társaskörét bizodalommal töltötte el iránta, a miért minden irodalmi szándék és terv nála beszéltetett meg, s orthológ és neológ az ő körében vitatta meg a kor legfontosabb kérdéseit: a nyelvújításét, s a Kazinczy által indított s az ő körében Helmezy Mihály által oltalmazott vers-reformot, ámbár mindkettőt szenvedélylyel és részrehajlással, mely azokat tisztába hozatni nem engedte. És önála volt az, hol a *Tudományos Gyűjtemény* terve elkészült, és készen ajánlatott Trattner János Tamásnak, a vállalkozó kiadónak, életbe léptetés végett; nála volt az, hogy — daczára az erről szállongó fable convenuenek — az *Aurórát* Kisfaludy Károly indítványozta, s nála főzetett ki az egész „alapítási terv“, mely szintén már készen tálaltatott fel a Trattner fár-

sángi estélyén, hol az aláírások is megkezdették, de ez egész alapítási ügy főleg Kulcsárnál vitetett azon túl is. Ekép nemzetiségünk kifejlésére az akkor még szerény és idegenes fővárosban, az irodalomnak, főleg tudományos részeiben, munkába vételére, de a színügy és szépirodalom felvirágoztatására is, a Kulcsár István körének, századunk két első tizedében, nevezetes, sőt döntő befolyása volt; s ez képezi legszebb czímét e nemes hazafi iránti méltó hálatartozásunknak. De e kör szakbeli heterogén elemei, nyelv dolgában túlconservatív hajlamai, a költészet iránti érzéketlensége, melyet mint nemzeti ügyet támogatott ugyan, de külső héján túl eszmecsere tárgyává nem tett: okozták azt, hogy az ízlés nemesítésére általában nem hatott.

V. E körülmény természetes következése az lett, hogy a költők azt, mit a buzgó, de mereven és inspiráció nélküli Kulcsárnál fel nem találtak, másutt, a vídám, élczes, de meleg kedélyű és költői lelkületű Vitkovics Mihálynál keresték fel, kinek vendégszerető háza már 1808 —, de majd rendszeren 1812 —, tudniillik az óta, hogy Theodórájával szerelmi frigyben egyesült — a Pesten élő szépszemeknek mindig nyílt, kedves és lélekderítő gyülekezőhelye lett. E kör első törzsét a *Kazinczy triásza*, maga a mester által így nevezve, tette: Vitkovics, Szemere és Horvát István, az akkor még ifju Horvát István, ki itt egészen más volt, mint Telekinél és Kulcsárnál: mert itt a költők közt maga is majdnem költő lett, koronként maga is áldozott egy-egy versecskét a lant istenének, három éven át egy kis almanachot tett közzé, a *Dámák Kalendáriumát*; egyszer pedig a *Hat Sonett* kiadásával lepte meg Szemerét és Kazinczyt. De később is, mikor a komoly historiai músa, az ő arcának is komolyabb kifejezést, társalkodásának követelő, néha fanyar hangot adott: itt, visszaijodva gyönyörködött a házi úr nyájas éneklésében és élczes epigrammai játékaiban. Én, kinek — mit örök halálával ismerem el — szabad volt, 1821 óta már, tanácsért hozzá folyamodnom s imponáló tanulságos beszédeit néha órákig lesnem, a Vitkovics-körben alig ismerem ama szigorú férfiúra, kitől a gyengék annyira félték: szeretetreméltó mosoly üzte el homlokáról azon fellegeket, melyeket reá akkor már az élet gondjai s az irodalmi ízetlenségek feletti, bár szorgalmasan rejtett, neheztelések is voltak, de melyek a mosolyon keresztül részvétet gerjesztőleg villám-

lottak át. Csak itt érezte magát jól az agg Virág Benedek, kit Theodóra soha kézcsók nélkül nem kísért le a ház küszöbéig, s kinek névnapja úgy, mint a Kazinczyé, minden évben egy külön ünnepély tárgya volt. Itt mondta el Fáy, a házi gazda kérésére, néha azon ifjúkori dévaj költeményeit, melyeket ha barátjai ónnal leloptak, ő a censúrai institútiót mint védpaiszsát szeszélyesen magasztalta. Itt olvasta fel 1810-ben Kölcsey az első magyar románczot, a maga *Rózáját*, itt 1815-ben Szemere és ő a magok gúnyorait a *Mondolat* ellen, s itt dörögte el Helmezy, hatalmas apologiáját a nyelvújításnak, melyhez aztán Horvát István, akkor egyetlen ismerője régi nyelvünknek, jószívvel nyújtotta rögtönzött adalékait. Itt olvasta fel Gombos Imre apró vígjátékait, melyek sajtót soha sem láttak; itt Ilosvai Samu, a *Palugyai* regény szerzője, dalait, és Hubay József, ódáit, melyekben Szemere a Csokonai és Berzsenyiből csent ragyogó gondolatokat és kifejezéseket nem késett néma, de tiszteletteljes bókkal — mint nagyra becsült régi ismerősöket — idvezelni: mi aztán a bizodalmas társaság jó kedvét költötte fel, a közepszerűségeket pedig a háztól lassanként elriasztotta.

VI. Következménydús lett Döbrentei fölvétele e körbe, midőn 1809-ben Pesten átützván, abba Szemere által bevezettetett. A huszonhárom éves ifju akkor Erdélyben, gróf Gyulay Ferenczné házánál lakott mint nevelő, a hova Kazinczy által ajánlva volt. Társas szép idomai, hazafiúi tüze, és irodalmi hajlamai legott kedvessé tették őt a triász előtt, melytől azon szent ígérettel vált meg, hogy nem csak a rábizott kedves gyermekből jó hazafit nevel, hanem rajta lesz a nemzetiség, a nyelv és irodalom, még pedig a Kazinczy nyelve és irodalma érdekében, a társas téren is működni. Megszülemlett ekép a *Kazinczy-triász egy vidéki expositúrájának*, egy második, egy erdélyi, irodalmi középpontnak eszméje. Egy irodalmi folyóirat kiadására már ekkor buzdította volt őt Kazinczy, s a triász ezt munkákkal és pártfogás-szerzéssel támogatni ígérte. Döbrentei nem is feledkezett meg a szép feltételekről. Visszatérvén Erdélybe, ismeretségeket szőtt, levelezést indított több fiatal tudomány-szerető papok és tanárokkal; s midőn 1813-ban a grófi ház a nevendék Lajossal Kolosvárra ment fel, Döbrentei, keresve es felhasználva az úri házakkal az érintkezést, a nemzetiség és irodalom érdekében szerencsésen izgatott — (a Paszmosi Teleki

Ferenczet ő tette magyar költővé) — a tanult embereket maga köré gyűjtötte, rendes havi estélyeket adott, melyeken egymás munkáit olvasták, bírálták, teendőket osztottak ki egymás között; s ekép indult meg az *Erdélyi Múzeum*, s ekép születtek meg azon adalékok legtöbbszei, melyek erdélyi tollakból folytak. Sőt midőn az 1817—19. éveket Gyulay Lajossal Maros-Vásárhelyt töltötte, az ott immár rég elmúlt *Magyar Nyelvtelők Társaság* felélesztését is megkísérelte, készült és felterjesztett annak alaprajza, meg is alakított az új társaság s az ülések, remény fejében megnyíltak, de betiltattak, míg a megerősítés leérkezne Bécstől — mely azonban nem érkezett le soha. A buzgó mozgatónak pedig, befejezván nevelői tisztét, 1820-ban Magyarországra visszatérte után az Erdélyben általa támasztott irodalmi szép élet ismét megszünt.

VII. Míg Döbrentei ekép működött Erdélyben, Pesten még mind állott és virágzott a *Vitkovics köre*, mely legfényesebb napjait 1813-ban élte, midőn Berzsenyit, 1815-ben, midőn Kazinczyt, a kor két költőkirályát, színről színre üdvözölte. Fő jelentősége e körnek a nyelvújítási mozgalomban volt: a Kazinczy triászából fejlődve, minden új erőt magához vonva, az észrevétlenül irodalmi középponttá váló Pestben a nagy nyelvreformátornak egyetlen és erős vára lett. E névnek jele alatt volt benne testületi szellem, közös meggyőződés, lelkesedés, szeretet; volt talentum, finom ízlés; a vidám sympósionok soha nem költészet, kölcsönös bíráskodás nélkül. Azonban, midőn 1818-ban Kisfaludy Károly is belépett abba, a nyelvkritika helyében, ennek drámái, melyekről az egész világ beszélt, foglalták el a szőnyeget. Az ő jártassága a széptani elméletben s a modern népek költészetében ismeretében, vitái közt az ellenfeleit elborító gondolatgazdagság és rohamos sebesség, melyet, ha kellett, élcz és só fűszerezett és csipőssé tett; de már maga a tárgy, mely körül a társaság leggyengébbnek érezte magát: mind ez kényelmetlen lett a lassúbb gondolkodású, szépirodalmi dolgokban inkább érzékkel és tapintattal, mint biztos elvekkel bíró idős urakra nézve; a kétheti összejövetelek veszteni kezdenek kedélyességükből. Nevelte a bajt egy váratlan összekocczanás. Kisfaludy *Kérői* játszottak el; az ügyvéd közönség Perffyben Nagy István kir. alapítványügyi jogigazgató arczképeére ismert, s Vitkovics, nagy tisztelője a vélt megbántottnak, kissé komolyan támadta meg Kisfaludyt,

pártolva a többiek által, kik ez aristophanesi szabadságban a magyar színházra és irodalomra veszélyt láttak; s a kör először lett kénytelen fenyegető szót hallani az érzékeny költőtől: „No csak bántsatok: sorba színpadra hozlak benneteket.“ Vége volt a szívélyes egyetértésnek. S egyszerre azon vette magát észre a kör, hogy hiszen már széthulló félben van. Virág erősen vénült, s ritkán jött át Budáról nyárban is; Szemere vármegyei hivatala, Horvát családja, maga Vitkovics Verbőczy által voltak elfoglalva, eltartóztatva; Kisfaludy az *Auróra*val, mely különben még itt tartatott keresztvíz alá Szemere által, egy új középpontba kezdé gyűjteni maga körül az új erőket: a barátokat már csak Mihály napja hozta össze az egykor oly vidám falak közt a ház urát köszönteni, a Vitkovics-kör — nem volt többé. S míg most a kereszt-utczai régi kastélyház küszöbén költők helyett már csak cliensek és prókátorok találkoztak: egy új társaság, az *Auróra-kör* kezdett a gróf Károlyi György üllei-úti házában képződni, melynek házi gazdája Bártfay László volt. E kör emlékezetének lesznek a hátralevő fejezetek szentelve.

VIII. De itt feljebb kell kezdenem. Kisfaludy Károly már 1819 végén ismerkedett meg a gróf Károlyi háznál, hova gróf Waldsteinék által hivatalos volt, Bártfay Lászlóval, a grófi ház titkárával, ki által nyeretett meg először Kazinczy irodalmi reformjai számára, melyeket aztán az *Auróra* első évfolyama gyakorlatilag hatalmasan hirdetett, Kazinczynak magának örvendező meglepetésére úgy, hogy ez méltó dicsekvéssel kiáltott fel Kisfaludy Sándorhoz írt levelében: „Az a nagy dísz, melyet lelkes öcsed *Auróráján* elöntve látunk, az én *munkám!*“ Így lett Kisfaludy Károly — nem hivatalosan, mint az egykori triász, hanem magától — a Kazinczy zászlaját lobogtatva, *egy új kör középpontjává*, mint kinek *Aurórájához* az elébbi körök tekintélyei, gróf Teleki József és Schedius, Kulcsár és Horvát, Szemere és Vitkovics, Fáy és Kölcsey, sőt maga Kazinczy is munkásan csatlakoztak; mindennapi látogatói pedig azokon kívül, kik tegnap még tanítói voltak, mint Helmezy és Bártfay, a Kazinczyt tisztelő legifjabb nemzedék tagjai, kik tőle tanulni, az általa kitűzött új irányokban általa vezetetni szerencsénknék tartottuk, s kik közül Bajza, Czuczor és Vörösmarty nem sokára költészetünk ez újabb — aurórai — korszakának fő díszjeivé lettek. Ha addig a magyar költő,

talentomát a lyra szűk körében, s magyar és külföldi példákön leginkább gyakorlatilag nevelte fel: Kisfaludynak, mint alaposan kimívelt szépésznek, elméleti tudománya, mélybe ható ítélete, ehhez világ- és emberismerettel táplált lélektani tekintetei, és irodalmi széles ismeretei által ifju barátai látköre kiszélesedett, s bevezettünk a nálunk régtől fogva nem mívelt *tárgyilagos* költészet ismeretébe; compositió és karakter-rajz körül annyi reánk nézve újat tanultunk tőle, miről Schedius aesthetikai leczkém nem hallottunk volt semmit: hogy okúlva és csodálva őt, csüggtünk ajkain, főleg midőn a (német) játékszínen feltűnt új darabokat beszélve meg, éles ítézetét szelleme és tapasztalásai egész gazdagságával illusztrálva, egy merőben új világ nyílt meg előttünk. Ilyenkor szívesen megfélelt ő közbevetett kérdéseink vagy kételyeinkre, motiválta saját eljárását dolgozataiban, ha egy és másnak okát tudakoltuk, s ép oly szigorral gáncsolta saját régiebb darabjait, mint a magunkéit, melyeket bírálata alá terjesztettünk. Soha nem hallottam valami „módszeresb“ előadást — pedig hallottam itthon s a külföldön eleget — mint a milyet egy ízben a történeti drámáról rögtönzött előttünk, midőn Vörösmarty a maga *Salamon királyát* közölte vele (mely utóbb e nyomon átdolgozva jelent meg), s ekkor olvasott fel némely részeket *Konstantinápoly veszedelme* című, egészen soha ki nem vitt drámájából, magyarázgatva, mint kívánta abban azon feladást megoldani: nem egy egyes hős, hanem egy egész nemzet bukását drámailag megalakítani, s így egy dramatizált epost adni, a milyeket Shakespeare legtöbb történeti drámáiban látott. Általában, mind lakásán, mind sétáinkon a társalgás nem folyt egyébről, mint a művészetéről, s koronként a politikáról is, név szerint 1823 óta az alkotmány sérelmei, a megyékbe küldött királyi biztosok, s az 1825-iki országgyűlés elején a kedvező közjogi leíratról; valamint a nemzetiség s az akadémia ügyéről, melynek felállításában, nagy megbotránkozásunkra nem hitt, míg 1828-ban Széchenyi által felkeresve, s őt, az ő szívósságát és okosságát megismerve, akkor is hitt, midőn iránta viszont mi teljesen kétségbe estünk. S ezek így folytak nála és vele 1826-ig, midőn Bártfay megnősülvén, s a Kisfaludy-körnek megnyitván vendégszerető házát, mi egyszerűen abba tettük át tanyánkat, de úgy, hogy rendes mindennapi látogatásaink nála egészen soha sem szüntek meg.

IX. Időközben Bártfayt az ekkor már megosztzkodott Károlyi testvérek közül gróf György vette volt személye mellé. Boldog az oly hatalmas, ki bizodalját ily munkaerőre és jellemre ruházhatja át, de boldog az oly mívelt és önérzetes férfiú is, ki ily úrnak áldozhatja munkásságát, életét, mert őt hazafiúi és magán erényeiért tisztelnie, bizodaljáért és jószágaiért szeretnie kellett volna, ha ura nem volt volna is. Kevés férfiút ismertem, ki Bártfaynál több általános műveltséggel, alaposabb ismeretekkel a szépirodalomban, a történetben és jogban bírt; e mellett oly józan biztos itélettel, szellemmel és ízléssel, és ki csak azért nem szerepelt az irodalomban, mert a mely idejét nem ura érdekeinek szentelte, azt folyton tanulásra és jegyezgetésre fordította. Fiatalkorában költött is: néhány szép verse s egy nagyobb históriai elbeszélése meg is jelent az *Auróra*-ban, de magát csak műkedvelőnek tekintette: hogy író legyen, hiányzott benne az önbizalom. Később egész lélekkel történelmi kútfő-tanulmányokat üzvé, több jogtörténelmi kérdésre tömegét gyűjtötte az adatoknak, melyeket, ha majd egykor nyugalomba bocsátatik, feldolgozni szándékozott: de midőn e rég óhajtott kor küszöbén állott, melyen a tudománynak reménylét kizárólag élhetni, elvesztettük őt. Restelte, hogy az akademiába őt pusztán remény fejében beválasztottuk, kik azt hívénk, hogy ezzel kényyszerítjük félre tenni bátortalanságát: ez egyre nézve mindazáltal csalódtunk benne: az írónak, úgy mond, egész ideje urának kell lennie: nekem kötelességem egész lélekkel uramat szolgálnom. A tanulmányt ezen túl is önmívelésnek és pihenésnek tekintette. Nyomossabb és tanulságossabb alig volt bárki részvéte irodalmi estélyeinkben, mindenikünk sokat adott ízlésére, itéletére, tudományára: többször kértük, írja le — mert a naplózás hasznos de időt rabló szokásáról nem mondott le soha — írja le eszméit, melyeket gyakran oly szerencsésen fejtegetett: de ő azokra nem fektetett súlyt, s nem tette. Mégis nem csak házi gazdánk, hanem valóságos elnöke volt szabad társaságunknak, melynek valódi születési éve az említett 1826, midőn házilag berendezkedett.

X. A fiatal özvegy, kit Bártfay, háza jó nemtőjévé tett, Mauks Josephína, egy szepesmegyei nemesház leánya volt. Zemplén több úri házaival családi összeköttetésben, itt előkelő nevelést vett, s benne szellem, szív, s irodalmi műveltség a legszebb öszhangzásban egyesültek. Élénk, vidám, szívélyes

és finom társalgását azon hév, melylyel a nemzeti ügyet s minden jót szeretett; azon igénytelenség, mely ily eszű és ismeretű nőknél ritkán találhatik, szeretetre méltóvá, társaságát vonzóvá s nemesítővé tette egyszersmind. Gyöngye kora óta a Kazinczy és gróf Dessewffy József családjaihoz baráti kötelekekkel fűzve, az irodalom s ennek emberei iránti tisztelet nála hagyományos levén, barátnékn volt, mielőtt személyesen ismert. Közénk jöven, rövid időn meleg szeretetünket bírta, s ennek csak azon határtalan tisztelet vethetett határt, melylyel erényei, egész nemes valója iránt viseltettünk. A leggyöngédebb barátság volt az, mely minket hozzá, őt hozzánk kötötte, s idővel, mikor minket is saját családaink vettek körül, s ezek is megtanulták rajta csüggeni, ezekre is kiterjedt, sőt az évek folytán, ha lehetett, mind erősebbé, bensőbbé vált. Hitveseink, nővérei, gyermekeink az ő gyermekei is lettek. A ti árnyékaitokat hívom tanuúl, dicsőült lelkek! Kazinczy Ferencz és Szemere, Kisfaludy és Kölcsey, Bajza és Vörösmarty, Szontagh és Zádor, és téged, ki szenvedéseid közt az ő körében lelted fel fő vigasztalásodat, Wesselényi Miklós! az lett volna-e nála nélkül életünk, munkásságunk, sőt némely munkánk is, a mi lett? Bocsánat a hosszabb kitérésért — de nem kitérés ez: e nő volt azon gyémánt kapocs, mely e legszebb lánczot összetartotta, mikor még egész és ép volt, és akkor is, mikor annak egyes szemei egymás után kihulltak, egész az ő sírjáig, melynél — annyi nemes keblek elhamvadván előtte — egymagam én hozhattam meg a kegyelet ez áldozatát, az egyetlen és utolsó rom e szép világból. S így el kellett ezeket mondanom, hogy érthető legyen azon folytonos művelő hatás, melyet a Bártfay-ház a Kisfaludy körére, ennek egész szellemi munkásságára, s így közvetve az irodalomra is, gyakorolt. A férfi alkot és világít, de ereje örökké nyers marad, és tüze égető, ha a női szeretet, szelídség és kellem nem mérsékli és nem szépití azt. Bártfay neje volt azon őrszellem, ki e szép kör érzései és tevékenysége felett észrevétlenül, s mindig nemesítőleg lebegett. Nem-tudva jobbak lettünk általa, ítéleteink méltányosabbak, kifejezésünk melegebb, a költők alakjai mind inkább közelítők az erkölcsi eszmény felé. A Bártfay-estélyek fűszere, sőt nem csak fűszere, hanem komoly tanácskozásaik tárgyai, költőink művei voltak úgy, mint a külföld nagy szellemeinek alkotásai, melyek olvastattak,

melyek felett eszmecsere folytattatott. Nem csak: hanem irodalmi actióink és polemiáink is itt határozottak el, itt bírálattak meg, mielőtt a közönség elé léptünk velök; de ha philippikáinkban a pezsgő vér, Bajza vitatkozási művészete a férfiak zajos javalását többnyire kivívta: a női szépérzék és biztos ösztön igénytelenül ellenőrizte a netaláni túlságokat. S ez volt mindig a helyes; s midőn mégis a makacsság és szélszély nem engedett, megjött többnyire a nap, mely őt igazolta. Josephine nem volt Ninon de l'Enclos vagy Madame du Bocage: amaz egy bájos de frívól, ez szabályos és hideg irodalmat csinált: ő körülötte a lángész is érezte a határt, melyen soha át nem szabad siklani; az irodalmi harcok pedig, melyek azon korban sűrűen követték egymást, nemtelenekké, részünköről legalább, nem válhattak.

XI. Mégis, daczára a szoros barátságának, mely e ház vendégeit minden időben összecsatolta, belső bajok még sem hiányoztak koronként. Mert jöttek perczek, melyekben irodalmi vélemény és érdeksurlódások a szent kört is veszélyeztetni látszottak, de csak látszottak. Így midőn Kazinczy az *Aurórától* a *Hébéhez* látszott átpártolni, és Kisfaludy azt, nem minden befolyása nélkül Sándor bátyjának, érzékenyen vette; midőn az iliászi ügy miatt Kazinczy és Kölesey közt megoszlottunk; midőn a *Conversationslexikoni* pörben Bajza és gróf Desseffy József közt, midőn a *Szent Hajdan Gyöngyei* kérdésében köztem és Kazinczy közt, midőn a két *Auróra* miatt Bajza és Szemere —, a *Jelenkor* tulajdonjoga felett Vörösmarty és Helmezy közt szakadások álltak be: ilyenkor ő mint kért, és csillapított, s mi mindent tett e nemes nő, hogy a megzavart béke helyre álljon, míg az, bár néha hosszabb idő múlva csak, de végre mégis, helyre állott — egyetlen kivétellel, mely Helmezy csendes kivonulását vonta maga után — s ki érezte ezt sajnosabban, mint ő? De minden más bajok elcsendesedése felett ki volt ismét boldogabb, mint ő?

XII. Az első csapás, mely, bár nem váratlanul, mégis, mikor bekövetkezett, kábító hatással sújtott le bennünket, *Kisfaludy Károly halála* volt, 1830. november 21. Nem csak egy szeretett barátot, tiszteletünk és halánk fő tárgyát veszítettük el, ki nélkül magunkat addig gondolni sem tudtuk: hanem ott állt — épen előttünk, kik nagy erejét ismertük, kik mások felett tudtuk, mit várhatánk tőle, s mit főleg ezen

túl, midőn a halálával egy időben felállított akadémia életbe lépendő, az ő munkásságának új mezőt nyitandó és támogatást nyújtandó volt — ott állt, mondom, előttünk az országos veszteség, egész nagyságában. A mi keblünket elfogta, határos volt a kétségbeeséssel! *Ki lép ürült nyomába?* volt, amit egymástól kérdeztünk, de a mire feleletünk nem volt. El voltunk keseredve a sors iránt, mely a nagyság küszöbéről rántja le a jövő hőstét. Híven fejezte ki az érzést, mely bennünk sajgott, Vörösmarty még három év után is, felkiáltván, barátja emlékezetére írt ódájában:

Minket kétszeresen sanyar
Égő fájdalom és nemzeti veszteség,
Mert a nagyra szülötteket
Nagygyá lenni kaján végzet irigyeli;
Félig kész remekek között
Pályájok derekán hullnak idő előtt,
S új hőst a megerőltetett
Század, hűnytaiért, kétkedik adnia!

Hetek múlva tért csak vissza eszméletünk, csak akkor találtuk meg kérdésünkre a feleletet, hogy: *Mi*. Éreztük, hogy cselekednünk kell, az általa pusztán hagyott tért vállvetve gondunk alá venni. Megkérdeztük a nemzetet, tudniillik az irodalmat szívéen viselő nemzetet, melynek szavazata kellett: emléktársaságot alkottunk: s el lettünk ismerve az addig páratlan részvét által, minek folytán, annyi viszontagságok után az emlék ügye ma már oda jutott, hogy felállítása biztosítva van. Elhatároztuk egy időben az ő munkái kiadását általam, s azok maig hat kiadást értek; elhatároztuk az *Auróra* s a *Kritikai Lapok* folytatását Bajza által — mindkettő 1837-ig folyt, s ez évtől fogva meg bővített program szerint a kritikai *Figyelmező*, s a tudományos és szépirodalmi *Athenaeum* lépett helyökbe, ez hét éven át, melybe időközben a *Figyelmező* is bele olvasztatott, s mely volt-e, és milyen, hatással irodalmunknak s az időközben állandósított pesti színügynek nemesebb fejlesztésére, meghatározni ez alkalommal nem reám tartozik; de az igen is, hogy kimondjam, hogy a tizenhárom éven át folytatott munkásság e körből vette életét erejét, s azon erkölcsi mandátumból, melyet elhúnyt mesterünktől öröklöttünk. De az egyes ember halandó: nekünk gondoskodnunk illett a jövőről is; gondoskodnunk, hogy barátunk emlékezete azon túl is intő

példakép, s a jövő nemzedékek legnemesebb erőinek állandó egyesítője maradjon azon czélokra, melyekre ő mostoha időkben oly fényesen, melyekre mi, derültebb időkben, az ő nevében, nem siker nélkül törekedtünk. Felállítottuk 1836 végén e Szépirodalmi Intézetet, melynek kebeléből van szerencsém ma, ily érdeklődő hazafiúi gyülekezet előtt, az elmúlt szép időkről kegyeletesen emlékezni.

XIII. És be is következett — a természet örök törvénye szerint — az idő, mely a Kisfaludy-kör tagjait egymás után kiszólitotta az életből. Közel egy évvel Szerzónk után elhagyott bennünket Kazinczy Ferencz, végső határán egy dicső és mind végig munkás életnek, nem keservet, hanem büszkeség érzését hagyva ránk és nemzetünkre. Őt 1838-ban Kölceynk követte legszebb férfikora delén, megsíratva egy ország és annyi hű barát által! Megjöttek azon sanyarú idők is, melyek földönfutókká tették Vörösmartyt és Bajzát, melyek éveken át ovatos lappangásra kárhoztaták e Társaságot is; megjött a kor és kör fő díszének, Vörösmartynak, szomorú elvonulás után hazafiúi fájdalmak közt történt elhúnyta; meg Bajza lassú halálának évei, melyeket a körre oly végzetes 1858. év rekesztett be. Ez időkben az egykor oly népes, oly vidor és tetterős szövetség már csak hármunkból állt: s ime ezek ketteje, Bártfay és Szontagh is, kevés hónappal utóbb, követte Bajzát: életben hagyva még a ház asszonyát, kinek koporsóját, 1860-ban, annyi jó barát közöl az utolsó, én magam követtem. — *A kör ki volt halva!* — Nem! a kör él, virágzik és gyümölcsöz a Kisfaludy-Társaságban, s fog élni mind addig, míg hazaszerezetéből és dicső traditióiból lelkesedést és erőt merítve, szerencsés lesz a nemzettől az „Éljen“ szavazatot kiérdemelni.

TOLDY FERENCZ

DEMBINSZKI EMLÉKIRATAIRÓL. *)

Második közlemény. **)

III.

Első közleményünkben annak kimutatására szorítkoztunk, hogy Dembinszki emlékiratai — bármennyire ajánlgassa is az Athenaeum — ép' oly kevéssé történeti forrás, mint akár Fallstaff rodomantádái.

Nem is azért folytatjuk e tanulmányt, hogy a körül még tovább bizonyítgassunk; hanem azért, hogy alkalmat kerítsünk, elmondhatni egyet-mást, a minek elmondására utóvégre megérkezettnek véljük az időt.

Mi ugyanis soha sem tudtunk azon közhelyszerű nézetnek hódolni, miszerint a szabadságharczunkról megjelent történeti művek túlnyomó részébe mindenünnen összehordott adat-rakást csak hadd szórja meg a jövődöbeli nemzedékek valamelyike; mi pedig, a kik benne éltünk, minél kevesebbet nyúljunk belé; nem lévén — hogy igazságosak lehessünk — eléggé elfogúlatlanok azon szereplők irányában, a kikkel, vagy a kik ellen annak idejében — daczára az események világrendítön nagyszerű voltának — saját személyes rokon- vagy ellenszenvünk, bizalmunk vagy kételyeink, reményeink vagy rettegeink szerint, talán még fondorkodni, sőt conspirálgatni is reá értünk.

Sőt ellenkezőleg — mi azt tartjuk, hogy épen az egymás iránt vagy ellen bennünk még lappangó elfogúltásnál fogva

*) *Dembinszki Magyarországon*. A vezér hátrahagyott kézirataiból összeállította Danzer F. Alphons. Budapest, 1874. Athenaeum. —

**) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 14-ik számában.

bizonyos cselekedetek belértékének meghatározására *mi* birunk behatóbb élelátással, mint bírandnak utódaink, a kik az általunk még személyesen ismert egyéniségek, a részünkről közvetlenül átélt események iránt talán majd csak lanyhán érdeklődnek.

Csak legyen egyszerűsmind bátorságunk akkor is híven közölni kutatásaink eredményeit, mikor ez annak, mit elfogultságunkban buzgón keresni indultunk, netalán épen ellenkezőjére sül ki.

Becsületes munkát csakis úgy végezhetünk. „A mit pedig ma tehetsz, ne halaszd holnapra“, tartja a közmondás. S ha mindegyikünk saját látkörén belül s erejéhez képest hozzá segít, még megérhetjük, hogy szabadságharczunk legfontosabb eseményeit s azoknak egymással összefüggését nemcsak azon számtalan torzképekben fogjuk bírní, melyekben idevágó, 1849 utáni történeti irodalmunk jelenleg bővelkedik, hanem a valódi tényeknek mindinkább megfelelő tanulmányokban is; mely utóbbiakat aztán kevésbbé öndicsőítő édes képzelgéssel ugyan, de annál férfiasabb öntudattal hagyhatjuk egy jövőndőbeli Szalay Lászlónk rendelkezésére.

Bocsánat e kitérésért! Hanem mi ennek, mint biztatónak, úgy éreztük szükségét, nehogy munkaerónket zibbasztó főlényt nyerjen bennünk azon kétely: vajon egy oly annyira gyarló művel, mint az, a melylyel Dembinszki emlékiratai magyar fordításában ajándékozott meg minket az Athenaeum, annyit bajlódni egyáltalán érdemes-e?

IV.

Putnokon hagytuk el Dembinszkit a Kazinczy-féle hadosztálylyal, szerinte (77. l.) 1849 február 11-én.

Vajon itt mit akart? — Felelet: A Kassáról Vácz felé elmenekült s útközben (Tornallyán) — Dembinszki föltevése szerint — magát befészkelni szándékozó Schliket innen elzavarni, — nehogy az akkor a Szepességben tartózkodni vélt Götz- és Jablonovski-féle két osztrák dandárral, valamint a bécsi kormány által ellenünk felbujtott szlovák felkelőkkel egyesülni időt nyerjen.

Következteté pedig Dembinszki Schliknek Tornallyán maradási szándokát azon hírből, miszerint Schlik Kassáról

Tornán, Jósafön, Aggteleken keresztül vonúlva, az utóbbi helyet is már elhagyta, — továbbá abból, hogy az osztrákok Tornallya környékén kenyeret süttetni rendelték, — s végre egy napiparancsból, melyben Schlik meghagyja katonáinak, hogy szennyesöket mossák ki.

Csaknem fölöslegesnek látszik itt arra figyelmeztetnünk a nyájas olvasót, mennyire oktalan következtetés, hogy Schlik azért nem szándékozhatnék Tornallyán túl folytatni kényszerűségből erőltetett hátrálását, mert „*már az aggteleki szorost is elhagyta*“. Mintha bizony oly nagy valószínűséggel járna, hogy egy kiéhezett ember, mivel két tál ételből valamieskét már evett, a harmadikból már nem fog kérni.

A mi pedig a kenyérsütést és szennyesmosást illeti, bármelyik sajtóvölgyi parasztasszonytól megtudhatta volna Dembinszki, mikép elegendő tüzelő anyag mellett, könnyen végezhető estétől reggelig, akár kétszer is, mind az egyik, mind a másik; ezek miatt tehát bizony meg nem szakad egy jó rendben úgy is csak nappali menetekben kivihető hátrálás folytonosságára.

Végre merő lehetetlenségnek látszik, hogy a mikorra Dembinszki a Kazinczy-hadosztálylyal Putnokra ért, Schlik hadserege nagyobb részének már Tornallyán túl, Rimaszombat felé folytatott hátrálását ki ne tudhatták légyen Dembinszki kémjei, vagyis inkább az e vidéken teljhatalommal kormánybiztoskodó Szemereéi.

Azonban bármi okból szánhatta légyen is el magát a támadásra Dembinszki: — az épen kéznél levő egyetlen hadosztályt nem ítélvén e vállalatra elegendő haderőnek, a már útközben (Sajó-Szent-Péterről) maga után Putnokra rendelt Máriássy-hadosztályt bevárando, csak harmad napra (szerinte február 13-kára) tüzi ki a támadást. És mikor végre megérkezik a Máriássy-hadosztály: Dembinszki még se mind a két hadosztálylyal támad, hanem csakis az egy Kazinczy-félével; s kudarczot vall, a mint azt előre láthatta volna.

E támadás indokolatlan voltát még Dembinszki magasztalója s emlékiratainak összeállítója, Danzer Alphons F. úr is feltűnőnek találja, a mint ez a 84. lapon, a csata-leírás végéhez jegyzés-alakban oda bigyesztett kritikájában mutatkozik, mely kritika ekképen indul meg:

„A Dembinszki által itt annyi részletességgel leírt tor-

nallyai csatáknak egészen más színezete van, ha annak leírását az osztrákok — el kell ismernünk, hogy tárgyilagos — hivatalos jelentésével összehasonlítjuk. *Dembinszki czélja*, melyet e csatával elérni óhajtott, e jelentés szerint *nem eléggé világos*. Mit akart vele elérni? Az osztrákokat kiszorítani Tornallyából? — Hiszen úgy sem akartak ott maradni, miután Schliknek mindenek előtt az állott érdekében, hogy a császári fő erővel egyesüljön, s e végből elérje Rimaszombatot és Losonczt. Schlik előtt tehát ez az egész összeütközés csak egy *előőrsi csatározás* jellegével bírt; Dembinszki ellenben nyilván *erkölcsi előnyt* akart kivívni, midőn az osztrákokkal, mint önálló főparancsnok összeütközött, a mire eddig alkalma nem volt. De ha *ezt akarta, akkor nagyon is győnge erővel lépett fel . . .*“

Dembinszki a támadás jó sikerének biztosítására tett elővigyázati intézkedései közül kiemeli, hogy Pillert az Aggtelek felől is Tornallyára intézendő egyidejű támadásra jókor felszólította.

Piller azonban nem működött közre; s e miatt őt okolja Dembinszki a tornallyai támadás eredménytelen voltaért.

Hadd lássuk, nem-e Piller is csak olyan bünbak Dembinszki tornallyai felsüléseért, mint a milyen bünbagnak Schlik megmeneküléseért Klapkát mutattuk be első közleményünkben?

Ha Dembinszki vádja alól — valamint amott Klapkát — szintúgy emitt Pillert is fölmentenünk sikerülni talál: előre kijelentjük, hogy érte nem igen tarthatunk különös elismerésre számot, mivelhogy folyton eszünkben van, hogy — a mint a közmondás tartja — „könnyebb utólérni a hazugot, mint a sánta ebet“.

V.

A Piller ellen emelt vádat illetőleg következőképen adja elő Dembinszki az ide vágó (szerinte történt) dolgokat:

(76. l.) „*Február 11-ike* reggelén Miskolczról Szent-Péteren át Edelény felé vonultam. Szent-Péteren talákoztam egy magyar nemessel, ki épen Szemeréhez készült azzal a jelentéssel, hogy Schlik már elhagyta Tornát s Aggtelek felé indul. Rögtön elhatározám, hogy ez iránynyal párhuzamosan a Sajó-völgy (77. l.) mentében fölfelé vonulok s még *az nap* (február 11-én) *este* csakugyan elérkeztem Putnokra.

„Itt ismét arról értesültem, hogy Schlik már az aggteleki szorost is elhagyá, s hadtestével Tornallyán fekszik s egyúttal arról, hogy Piller őrnagy Görgey hadtestétől *a múlt* (tizenegyedikére viradó) *éjjel* megtámadta őt s érzékeny veszteség után visszaszorítá.

„Mind ezekből azt látám, hogy az ellenség tovább fog itt időzni

„Tornallya sokkal nevezetesebb pont, semhogy az ellenségnek megengedhettem volna, hogy itt befészkelje magát....

(78. l.) „Miután azonban jól éreztem, hogy 5000 emberrel nem tehetem ki magamat annak a veszélynek, hogy egy hadtestet támadjak meg, mely számban annyira felülmúl s oly tekintélyes tüzéség fölött rendelkezik: *levelet írtam Piller őrnagynak*, hogy Schlik altábornagyot meg fogom támadni Putnok felől; s ajánlatot tevék neki — Piller őrnagynak — hogy tegye ugyanazt Aggtelek felől. *Hogy Piller őrnagynak elegendő időt engedjek* intézkedési megtételére: 13-kát tűztem ki az ütközet napjául. Három követet, mind a három buzgó hazafi, küldöttem hozzá, befogott szekéren, mindegyiket két órával a másik után; de egyikök sem tért vissza

(81. l.) „Tizenkettedikét arra használtam fel, hogy szekeret szerezsek, a mikre kenyeret, pálinkát, húst és szalonát rakhattam, hogy csapataimat képesekké tegyem a táborozásra hideg időben is; mert habár a fagy alábbhagyott is, az éjszakák mégis felette zordonak voltak

(82. l.) „Tizenharmadikán reggel jelentést vettem Máriássy alezredestől, hogy hadosztályával útban van Putnok felé

„Piller őrnagytól sem válasz nem érkezett, sem a hozzá küldött követek egyike se tért vissza. Azt kellett tehát hinned, hogy ajánlatomnak kívánt eredménye volt, s azért elhárározám, hogy Schliket megtámadom

(Február 13-kán.) „Délután 1 órakor szemben álltam Tornallyával.

(87. l.) „A csata egész sötét éjjig tartott
 „A (reá következő) éj folytán egy néhányszor kimentem a kocsmá szobájából, hogy az ellenség tábortüzeit megtekintsem.

. „Reggel — (tehát már február 14-kén) — 7 óra felé számos gyalog előőrsöket láttunk, s azok közül néhányat el is

fogtunk. Csakhamar azonban áthallszott az osztrákok riadója a mi táborunkba s lovasságuk felénk nyomúlt.
 „Mihelyt Máriássyt meglátta, azonnal megváltoztatta szándékát az ellenség.
 (88. l.) „Parancsot adtam Máriássy alezredesnek, hogy tartsa a csatamezőt délután 1 óráig és csak akkor vonuljon vissza Putnok felé.
 „Én magam szekérre ültem, hogy annál előbb érhessek Putnokra, miután levelezéssel hátrálékban voltam. A múlt (Dembinszki szerint 14-kére viradó) éjjel ugyanis négy futárt fogadtam a pusztán, kik mind fontos sürgönyöket hoztak.
 „Az első futár Piller őrnagytól hozott levelet, ki azt akkor írta, mikor a tornallyai ágyúzást már hallotta volt. Elmaradását következőleg indokolta :

„1. hogy közvetlen parancsnokának, tudniillik Görgey tábornoknak nem akarta megszegni parancsát; ez abban állott, hogy három menetnyire üldözze Schlik tábornokot, a mit ő, Aggtelekgig érve, teljesített, s hogy innen tovább ne merészeljen előre nyomulni ;

„2. hogy mind a három küldönczöm ugyan azon órában, febr. 12-én esti 7 órakor érkezett hozzá.

„Jelentését azzal végzé, hogy azonnal megkezdí visszavonulását Kassa felé.

„Ítélje meg maga az olvasó, mi értékkel bírt e mentegetőzés; mert megengedve, hogy ugyanazon órában — 12-én este 7 órakor — érkezett hozzá: mégis maradt ideje elég, hogy 13-kán reggeli 10 órára Tornallya felé indulhasson.“

Igy Dembinszki.

Szerinte tehát a Kazinczy-hadosztály (ő vele együtt) február 11-én *este* ért Miskolczról Putnokra.

Ez állítás ellen — tudniillik hogy csak *este* ért oda — nem igen lehet kifogásunk; megfelel az a helyi és időbeli körülményeknek. Egyelőre Miskolczról Edelényre (körülbelöl csak két mértföldnyire) szándékozván Dembinszki a Kazinczy-hadosztályt vezetni: nem valószínű, hogy Miskolczról az nap felette korán indultak légyen. Miskolczról Putnokig pedig jó *négy* mérföld. Az útközben-pihentetési, ló-etetési időt is számba véve, könnyen felfogható, miért nem érhetett Dembinszki a Kazinczy-hadosztálylyal *este előtt* Putnokra. Hogy pedig ő *e nélkül*, azaz a Kazinczy-hadosztálynál korábban, ért

volna oda, azért nem hihetjük, mivel Dembinszki maga sem állítja. Ő, ki annyira öntetszős, hiú ember, — ki még azt is különös megemléítésre méltónak tartja, *hogy ő éjjel néhányszor kiment az ellenség tábornözeit nézni*: nehezen mellözi vala hallgatással, ha elmondhatja magáról, mikép ő — az ellenség veszélyes közel-voltát semmibe se véve — a csak lassan haladó hadosztályt elhagyá, hogy maga minél korábban érjen Putnokra.

Itt tehát csakis *este* tudván meg, hogy Piller Schliket már a múlt éjjel az aggteleki szorosnál megtámadta s visszaszorította: rögtön combinált támadást tervez a Tornallyán táborozó Schlikre, oly formán, hogy ő maga (Dembinszki) Putnok felől (délről), Piller pedig Aggtelek felől (keletről) egyszerre támadjanak a tornallyai ellenséges táborra. Azonnal írt is Pillernek, és nehogy ez támadásával elkéssék, nem mindjárt a következő napra (febr. 12-ére), hanem a levél kelteinek csak holnaputánjára tüzé ki a combinált támadást.

Piller feleletéből egyebek közt azt is említi Dembinszki, hogy az ő levelét már február 12-én este 7 órakor (körülbelül *huszonnégy óra* mulva) adták Piller kezéhez, tehát elég korán arra, hogy Piller a levél vétele utáni nap (február 13-kán) délig Tornallyánál, Dembinszkiel egy időben támadhasson.

Ha mind ez — a hogy Dembinszki elbeszéli — a lehetőségek országába tartozik;

ha azon estétől fogva, melyen Dembinszki Pillernek önálló támadásáról hírt *egyáltalán* vehetett, a Dembinszki támadása kezdetéig csakugyan *annyi* idő folyt el, a mennyi szükséges, hogy Dembinszki levele Pillerhez *huszonnégy óráig* útban lehessen s Piller a levél vétele után még Aggtelekről Tornallyára *jókor* érhessen:

akkor Piller valóban Danzer Alphons F. úr védelmére szorúlt; ki ama kritikát, melynek kezdetét már fönnebb közöltük, ekképen folytatja:

„Piller segítségére támaszkodnia (Dembinszkinék) eleitől fogva hiba volt; először azért, mert *a szolgálati rend ellen* vétett, midőn egyenes parancsot adott Pillernek, a ki pedig Görgey közvetlen parancsnoksága alatt állt; másodsor pedig Dembinszki nem tudhatta, hogy ama három követ közül, kiket az osztrákok oly könnyen elfoghattak volna, csak egy is eljuthatott volna Pillerhez? Dembinszkinék tehát, ha „erkölcsi sikerre“

számított, minden esetre több erőt kellett volna magához vonnia, vagy a haszontalan összeütközést kerülni.“

Danzer Alphons úr — úgy látszik — felette zokon veszi magasztaltja, a „*nagy katonának*“ tornallyai kontárkodását. Elkéseredettségében még azon otrombaságra is képesnek tartja Dembinszkit, hogy *parancs* alakjában írta legyen az akkor még önállóan működő Görgey alatt álló Pillerhez intézett levelét.

Valamint már a bevezetésben több ízben, szint' úgy eme kritikában, ismét elvetette a súlykot Danzer Alphons F. úr, csakhogy itt *ellenkező irányban*.

Amott — t. i. a bevezetésben — „a lélekemesség ritka jellemű képviselőjét“ — (az Athenaeum fordítása szerint*) ismeri fel gróf Dembinszkiben; itt meg már annyi ildomot sem tesz fel róla, hogy parancsokat ne küldjön olyan főtisztnek, kinek (szolgálati állásánál fogva) szabad tetszésétől függ, elvagy el nem fogadni azokat.

Danzer Alphons F. úr sokkal alaposabban védheti vala Pillert, ha kevesebb felületességgel állítja össze munkáját; ha a Dembinszki hátrahagyott irataiban előforduló *időbeli* adatokat összehasonlítani nem resteli az eredeti *osztrák* forrásokkal, melyek itt első helyen döntő súlylyal *azért* bírnak, mivel az emberek általános sajátságainak egyike: hívebben tartani meg a rossz, mint a jó napok emlékét.

Rosz napjai voltak 1849. február első felében a Schlik-féle osztrák hadtestnek; s e rossz napok történetét elpanaszolja az igazság csaknem kesergő naiv hangján, hűségesen és részletesen egy ezen hadtestben az 1848/9-ki téli hadjárat alatt szolgált főhadnagy, a már 1850-ben megjelent művében.**)

Ezt tanulmányozta volna Danzer Alphons F. úr, mielőtt ama *bevezetés* meg eme *kritika* megírásához fogott.

*) Az Athenaeum ugyanis e helyet: „Doch nicht allein den befähigten General, sondern vielmehr noch den Führer voll Noblesse des Charakters finden die grossen Ereignisse in dem Grafen Dembinski“ — következőképen fordítja magyarrá: „De nemcsak a nagy katonát, hanem a lélekemesség ritka jellemű képviselőjét ismerjük meg gróf Dembinszkiben.“

***) *Die Winter-Campagne des Graf Schlik'schen Armeekorps 1848—1849*. Geschildert von Franz Koczička, Oberlieutenant im zehnten Infanterie-Regiment (Augenzeuge), Olmütz, 1850.

Ha figyelmére méltatja e történeti forrást: nehezen áll elő oly felületes, alaptalan kritikával, mely szerint Dembinszki Pillernek támadási *parancsot* küldvén (minek nyoma sincs az emlékiratokban) „*a szolgálati rend ellen*“ vétett; hanem inkább kimutatja, a mi nem sok fejtöréssel jár vala:

hogy Dembinszki, újra bűnbakot találva magának, itt is — mint egyebütt — valótlan állít, mindenképen elhítenni törekedvén az olvasóval, hogy Tornallyánál közreműködnie ugyancsak módjában vala Pillernek.

Az említett eredeti forrásról azonban talán nem is tudott Danzer Alphons F. úr, a mi — férczművének silány voltát figyelembe véve — épen nem valószínűtlen. Vagy ha mégis tudott róla: akkor ő — meglehet — valamint a Dembinszkire reá fogott *parancsküldést*, szintűgy „*a szolgálati rend ellen*“ való dolognak tartá azt is, hogy ő a herczeg Windischgraetz meghagyásából egy fő rangu tábornok által *compilált* történeti munka*) mellett vegye észre még amaz egyszerű főhadnagy önálló *eredeti* művét is, — melyből egyébiránt meríteni ama tábornok épen nem itéli magas önérzetével összeférhetlennek, csinálgatván belőle kivonatokat, persze: a forrás megnevezése nélkül és a Danzer Alphons F. úréhoz hasonló felületességgel.

Tegyük meg tehát már most mi, a mit Danzer Alphons F. úr, Dembinszki emlékiratait összeállítván, tenni — bármi okból — elmulasztott. Hasonlítsuk össze Dembinszki *idő-adatait* a Schlik alatt szolgált Kocziczka főhadnagyéival.

Dembinszki azt állítja, hogy Schliknek Piller által történt megtámadtatásáról *Putnokon, február 11-én este* hallott először.

Hogy Putnokon csakis *este* hallott róla, megengedjük; mert — a mint láttuk — est előtt nem is érhetett Putnokra. Nem engedhetjük meg azonban, hogy *már február 11-én volt legyen az*; mert Kocziczka szerint Piller csak két nappal később, azaz *február 13-kán*, még pedig nem az aggtelki szorosnál, hanem a Tornallyától (Kassa felé) egy mérfölddel távolabb eső *Szén* helységben rontott pitymallatkor Schliknek az előörsi szolgálatot elhanyagolt hátvédére.

*) *Der Winterfeldzug 1848—1849 in Ungarn. Unter dem Obercommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Graetz.* Im Auftrage Se. Durchlaucht des Feldmarschalls nach officiellen Quellen bearbeitet und herausgegeben. Wien, 1851.

És miután Dembinszki Schliket megtámadandó (saját szavai szerint) ugyancsak február 13-kán „delután 1 óraker szemben állt Tornallyával“:

világos, hogy Piller, ki az nap reggel még három mér-földnyi távolságban csatázott, *nem működhetett közre* Dembinszkiel.

De mi ekképen szóltunk imént: „Csak legyen egyszersmind bátorságunk, akkor is híven közölni kutatásaink eredményét, mikor ez annak, mit elfogultságunkban buzgón keresni indultunk, netalán ellenkezőjére sül ki“.

Azért nem is titkoljuk, hogy Dembinszki nem csak Piller támadásának napját, hanem a tornallyai csatanapot is hibásan jegyzi.

Kocziczka szerint ugyanis nem február 13-án, hanem *14-kén* támadott Dembinszki Tornallyánál.

És így Piller itt mégis közreműködhetik, ha őt a combinált támadásra *jókor* felszólítják.

Ezt tenni vajon módjában volt-e Dembinszkinék? — Igenis, *volt; de nem értett hozzá.*

Putnokról Jósafő- Petri- Szén vidékére, hol a győztes Piller február 13-án található volt, 6—7 órai idő alatt mindenestre eljuthatni, ha mindjárt rosz utakon is; tudni való: váltott lovakkal. Dehogya kell ahhoz 18—24 óra, mint a hogy Dembinszki három küldönczének kellett.

Hanem oly rendkívül fontos üzenetet, mint a milyen akkor a Dembinszki részéről Pillernek elküldendő vala, nem szabad ám akárkire bízni, ha mindjárt buzgó hazafi is az illető. A buzgó hazafiság magasztos valami, a hol önfeláldozó nagy tettekre buzdít. Dembinszki három küldönczénél, úgy látszik, a buzgó hazafiság csupán szép ígéreteken nyilatkozott, minthogy e három buzgó hazafinak — Dembinszki tanúsága szerint — 18—24 órai idő kellett ama 6—7 órai út megtevéésére. Ültett volna Dembinszki mindenik küldöncz mellé egy-egy megbízható erélyes főtisztet szekérre, s aligha ott nem terem Piller Tornallyánál másnap déltájt; mert úgy már hajnalban, nem pedig este 7 óraker veszi Dembinszki leveleinek legalább egyikét.

Hogy ama három küldöncz közül, a kikre leveleit Dembinszki bízta, elvállalt kötelességét egyik sem teljesíté, már onnan is világos, hogy — mint Dembinszki beszéli — egyikök

sem mutatta magát többé; mind a hárman restelvén buzgó hazafiságuk léha voltának kiderülését.

Dembinszki ügyetlen intézkedéseinek tehát az lett az eredménye, hogy Piller kora reggel helyett csak este 7 óraker vevé a leveleket *február 14-kén*.

Ezen nap helyett ugyan február 12-két emlegeti Dembinszki: mert a tornallyai csatát *február 13-kára* teszi s így el akarná velünk hitetni, hogy Piller már e csata előestéjén tudta, hogy a támadni elhatározott Dembinszki másnap az ő közreműködésére számít, — a mi egész egyszerűen azért lehetetlen, mert akkor Piller Dembinszki leveleit még azoknak Putnokról való elindulása előtt kapta volna meg.

Ugyanis:

hogy a Görgey-féle hadtest valamelyik osztálya, Piller nevű akkori parancsnokának vezérlete alatt, Schliket egy szerencsés támadással Tornallya felé visszaszorítá: ezt legkorábban, bárhol, csakis *e támadás napján* tudhatta meg Dembinszki.

Megtudta *Putnokon este*.

És egyedül e hír alapján szülemedheték ő benne a gondolat, hogy Schliket másnap Tornallyánál *egy időben kétfelől* is meg lehetne támadni, s csak e gondolattal *már terhes* fővel kezdhették Dembinszki annak meghányásához, *miként* tegye e kombinált támadást lehetővé s összevágóvá? — *mit* írjon Pillernek? *írjon-e* egyáltalán, vagy talán — oly közel az ellenséghez — nem tanácsosabb-e a *szóbeli* üzenet? ezt *hogyan* juttassa Pillerhez *úgy*, hogy *későn ne* érkezzék? *melyik* uton? kocsin-e vagy lóháton?

Mindezen kérdéseken túl kellett Dembinszkinak esnie, mielőtt első küldönczét útnak indíthatá. Addig okvetlenül *még később* este lett.

Február 13-án már csak jóval *öt óra után* áldozik le a nap. *Este* alatt tehát körülbelöl a délutáni *hatodik* órát értheté Dembinszki s az első küldöncz legkorábban *február 13-án este 7 óra körül indulhatott Putnokról* útnak; a második *kilencz*, a harmadik pedig éjjeli *tizenegy* óra tájt.

És a 6—7 mérföldnyire tartózkodó Piller *amott* ugyanakkor, mikor eminnen az első levél elindult, nemcsak ezt, de még az ezentúl, két — négy órával később elküldendőket is vette volna már?

Hiszen ez ördögi mesterséggel járna, még távirón is.

VI.

Szavunknak álltunk!

Megmutattuk Danzer Alpons F. úrnak, mily könnyű dolog lett volna, — ha kevesebb felületességgel jár el — eredeti osztrák forrás nyomán alaposan védenie meg Pillert Dembinszki invectivái ellen. Mert a Danzer Alphons F. úr fölemlítette körülmény, hogy nem Dembinszki, hanem Görgey alatt állott Piller, nem igen szolgálhat ez utóbbinak mentségül, ha az ellenség megrontására kínálkozó kedvező alkalmat csakugyan *tudva* elszalasztotta csupán azon okból, mivel ennek felhasználására nem Görgeytől *parancsot*, hanem csak Dembinszkitől *ajánlatot* kapott.

Igaz, hogy a Mária-Terézia-keresztet egyedül csak olyan önálló haditett által nyerhetni el, mely ha elmarad is, érte feleletre nem vonható az illető. Kötve hisszük azonban, hogy az ilyen önálló hadi tettere kínálkozó kedvező alkalomnak *önkényes* fel nem használása becsületére válhatnék az illetőnek.

És Dembinszki jól tudja, *mit* mivel, midőn Piller feleletének tartalmát közölve, ekképen fordul az olvasóhoz: „*Ítélje meg maga mi értékkel bír e mentegetődzés*“, mely mentegetődzés alól Dembinszki előre kirántja a gyékényt az által, hogy előrebocsátott időbeli hamis adataiból kiindulva, oly ráfogással él Piller ellen, hogy ez *csak 24 órával Dembinszki levelei vétele után* írta azon feleletet, melyet Dembinszkinék már a tornallyai csatát megszüntető éjjel adott kézhez Piller futárja.

Ezen *24 órai késést* úgy insinualja Dembinszki, hogy a tornallyai csatanap *előestéjére* (7 órára) teszi leveleinek Piller kezéhez jutását; előrebocsátván, hogy Piller *akkor* írta feleletét, mikor a tornallyai ágyúzást már *hallotta volt*.

Ezen ágyúzás — Dembinszki szerint — „*egész sötét éjig tartott*“. Február 14-én pedig az éj csakis 7 óra felé mondható már *egészen sötétnek*. Tarthatott tehát a csata, mely csakis ágyúzásból állott, közel esteli 7 óráig; és így ha Piller — ahogy Dembinszki állítja — már e nap előestéjén 7 órakor vette ennek leveleit s azokra csak akkor felelt, mikor a tornallyai ágyúzást már *hallotta volt* (tehát többé nem hallá); épen 24 órát késett feleletével.

De mi már kimutattuk, hogy Dembinszki három levele a tornallyai csatanap *előestéjén még csak íratott*; tehát sehogy sem

lehetek már ugyanaz nap, hanem csakis másnap (*a tornallyai csata napján*) este Piller kezei közt.

Vette pedig csak 7 órakor, mikor a tornallyai ágyzás már megszűnt volt; mely utóbbi körülményből nem az következik, hogy Piller 24 óra hosszat késett volna feleletével, hanem az, hogy *rögtön felett* Dembinszkinék; különben ez hogyan vehette volna még ugyanazon éjjel, a tornallyai csatatéren, Piller feleletét?

És most — szem előtt tartva az imént kiderített akkori valódi situatiót, melyben Piller a tornallyai utolsó ágyzó elhangzása után vévén Dembinszki leveleit, rögtön felel: — hadd lássuk már azon mentegetődzést is, melyről azt hiszi Dembinszki, hogy semmit sem ér.

Ér az bizony — nem csak Pillernek, kit nehéz állapotban helyes tapintatátú alvezérnek tüntet ki — hanem nekünk is, kiket felette érdekel megtudni, vajon csak annyit írt-e Pillernek Dembinszki, a mennyit emlékirataiban bevall, t. i., hogy *Schliket meg fogja támadni Putnok felől; tegye ugyanazt Piller Aggtelek felől.*

Erre ugyanis — nézetünk szerint — elég lett volna mindössze is ennyit felelni:

„Felszólítása, mely szerint ma Tornallyánál támadjak, — fájdalom — elkésett; csak e perczen vettem. Kelt 1849. február 14-én este 7 órakor.“

Ha tehát mégis szükségesnek látta Piller, körülményesen elmondani, hogy közvetlen előjárója parancsának értelmében hadtestéhez visszatérni köteles: minden bizonynyal oka volt reá; s ez ok abban keresendő, a mit saját levele tartalmából Dembinszki elhallgat.

És Piller, mint határozott utasítással három napi menetre kiküldött alvezér teljesen correcte cselekedett, midőn — feladatát jó sikerrel megoldva — Dembinszkinék beláthatlan tervei kivitelében saját szakállára részt venni vonakodott.

VII.

Sokat foglalkoztunk Piller becsületének Dembinszki perfid vádja elleni megvédésével. Kénytelenek voltunk vele. Ha áll, hogy egy bolond többet kérdezhet, mint a mire tíz böles még tud felelni: akkor még inkább áll, hogy a mi homályt

világos tényekre egyetlenegy felületes gonosz czélzat vetni képes, olykor a legkomolyabb pártatlan tanulmány által is csak nagy nehezen oszlatható el.

Dembinszki magában korántsem olyan történeti alak, melylyel sokat foglalkozni akar az olvasónak akár magának az írónak érdekes dolog lehetne.

Nem az önérzetes férfiú nagyravágásának példaképe ő (az ilyenben erély és következetesség szokott nyilvánulni), hanem egy szellemben és jellemben vagy a gyerekességből soha ki nem vergődött, vagy ismét oda visszahanyatlott egyéniség hiu önképzeltetésének közönséges tuczat-példánya, a milyenekkel rakásszámra találkozunk a közélet nagy színpadján, melyen ha a körülmények találkozása az előtérbe segíti őket, ott minél több helyet elfoglalnak ugyan, de ebből rendszeren *betölteni* minél kevesebbet tudnak.

Csúf bukás a sorsa azon ügynek, a melynek vezetését válságos percekben efféle emberkéek erőtlen kezére keríti egy irgalmatlan véletlen!

Ügyünk szerencséjére Dembinszki első szereplése szabadságharcunk nem azon fejlődési szakába esik, mikor a Damokles kardja még mindig csak egy hajszálon csüngött fejünk felett. A hajszál erős szíjjá gyarapodott volt már akkor, olyan szíjjá, melyet kettévágni a specifikus osztrák erő egyedül nem bírt többé, a mit csak ez előtt egy hónappal is még könnyen bírt volna az, ha Windischgraetz herczeg nem közönséges „nyúl vadászatnak“ nézi rendkívüli feladatát.

Hiában tagadnók, hogy a „nyúl vadászat“-ban nyilatkozó gögös nagyúri gúnyra szabadságharcunk elején akárhányszor bő alkalmat nyújtottunk.

Csakhogy ez egyszer olyan nyúl vadászat esett, a melynek folytában majd szerepet cserélnek a szereplők.

És pedig: valamint a Királyhágón túl — Bem alatt — a deési, bethleni, tihuczai és gálfalvi napok, — úgy nemkülönböztetve már a Királyhágón innen is — magyar vezérek alatt — (még a Dembinszki előtti időben) Tarczal és Keresztúr, Szolnok és Czepléd és a kárpátalji megyék, megannyi színhelyeivé váltak volt azon kezdetleges ugyan, de sikeres próbálgatásoknak, melyekkel a „nyúl seregnek“ csufolt magyar honvéd az érintett szerepváltozásra készülni indult.

Igaz, hogy a mint Dembinszki kezeibe csuszthatják a fővezéri pálczát: újra kudarczot kudarcz követ a mi részünkön.

Elég volt azonban a honvédnek csak egyszer pillantania meg vitéz ellenfelének hátát is, hogy azt ismételve minél többször láthatni erősen remélje s majdan — kevésbbé rosz vezetés alatt — becsületesen törekedjék.

De ha Bemmel egy időben (1848. nov. elején) lép vala fel nálunk Dembinszki: talán soha sem lesz magyar hadsereg olyan, a mely az ellenség szeme fehéret nézni buzduljon, — mi nélkül pedig annak sarkaiban való gyönyörködhetésre nincs esély.

Hogy Dembinszki vezérsége alatt örökre le kell mondani minden dicsőségről, csakhamar belátja a magyar hadsereg; lemondani pedig sehogy sem akarván, segít magán a hogy tud. Törvényt bont; de megmenti Magyarország jövőjét. Mert — mi tagadás benne? — csak annak keresik jó szomszédságát, a kinek haragjától félni tanultak!

Ismét csak pillanatnyi enyhülést kerestünk e rövid előrevisszapillantásban, — enyhülést azon sajtó fájdalomra, mely mindinkább elfog, a mint tovább haladunk Dembinszki emlékirataiban. — Hogyis ne! — midőn Klapkát, Görgeyt, Szemerét, összehasonlítás végett, egyre lapozgatván, úgy tapasztaljuk, hogy Szemere, Dembinszkinék e határozott pártfogója, hallgatólag ama másik kettőnek keserű panaszai mellett *tanuskodni* kénytelen és midőn különösen Görgeynek Dembinszki működését sujtó kérlelhetetlen szigorú, de tagadhatatlan tényekre alapított ítélete sejtenünk engedi, *mennyi nemes honfíerő, mennyi pótolhatlan drága idő eshetett áldozatul* Kossuth ama végzetes ambíciójának, hogy ő *Magyarország Washingtonja* legyen — Washington jelleme nélkül.

. VIII.

Dembinszki emlékirataiban az a feltűnő, hogy mikor ő saját érdekében be akar valamit bizonyítani: rendesen az ellenkezőt bizonyítja be, — tudni való — nem akarva.

Annyira hatalmat vesz rajta hiúsága, hogy a bizonyítékok megválogatásánál merőben elhagyja őt, mit judiciumnak nevezünk. — Bármennyire nem arravaló legyen is valamely

körülmény, hogy vele támogathassa állítását, csak legyezgesse hiúságát: bizonynyára el nem hallgatja.

A körül akarván — a mint első közleményünkben látuk — bizonyítgatni, hogy Klapkát két hadosztálylyal küldé Kassára Szerencsről; a csakis *egy* hadosztályról szóló Bulharinra hivatkozik. Vajon mi oka e balfogásnak? Tisztán csak az, hogy azt találja mondani Bulharin: „Dembinszki *előrelátása*, miszerint az ellenséget nem lelik többé Kassán, — teljesen igazolva lett.“ — Ezen bókot világért sem hagyta volna ki emlékirataiból Dembinszki. Annyira megigézé őt e bók, hogy még azt is idézi, mit ezen bók igazolására előre bocsát Bulharin, és mi egyenesen meghazudtolja állítását, lévén Bulharin elbeszélésének értelme nem más, mint az, hogy Klapka csupán azért nem lelé Kassán többé Schliket, mivel egyetlenegy hadosztálylyal támadni nem látva tanácsosnak, szép csendesen bevárta, míg Schlik Kassáról elhúzódott és csak aztán ment oda; mely óvatosságra nehezen szánja el magát Klapka, ha egyetlenegy hadosztály helyett kettő vagy éppen három (a hogy azt a haditanácsban indítványozá) van rendelkezésére.

Kétségkívül még azért is idézi Bulharint e helyt Dembinszki, mivel ez Klapkát félénk, bátortalan vezérnek gúnyolja.

A szerfeletti hiúsággal megáldott embereket az jellemzi leginkább, hogy nekik el nem titkolható édes örömük, versenytársaik gáncsoltatása, — akár van alapja, akár nincs.

Az emlékiratok 81. lapján a következő helylyel találkozunk.

„Schlik megkísérté eröm felől *kémek* által nyerni értesülést. Eber előőrseim ezek közül többeket elfogtak s *bár súlyos jelek merültek fel ellenök, mégis én egyet sem végeztettem ki közülök.*

Mintha azt akarná utána tenni: „Lám, én milyen nemes érzésű, jószívű ember vagyok!“ Pedig csak annyit bizonyít vele, hogy legelső vezéri kötelességét vagy nem is ismeri, vagy gyáván megszegte, ha t. i. reájok bizonyúlt, a kiknek ő megkegyelmezett, hogy Schlik kémjei.

Legelső kötelessége ugyanis bármely vezérnek, hogy embereit *parancsoló ok* nélkül *veszélynek soha ki ne tegye.* — A ki e kötelességnek bármely értelemi vagy jellembeli fogyatkozásból megfelelni képtelen: az lehet legfőlebb jó közkatona, de jó vezér soha.

E kötelesség ellen még az is vét, a kit annyira elragad természete, hogy ok nélkül való csetepatéokra kínálkozó alkalmaknak ellentállani nem tud, idő előtt pazarolván el azon erőt, a mely — ha jól gazdálkodik vele — a döntő válság pillanataiban talán a vég győzedelmet biztosíthatja azon ügy részére, a melynek védelmére síkra szállt.

Ezen legelső kötelességre vihető vissza a vezérnek minden egyes teendője: az ellenséges haderő kipuhatolása, ennek nagyságát, alkatrészeit, elosztását, menetirányait illetőleg, míg a hadműveletek folynak; — hadállására s ennek erősebb, gyengébb pontjaira nézve — a csata előtt s ennek folyama alatt. Ugyane kötelességnek meg kell hogy feleljen a jó vezér, saját ellenműveleteinek tervezése, hadállásának megválasztása, a netaláni támadásainak kedvező hely- s időbeli viszonyok felismerése s jókori felhasználása által. Ugyanezen kötelesség követeli az élélmezésről kellő időben és mennyiségben való gondoskodást, — a fegyelemnek kérlelhetetlen szigorú fenntartását, — az előörsi szolgálatnak folytonos ellenőrzését.

De — vajon — hát mi is az előörsi szolgálat célja? Nemde: a hadsereg zömének biztonsága? — nemde az, hogy ez se meg ne lepthessék, se pedig idő előtt kitudhatók ne legyenek ellenséges kémek és őrzáratok által annak ereje, összeállítása s táborának vagy hadállásának gyenge oldalai? S nemde mind ennek értelme csakis az lehet, hogy ok nélkül az utolsó közkatonának egészségét, tetterejét se érje fogyatkozás? — hogy ezek teljes épségben megtartassanak azon magasztos pillanatig, mikor férfi-becsület és hazaszeretet a legnagyobb áldozatokat várja el, sőt követeli a hadsereg minden egyes tagjától?!

Az előörsöknek feladata e szerint: elfogni vagy elüzni — szóval — távol tartani a hadsereg zömétől az ellenség kémlő őrzárait, de még inkább az ő *kémjeit*. A kémlésre kirendelt ellenséges katona saját egyenruhájában jár s fel van, mint közönségesen, fegyverkezve, tehát azonnal megismerhető. A legimminensebb életveszélylyel járó kötelességet teljesítve, nyílt ellenség gyanánt közeledik felénk. Öltözete, fegyverzete már messziről mintegy felénk kiáltja: „Vigyázz magadra! védjed magadat! közeledem! vesztedre török!” — Azért, ha — tört vetve neki — elfogjuk: megelégszünk fogvatartásával; nem bántjuk életét. Ha bántanók: embertelenség volna részünkről.

Nem úgy a kém. Ez öltözete, beszéde, magaviselete, járása-kelése által, szóval mindenképen azt iparkodik velünk elhitetni, hogy ő vagy a folyó háboru iránt egészen közömbös, ártatlan egyéniség, vagy épen *velünk*, ügyünkkel rokonszenvező. Nincs biztosítás a kém *külsejében* annak vészthozó szándékai ellen, hanemha netalán esetleges ügyetlenkedése. Aztán sokkal veszélyesebb is a kém, mint a kémelőben járó katona — ha t. i. célzt érnek mindkettő. Ez utóbbi legfőlebb előőrseink elhelyeztetését kutathatja ki; holott a kém, a mint neki egyszer cselfogásaival sikerült magát előttünk formailag igazolni, szabadon bejárhatja egész táborunkat s részletesen megtudhatja, a mit csak kívánhat megtudni az ellenség, hogy vesztünket előkészítő intézkedéseit minél czélszerűbben megtehesse.

Hozzájárul még, hogy a kém mindig önkényt vállalkozik veszélyes foglalkozására. Nincs földi hatalom, mely arra kényszerítsen valakit, hogy kémnek menjen. Vállalkozik pedig rendesen merő kapzsiságból.

Mind ezekért örök időktől fogva áll azon általános gyakorlati szabály, hogy a kémet, ha rajta kapják, legott kivégzik. Hogy neki ez, ha ügyetlenkedni talál, kikerülhetetlen sorsa: minden kém előre tudja; tehát „volenti non fit injuria“! — Ezen keresetmódot szabadon választván, eleve megnyugszik a vele járó, néha bizony végzetes kellemetlenségekben.

A megcsípett valódi kémekkel szemben tehát az általános felebaráti szeretetnek csakis annyiban lehet szerepe, a mennyiben az a kémnek kivégeztetését, az általa elárulandott hadsereg megóvása érdekében minél inkább sietteti, nehogy véletlenül megszabadulván a kém, tovább folytathassa vészthozó mesterségét; — az irgalomnak pedig szintén csak annyiban lehet helye, a mennyiben, felbőszülésünket legyőzve, minden kínzásról lemondunk.

Kétségkívül szoros kötelesség, a kézre kerített és elfogulatlan, lelkiismeretes vizsgálati eljárás alapján constatált kémnek rögtön kivégeztetése; mert míg életben marad, meg is szabadulhat a kém s akkor egy rendesen elvetemült gonosz lelkű ember életben maradásának hány becsületes katonaember élete nem eshetik áldozatul?!

A mely vezér e kötelesség ellen vét, az a megkegyelmezett valódi kémnek — akarva, nem akarva — czinkosává

lesz; az vesztére tör saját hadseregének, melynek épségét mint tulajdon szemefényét úgy meg kellene őriznie. Ime tehát valódi jelentősége Dembinszki ama dicsekvésének, hogy a Putnoknál elfogott kémek közül egyet sem végeztetett ki: valódi jelentősége — mondjuk — azon esetre, ha e szavai; „*bár sulyos jelek merültek fel ellenök*“ — annyit jelentenek, hogy kém voltuk ellen semmi legkisebb kétséget sem hagyott a szigorún pártatlan vizsgálat útján szerzett bizonyító körülmények, adatok összehangzása.

Ha pedig pusztá üres phrasis az *elfogott kémek ellen fölmerült jelek sulyos volta*: mit dicsekszik vele Dembinszki, hogy esetleg arra járó-kelő ártatlan embereket se fel nem akasztatott, se agyon nem lövetett? — Hisz jámbor emberek kivégeztetésére talán csak nem szerződtette Kossuth?

Hasonló szerencsével, mint saját jószívúsége mellett emlékiratoz ő saját személyes bátorságáról is, midőn a tornalyai csatában mutatott magatartását következőképen tudatja az olvasóval a 89. lapon :

„Itt“ (Putnokon, a tornallyai csata után) „találkoztam Gömörmegye főispánjával, gróf(?) Szentiványival. Ő is, mint a többi jelenlévő, felette örült a csata szerencsés kimenetelén, melynek híre még énelöttem ért oda. Kért, hogy személyemet ne tegyem ki oly nagyon a veszélynek, miután a seregben az a hír keringett, hogy én a tegnapi csata folytán a legnagyobb puskatüz között a kengyelben fölemelkedtem s a magokat a a golyózapor elől fedező zászlóaljak előtt kivont karddal vagdaltam a levegőben, mintha a golyókat keresném, miről a katonák nem győztek elég csodát beszélni. Én kijelentém az uraknak, hogy ifjú, a tüzet még meg nem szokott csapatokra épen ilyen fogásokkal lehet igazán hatni.“

Kétségkívül eredeti tableau: az előtérben Danzer Alphons F. úr „nagy katonája“, a mint a füttyülő golyók ellen a hat vágást gyakorolja; a háttérben pedig az e csodajelenetet — valamely árokból — hasalva bámuló honvédezászlóaljak!

Talán nem is messze tévedünk, megengedvén, hogy az egész tornallyai támadásnak voltaképen csakis ez eredeti kis komédia lehetett a czélja.

Pedig valahányszor hadvezért személyes bátorságát fitogtatni látunk: olyan hatással van reánk, mint mikor lapszerkesztők azzal dicsekednének, hogy milyen jól tudnak — olvasni.

Nézetünk szerint a physicali bátorság (az úgynevezett személyes bátorság, vagyis a francia „peur pour la peau“ hiánya) két okból szóba sem jöhet hadvezérnél, még pedig:

1-ször mert olyan férfinál — a kiről fölteszszük, hogy mielőtt elfogadná a vezérséget, a vele járó ép oly nehéz, mint magasztos kötelességek iránt tisztába jött önmagával — azt tenni fel, hogy a csatában még bőrét félteni is rá érjen: benső ellentmondás;

2-or mert szüksége sincs személyes bátorságra annak, a ki több ezernyi hadseregről rendelkezik. — Ha van annyi esze, tudománya, ügyessége, lélekjelenléte, hogy az ellenséget megverje: lesz talán még annyi is hozzá, a mivel saját személye biztosságáról gondoskodják, a mennyire szabad és kell is. Ha pedig az ellenség eszén keresztül jární egyáltalán képtelen; ha eszes dolgokat hadvezérül mivelní nem tud: akkor még szerencse, ha túlságos bátorsága nincsen, mely őt ok nélkül való támadásokra serkentse.

IX.

Első közleményünk kezdetén Dembinszki hadvezéri működését Magyarországon, fővonalokban jellemeztük, úgy a mint azt huszonhat év óta általánosan megítélik nálunk.

Elmondtuk róla, hogy katonai képzettségében, tapasztaltságában, régi jó hírében elejétől fogva senki sem kételkedett. S mégis azt mutatta a tapasztalás, hogy ő a háború folyama alatt a minduntalan változó hadászati helyzet phasisait soha sem ismerte fel, — hogy az ellenséget zavarba hozni egyetlenegyszer sem tudta, — hogy egyre kapkodva, az egymást követő válságos pillanatok játszó labdájává lett.

Azon hadvezéri kellékek tehát, melyeket az őt itt váró feladatok megoldására meglehetősen kielégítő arányban magával hozott Dembinszki, — képzettség, tapasztaltság és bizalmat gerjesztő régi jó hírnév, — találkozóva ama különösen kedvező hadászati helyzettel, melyben Schlik ellen épen az első önálló hadoperációhoz foghatott: oly szerencsés combináció volt, hogy merőben érthetetlen, miért kellett ez operációnak Schlik kimenekülésével végződní. És mi, ennek megérthetése végett, külön, rejtett, azaz Dembinszki emlékirataiban ki nem derített okok, tényezők után másutt fürkészní kényszerülünk.

E kényszerűségnek engedve, el kellend térnünk eddig követett rendszerünktől, mely szerint Dembinszki valótlan állításait vagy eltitkolt szándokait kizárólag csakis saját emlékirataiból czáfoltuk meg vagy hoztuk napfényre.

Gondunk lesz reá azonban, hogy mások műveiből is csak olyan adatok szolgáljanak majdani következtetéseink alapjául, mely adatok igaz voltahoz semmiféle gyanu sem férhet.

Miképen magyarázható — kérjük tehát most — hogy Dembinszki ama neki kedvező hadászati helyzetet Schlik ellenében ki nem aknáztá, melyben vala akkor, mikor Klapkával három magyar hadosztály élén Tokajnál és Lüknel a Tiszán átkelve, tudtára esett, hogy az előlük nyakra-főre Kassa felé retiráló Schliket Görgey éjszokról már szorongatja, — hogy tehát Schlik azért siet annyira kikerülni a Klapkával való összetűzést, nehogy vereséget itt is (Klapkától) ott is (Görgeytől) ugyanegy időben szenvedvén, oly válságos körülmények közé sodortassék, melyekből hadserege szétveretése nélkül kibontakoznia talán nem marad többé esély?

Mikép magyarázható — ismételjük — hogy Dembinszki ily szerencsés helyzetet kiaknázni elmulasztott, midőn ahhoz, hogy Schlik ellenében teljes sikert arasson, nem kellett egyéb, mint egyszerűen beleegyezni Klapka szerencsi indítványába, melynek értelmében Schlik mind a három kéznél-levő hadosztálylyal lett volna üldözőbe veendő, s mely ajánlat czélszerűsége annyira kézzelfoghatóan világos volt, hogy azt még a laikus Szemere is legott belátta?

Az ide kellő magyarázat lehetővé tétele végett nézzük, mik voltak azon maradandó benyomások, melyekben Dembinszki, Magyarországhban megjelenésekor, mindenek előtt részesült, — a mely benyomásoknak tehát ő kétségkívül még hatásuk alatt állott, midőn (Kossuth egyenes megbizásából, a mint láttuk) Schlik ellen föllépni indult.

Dembinszki Galicziából, Szepes, Gömör és Borsodmegyéken keresztül sietvén Debreczenbe, Miskolczon Szemerével találkozott; tehát ezzel elébb, mint Kosuthtal.

Szemere pedig, mint az akkori magyar kormánynak a felvidéki megyékben teljhatalmú képviselője, mindenek előtt e territorium biztosságát hordozá szíven, különösen pedig Miskolcz városáét. — Mily nagy volt e város iránti érdeklődése, kitűnik Klapkához Tokajba írt következő leveléből:

„Miskolcz, január 15-én 1849. Klapka ezredes és fővezér úrnak Tokajban. Barátságosan írom e sorokat. Először kérdem: semmit nem hozott részemre Debreczenből? mert a honvédelmi bizottmánytól ezen értesítést vettem!

„De fontosb a másik.“

„Én az ország kormányának képviselője vagyok teljes hatalommal. Nem akarok vezér lenni, mert ön annak mestere; de kötelességem tudni mindent. Így munkálkodtunk barátommal, a hadministerrel. Mint ilyen azonban most semmit nem tudok.“

„Azt tartja a honvéd-bizottmány: csata nélkül Miskolczot fel nem adni. Azt tartom én. Óka: mert Abauj, Torna, Gömör, Borsod, Heves elveszett. E megyék jelen kútforrásaink egy negyedét teszik. E pont a *közvélemény* kútfeje is. Ezt feladva, még csak csizmát sem vehetünk. Számúztuk magunkat a tiszai pusztaságra, hol malom sincs. Miskolcz nélkül lisztünk nem lesz, fánk sem, és a legtöbb sem. Debreczent is haladja a pont ilyen tekintetben.“

„Vannak kérdések, mikben a politikai tekintet föbb; ez olyan. Ez öt megye elvesztése körülbelül oly sensatiót okoz, mint Buda-Pesté.“

„Ezért azon parancsot, mit ön ma Dessewffy alezredes úrhoz intézett, meglepetve olvastam.“

„Ebben ki van mondva Miskolcz feladása.“

„Ezt tiltja a honvéd-bizottmány; én a parancshoz ragaszkodom: elvállalom a felelősséget érte.“

„Sajnálom, hogy ön nem adott alkalmat az értekezésre, erre utazván. Én nem mehetek innen *most* el, mivel szétszalad minden, s talán meghívatik az ellenség, — nem sympathiából, de félelemből.“

„Legyünk őszinték, egyenesek; én az vagyok; ime jel e levél. Az ellenség ereje (mennyi nem tudjuk) H.-Németiben hált ma. Ön parancsa szerint, mit D. alezredeshez írt, innen ki kell vonulnunk. Ez lehetetlen.“

„Küldök futárt, ki biztosan hozza a levelet, ha már személyesen értekezni nem lehet szerencsém.“

„Mindent a hazáért.“

„Szemere“ s. k.*)

*) Szemere Bertalan levelei 1848—1849. 27. lap.

E levél kelte után harmadnap Dembinszki mutatja be magát Szemerénél.

Lehetetlen föltennünk, hogy ez utóbbi a leendő fővezérnek is mindenekelőtt az öt megye, de különösen Miskolcz városa biztosítását, megvédését lelkére ne kötötte legyen ez alkalommal, az imént közlött levél értelmében.

És épen oly lehetetlen abban kételkednünk, hogy bizony maradandó hatással lehetett Dembinszki Szemerének különben sem helytelen érvelése Miskolcz kiváló fontossága mellett.

Két nappal később pedig Dembinszki Debreczenben Kossuth beszéli el, neki mindenekelőtt *mi* fekszik szívéen.

Ez utóbbi értekezletről egyebek közt a következőket adja elő emlékiratai 45. 46. lapján Dembinszki:

„Egy egész óráig hallgattam Kossuth előadására a nélkül, hogy egy szót ejtettem volna. Midőn végre szünetet tartott, felhasználtam azt, hogy kérdést intéztek a Görgey alatt álló főszereg felől, melyről eddig egy árva szót sem szólt, *a mi nekem igen feltűnt*“.

„Kossuth, ez a világhírű szónok, kérdésemre aggodalmas redőkbe szedte arcját, színpadi állásba tette magát s nagy pathoszszal felelt:“ — „Altábornagy úr! Szégyen, hogy azt kell önnek mondanom: én, a magyar kormány elnöke, máig sem tudom, hogy Görgey hadserege hol van!“

„Kossuth itt keményen kitért a seregparancsnok ellen:“ — „Görgey, kit én alacsonyabb rangból oly magasra emeltem, hálátlannak bizonyult a haza iránt és hálátlannak én irántam.“ —

„Elbeszéli aztán, hogy Görgey Vác környékén egy kiáltványt intézett seregéhez, a hol kijelenti, hogy ő a magyar kormányt el nem ismeri s csak annyiban kész neki engedelmeskedni, a mennyiben az osztrák császár és Magyarország királya a hadügyminiszter által a kormányban képviselve van. Lehet, hogy a proclamatio nem úgy hangzott; lehet az is, hogy Kossuth akkor talán nem is ismerte annak valódi tartalmát: én csak azt beszélem el híven, a mit ez alkalommal Kossuth szájából hallottam.“

— „Hány követet küldtem, köztük nőket is, a főhadiszállásra, hogy Görgeyvel érintkezésbe tegyem magamat — kiáltott fel az elnök, mindinkább elkeseredve — mind hiába! Egy sort, egy szót sem tudok tőle válaszul nyerni.“

Mindebből csak nem érthetett egyebet Dembinszki, mint hogy „*Görgey mielőbb elteendő láb alól*“.

Ez volt a második mélyebb benyomás, melyet Dembinszki a magyar kormány e két fő emberével való első találkozásából nyerhetett.

És hogy azon eszmék sorát kimerítsük, melyeknek eleven hatása alatt Dembinszki első fontosabb szerepléséhez (Schlik ellen) készült; lássuk végre, nem volt-e első teendői iránt öneki magának is valami saját önálló nézete, mely hadvezéri működése kezdetén talán szintén kiérzik?

Volt bizony! Csak fáradozzunk kissé azon időkbe vissza, a mikor Dembinszki még Párisban a jó szerencsét várja, hogy az végre őt is valamely haderő élére állítsa.

Emlékiratai 19. 20. lapján ugyanis a következőket véli elbeszélendőknék:

„October végén vagy november elején (1848) levelet kaptam egy szardíniai szolgálatban levő hajdani hadsegédmőtől Turinből, a ki felszólított: utaznám Toscanába, hogy ott egy 10,000 emberből álló ujoncz csapat parancsnokságát átvegyem. E sereggel Anconában kellett volna kikötnöm s Velenczébe mennem, honnan az osztrák hadsereg közlekedési vonalát zavarhattam volna. E levél arra indított, hogy Chrzanowski tábornokhoz a következő levelet intézzem:

— „Ajánlatot tettem, venném át egy 10,000 emberből álló toscanai ujonczsereg parancsnokságát; vezessem azt Velenczébe, hogy onnan hátban támadhassam meg az osztrák hadsereget. Egy ily sereggel, melynek azon felül még lovassága sincs, én nem sokat tehetek: veddte a tízezer ujonczot magadhoz a szardíniai sereghez; adj tízezer már begyakorolt katonát, ezekkel aztán én kész vagyok hajóra szállni s kikötni, nem ugyan Velenczében, hanem igenis Fiumében, hogy a magyaroknak segítségére siethessek; mert ha Olaszország legyőzi is Ausztriát Olaszországban, de időt enged neki, hogy Magyarországot elnyomja: akkor Ausztria majd magyar katonákkal jön Olaszországra, hogy azt hatalma alá hajtsa. De ha Ausztria Magyarországon veretik meg: Olaszország önmagától szabad lesz.“

„E levélre Chrzanowskitól következő választ kaptam:“

— „Kedves Dembinszki! Kivánságodnak, fájdalom, nem tehetek eleget s így azt a király elé sem fogom terjeszteni;

mert én a piemonti sereg újjászervezését alig tudtam annyira vinni, hogy a fővárost fedezhessem, s még azt sem tudom, minő sikerrel.“

„Tervem — folytatja Dembinszki — melyet előbb kifejték bizonyára alkalmas lett volna biztosítani mind a két ország függetlenségét, Magyarországot úgy, mint Olaszországot. *Éreztem jól, hogy tízezer ember mily erőt kölcsönözött volna nekem a tanácskozásokban s a magyar tábornokok versenyviszketegével szemben.* Hadászatiilag tehát és erkölcsileg az én eszmém igen egészséges volt.“

Teljesen egyetértünk Dembinszkiel. Tízezer ember az indítványozó vagy ellenindítványozó hadvezér háta megett kétségkívül többet nyom, mint Görögország bölcséinek pártolása. Nem is csodálkozunk rajta, ha Dembinszki zokon veszi, hogy a seregekre külön-külön támaszkodó magyar vezérekkel szemben ő — saját szavai szerint — „*egymagában áll*“. És mi volt természetesb, mint, hogy e nyomasztó helyzetből mielőbb kibontakozni, bármí úton módon, sőt bármí áron is, elszántan törekedjék?

Létezett tehát — a mondottak után — *három* rendbeli teendője, melyek mindegyikét annyira sürgősnek ítélé Dembinszki, hogy szem elöl — akár csak napokra is — téveszteni egyiket sem vala képes; daczára azon — véletlenül éppen akkor — oly rendkívül kedvezően alakult hadászati situationak, mely ama három teendőnek — csakis napokra szóló — elhalasztásáért mintegy esedezett Dembinszki előtt, a magyar ügy érdekében, Schlik hadtestének kikerülhetetlen végvesztére.

S e három rendbeli feladat — a mint láttuk — nem volt más, mint:!

1. Az *akkor* sehonnan, de távolról sem fenyegetett Miskolcz városának megszállása;

2. Görgeynek láb alól eltétele;

Egy körülbelül 10,000 főnyi külön hadseregnek saját közvetlen parancsnoksága alá kerítése.

Engedjük meg, hogy Dembinszki e hármast céltnak rögtön eléréséből nagyobb előnyt remélt saját maga részére, mint Schlik hadtestének megsemmisítéséből — ez utóbbinak dicsőségében Klapkával és Görgeyvel kellvén osztoznia: s azonnal érthetővé válik Schlik ellen tett intézkedéseiben sok mindenféle Dembinszki képzettségénél fogva különben érthetetlen dolog.

Dembinszki ugyanis azért nem akarja üldözőbe venni Schliket, mert azelőtt vagy három héttel Szemerével találkozóán először: ennek előadásából oly erős impressiót nyert Miskolcz kiváló fontosságáról, hogy mindenek előtt ezt biztosítandónak vélte.

Igaz, hogy — ez idő szerint — Miskolcz városa csakis Schlik által lehetővé fenyegetve; — ez pedig éppen akkor Kassa felé vonulván vissza, Miskolcz biztosítása sokkal előnyösebben Schlik erélyes üldöztetése által volt elérhető.

De Klapka által erélyesen azaz mind a három éppen kéznél levő hadosztályal üldöztetvén Schliket:

1. Dembinszki még tovább is magában marad, külön sereg nélkül;

2. Görgey kimászik a bajból, Dembinszki pedig — a mint láttuk — mind ennek, mind amannak éppen ellenkezőjét akarta.

Dembinszki — valamint Szemere bizalmát megnyerni iparkodott Miskolcz azonnal megszállása által: szintúgy Kossuthnak is kedvére járni sietett, Görgeyt Schlik ellen minél kevesebbet segítvén. Mindenek előtt pedig vagy tizezer emberrel egészen szabadon rendelkezni óhajtott, hogy az első kínálkozó alkalmat megragadván, valami önálló, csakis az ő nevét körül sugárzó fényes hadi ténnyel Görgey és Klapka fölé emelkedhessék, nemcsak pusztán a rangfokozat létráján, a melyen már amugy is — ex offo — magasabban állott, hanem az ország közvéleményében is.

És kínálkozott az arra való alkalom; meg is ragadta Dembinszki, Putnokra sietvén, Schliket, Tornallyánál megtámadandó; meg is támadta, még pedig oly ügyesen, hogy rögtön reá, nem a megtámadott, hanem maga a támadó szorult védelemre.

Ebből aztán az lett a dicsősége Dembinszkinék, hogy — míg Szénnél, hol Pillernek összes haderejét csak egyetlen egy hadosztály képezte, 158 embert és 61 lovat*) vesztett az elleniség; addig Tornallyánál, hol Dembinszki két hadosztályal rendelkezett, összesen 2 emberből és 4 lóból**) állott az elleniség vesztesége.

DEMÁR JÁNOS.

*) Kocžicžka: 205. lap.

**) Ugyanott 209. l.

AZ ÚJ KÖZGAZDASÁGI ISKOLA OLASZORSZÁGBAN, S ELSŐ CONGRESSUSA MILANOBAN.¹⁾

I.

A tudomány történetében egyáltalán nem ritka azon tünetmény, a mit a nemzetgazdaságtan művelői közt mai napság tapasztalunk. A régi, már magukban is elavúltaknak tartott nézetekről a tapasztalat kideríti, hogy azok a nagyon megváltozott, s épen azért szövevényesebbé lett viszonyokkal szemben nem képezik többé azon panacaeát, a mely minden tekintetben kielégítő megoldásra vezetne. Észreveszik, hogy a hiba, mely már az első igazság általános alkalmazásában elkövettetett, nem hagyja megboszúlatlanul magát, s nem tudják, hogy mit tegyenek. Egyik rész megmarad az elv mellett, de kénytelen a gyakorlati élet kövelelményeinek engedményeket tenni, a másik ellenben megfordítva, elveti elvileg az egész rendszert, bár

¹⁾ 1. *Sulle questioni economiche del giorno*. Fortunato Novello. Venezia, 1875.

2. *Archivio giuridico*. Vito Cusumano czikke.

3. *Economia dei populi e degli Stati*. Fedele Lampertico. Vicenza, 1874.

4. *Biblioteca dell' Economista*. Francesco Ferrara.

5. *Antologia italica*. L. Luzatti czikke.

6. *Il lavoro*. Fedele Lampertico.

7. *Nuova antologia*. 1874. *Sul germanis mo economico in Italia*. Fr. Ferrara.

8. *Il congresso dei nuori economisti in Milano*. Ignazio Scarabelli. Milano, 1875.

9. *Sull' ordierno indirizzo degli studii economici*. Fedele Lampertico. Vicenza, 1874.

10. A milánói congressus tárgyalásai.

annak sikeres alkalmazását konkrét esetekben nagyon szívesen elismeri.

A nemzetgazdaságtanban hasonló vezérelv volt Smith Ádámnál a szabadság. Tett-e ő ezen elv alól kivételt vagy sem? — nem akarunk vitatkozni felette. A hajózási Actra nézve tett nyilatkozata okvetlenül erre enged következtetni. De vezér elve, világos, hogy a szabad verseny fentartása és biztosítása volt, mely a gazdasági erők összhangját volt létesítendő. Művében, mely iskolájának bibliája lett, így szól: „Ha minden rendszert, akár előnyöst, akár korlátozót félreteszünk: a természetes szabadság világos és egyszerű rendszere önként alakul meg.“

Az idők Smith Ádám óta megváltoztak, — s tényleg megváltozott a tudomány is. Az addigi vezérelvek nagy része nem szűnt meg igaznak, de megszűnt kielégítőnek lenni. A szabad verseny elve például gyakorlatilag többé nem teljesen kielégítő, mihelyt oly körülmények jelentek meg, melyek a versenyzők erejét nagyobbították vagy kisebbitették a nélkül, hogy az ellenfél ugyanazon erő nyomását érezte volna. Megszűnt a monopoliummal, mely az „Industrial Monopolies“ ritka elmeélességű fejtegetése szerint minden oly korlátolt mennyiségű tulajdonnál előáll, a melynek szolgálmánya csak annak létesítési helyén használható.

Ezt elismeri ma a tudomány pártatlanul. Elismeri a legelkeseredettebb liberál is. Csak azt állítja, hogy az ily esetekben szükséges állami beavatkozás egyedüli mentsége a lakosság hátramaradott volta; de azért fel nem adja a tétel helyességét bizonyos ideális időkben, midőn már mindenki egyenlő erejű ellenfél lehet.

Elismerik e tételt az olasz közgazdák általánosan, nem téve kivételt még a manchesteriánokra nézve sem. Sőt éppen ez utóbbiak feje, Ferrarra, egyik, Wolowskihoz, a közönségesen ismert francia közgazdához intézett levelében, bevallja, hogy a társadalom mai állapotában a szabadság vezérelve mereven nem tartható fenn, hanem az alól esetleg kivételek is teendők. E vezérelv azonban állandó; a kivétel csak ideiglenes, a mely az akadályok elmúltával ismét a vezérelvnek ad helyet.

Nem szándékozunk vizsgálni: mikor fog eljönni ez ideális idő? Elég konstatálni, hogy magok a liberálok sem látják még eljötnnek azt; s így fentartva boldogabb időkre a teljes sza-

badság elvének teljes keresztülvitelét, ma még az állam beavatkozásának szükségét itt és ott hirdetik.

És mit hirdet ezzel szemben a katedrai sociál nemzetgazdaság és az új nemzetgazdaság?

Valóban mondhatni, semmit; illetőleg ugyanazt ugyanazon szavakkal. Idézniem elég lesz azt hiszem, a milánói congressus összehívó sorait igazolásomul. „És valóban a társadalmi viszonyok, a melyek folyvást szélesbednek és változatosabbak lesznek a polgárosodás haladtával, oly tényeknek és kívánalmaknak adnak eredetet, a melyek különös természetöknél és fontosságoknál fogva, kell, hogy igénybe vegyék a nemzetgazdák figyelmét. Meghatározni, hogy e közérdeket érintő ügyek közül mennyi rész hagyandó a szabadságra, mennyi a kormánynak: oly kérdés, melynek kényesek határai, melyet nem lehet nagyszabású elvvel megoldani, hanem a mely figyelmes, pontos és számos megfigyelést igényel.

Hanem hát mi van ebben új? Elvül az állami beavatkozást *ezen* sem mondják; kivétel gyanánt *azok* is megengedik. Hogy ezek több vagy kevesebb mérvben türik-e el a beavatkozást: az lehet fokozat, lehet elvi ellentét egy-egy konkrét kérdésnél, de semmi esetre sem olyan, a mely külön iskola alapítását akár követelné, akár megengedné.

Az angolok nem is csinálnak külön iskolát. Mert hisz a dolog, mint Fawcett (*Mannual of political Economy*) kifejti, egyszerűen úgy áll, hogy a nemzetgazdaság csak egy — gazdasági — oldalát tárgyalja az ügyeknek; itt absolut igazságokat keres. Ez absolut igazságokat alkalmazni a gyakorlatban bekötött szemmel nem lehet. Éthikai, nemzetiségi, klimatikus, s ezer más viszony mind figyelembe vehető. *Szóval más a nemzetgazdaságtan, mint a közgazdasági politika.* Az elsónél általános elvek kerestetnek, melyek mindig egyenlők, mint a természeti törvények, — a mennyiben egyáltalában az anthropologia természeti törvényeket elismer — a másik viszonylagos politika, mely egyik helyütt jó, a másik helyütt rossz; *a melyre nézve nem tudományos iskolák, hanem politikai pártok alakítandók.*

Nyíltan és merészen akarom kifejezni magam. Általános elveket kutatni tanít a nemzetgazdaságtan; azonban ez általános elvek — éppen mert általánosak, — nem felelhetnek meg a különböző viszonyoknak. E különös viszonyok különös gazdasági intézkedéseket követelnek, a melyek nem lehetnek az álta-

lános nemzetgazdasági elvek egyszerű ismétlései. A nemzetgazdasági politika alakul így, mely különböző eljárást javasol nemcsak ország, vidék, — hanem párt felfogás szerint is.

Még tovább is elmegyek következtetésemmel. A kathedrai sociál vagy liberál iskola nem iskola, hanem politikai párt. Általános új elveket egyik sem állított fel; mind a kettő a régiekhez ragaszkodik. Azoknak gyakorlati alkalmazása körül folyik a vita, tehát tisztán politikai téren. Az egyik több, a másik kevesebb állami beavatkozást igényel ugyan; de mind a kettő azon egy alapon, mert a különös körülmények kívánják úgy. Különös gyakorlati viszonyok azonban nem adnak okot külön tudományos iskola, csak külön politikai párt létesítésére; s így e pártok külön politikai pártok.

Honny soít, qui mal y pense. Nem akarom a német manchesteriánokat vádolni azzal, a mi nagyon is közelfeküdnék, hogy tudniillik a nationál liberálok uszályhordói; sem a milánói kathedrai sociálokat azzal, — mi szinte nagyon közel eső gyanú volna, — hogy a konzervatívek pionerjai. A mit állítok, csak az: hogy közgazdasági czélokra kulmináló politikai pártok, és nem nemzetgazdasági tudományos iskolák ezek.

Egy példával világosabb lesz a dolog. A Carey-féle elmélet alapján van védvámi iskola; de a Liszt-féle agitatio nem tudományi iskola, hanem politikai párt. Míg általános elvek kutattatnak a munkabérekre nézve, például a wages-fund elmélete, addig az alakíthat tudományos iskolát; hanem a mikor a munkás gyermekek megvédése czéloztatik az állam által: az semmi esetre sem nőheti ki magát nemzetgazdasági iskolává, csakis politikai párttá.

A kísérletek, melyek ily „iskolák“ alapítására tétetnek nem egyebek pártkísérleteknél. Sikerültek Németországban és Olaszországban, hol a pártok külső alapokon szervezvék, s a közgazdasági élet el van hanyagolva általok. A közgazdasági kívánalmak segélykiáltása ez alakulás, a többi politikai tényezők által való absorbeálása ellen. De természetes viszonyok mellett minden fontosabb közgazdasági gyakorlati kérdésnek bizonyos, jól körvonalozott pártállás felel meg, — s viszont a politikai pártoknak nem szükséges magokat a „közgazdasági iskolák“ leple alá rejteni el, ha közgazdasági agitatóról van szó.

Ezekből folyik, hogy az e fajta congressusok nem szolgálnak a tudományos elmélet fejlődésére, főleg gyakorlati kérdéseket tárgyalnak, s csaknem kizárólag a gyakorlati törvényhozásra akarnak hatni nem az általános elméletek, hanem a gyakorlati különös viszonyok alapján. Egy német congressuson kinevették az egyetlen, ki definitívot akart kimondatni, — nem híven illetékesnek magát a congressus tudományos dogmákat, — hanem annál inkább közgazdasági politikai kérdéseket tárgyalni. A fentebbiekből természetesen folyik ez; valamint természetesen folyik azon véleményem is, hogy nálunk ily iskolák létesítése egészen felesleges volna; hogy jobb a gyakorlati angol példát követve nevére nevezni a gyermeket, s egyes közgazdasági gyakorlati kérdésnek gyakorlati alapon való megoldására nem közgazdasági iskolákat, hanem közgazdasági politikát, közgazdasági politikai pártokat szervezni.

S akkor természetesen eszik az ok a közgazdaságtan különválasztására. Eszik az ok, mert különválnak a mező. Elismerjük például, hogy elméletben legjobb volna az általános béke, de tényleg azért mégis megtartjuk a hadseregeket; elismerjük elvben, hogy a munkás szabad munkájával, de tényleg még is korlátoljuk a nők és gyermekek munkaidejét stb. Az első kérdés körül a harcztot folytatjuk az elméletben, a másodikat pedig visszautasítjuk saját természetes talajára: a gyakorlati politikára. Így lesznek aztán kétféle közgazdasági harcaink; egyik a tudomány elméletének előbbvitele, másik Magyarország közgazdasági érdekeinek előbbvitele körül.

Ily szempontokból indulva ki: legkevésbé sem voltam illuziókkal eltelve a milánói congressus várható eredményei felől. Egy rakás kérdésre nézve szükségesnek tartatott az állami beavatkozás a gyakorlati viszonyok alapján; tehát proklamáltatott néhány közgazdasági politikai kérdés. A vita nem is elméletek, hanem gyakorlati viszonyok körül forgott; hasonlók voltak a határozatok is. De a közgazdaságtan elmélete alig ha nyert csak legkisebb mérvben is a viták által; s ha ezt kereste Garnier, már jóval előre biztosan kimondhatta Párisban az elítélő szót: „Le congres de Milan est inutile“.

Csakhogy a közgazdasági politika értéke nagyon is nagy. Az általános igazságok alkalmazását, illetőleg a viszonyok hatását az igazságok keresztülvitelénél tekintetbe venni nagy és nemes feladat. Ezt feledik a liberálok, a kik — mint helyesen

jegyezte meg az összehívó körirat, — minden gyakorlati kérdést egy frázissal akarnak elütni. És Ferrara tudós tanára, Ignazio Scarabelli, ki a firenzei liberálok közül egyedül támadta meg élesen az „új“ iskolát (*Il Congresso dei nuovi economisti in Milano* című, különben igen ügyesen írt művében;) bár alapjában igen sok igazat mondott el az új iskola alapításának felesleges voltáról, — elfeledte azt, hogy ámbár elméleti igazság nem választja el őket ellenfeleiktől, s így új tudományos iskolát alapítani sem szükség, sem ok nincsen: mégis a gyakorlatban nevezetes eltérések mutatkoznak, melyeknek megoldására agitáció, s erre ismét közgazdasági politikai párt szükséges. Mihelyt tehát a gyakorlati közgazdasági kérdések megoldásánál oly nagyok az ellentétek, hogy ki nem egyeztethetők: nem iskola, hanem párt szükséges; mert a kérdés megoldása sem tankönyvek, hanem törvények által váratik.

És e tekintetben csakugyan meg kell vallani, hogy az idő szörnyen megrugdosta a szabadság bálványát. A megváltozott viszonyok nem csökkentették, ellenkezőleg sokasították azon esetek számát, hol az individualizmussal szemben a socializmus felé hajlik a közfelfogás. Hol van ma a mérték a kettő közt? Sehol. Egész merevségében egyik sem áll fenn; s a haladás a kettő közt, kérdésről kérdésre ingadozva történik. Egyik sem uralkodik feltétlenül sehol, — s a két rendszer mily módon vegyítése kétségkívül azon feladatok egyike, a melyek leginkább méltók az emberi elme különös figyelmére.

E nagy harchoz, habár nem korrekt cím alatt járúl a milanói congressus is. A congressus egybehívásának külső története Fortunato Novello fennidézett műve szerint ez: Az eisenachi kathedrai sociál congressus tárgyalásait ismertette az *Archivio giuridico*ban Vito Cusumano, a kormány által épen közgazdasági célból kiküldött fiatal ember. Emilio Nazzari és Giuseppe Joniolo az egyes kérdésekkel bővebben foglalkoztak, s mikor Fedele Lampestico senator műve *Economia dei popoli e degli Stati* címmel megjelent, mely első rendszeres mű volt az új irányban, megindult általánosan a mozgalom. Messedaglia, Scialoia, Cossa, Sella, Luzzatti sorakoztak mellé, míg Ferrara, a legtiszteltebb közgazdák egyike, élesen megtámadta őket az *Antologiában*, mire Luzzatti válaszolt.

Az eredmény az lett, hogy a manchesteriánok egy társaságot alakítanak nem sokára Smith Ádám neve alatt, más oldalról pedig az új iskola összehívta a milánói congressust.

Az eltérő nézeteket, melyek sokkal inkább általánosságokban mozogtak a vitáknál, lentebb tüzetesen lesz alkalmunk érinteni, annál is inkább, mert az ellenkező iskola tagjai közül pár előkelő közgazda, péld. Carle, Scanabelli, Arrivabene stb. részt vettek a milánói congressuson is.

A mi magát a congressust illeti: első tüneményként érdekes, hogy a német felfogás — mely fentebbi fejtegetéseink szerint hibás, — külföldön is utánzásra talált, bár erős remegéssel féltve az eredetiség zománczát, melyet megtartani minden áron ohajtott. Nem tekintjük azonban másként, mint az olasz közgazdasági politika kérdéseinek a vitákat, a melyek a program szerint a következő kérdésekre voltak kiterjesztendőek:

I. Meghatározni a két nemzetgazdasági iskola közt levő valódi tudományos különbségeket.

II. Kimutatni a különböző következtetéseket a törvényhozási módra nézve; e tekintetben különösen figyelembe vévén azon javaslatokat, a melyek érintik,

a) az ipart a közegészségügy és köznevelésre való viszonyában (ipartörvény a kötelező népoktatással együtt stb.);

b) azon intézkedéseket, melyek a munkások közt megtakarítás és öregségre való biztosításért tétettek; mily módon kedvezményezze és segítse ezeket az állam, — (postai takarékpénztárak, nyugdíjpénztárak, a cooperatív társaságok ügyében való törvényhozás stb.)

c) a kivándorlók biztosítására való törvényeket;

d) az erdőügyi törvényhozást;

e) a bányatörvényhozást, a mennyiben jogi szempontból, mint szintén közegészség és közerkölcsiségi szempontokból tárgyalható.

III. Alapszabályokat készíteni egy, a nemzetgazdasági tanulmányok haladására való társaság részére. Meghatározni a jövő congressusok rendszabályát és a nyilvánosságra hozatal módját.

E programban különös érdeklődéssel bír az első pont, mely a két nemzetgazdasági iskola közt levő valódi tudományos különbségeket volt hivatva kimutatni. Ugyane tárgy

felett azonban a III. pont tárgyalása alkalmával is keletkezett vita, s így együve foglalva tárgyalhatjuk azokat. A programm többi részéből csak az ipartörvény tárgyalatott a munkások védelme szempontjából; tovább a postai takarékpénztárak és kivándorlók ügye. A többi mind elmaradt. Pedig a kötelező népoktatás, munkás-pénztárak, erdőtörvényhozás, bánya-munkások, kooperatív társaságok ügyének tárgyalása mindenesetre szintén nagyon érdekes lett volna, sőt sok tekintetben mind a célzott tisztábbá, mind az egész irányt átlátszóbbá tette volna a közönség előtt. Azon kérdések ugyanis sokkal inkább kényszerítik kenyértörésre és állásfoglalásra a velök foglalkozókat, mint azok, a melyek ténylegesen tárgyalatottak.

Sor szerint akarunk reflektálni e tárgyalásokra, — fent már részletesen körülírván álláspontunkat azzal szemben, hogy tudniillik utánok legjobb esetben sem vártuk egy új közgazdasági iskola megteremtését, hanem legfeljebb is csak egy közgazdasági politikai párt programját. Ezt kerestük az elmondott beszédekben.

II.

Két szónok törekedett mindjárt a tárgyalás első napján különösebben definiálni az új közgazdasági „iskola“ álláspontját. A dió kétségkívül igen kemény volt; s nagyon helyes, hogy a pártnak, a volt közoktatásügyi miniszter, Scialoja távollétében (ki a kötelező népoktatás javaslata miatt bukott meg) mindkét vezérférfia: Fedele Lampestico senator, és Luzzatti képviselő nyilatkozzanak.

Az elsőnek eszmemenete röviden ez volt: Mint minden tudománynál, a úgy közgazdaságtannál isteljes vizsgálati szabadság van. Ezzel akarják ők átnézni az egész tudományt. Előre el vannak az ellenvetésekre készülve, melylyel minden haladásnak meg kell küzdenie. Hiszen Bastiatot is megtámadta Clement. Ők főleg észlelődés útján akarnak haladni, mi Galilei óta határozott iránya az olasz tudománynak. Ezen módszer ezelőtt a politikai szétdaraboltság miatt nem volt lehetséges. Most lehetséges már, sőt a statisztika feltárta a társadalom beleit. Humboldt szerint minden új szer, mely észleletekre ad alkalmat, a tudomány új szerve; ez áll a közgazdaságtan irányában a statisztikáról.

Ha ellenfeleik kathedrai szocialistáknak nevezik őket: nincs igazok. Elismerik a közgazdasági törvényeket; de csak korlátoltaknak tekintik azokat. Mindnyájan egyetértenek abban, hogy az államnak nem hivatása az árakat szabályozni, hogy el kell fogadni a természetes közgazdasági törvényeket; hanem szükséges meghatározni, mely viszonyok azok, a melyek teljes alkalmazásokat lehetetlenné teszik, és hogy mily hatásuk van a társadalomban. Az érdekeközshangzók, — mondják. Igen, hanem csak akkor, ha jól értik minden oldalon. Azonban tényleg nincs az úgy; s a roszúl értelmezett önérdék kezében hatalmas fegyver lett a *laissez faire* és *laissez passer*, a mely eredetileg a feudálismus maradványai ellen találtatott fel. Ezért ők az érdekek egységesítését (la consociazione degli interessi) ohajtják, mert ez teszi csak valódivá a szabadságot, Nem is lehet képzelní, hogy a szabadság elvesz, mert az állam élő és határos! Ők az államot nem — mint sokan, — szükséges rosznak, hanem, szükséges jónak gondolják; beleavatkozását azonban elvek szerint kell szabályozni. Az állam működése áldás ott, a hol szükséges; átok ott, a hol nem szükséges.

A közgazdaságtan Lampestico szerint positiv korszakba lépett; ők szintén positivek, mert semmit sem fogadnak el olyan igazságot, a mely igazi és valódi tények által nincs bebizonyítva. E tekintetben nem idegen majmolás eljárások; hisz épen a németek fedeztek fel nálók sok eredetiséget. Ugyanazon nyomokat követik, melyeket Gian Domenico Romagnosi és Carlo Cataneo dicsőséges nyomai jelöltek ki. Reméli, hogy a nemzetgazdasági tudomány ezen újabb iránya nemcsak hasznos tünemény lesz, hanem az újabb olasz nemzeti szellem egyik legszebb virága.

Luzzatti érvelése habár hatályosabb alakban adta elé, távolról sem meríté ki annyira a tárgyat, mint Lampestico elegans, higgadt beszéde. Utalt arra, hogy a közgazdaság terén az eszmék már régiek; nemcsak Németországban, hanem Angliában is vannak nyomai. Hivatkozik Walker, Macleod, Mill, Schäffle elveire; magára Boccacióra, az ellenkező iskola egyik tekintélyére, és Cairnesre, ki egyik művében nyíltan kimondja, hogy a korábbi nemzetgazdaság szükségesnek vélte a hűbéri kötelekekből kiszabadulni, ma azonban más irány szükséges. Az angol vasutak tapasztalatára hivatkozik, a melyeknél eleinte elégnek vélték a szabad versenyt, míg most Tyler kapitányként belátják, hogy ha az állam nem fog ural-

kodni a vasutakon, a vasutak fognak rajta uralkodni. Cairnes, Mill és Gladstone nem a laissez faire, hanem az okszerű állami beavatkozás emberei. Smith Ádám hazája maga jár így legelő az ő tanainak módosításában. Hivatkozik Wolowskira és más tudós tekintélyekre. Ők nem akarnak szakadást vagy eretnecséget; szemlélet után haladni akarnak, mert szerintök azt mondani, hogy a tudomány be van fejezve, annyit tesz, mint azt mondani, hogy vége van a világnak.

A többi szónok kevesebb figyelmet érdemel. D'Appel tanár azt fejtegette, hogy mindnyájan tisztelik ugyan Smith Ádámot, de ő nem végezte be a tudományt, csak sarkkővet tette le annak. A tudomány fejlődik folyvást, nem muzeumba való. A sociologia és statistika hasonló szolgálatokat tesz, mint az anatomia és fiziologia. Új adatok új igazságra adnak alkalmat. Az állami beavatkozásra nézve Smith tanát kész igazságul fogadja el, azonban az alól is vannak kivételek.

Rosa, Carli semmi újat nem mondottak, s a vita az első pont felett a nélkül záródott be, hogy határozatot hoztak volna arra nézve, melyek tehát a valódi tudományos különbségek a két nemzetgazdasági iskola között; s melyek voltaképen azon okok, a melyek a congressus egybehívását szükségessé tették.

A fentebbi programbeszédekből kétségtelenül világos, hogy elvileg az új „iskola“ is elfogadja Smith Ádám elvét; de kivételeket enged alóla. De ezt a manchesteristák is szívesen megengedik esetről esetre. Hogy az új iskola szívesebben megengedi esetről esetre az állami beavatkozást, s hogy több beavatkozást enged, mint a manchesteriánok: az valószínű. De itt nem elvről, hanem konkrét esetekről van szó; s e konkrét eseteknél mily mély az eltérés az egyes felfogások közt: nem bizonyította be a tárgyalás folyama.

Sőt magának Lampesticónak műve sem nyújt teljes felvilágosítást e tekintetben, a melyben a közgazdaságtan más irányzatát („Sull' odierno indirizzo degli Studi economici“) tárgyalja. Itt is a tudomány szabadságára hivatkozik; itt is kijelöli, hogy főleg a gyakorlati, szemléleti, egy szóval inductív módszer okozza a különbséget a két felfogás között; itt is elmondja, hogy a nemzetgazdaságtanban létező, — s általa is elismert törvényeket csak korlátoztakul kell tekinteni, melyek

adott körülmények között módosítandók; hogy a nép természete, sajátságai, hagyományai, történelme mindig figyelembe veendőek egyes konkrét kérdések eldöntésénél; hogy az érdekek összhangja csak akkor létesül, ha minden ember nem különös és közvetlen, hanem közös és végleges érdekét veszi tekintetbe, s hogy ennek megtörténteig az állami beavatkozás szükséges. Elmondja, hogy a közgazdasági haladásnak is ethikai alapja van, melyet a nemzetgazdaság nem ignorálhat. A közérzet kifejezésének tartja az államot, a mely esetleges beavatkozásával nem árt, hanem használ. A társadalomban nagy szerepe van a közérdeknek, Platon szerint „a mint több tag van egy testben, és mégis egy az; ép úgy sokan vagyunk mi is egy test, s mindegyikünk tagja a másíknak is“. Elmondja itt is, hogy a kathedrai social nevet visszautasítják, mert az zavarokra adna alkalmat; elmondja, hogy a közgazdaságtan új korszakba lépett, a mely törvényeit csak korlátolt törvényekül tekinti, a melyek alól esetleges kivételeknek van helye; elmondja végül, hogy az új közgazdasági iskolának pozitív jellege van, mert hiszen épen a kivételek szükségességét igazolni gyűjti az adatokat; nem csak általános elvek, hanem az egyes konkrét tények alapján akarván oly törvényeket hozni, oly intézkedéseket létesíteni, a milyenekre a társadalomnak épen akkor van szüksége.

De természetesen az a kérdés, hogy hol van itt a különbség. Smith Ádám iskolája — magok a legmervebb manchesteristák is, — elismerik a szabad verseny elve mellett esetenként az állami beavatkozást is. Elismerik, hogy az érdekek félreértéséből érdekek összütközése támad. Elismerik, hogy egyes esetekben a létező különös körülmény különös intézkedést: állami beavatkozást igényel. Positív adatok, inductív módon beszerezve adják az útmutatást arra, hol szükséges ez. Szóval ugyanazon elvek, mint ott. Az általános igazságok, a *közgazdaságtan elméeteit nem tagadja sem egyik, sem másik. A közgazdasági politika azon vezérelvére nézve, hogy a viszonyokba kell simulni, szintén egyetért mind a kettő. A különbség tisztán egyes gyakorlati konkrét kérdésekben van.*

Így fogja föl e kérdést Fortunato Novello, a ki művében *Suelle questioni economiche del giorno* a két áramlat békéltetését hangsúlyozza: „Miután — úgy mond — mindkét részről megegyednek, hogy az állam közgazdasági működése a

társadalomra nézve helyes és igazolt lehet; s csupán azon specialis esetek felett foly a vita, melyekben ezen beavatkozás gyakorlatba veendő: úgy tetszik nekem, hogy legjobb volna abbahagyni a szakadást, s inkább közegyetértséssel keresni közös kiindulási pontokat.“

Hogy e felfogás nem volt egészen képviselő nélkül a congressusban, mutatja a harmadik napi vita is, amidőn a congressus elveit képviselő állandó egyletek alakítása volt szóban, a melynek nevé a közgazdasági tudományok előbbvitelére való társaságnak (*Associazione per il progresso degli studi economici in Italia*) keresztelte a választmány. Luzzatti még határozottabban akarta kifejezni a célt, ki akarván mondatni azt is, hogy e haladás a kísérleti és tapasztalati rendszer által történik (*progresso ottenuto mediante il sistema sperimentale e di osservazione*). Ezt elejté a jó egyetértés kedvéért, de a társaság célját mellékesen mégis jól megvilágítá azzal, hogy célja lesz bölcs tanács és tanulás által megakadályozni azon társadalmi veszélyeket, a melyek más országokban már bekövetkeztek.

A javaslat elfogadtatott ugyan a nagy többség által, Ferraris, Garelli és Cognetti készséges hozzájárulásokat fejezvé ki a társaság javasolt címéhez; de emelkedett egy hang ellene is.

Carle beszéde volt ez. Kissé nagyon theoretikus, de alap felfogásában csakugyan igaz. Szembe állítja az erkölestudományokat különösen a közgazdaságtannal. Mindkettő egy eredményre jut végcélzatában; azonban a viszonyok komplikált voltánál fogva nem közvetlenül. Például a munkaszabadság a nőknél ellentétben van esetleg a közerkölcsiséggel és a közegészségügygyel; és így sok más kérdésnél is. Egy szóval az eredmény az, hogy egy-egy társadalmi tény különböző okok eredménye, a melyeket épen azért, mert különböző tényezők alakíták, — se nem helyes, se nem lehetséges egyetlen egy szempontból oldani meg. A közgazdaság egy ily szempont, de a mely magában nem elég; más szempontok is okvetetlenül figyelembeveendőek a megoldásnál.

Ez álláspont tehát eddig azonos a Fawcett álláspontjával. Carle azonban tovább megy. Szerinte van egy különös érzékünk: a közérzék, s ez vezet a társadalmi tünemények felfogására és méltánylására. Az állami beavatkozást ez teszi

szükségessé. A két véglet: individualismus és a socialismus. Egyik a közérzetet, a másik az egyéni szabadságot semmisít meg. E két véglettől egyáltalán távol áll mind a két iskola s így voltaképen, — igazán van Wolowskinak, — nincsen is két iskola. Esetről esetre szükségesnek találja mind a kettő az állami beavatkozást. E szempontból kiindulva elveti az ajánlott címet, s ezt ajánlja helyébe: Társaság a társadalmi tudományok fejlesztésére közgazdasági szempontból.

A fentebbiekben érintettük, hogy e javaslat elesett, — de azért Carle beszédének megvan a maga alapigazsága. Általa konstatáltatott a congressuson a tudományos elméletek egyöntetű volta, egysége. Javaslata azonban nem fogadtatott el, mert két külön iskolát vitat a többség.

Ez tévedés, mert két külön iskolához, két külön általános tudományos elmélet kívántatnék meg, a mi itt nincs meg. Mindazonáltal azon egység sincs meg, a mit Carle hangsúlyoz. A különbség megvan a két csoport közt, de a különbség nem elméleti, hanem gyakorlati, nem tudományos, hanem politikai.

Ezt bizonyára érezte a congressus is. Érezte akkor, midőn az olasz nemzetgazdák Nesztora, az ősz Arrivabene a másik táborból megjelent az ülésre, a tudományos szabadság nevében üdvözölni azt; érezte még inkább akkor, midőn a három napi vita után a firenzeiek egyik vezérférfia, maga Scarrabelli ajánlkozott javaslatokat tenni a két iskola egyesítésére. E javaslat elhangzott; Lampestico merészen útalt arra, hogy az ő iskolájok és társaságok már meg van alakítva; abba belépni mindenkinek joga van.

Csakugyan kérdés is lehetne, hogy a *Societa Adamo Smith* mért nem lép be testületileg az „új iskolába“, ha aprólékos etiquette kérdéseken kívül nem gátolná őket azon különbség, mely elméleti egyetértésük mellett mégis elválasztja őket a gyakorlatban, a közgazdasági politikában; s a mely különbség minden látszólagos gyengesége mellett is a milánói congressuson csakugyan mélyrehatóan mutatkozik, mennél messzebb halad az idő s a tárgyalások alá veendő kérdések fontossága. Legalább az eisenachi congressusok története határozottan ezt mutatja.

Erre célzott végül a *Pungolonak* egy névtelen cikke is, mely a congressus tagjait élénken foglalkoztatta folyton. E cikk a vita okát a definitiók szabatoságának hiányában

keresi. E hiány érezhető magában a névben is. Más a közgazdaságtan (*Economia politica*), mint a közgazdasági politika (*Politica economica*). E kettő egybevegyítése adja a zavar okát, mely e cikk szerint csak képzeleti.

Ez álláspont is helyes alapon épül. Csakugyan más a közgazdaságtan és a közgazdasági politika; csakugyan hibásan kevertetik együvé. Sőt a mi a közgazdaságtant illeti, csakugyan csakis képzelt az eltérés, tényleg nincs semmi sem. Hanem annál kevésbbé képzelt az eltérés egyes gyakorlati kérdésekre nézve a közgazdasági politikában, — s ennél fogva alkatelemeire szétbontván a dolgot, a milánói congressus ismételve bebizonyítá, hogy nem új közgazdasági iskola, hanem a közgazdasági politikára nézve egy új párt alakítása forgott szóban.

- Mint iskolának, nincs is semmi *d'être raisonje* a mozgalomnak; mint pártnak igen. Csakhogy erre nézve határozottabb programm kívántatnék, mint a melyet a milánói congressus adott, — s talán még annál is határozottabb, a milyen Eisenachból került ki az első alkalommal.

III.

A gyakorlati kérdésekre nézve, — mint fentebb érintettük, — csak az ipartörvény tárgyalatott a munkások védelme szempontjából; továbbá a postai takarékpénztárak és a kívándorlók védelmének ügye.

A gyártörvényhozást illetőleg az előadó (Luzzatti) eszmemenete ez: Ha az eszményi állapot bekövetkezett volna, a gyártörvényhozás felesleges volna. Maga a gyárúr gátolná meg a gyermekek munkáját, gondoskodva így a jövő munkásosztályról; hasonlóképen a szegény szülők sem engednék meg a nehéz munkát gyermekeiknek. Csakugyan vannak gyárosok, kik nem engedik meg gyáraikban; így Olaszországban Rossiék De a nagyobb részre nézve csakugyan szükséges a törvény védelme. Lord Shaftesbury kifejezését használva: csodálatosnak látja a rajongást a fekete rabszolgák felszabadításaért, mikor itt közöttünk élnek a fehér rabszolgák szomorú sorsban.

Angliában 1802-ben kezdődik meg ez irány; 1833-tól 1874-ig 13—14 ily törvény hozatott, a melyek közül az utolsó a nőket a műhelyekben való alkalmaztatás tekintetében egy

sorban helyezi a gyermekekkel; Cobden maga javasolta, 1844-ben, hogy azon férj, ki megengedi, hogy neje éjjel is alkalmaztassék munkára, büntetésre méltónak nyilatkoztassék. És a vélemények mily változáson mentek át Angliában. Míg 1833-ban a nagyiparosok közül csupán kettő volt, ki az elv mellett nyilatkozott, ma mindenki helyesnek tartja azt. A tények mutatják, hogy nagy bölcsesség van a szív sugallataiban. A szívnek nagy a bölcsesége — mondá; specialis esetekben a közgazdaságtanban ép úgy törvényül tekinthető, mint a jog- és erkölcsstanban.

Ezen törvényhez hasonló törvényeket hoztak majd minden művelt országban, rábízván annak végrehajtását a központi hatalomra. Rendesen nemcsak a közegészségügyre, hanem a közoktatásügyre is van különös figyelem fordítva bennök.

Angliában fokenként terjesztették ki a törvény rendelkezéseit. Eleinte csak azon iparágakról intézkedett a törvény, a melyekben nagyobb visszaélések fordultak elő. Külön törvények hozattak a bányákra, a gyapot-gyárakra vonatkozólag. Azután lassanként kiterjesztették az ipar minden nemére, végül még a kereskedői és más üzletekre is. Belátják ott, hogy a felzavart morál megzavarja a közgazdaságot is, — és Viktória királynő utolsó trónbeszédében méltán fejezhette ki azon reményét, hogy a műhelytörvények áldásosak fognak lenni a munkásokra nézve.

A gyártörvények tekintetében megjegyzi, hogy azok együtt járnak az oktatásügyi törvényekkel, melyeknek szükséges voltát Italiában nem kell bizonyítgatni. Mint az olasz parlament gyári és ipari bizottságának (Commissione Sull' inchiesta industriale) tagja, sok helyütt saját szemével győződött meg az állapotok tarthatatlan voltáról. Különösen élénk színekkel eseteli azon gyermekek szomorú sorsát, a kik Szicziáliában a kénbányákban vannak alkalmazva.

Tudja a nehézségeket; de azok ellen az emberiség érzete és a közgazdaság tudománya együttesen harczoltak. Azonfelül adatok vannak, melyek a bajnak terjedelmét és irányát, melyektől az orvosszer alkalmazása is függ, részletesen mutatják. Ezek döntenek el, hogy egy vagy több iparágra szorítottassék-e a törvény, vagy mindre? mely korrig tiltassék el teljesen, mely korrig részletesen a munka? stb.

Javaslatra ez: Az általános társadalmi, erkölcsi és közgazdasági haladás érdekében kívánatos oly törvény, a mely a gyermekek munkáját szabályozza; tanulmányozandó egyszersmind: vajon nem volna-e helyes hasonló rendelkezéseket tenni a női munkára is; mindennekfelett pedig előre tett vizsgálat alapján a részletek fölől egy orvosok-, technikusok- és iparosokból álló bizottság véleménye hallgatandó meg.

A szónokok nagyobb része csak változatokat adott Luzzatti eszmemenetéhez. Sacchi például a Congressi degli Scienziati italiani (hasonló a magyar orvosok és természetvizsgálók nagy gyűléseihez) üléseire utal, a hol már régen tárgyalják ez ügyet, s 30 év óta sok anyag halmoztatott fel, a melyből a műhelyekben és gyárakban alkalmazott gyermekek és nők szomorú sorsa kitűnik. A végeredményre nézve ugyanazon következtetésekre jutottak ott is, mint itt. Hivatkozik Bonghira, ki szerint nincs is Olaszországban valódi ipariskola. A gyermekek védelmére nézve ő is ajánlja a törvényhozásnak különös intézkedését.

Lombroso szintén elfogadja azt. Különös figyelmet kér azonban fordíttatni a mezei munkásokra. Az ételek meghamisítása miatt oly nagy mérvben ütnek ki itt a bőrbetegségek, hogy átlag 280,000-re teszi az évente ebben szenvedők számát. Kivánná, hogy a vizsgálat terjedne ki arra is, mint volna lehetséges meggátolni az ételek hamisításával ütött visszaéléseket mind a közegészségügy, mind a közerkölcsiség és közgazdaság érdekében.

Massara hasonló véleményben van, sőt még tovább is megy. A lakásra fordítana nagy gondot. Mind a műhelyben, gyárakban, mind a szabadban dolgozó lakosságának igen sok esetben oly lakása van, a mely mind az egészséget, mind az erkölcsiséget lehetetlenné teszi.

De Gori senator is hasonló véleményben van. Angliában személyesen meglátogatta e gyárakat, különös figyelemmel lévén a Factory Act működésére. Látja jótékony hatását; s óhajtja mihamarabb létesíteni azt. A közhatóság kötelessége védelmezni azokat, a kik nem képesek védelmezni önmagukat; ezen fölül az emberi érzelem is sugallja ezt. Sőt polgártársaink alsóbb osztályainak erkölcsi és értelmi művelése által magát a közbiztoságot is emeljük.

Egyetlen tekintélyesebb hang emelkedett közvetlenül a

javasolt határozat ellen: Rossi senatoré. Védi az iparosok és gyárurak helyzetét. Nem lehet oly könnyen kimondani a törvény szükséges voltát. Franciaországban belátták, hogy kellemetlenségek is folynak belőle. Lassanként a házi ipar el fog tűnni, s elő fog állani ily törvények hozatala mellett azon eset, hogy kormányközegek felügyelet végett akármikor benyitnak a gyárakba. A tanítás segíthet csak ez állapotokon. Azonfelül nem is egyforma mindenütt a helyzet az országban. A congressus csupán tanulmányokat tehet. Mert a törvény végrehajtása sok költségbe is kerülne. A francia ilynemű törvény szerint szükségesek felügyelők, főfelügyelők, bizottságok, albizottságok stb. Ily kérdések gyakorlati megoldásánál nagyon sok függ a mikénttől. Azért gyors kimondás helyett tanácsosabbnak látná csupán a tanulmányozást mondani ki határozatul.

Ballini szívesen ejtené el a kérdést, melynek kevés gyakorlati becset tulajdonít.

Fortis hasonlóképen szeretné elnapolni a jövő congressusig a törvény szükséges voltának kimondását.

Vidari ellenkezőleg arról van meggyőződve, hogy ily törvény szükséges volta már eléggé be van bizonyítva; így elég azt kimondani. Semmi vizsgálat nem szükséges; a statisztikai és más hivatalos adatok elegendő tájékozást nyújtanak a szomorú szükségről. Cerutti és Villa-Pernice hasonló értelemben nyilatkoznak.

Maga Lampestico is Rossi nézetéhez járult. Eszmemenete beszédében ez: Hogy a nagy iparosok nem fognak gyanúsán nézni ily törvényre és tárgyalásra: mutatja az eddigi tapasztalat. Ramazzini a maga kitűnő művét, — mely még ma sem évült el teljesen, — épen azok segítségével állítá egybe. A nagy ipar elnyomta ugyan a kis ipar egy részét, ámbár a kis ipar egy része bizonyára fenn fog maradni, s abból, hogy egyik vagy másik neme virúl-e az iparnak nem lehet következtetni a közgazdasági állapotok virulása- vagy hanyatlására. Angliában virúl mind a kettő; Görögországban senyved mind a kettő. A közegészségügy és közgazdaság valódi érdekében mind a kettőre figyelmet kell fordítani. A tudomány nem veszi el azért tudományos jellegét, ha hallgatunk a szív intelmeire is. A munka és a munkás közt más viszony van ma, mint volt a régi felfogás szerint. Régen a természet, munka és tőke a termelés tényezőinek nevezettek; ma a munka a tényező,

a többi csak anyag a termelésre. Ez által a munkás elsőbb sorba jő a termelvényénél s egyáltalán a javaknál, melyre eddig főfigyelem fordított.

Szükségesnek véli tehát a védelmet, s erre törvény kell. Csakhogy nagy szó az: miként? Oly törvény, a mely mindent megenged. Ingyenes felügyelőket akarnak-e, mint Anglia, fizetések-e, mint Franciaország? Vagy már létező hivatalokra akarják bízni az ellátást, mint Németország? Nehéz volna ezekre félelni ma. A gyártörvényt azonban nem akarja feltartóztatni. Valóságos védvám volna az a hazai nagy iparra nézve, a mely védvámnak terhe azonban a munkás életére nehezednék. Ezért javasolja a vizsgálatot a módokra nézve, melyek ajánlatosak.

Az előadó maga is elfogadta e nézetet. Meg van ugyan győződve hogy a gyártörvényhozás szükségét már most ki lehetne mondani; azonban nem akar kitérni a vizsgálat elől, — remélve, hogy az az ő álláspontját a lehető legfényesebben fogja igazolni.

E szerint a határozat Lampertico javaslata értelmében következőleg formuláztatott: „A congressus elhatározza vizsgálatot tartani az ipar állásáról Olaszországban, tekintettel arra a viszonyra, melyben az ipar a közegészség és köznevelés ügyével áll, ezen vizsgálat végrehajtásával az alakulandó társulat elnökségét bízza meg és eredménye a legközelebbi congressus elé terjesztendő.“

Ezt egyértelműleg fogadták el. Hanem annyi igaz, hogy ezen nincs is semmi vitatárgy. A legelkeseredettebb manchesteri is bátran kimondhatna ennyit. Minden ország törvényt hozott már ez ügyben; s itt a kathedrai sociálok, kik a merev Smith-féle elvekkkel szemben új „iskolát“ láttak szükségesnek alakítani, nem mernek többet kimondani azon egyszerű határozatnál, mely vizsgálatot rendel ez ügyben.

Ezért ugyan nem külön iskolának, hanem külön összejuvetelnek sem volt érdemes tartatnia. A firenzei „Smith Ádám társaság“ bizonyára többet mondott volna ki, — a mint Scarabelli művében csakugyan egy szó ellenvetést sem tesz a gyártörvényhozás ellen.

Érdekes függelékül szolgálhat a congressus e határozatához az a tény, melyet a *Nazione* hoz köztudomásra; hogy

egy 1866-ban kiküldött parlamenti bizottság behatóan foglalkozván e kérdéssel, teljesen kimerítő jelentés mellett épen a gyermekek és nők munkájának szabályozása végett egy törvényjavaslatot is dolgozott ki, a mely tökéletesen megfelel a kívánatoknak. S a congressus törvényjavaslat készítése végett új vizsgálatot rendel el, a nélkül, hogy a nyolcz év előtt folytatott kimerítő vizsgálatot és készített törvényjavaslatot csak legkissebb tekintetben is figyelemre méltatná.

IV.

A második gyakorlati kérdés a kivándorlóknak nyújtandó védelem kérdése volt.

Az előadó (Luzzatti) utalt a tárgy egész irodalmára: Florenzano, Carpi, Cerutti, Rota és Thun nézeteire, kik aztán későbbben részt vettek a vitában, s így felesleges volna bővebben részletezni most véleményeiket.

Az előadó szerint a kivándorlást két szempontból tekintik a közgazdasági írók. Egyik részök csupán jónak tekintik, s így minden áron szabaddá akarja tenni és felbátorítani. A másik szempontból csupán rosznak tartják, a mely valóságos baj a társadalomban, s a rosz állapotok jelzője.

Mind a kettő túlzás, és pedig egyszerűen azért, mert egy oldalról tekintik a dolgot. Ép úgy, a hogy a rente elméletére nézve Ricardo és Carey külön következtetésekre jutottak, az egyik Anglia, a másik Amerika viszonyaiból indulván ki: áll ez a kivándorlásra nézve is. Florenzano rosznak gondolja azt, mert Nápolyban csakugyan beteges állapotok következménye, míg Liguriában a lakosság jólétének egyik főforrása.

A kérdés azonban nem az: vajon hasznos-e a kivándorlás, vagy káros. A kivándorlás tény; s a kérdés csak az, vajon kell-e azt törvénynyel szabályozni, vagy nem.

Más országokban a kivándorlást úgy tekintik, mint közszolgálatot; csak Olaszországban nem. A rendőrségi eljárás majd túlbuzgó, majd túlhanyag, de mindig önkényes. A kérdés az: nem kellene ez eljárást helyettesíteni úgy, mint Angliában történik az Emigration-office által?

Azonban ezen túl is merül fel kérdés. Vannak statistikai adataiak az áruforgalomra nézve; bejegyeztetik minden bejövő vagy kimenő áru; az ember-forgalom nem. Így történik, hogy

voltaképen nem is ismerjük a kivándorlás mértékét. Némelyek 140, mások 20 ezerre teszik a kivándorlók számát évenként. Ezen tehát segíteni kell; a kérdés az: mi módon?

Harmadik dolog a kivándorlási ügynökök visszaélése, a kik elámítják és félrevezetik a kivándorlókat, Ezek ellen nem intézkednek eléggé a büntető törvények. Vajon nem volna e kívánatos, biztosítékot tételni le velök, ép úgy mint a hogy a váltóüzletektől kíván a törvény.

Másutt az állam ilyenmü biztosítékokat szerez, védi a kivándorlót, mikor hajóra lép, védi a hajón, s védi mindaddig, míg új hazája jogainak élvezetébe lép. Mindez igen nagy fontosságú dolog, s minden országban szükségesnek találták törvényhozás útján tenni intézkedéseket.

E mellett tisztán üzleti szempontból is fontos a dolog. Ha elegendő biztosítékot tudnánk adni a kivándorlóknak: Genua ép úgy központjává lenne a kivándorlásnak, mint Brema és Hamburg. Mindezen okoknál fogva védelmezendők a kivándorlók. Az állam egyáltalában nem gátolhatja meg egyes polgárait, ha tartozásaiknak eleget tettek, kivándorlási jogaikban; azonban kötelessége mind addig, míg csak új hazájok jogviszonyaiba nem lépnek belé, védelmet adni nekik.

E kérdéssel kapcsolatos a gyarmatok kérdése, de arra ez alkalommal nem reflektál, — csak általánosan akarván kimondani a védelem elvét.

Florenzano nagyon fontosnak tartja e kérdést. Az olasz kivándorlás oka nem politikai üldözés, nem vallásos eszmék, nem felfedezési vagy gyarmatosítási vágy; hanem a szomorú gazdasági állapotok. Sajnos, hogy statisztikai adatok nincsenek, s a melyek vannak, megbízhatlanok, miután épen olyanok által állítvák össze, kiknek érdekében van a kivándorlást mennél csekélyebbnek tüntetni fel.

Ő maga tett felvételeket ez irányban, — tekintetbe véve mind a népszámlálási adatokat, mind a konzulok felvételeit, mind a Bodio művét. Adatai eredménye az, hogy 1872-ben a nápolyi 14 provinciából 17,000 ember vándorolt ki; ebből mintegy 4—5000 Salernóból, 6—8000 Basilicataból. Az összes olasz kivándorlók számát évente mintegy 50,000-re teszi. Sőt tovább is ment. Összeállításának alkalmával úgy találta, hogy a kivándorlók túlnyomó része 20—40 éves férfi. E mellett Olaszországból nem vándorolnak ki, — mint Németországból,

— egész családok, hanem egyes egyének, kik valószínűleg sokkal könnyebben elszakadnak hazájoktól.

Két neme van az olasz kivándorlásnak. Az egyik az önkényes. Ennek okai a tőke és a földhitel hiánya; a súlyos adók; sok oly földnek műveletlenül hagyása, a mely művelhető volna; a kamatláb magassága; befektetések, takarékoság hiánya, melyek a nyomort emelik vagy éppen létesítik. Erről azt mondják, hogy ez a felesleges népesség lefolyó csatornája, s hivatkoznak Malthusra. De Malthus ezt nem mondta, s legkevésbé sem ajánlotta feltétlenül; csak oly orvosság gyanánt, a mely használandó ugyan, de csak azért, mert jobb ez idő szerint nincs.

A másik kivándorlás: az mesterséges. Mesterségesen felbujtogatják, felingerlik a tudatlan népet a kivándorlási ügynökök. Mindenféle fényes ígéretekkel ráveszik a kivándorlásra, különösen a szegényebb osztályt, mely így aztán ez ügynökök kapzsiságának áldozata lesz. Élénk színekkel rajzolja a szenvedéseket, melyeken a szegény kivándorlók átmennek. Nagyobb részök tudatlan paraszt, se a hajón, se az új hazában nem talál se vigasztaló szót, se jó indulatot.

Itt igazán nem lehet aztán közgazdasági öszhangról beszélni. A kormány igéri évről évre javaslatait, tanulmányoztatja az ügyet: s az alatt százanként vesznek el a kivándorlók a spanyol Amerika rideg földjén, vagy New-York utcáin.

Feltétlenül szükség van törvényre; nem az emberi és egyéni szabadság korlátozása, de annak biztosítása az ily törvény. Törvényes védelem mellett szükséges a társadalmi úton való haladéktalan beleszólás. Ha ezt sem akarja megtenni az állam: akkor ő egyáltalán nem tudja, mi az államnak feladata a modern társadalommal szemben.

Rota a kérdést természetszerűleg két részre osztja fel: közgazdaságira és jogira. Azonban bár az elsőre nézve nem egyezik is meg Florenzano felfogásával, ki határozottan rossznak tartja a kivándorlást, ő jónak hívén azt, azt hiszi, hogy itt nem közgazdasági, hanem jogi kérdéstről van szó. Az államnak azon kötelességére nézve, mely alattvalói védelmét ruházza reá, nincs is egyáltalán semmi különbség a régi és új közgazdaság közt.

Szerinte is tény az, hogy a kivándorlási ügynökségek nagy mértékben emelik a kivándorlást. Azonban nem olyan nagy

mérvben, mint Florenzano hiszi. Nápolyban talán kevésbé, hanem Liguriában, Lombardiában, Piemontban és Velenczében sokkal nagyobb mérvben természetes a kivándorlás. Ő a kivándorlási ügynökségeket nem is akarja eltüntetni, csupán a büntető törvénykönyvnek ide vonatkozó rendszabályait akarja élesebbé és hatályosabbá tenni. A hol család, roszakarat és félrevezetés van: ott a büntetésnek van helye; s a kérdés nem közgazdasági, hanem teljesen jogi természetűvé válik.

Elismeri azt is, hogy az átszállítás alkalmával sok visszaélést követnek el. Ezen visszaélések annál könnyebben megésnek, mert a kivándorlónak éppen ekkor nincs hazája. A régiből kilépett, az újba még nem lépett be. Ezért a kettő közt lebeg, s egyik sem védi. Tény azonban ez irányban mindenesetre annyi, hogy az olasz hajókra egyáltalán kevesebb a panasz, s hogy a bajok egy része rögtön megszűnnék, mihelyt a kormány azon rendelete, mely az olasz kivándorlást formalításokhoz fűzi, felfüggesztetvén, az olasz kivándorló nem volna kénytelen idegen hajókra menni. Természetesen azonban áll az, hogy a hajón ismét új jogviszonyok származnak, a melyeket ismét törvény kell, hogy szabályozzon; de ez ismét jogi és legkevésbé sem közgazdasági kérdés.

A harmadik nehézség az új hazába való belépésnél fordul elő. Az itt levő jogi feladat ismét megoltalmazni a kivándorlók érdekeit. Ez ismét oly dolog, mely a közgazdaság nélkül tisztán jogi szempontokból is megoldható. Mindhárom kérdésnél tisztán az állam védelméről van szó, melyet minden polgár igénybe vehet, s melyet még a legszigorúbb manchesteri felfogás szerint is köteles a polgárnak megadni. S e szerint itt egyáltalán nem is foroghat fenn különböző vélemény.

Cerutti ismeri minden ízében, mint gyakorlati ember, a kivándorlási ügyet. Tapasztalata az, hogy a midőn a kivándorlók nemzeti gyarmatokba mennek, saját hasznokkal és előnyökkel egyidejűleg régi hazájok jóllétét is előmozdítják. A hol azonban nincs nemzeti gyarmat: ott más államokba megy a kivándorló. Így van ez az olasz kivándorlókkal is. A kivándorló nemcsak a nyelvet, viszonyokat és jogi állapotokat nem ismeri új hazájában, de legtöbbször az olasz kormány védelmét is teljesen nélkülözvén, ott ismét ügynökök kezébe jut, a kik még lelkiismeretlenebbül bánnak el vele, mint az annyiszor szidalmazott olasz ügynökök. Gyakran oly

szerződéseket kénytelenek aláírni a szegény kivándorlók, a melyek őket valóságos röghöz kötött rabszolgákká teszik Amerikában. Szükségesnek véli azért minden módon megtenni a kellő törvényes intézkedéseket a védelemre nézve.

Szükséges volna a már említett Lanza-féle törvény eltörlése is. Ez megnehezíti a kivándorlást az olasz hajókon. De eredménye nem az, a mire czélt, hogy általa a kivándorlás apadt volna meg; hanem az, hogy az olasz kivándorló francia hajókra menekül, hol sokkal jobban kifosztják. Hogy a tapasztalat mutatja az olasz kikötők szolidabb voltát: elég felhozni, hogy a schweizi kivándorlók Genuán át mennek ki új hazájokba. Minthogy azonban a Lanza-féle törvény szerint mindenkinek tilos kivándorolni, a ki nem tud elég vagyont kimutatni az esetleges visszatérésre, az olaszok kénytelenek más kikötő felé menni. Így történt, hogy jelenleg már a kivándorlás folyama teljesen eltért az olasz kikötőktől, s az olasz kivándorlók 77 $\frac{1}{2}$ % -a Marseille és Havrenek veszi útját.

Az állam ha nem akadályozhatja meg a kivándorlást, ne tegye azt ily módon még rosszabbá. A kivándorlás irányát illetőleg egyetlen biztos szer saját nemzeti gyarmat alakítása volna, a mely az anyaországot is erősbitené, legalább szellemileg. Ekkor meglenne a kivándorlás minden jó oldala annak bajai nélkül. Ez tette Angliát is hatalmassá. Ajánlja a kormány különös figyelmébe a nemzeti gyarmat-alapítás eszméjét.

Ez eszmére később igen találó éllel jegyezte meg Florenzano, hogy van itthon elég alapítani való. Gyarmat helyett aligha nem jobban teszi az állam, ha iskolákat alapít a tudatlan köznép részére.

Ellena nem tartja oly sötétnek a képet. Még Nápolyban sem teljesen szomorú a kivándorlás; mint minden tüneménynek, megvan annak jó és rossz oldala is vegyesen. Liguria és Lombardia kivándorlóí például nemcsak munkás, hanem szorgalmas és értelmes emberek is, kiket nem a kivándorlási ügynökök, hanem saját helyi körülményeik kényszerítenek a kivándorlásra.

A dél-amerikai lapok, a dél-amerikai társaságok (például idézi a *Asociacion rural de l'Uruguay*-t) mint szintén az olasz és külföldi consulátusok jelentései elismerik és dicsérik az olasz kivándorlókat szorgalmas és mértékletes természetükért. Sőt az

olasz kivándorlót minden más kivándorlónál többre becsülnék, ha az szerzett vagyonával ott is maradna köztök; azonban rendesen visszatér megtakarított, nehezen szerzett filléréivel.

E tényt figyelembe kell vennünk, s mindjárt kevesebb ok lesz jajgatni a folytonos kivándorlás felett, melynek tulajdonítja Liguria jóllétét. Igaz, hogy az olasz hajók rendesen jobbak az idegeneknél; azonban nem lehet következtetni, hogy a Lanza-féle törvény eltörlése által lényegesen megváltoznék a helyzet, miután a titkos kivándorlásnak egy része nem azért titkos, mert nem tudja a kivándorló kimutatni visszatérhetését, hanem azért, mert a katonai sorozást akarja kikerülni. E miatt ezen, igen tekintélyes rész, ezután is titkos maradna.

A kivándorlási ügynökségeket nem lehet eltörölni, mint Florenzano javallja, mert azok nem szükségképen rosszak; így a schweizi ügynökségek virágzó mezőgazdasági gyarmatokat teremtettek Amerikában schweizi kivándorlókból. Csak megszorítani lehet hatásokat. Így lehetne biztosítékokat kérni tőlök, szigorúan büntetni őket, ha áthágják a törvényt; lehetne a nevezetesebb kikötőknél hiteles irodákat állítani fel, a hol a kivándorló új hazája viszonyairól részletes és kimerítő leírást kapna, mely megmenthetné az ügynökök visszaéléseitől.

Hasonlóképen szükségesek a tengeri szállítás idején való védelemre vonatkozó törvények is. És itt nem elég Rota szerint csak arra ügyelni fel, hogy a szállító társaság megtartsa a szerződés feltételeit, hanem arra is, milyen és mennyi kényelmet ad a hajó. Szeretné azonban, ha ez ügyben nem a kormány volna kénytelen eljárni, hanem alakulnának Olaszországban is önkényes társaságok e kivándorlók védelmére, mint a hogy vannak más országokban is.

Abba a kérdésbe, hogy Olaszország gyarmatosítson, nem akar belebocsátkozni. Nagyon bajos kérdés az, kívül esik a congressus tárgyalási körén. Különben is első sorban saját, belső egyesülésére kell előbb gondolni Olaszországnak: az a valódi és helyes gyarmatosítás ez idő szerint.

A többi szónokok kevés újat mondtak. Cognetti de Martiis figyelemre méltó összehasonlításokat tett a kivándorlók száma és a munkabérek emelkedése közt a déli tartományokban, mely két tünemény szerinte együtt jár. Azonban az ő véleménye is az, hogy a kérdés jogi szempontból oldandó

meg: a jogi nehézségek elmúltával többé nem lesz semmi közgazdasági nehézség.

Ezek szerint a szónokok mindegyike elismerte, hogy a kivándorlás szabad, és hogy az államnak törvény által kell gondolkozni a kivándorlók védelméről, bárha a társadalmi út még előnyösebb volna. De ez nem elég. A kormánynak legyenek felvilágosító közegei; a kormány védje a kivándorlót a tengeri úton s megérkeztekor egyaránt. Az egy Cerutti még tovább ment: gyarmatot is akarván alakítani, a minek tárgyalásába azonban nem ment belé a congressus.

Igy fogadtatott el aztán egyhangúlag a következő határozat: „A congressus kéri a parlamentet, hogy szabaddá tévén a kivándorlást, ne késsék a kivándorlók védelmére más szabad és civilizált nemzetek példájára törvényt hozni; egyszersmind felhatalmazza bizottságát, hogy a kivándorlók védelmére alakulandó társaság létrehozásán működjék.“

Valóban se a határozat, se az elmondott beszédek egyáltalán nem szorúlnak semmi commentarra, annál kevésbé kritikára. Rota igen helyesen jegyezte meg, hogy az egész jogi és nem közgazdasági kérdés. Scarabelli műve a „régikola“ részéről határozottan kimondja, hogy ők is szükségesnek látják a kivándorlókra nézve az állam védelmét; e tekintetben tehát semmi különbség nincs köztök. Hogy az állam jogi védelme mellett még társadalmi úton is hasson a közönség a kivándorlók felvilágosítására és védelmére: arra nézve egyáltalán ismét nem tehet a legszigorúbb liberál se ellenvetést.

Két közgazdasági kérdés volt tulajdonképen csak a kivándorlási ügygyel kapcsolatban, a melyre nézve véleményt nyilvánított a congressus. Az egyik a gyarmatosítás; de ezt mellőzte a congressus is. A másik a kivándorlás korlátai; s csodálatos módon e tekintetben a kivándorlás teljes szabadságát, a létező törvényes gátak teljes lerombolását hozta maga „az új iskola“ javaslatba. Ugy hogy összes határozata az államra nézve semmi más, mint a büntető törvénykönyvnek pár alkalmazással való megtoldása, s a szállítási vállalatok kötelezettségeinek jobb körülírása, melyek — ha a napi sajtónak hihetünk — már is benne vannak a törvénykönyvben; s e két jogi ohajért cserébe a létező közgazdasági korlátot feltétlenül feladja a teljes szabadságnak az „új közgazdasági iskola“.

V.

Az utolsó kérdés, — a melylyel a milanói congressus foglalkozott, — a postai takarékpénztárak ügye volt.

Hogy épen e kérdést szemelték ki a programmban kitett kérdések közül olyannak, a melyet feltétlenül tárgyalni kívántak, annak természetes alapja az, hogy az „új iskola“ egyik előkelő tagja, Sella, a volt pénzügyminiszter, e tárgyban egy törvényjavaslatot mutatott be a parlamentnek. Már akár Sella mutatta be azért e javaslatot, hogy az „új iskola“ támogatását megnyerje politikai küzdelmeiben; akár megfordítva, az új iskola azért vette fel oly előszeretettel a kérdést okvetlenül tárgyalandói közé, mert egyik jeles tagjának parlamenti küzdelmét tőle telhetőleg meg akarta könnyíteni: csaknem egyenlő módon mutatja a congressus irányát, mely pedig a „valódi tudományos eltéréseket“ akarta első sorban körvonalozni a két közgazdasági iskola közt.

Az előadó (Luzzatti) eszmenetele ez volt: A takarékoság a mai élvezetről való lemondás a holnap javára. Okvetlenül oly erény tehát, a melyhez az értelmi művelődés bizonyos foka kívántatik meg. E takarékosági szellem táplálására szolgálnak a takarékpénztárak, a melyek nemcsak eszközül szolgálnak a megtakarításnál, hanem egyuttal nemzetivé teszik a megtakarított tőkét, forgatván azt a takarékos hasznára.

A takarékpénztárak különböző módon alakulnak, majd magánkezdeményezésre, majd a községek által. Magában Olaszországban északon van minden nemű ily intézmény; délen azonban csak az egyetlen Banco di Napoli van fiókjaival együtt.

A kérdés az: nem volna-e helyes, ha az állam gondoskodó hatását éreztetné ezen téren is, és ha igen: mily módon? A manchesteri optimisták azt mondják, hogy: nem; minden kifejlődik magától; de az új iskola nem akar addig várni, míg a takarékosági ösztön annyira fel fog ébredni a közönségben, hogy a takarékpénztárak elterjedjenek mindenfelé, hogy minden kis helységben legyen a népnek megtakarított filléreit hová tenni.

Az angol postai takarékpénztári rendszer, melyet 1861-ben hozott ott be Gladstone, általános figyelmet és érdekeltséget

keltettek fel minden népnél. Belgiumban is jó eredményeket hozott létre; s azon tanulmányok, melyeket Perazzi és Guerzoni tettek, számokkal mutatják a rendszer üdvös hatását, ha behozatnék Olaszországba is.

A kérdés, mely a postai takarékpénztárak rendszere által megoldatik, az, hogy a takarékpénztárak az által minden embernek kezeügyébe esnek. A takarékpénztárig vezető út nagyon tele van minden csábítással. Mennél rövidebb az, annál kevesebb a tékozlás ingere, s annál valószínűbb a takarékoság. Ez a postai takarékpénztárak legnagyobb előnye.

1869-ben, az akkori közmunkaügyi miniszter (ennek tárcájához tartozik Olaszországban a posta, s így ezt érdekl legközelebről a kérdés) egy bizottságot hitt össze, melynek az előadó tagja volt. Két vélemény merült fel. Az egyik az, hogy Anglia példájára az állam kezelje itt is teljesen a postai takarékpénztárakat; a másik, melyet ő védelmezett, hogy az állam csak kölcsönözze oda a postákat a takarékpénztáraknak, vagyis az állam szedje ugyan a posták útján össze a megtakarított filléreket, de azokat ne tartsa magánál, hanem adja át a magán úton szervezett takarékpénztáraknak, ha tudniillik a betevő más óhajt nem nyilvánít.

Sella más véleményben van; s tudja, hogy sokan a congressus tagjai közül; azért e kérdést nem akarja bolygatni. Annyit azonban megjegyez, hogy az angol eljárás a postai takarékpénztári betételek kezelését illetőleg onnan ered, mert 1861-ben sok magán bank megbukott, a betevők elvesztvén betéteiket; ennek következtében tehát maga a közérzület kívánta a teljes biztosítékot nyújtó állami kezelést.

Olaszországban azonban ez ideig nagyon jól áll a magán takarékpénztárak ügye; mindössze is csak kettő bukott meg eddigelé az országban. És miért? Azért, mert nem kezelték szolidúl; legfőbb törekvése az igazgatóknak az lévén, — a szabad verseny nagyobb dicsőségére, — hogy minél zsirosabb osztalékokat adjanak a betevők koczkázatára is saját részvényeseiknek.

Az állam beavatkozását mindenütt helyesnek tartja, a hol oly általánosan hasznosnak ismert célra törekszik, a melyet a magán tevékenység nem képes végrehajtani. Ily eset a jelenlegi is. A magán tevékenység nem képes minden faluban létesíteni takarékpénztárt. A déli részekben a Banco di Napoli

pénztáraiba évenként legfeljebb 6—7 millió lirát tesznek be. Ily esetek mutatják a magán tevékenység elégtelenségét, s így az állami beavatkozás szükségét. Megjegyzi végül, hogy az angol tapasztalat szerint sem ellenségei a postai takarékpénztárak a magán társulatoknak; Olaszországban sem lesznek azok; sőt, ha a posták csak összeszedik e betéteket, s a kezelés a magán társulatokra bízatik: nyer a takarékpénztár a nagyobb mérvű betételek által; nyer a lakosság folyvást kezénél levő takarékpénztárakat; nyer végül az állam a lakosságnak a takarékoság által fokozódott nagyobb adóképességében. Ez az érdekek valódi összhangja.

Zárbeszédében nagyjából ugyanezeket ismételte. Utal a postai és magán takarékpénztárak közt Angliában kifejtett jótékony versenyre, a hol a magán takarékpénztárak távolról sem nyomattak el a postai takarékpénztárak által, sőt az előbbieknél a betét most is nagyobb pár millió font sterlinggel, mint az utóbbiaknál.

A hol az állam segíti a magán törekvést, ott bizonyára jobb gyümölcsöket terem az, mint magára hagyatva. Angliában Gladstone, Belgiumban Frère-Orban bizonyynal nem állnak ellentétben a Smith Ádám tanaival, de azt nem biblia vagy korán gyanánt tekintik, hanem egyszerűen kiindulási pontul.

Franciaországban épen most terjesztetett elő a javaslat a takarékpénztárak állami segélyezése iránt oly módon, hogy az egyenes adó behajtói takarékpénztári betételeket is vehetnek föl. Tehát itt is állami közeg, bár nem postai, hanem adóhivatalnok, ki bizalmat érdemel az általa letett biztosíték alapján. Malarce a *Revue de deux mondes*ban támogatja ez alkalommal az állami beavatkozást. Igaz, hogy Franciaországban egy pillanatra egykor felfüggesztették a takarékpénztárak is fizetéseiket; de ez rendkívüli mély társadalmi rázkódások idején történt, s azok elmúltával rögtön folyóvá tették ismét. Ilyenre nem lehet számítani Olaszországban.

Különösen szükséges ez délen, hol a betételek csekély voltának egyik oka, hogy a betéti minimum 20, vagy 10 lirára van szabva, s a takarékpénztárak nincsenek kéznél; így a szegényebb osztály takarékosága igen sok kisértetnek van kitéve. Az állam pénzügyi viszonyra hivatkozni, nem elég az ellenzésre, mert a pénzügy javul, de meg a birói letételek úgy is

állami kezelés alatt állanak. Azon ellenvetésre nézve, hogy az állam a legrosszabb kezelő, legrosszabb iparos és legrosszabb bankár, idézi az *Edinburgh Review* egy cikkét, a mely kimutatja, hogy a postai utalványok, posta-jegyek, pénznyomás, adószedés, stb. által az állam szükségképen banküzleteket folytat. Ezeket pedig mindenki állami ügynek tekinti.

A postai takarékpénztár mindig mindenütt kéznél van. Nem is lehetne különben meghatározni, hogy hol szükséges az, és hol nem. A lombardiai takarékpénztár maga 220 millió betételt forgat, s az egész velencei provincia csak 15 milliót. Nem lehet eldönteni, hol szükséges e rendszer, hol nem. Aztán a létező takarékpénztárak nem is félnek tőle; sőt ha a postahivatal csak gyűjtő helye lesz a betéteknek, világos lesz az előnyök belőle. Az állam felelőssége az utolsó esetben is korlátolt, mert a betevő tetszésére van hagyva a letéti pénztárt kijelölni.

Szemben a parlamenti tárgyalásokkal e kérdésre nézve szükségesnek véli a congressus határozott nyilatkozatát.

Ellena vitatni se akarja, vajon van-e joga az államnak a takarékoság ügyét elősegíteni, szerinte az nem joga, de kötelessége az államnak.

Ő csak a módokról beszél tehát. Az, hogy az állam szedje be a posták útján a pénzt, s azt adja át a magán társulatoknak, előtte felette veszélyesnek látszik. Az angol postai takarékpénztáraknak más rendeltetésök volt, igaz, mint az olaszoknak lenne. Ott a megbukott társulatok által megingatott bizalom kívánta őket, itt pedig a takarékpénztári ügy terjesztése. De azért teljes bizalom itt sem adható nekik. Dicsérettel emlékezik meg a milanoi takarékpénztárról, a mely legnagyobb a világon, s kitünő módon szolid is, valamint az összes takarékpénztárakról, melyek jelenleg léteznek Olaszországban. Csakhogy e takarékpénztárak sui generis intézetek voltak.

Mintegy védelme alatt állottak mindig a megyei közönségnek (deputazioni provinciali), s a kereskedelmi törvénykönyv is minden módon pártolta őket. A kormány ellenőrzése majdnem csak névleges volt. Ez volt az oka, hogy a Luzzatti által említett két eset kivételével nem is buktak meg. Azonban rossz kezelés miatt két, tisztán kegyeletes és nem kereskedelmi célzatú pénztár is megbukott Anconában és Casaléban.

Elismeri, hogy ezek kivételek; de e kivételek ovatos-
ságra intik az államot. Ha az ő közgei által bevett pénzt
átadja ez intézetnek, mintegy saját hitelét adja át azoknak.
Az állam nincs azon helyzetben, hogy megítélhesse, vajon az
egyik vagy másik intézet megérdemli-e a hitelt jövőre; s
mégis nagy volna felelőssége minden oly krízis alkalmával.
E mellett még sok más közigazgatási nehézség is van, a mely
nagyon bajossá, csaknem lehetlenné tenné az egész kezelést
oly módon, a mint Luzzatti javasolta.

Sokan attól félnek, hogy a postai takarékpénztárak ver-
senyezni fognak a magán pénztárakkal. Ő azt hiszi, hogy a
takarékpénztár nem cél, csak eszköz; s így e félelem csak
másodrendű érv lehet. Ezzel szemben Griffinire, a lombárdi
takarékpénztár számvevőjére hivatkozik, ki nem félti attól
intézetét, mely oly szilárd lábon áll. Különbö is sok előnyök
van a magán pénztáraknak a postai takarékpénztárak rend-
szerével szemben. Az állam nem adhat oly nagy kamatot,
mint a kölcsönző bank; e mellett kissé nehezkesebb is mindig
a kezelés a postai takarékpénztáraknál. Magában Angliában
is így van ez, mert nagyobb ellenőrzést kell gyakorolni, s még
ott is fordulnak elő gyakran sikkasztások; úgy, hogy most
azon forog ott is a kérdés: előmutatóra vagy névre állítsák-e
ki ez után a betéti könyvecskéket.

Minden esetre ajánlja a congressus figyelmébe azon két
tény szemmel tartását, hogy először az állam nem képes meg-
ítélni, mely intézetekre bízhatja a kezei közt letett betéteket;
s másodszor, hogy az olasz takarékpénztárak legnevezeteseb-
bike készségesen elfogadja a postai takarékpénztárak eszméjét.

A takarékpénztárakat azonban kormánykezelés mellett
is teljesen elkülönítve szeretné látni a közkinestártól. Oly
forma módon tartaná czélszerűnek, mint a letéteknél gyako-
roltatik; ámbár a két kezelést nem tartja együvé foghatónak
külön természetök miatt; az egyikből hosszú lejáratú kölcsö-
nök adathatván, a másikkól pedig nem.

A biztosító intézkedések az állam belenyulása ellen
lehetnek ugyanazok vagy még nagyobbak, mint a birói leté-
teknél. Különbö megjegyzi, hogy a nagy veszély esetén nincs
a betét a magán takarékpénztárban se biztosítva az állam keze
ellen. A zajos félbeszakítások megnyugtatóására hivatkozik
Franciaország példájára, mely 1848-ban lefoglalta a betéte-

ket, ámbar azok magán takarékpénztárak voltak, s a kormánnyal egyáltalán nem voltak semmi viszonyban. A „salus rei publicae suprema lex“ alkalmazása ez.

Nem látja át: miért volna rosszabb kezelő az állam a részvénytársaságoknál; miért volnának rosszabbak az igazgatók, ha valami morális testület választaná, vagy a kormány nevezné ki, mint ha a részvényesek választják. Egyáltalán nem látja át, miért rosszabb az állami kezelés bár hol is a nagy részvénytársaságokénál. Az ily általános phrazisokat ki kellene küszöbölni a tudomány mezejéről. Az angol távirdák jobbak ma, mint magán kezelés alatt voltak; sőt az irlandi vasútak állami kezelését is sürgeti a közvélemény. Hiszi, hogy nem messze van az idő, midőn a vasútak állami kezelése minden országban napi renden fog lenni.

Nem állítja, hogy az állam mindig jó kezelő, hanem az ellenkező állítást se fogadja el általánosságban, s ily általános phrazisok tudományos becsét is vitatja. Ő nem a szabadság ellen beszél; senki sem akarja a magán takarékpénztárakat megszüntetni, s minden betétet a postai takarékpénztárakhoz kényszeríteni; meghagyja szabadságát mindenki azoknak. A kérdés az, hogy azon tizenöt millió olasznak adjon az állam takarékpénztárt, kik még nem ismerik azt. Erre legbiztosabb út a postai takarékpénztárak rendszere.

Ballerini kevés újat mond. Olaszországban csak 100,000 emberre esik egy takarékpénztár, míg Angliában minden 6000-re. 1873-ban mutattak be egy törvényjavaslatot a postai takarékpénztárak ügyében a parlamentnek, a melynek 5. §-a minden postahivatalt felhatalmaz takarékpénztári működésre. Ennek nagy haszna volna különösen falu helyen és délen, a hol a takarékpénztárak egészen hiányoznak; város helyeken azonban fölöslegesek, sőt a már létező magán társulati takarékpénztáraknak ártalmasak is.

A Sella javaslatát azonban nem fogadhatja el, mert az állami kezelés gyanús. Angliában más. Ott az állami kezelés biztos, a közhitel dönthetetlen, a bizalom határtalan. Olaszországban nagy a deficit, nincs bizalom, és hiányzik a közhitel. Ez nagyon lényeges különbség, mely nagyon éreztetné hatását. A takarékpénztárak szaporítását, sőt a postai takarékpénztárak rendszerét is helyesli, de csak ott, a hol még nincs takarékpénztár, s ott se az állam kezelve a betéteket.

Connestabile hasonlóképen szereti a takarékpénztárak terjesztését, azonban fél az állami kezeléstől; hasonló véleményben van Feroglio is, ki azon új eszmét pendíti meg, hogy minden kerületben állíttassék fel központi pénztár a postahivatalok útján begyűlt betétek kezelésére félig állami, félig magán kezelés mellett.

Benvenuti az véli, hogy az államnak először kötelességévé tenni, hogy a rosztól tartózkodjék, s csak azután tegyen jót, annyit tesz, mint kimondani, miként, mert roszul tesz valamit, ne legyen joga jót is tenni. Ez az első eset e congressuson az állam direct beleavatkozására. Eddig csak védelmi kérdések voltak. Miután az állam köteles pótolni a magán tevékenység hiányait: a szükséghez képest takarékpénztárak állami segélylyel alapítandók ott, a hol nincsenek.

Az ez után következő beszédek mind a két — illetőleg három oldalról nagyobbára általánosságban mozogtak; csak kettő válik ki közülök, mint két ellentétes véleményt képviselő; magáé Scarabellié és Fortié.

Scarabelli, bár a Smith Ádám társaság tagja, a milánói congressus irodalmi megtámadója és a firenzeiek egyik vezérférfia, a tudomány szabadságának nevében kér szót, a mely meg is adatik neki.

Vezér-elve az, hogy a kormány, mielőtt jót akarna tenni, először tartózkodjék a rosztól. Van elég dolga olyan, a mit roszul tesz meg az állam; helyesebb volna, ha előbb azokban mondana le a káros beavatkozásáról, sem mint új mezőt keressen itt.

A postai takarékpénztárak ügye Angliában és Belgiumban az állami pénzügyek virágzó volta által van támogatva és táplálva. Olaszország pénzügyi nyomora mellett szó sem lehet komolyan róla: ki kezeskedhetik a dolgok ily állapotában arról, hogy a postai takarékpénztárakat alapító állam nem teszi-e rá a kezét a megtakarított fillérekre? A mi Franciaországban megtörtént 1848-ban: megtörténhetik majd Olaszországban is. S mi lesz, ha a szegény betevők ép a zavar legfőbb fókán fogják követelni vissza betételeiket. Valóban szép hátképe az állami beavatkozásnak.

Smithre és Sayra hivatkozik. Az állam a legroszabb kezelő, a legroszabb iparos, a legroszabb bankár; beleavatkozása mindenütt veszélyes oly dolgokban, a hol a magán

szabadságnak teljesnek kellene lenni. Ha a magán tevékenység nem igényli a takarékpénztárakat: jele, hogy nincs szükség rájuk. Azon összegek, melyeket a postai takarékpénztárakba kellene vagy lehetne betenni, még nincsenek. Aztán a maga részéről szivesebben meghagyja a szegény zsebében annak filléreit, sem mint bizonytalan kimenetelű kísérleteket kockáztasson vele az állam.

Kegyetlen gúnynak tartja, ha az állam takarékossgot prédikál ott, a hol a mindennapi szükségletek is alig fedezhetőek; és még a mellett intézeteket is állít fel a takarékossg előmozdítására ugyanakkor, a midőn az őrlési adó által csaknem elveszi a nép kezéből a betevő falatot is.

Ezzel szemben Forti a milánói takarékpénztár nevében kijelenti, hogy azon intézet legkevésbé sem fél a postai takarékpénztárak rendszerétől; sőt óhajtja azok létrejöttét, mert a takarékossg érzetét emelik a nép közt.

Különösen szükség van erre délen, a hol, őszintén megvallja, azért nem alakítanak takarékpénztárakat, mert száz közül kilenczven valószínűleg kiraboltnék. (Ez ellen erősen protestált Nápoly nevében Florenzano, s egy pár, hazafias phrazissal megtöltött dictió volt szükséges mind két oldalról, míg a megsértett nápolyi önérzet ki lett engesztelve a nemzetgazdaságtan nevében; még maga Lampertico is belevegült az elnöki padról a hazafias intermezzóba.)

Ezért elvileg óhajtja a postai takarékpénztárakat. Azonban gyakorlatilag mégis vannak megjegyzései. Egyik az, hogy az állami kezelés fölötte kényes Olaszország jelen pénzügyi viszonyai mellett; s ennél fogva közvetítő javaslata az, hogy se az állam maga ne kezelje a postai bevételeket, se magán bankoknak ne adja ki, hanem szervezzen egy független tanácsot, a mely mind az államkinestárral, mind a nagy közönséggel szemben megóvja a betevők érdekeit.

E kezelési módhoz Ellena is hozzájárult, ki az állami kezelés eszméjét leghathatósabbban védte a congressuson.

A másik megjegyzése az, hogy mint Angliában történik, a postai takarékpénztárak ügye teljesen legyen öszpontosítva; ugyanazon eljárást kövessék mindenütt, hogy így az egyik helyen tett betétel mindenütt kivethető legyen az országban.

Harmadik megjegyzése végül általános, s nemcsak az ezután létesítendő postai, hanem a már meglevő magán társu-

lati takarékpénztárakat is illeti. Ez nevezetesen az, hogy az előmutatóra szóló betéti könyvek igen sok visszaélésre adnak alkalmat. Angliában már el is hagyják e rendszert; s a takarékpénztári könyvecskék mind névre vannak kiállítva. Ezt ki kellene mondani Olaszországban is a kereskedelmi törvénykönyv megfelelő módosításával.

Ily feltételek mellett pártolja a postai takarékpénztárak eszméjét; s még pár jelentéktelen felszólalás után következő határozat fogadtatott el:

„A congressus elismeri, hogy a takarékoság lassan fejlődik, és hogy czélszerű azt a postai takarékpénztárak intézménye által támogatni; — idő előttinek véli azonban eldönteni azon másik kérdést: vajon ez új takarékpénztárak közvetlenül az állam által kezeltessenek-e, vagy pedig a már létező takarékpénztárak fiókjainak tekintessenek.“

Benvenutinak teljesen igaza volt. Ez volt azon egyetlen kérdés, hol az állam tevőleges beleavatkozásáról lehetett szó. A másik két kérdésnél állami védelem volt a kérdésben.

És mit határozott itt a congressus?

Nem határozott semmit. Egy vague elvet mondott ki. A postai takarékpénztárak ügye, vagyis az, hogy mindenütt legyen takarékpénztári betéti hely, a hol posta van, nem kérdés. A kérdés az, hogy ki kezelje ezeket? S épen erre marad adós a congressus határozata. Mert azon 15 millió olasz, ki Ellena szerint nem is tudja, mi a takarékoság, minden esetre jó, ha megismeri azt. Ezt a manchesteristák sem tagadják. Hogy a mindenütt létező posta csakugyan jól felhasználható erre: az se szenved kétséget. Hanem kétséget szenved az: vajon ki kezelje?

Igaz, hogy Olaszország jelen szomorú pénzügyi viszonyai legkevésbé sem alkalmasak oly vállalatra, mint a minő a postai takarékpénztárak fölötte kényes kérdése. De a kérdés a parlament előtt áll; s nyilatkozni kellett volna felőle sokkal határozottabban, sem mint a congressus tette. Mert ilyen nyilatkozat kedvéért ugyan se új közgazdasági iskola, se új közgazdasági politikai párt létele nem szükséges.

VI.

Végig mentünk a congressus tárgyalásain, a mely új közgazdasági iskola teremtésére volt összehíva.

A fentebbiekben iparkodtunk kimutatni, hogy új közgazdasági iskola ezekben még nincs, s miután csak egyes gyakorlati kérdések, nem pedig általános nagy elméletek körül forog a harc, nem is hihető, hogy legyen. Nem új közgazdasági iskola, hanem a közgazdasági politika egy új pártja alakult volna e congressuson.

Az elért eredmények azt mutatják, hogy az új párt nagyon nehezen bontakozik. Külön válni megvolt bátorsága, de zászlót bontani nem. Az elfogadott határozatok nem mutatnak haladást, s inkább elméletileg hangsúlyozták a beszédekben, sem mint gyakorlatilag fogadták el határozataikban az állami beavatkozást. Egy szóval teljesen igazolt volt a *Diritto* bírálata, mely ezt mondá, hogy a congressus vezérférfiai szerettek ugyan játszani a fegyverrel, de félték a puskapor szagától.

E mellett a tárgyalt kérdések is meglehetősen másodrendűek. Azon nagy kérdéseket, a melyek lényegesen alterálják a közgazdasági élet egész jelen állapotát, csaknem szántszándékkal mellőzték; így nem tüzetett ki napi rendre például a részvénytársulatok ügye, az ingyenes és kötelező népoktatás, a földbirtoklás és bérlő-rendszer, az egyenes és közvetett adók harca, az állami és magán vasúti rendszer, a szegényügy, stb. kérdései. Pedig éppen ezekben fekszik a kérdés magva. Itt foszlik fel elemeire a konkrét politika, s nem azon, bár fontos, de lényegileg csak másodrendű kérdéseknél, a melyeket szükségesnek vélt a congressus tárgyalni. Pedig semmi sem természetesebb annál, mint hogy éppen a párt alakulásakor kívántatik teljes és nyílt program az azon főkérdések határozott felállítására tekintetében, a melyek mintegy a párt dogmái. Ezt teljesen, csaknem szántszándékosan kerülték, s így őszintén ki lehet mondani, hogy *a milánói congressus a tudományos elméletek előbbvitelére, új elméletek felállítására nézve, Garnier szavaiként, haszontalan; közgazdasági politikai párt alakítására pedig — az elért eredmények, illetőleg elfogadott határozatok után ítélve — elégtelen volt.*

Nem szándékom pillanatra sem mondani, hogy ez utóbbi tekintetben is haszontalan lett volna a congressus. Az elmél-

kedő elmék egy lépést tesznek ezzel is előre. Mert a saját nemzeti viszonyok módosítják a tudományt is, kivált a mennyiben gyakorlati czélokra törekszik. Ki tagadhatná, hogy Smithet vagy Lisztet nem a körülöttök pezsgő élet viszonyai vezették? A nagy mérvű individualismus, mely Angliát jellemezte az ötvenes években, okozta, hogy az orvoslást kereső írók csaknem kivétel nélkül az állami beavatkozás növelését sürgették. Viszont az állam által elnyomott egyéni szabadság jajkiáltása az, mely Say, vagy, mondjuk, Odillon elméleteiben nyilvánul.

Az újabb tudományos irány tovább megy a hazai viszonyoknál. Tocqueville Amerikában tanul, Stuart Mill Franciaországban, Gladstone Németországban elmélkedik. Ez által a kép másik oldala jó a gondolkodó elme elé. Látja, hogy az egyedüli orvos-szernek, melybe addig csalhatatlanul hitt, vannak bajai is; s viszont azon bajoknak, melyek közt saját hazája szenved, felleli fényes oldalát is. Mert minden emberi intézményben vegyesen megvan mind a kettő.

Így van az olasz közgazdasággal is ma. Az absolutismus ellen a *laissez faire* elvét hangoztatták. Egyedüli óvszer volt nekik akkor az imádott szabadság. S mihelyt beköszöntött ez: látszik elégtelensége. Az elmék hullámvása ily esetekben megkezdődik külső incidensek nélkül is, de ezek még inkább elősegíthetik. A nagy mérvű elmaradások pótlására államsegély kell; s a régi közgazdasági politika, mely megszokott merev ellentétet képezni a mindenbe belcavatkozó állam ellen, nem képes vezetni régi tanaival szemben a beavatkozást.

Íme, ezt gondolom én a milánói congressus lélektani alapjának. Az elmék érzik az eddigi elméletek elégtelenségét, a szép szavak ki nem elégítő voltát; a vezetők valószínűleg értik is; és az eredmény az, hogy megindul a mozgalom: az új közgazdasági politika csöndesen, de biztosan. Mert csakugyan az óvé a jövő.

GYÖRGY ENDRE.

CAESAR ÉS CICERO.

Második közlemény. ¹⁾

II.

A GYŐZŐ ÉS A LEGYŐZÖTTEK PHARSALUS UTÁN.

A polgárháború félbeszakítá azon viszonyt, mely Cicero és Caesar közt a galliai háború idejében fönállott. Sokáig habozott Cicero, míg e lépésre elszánta magát, s csak hosszú tétovázás után lelkiismeretének mardosása, a közvéleménytől való félelem s főleg barátainak példája által hagyta végre rávétetni magát, hogy Pompejus táborába menjen. „Mint a hogy az ökor követi a nyáját, mondá, úgy megyek én a jóézelmű emberek után;“ ²⁾ de csak kedvetlenül s remény nélkül ment oda. Pharsalus után lehetetlennek tartotta a küzdelem folytatását; nyíltan kijelenté ezt a köztársasági főnökök egy gyűlésében, mely Dyrrhachiumban tartatott, s visszasietett Brundusiumba, hogy a győző rendelkezésének alája vesse magát.

Mily bánatot érezhetett ekkor, ha gondolatjában visszafelé ment és megemlékezett száműzetéséből történt diadalmi visszatérésére! Úgyane városban, hol akkor oly nagy ünepélyességgel fogadtatott, most lopva kellett partra szállnia, rejtegetni lictorait, kerülni a néptömeget s csak éjjel menni ki. Itt töltött tizenegy hónapot, életének legszomorúbb időszakát, elszigeteltség és aggodalom közt. Szive egészen szét volt tépve, s családi ügyei ép annyi gondot okoztak neki, mint a politikai események. Távolléte teljesen szét dulta vagyoni viszonyait. Mikor a legnagyobb zavarban volt, azt a vigyázatlanságot

¹⁾ Az első közleményt lásd a *Szemle* 14-ik számában.

²⁾ *Ad Att.*, VII. 7.

követte volt el, hogy minden pénzt Pompejusnak kölcsönözze oda. Az egyiptomi király töre megsemmisítette mind az adóságot, mind az adóst. Mi alatt bútorainak és asztali készletének eladásából némi segélyforrásokat törekedett magának nyitni, azt a fölfedezést tette, hogy felesége, egyetértve szabadosaival, elprédálta azt is, a mi még megmaradt vagyonából; megtudta, hogy testvére és unokaöccse, kik Caesarhoz visszapártoltak volt, az ő rovására igyekeztek magokat kitisztázni, s az ő vesztén munkálódtak, hogy magokat megmentsek; újra meglátta szeretett leányát Tulliát, de búban és betegségben találta őt, mint a ki atyjának balsorsát és férjének hűtlenségét siratta egyszerre. É nagyon is igazi bajokhoz ugyanakkor képzelt bajok is csatlakoztak, melyek nem kevesebb fájdalmat okoztak neki; szokott határozatlansága gyötörte főleg. Alig tette be lábát Itáliába, már is megbánta, hogy oda jött. Szokása szerint nyugtalan képzelődése mindig rosszabb színben láttatja vele a dolgokat, s mindenben, a mi vele történik, valódi találékony-sággal tud okot keresni az elégületlenségre. Vigasztalhatatlan, mikor Antonius arra akarja kényszeríteni, hogy hagyja el Itáliát; mikor pedig megengedik, hogy ott maradjon, újra elcsügged, mert ez a kivétel, melyet az ő kedvéért tettek, árthat jó hírnevének. Ha Caesar nem ír hozzá, nyugtalanodik; ha levelet kap Caesartól, bármily jó akarattal legyen az írva, addig latolgatja annak minden szavát, míg ismét okot talál a megrémülésre; sőt a legszélesebb és legteljesb megkegyelmezés sem nyugtathatja meg egészen. „Ha ily könnyen megbocsátanak, mondja, az azért van, mert a boszút el akarják halasztani.“¹⁾

Végre ezen lármás és dögletes városban töltött majdnem egy évi időzése után megengedték Brundisiumot elhagynia. Visszatért szép mezei lakásaira, melyeket annyira szeretett, s melyekben egykor olyan boldog vala. Ott ismét föltalálta könyveit, folytatta félbehagyott tanulmányait; újra élvezhette azon becses javakat, melyekre az ember nem is gondol, mikor birtokukban van s melyeket csak akkor kezd értékök szerint méltatni, ha egy időre elvesztette: a biztosságot és a nyugalmat. Soha semmi nem volt kedvesebb előtte, mint ez első napok varázsa, melyeket annyi zivatar után nyugton töl-

¹⁾ *Ad Att.*, XI. 20. Én itt *cognitionem* szót olvasok a *notionem* helyett, melynek véleményem szerint nincs értelme.

hetett Tusculumban, s mint a visszatérés azon csöndes szellemi évekhez, melyekre ő mint akkor jól érzé, valójában teremtve van. „Tudd meg, írta barátja Varrónak, hogy visszatértem óta kiengesztelődtem régi barátaimmal, azaz könyveimmel. Egyébiránt nem is azért kerültem volt őket, mintha haragudtam volna rájuk, hanem azért, mert nem tudtam rájuk tekinteni bizonyos szégyenérzet nélkül. Úgy tetszett, hogy midőn oly izgalmas ügyekbe, oly kevésbé megbízható szövetségeseikkel rohantam be, nem követtem volt eléggé híven az ő tanításaikat. De ők megbocsátnak nekem, ők visszahívják társaságokba, s azt mondják, hogy te barátom sokkal okosabb voltál, mint én, nem hagyván oda soha őket. Most, a mikor ismét kibékültem velök, remélem, hogy sokkal könnyebb leendő elviselnem a bajokat, melyek ránk nehezülnek, vagy a melyek fenyegednek.“¹⁾

Magatartása mostantól fogva világosan ki volt jelölve. Azon nagy pártnak, melyet szolgált és védelmezett vala, azzal tartozott, hogy magát távol tartsa az új kormánytól. Keresnie kellett tehát a bölcsészetben s egyéb tudományokban gyümölcsöző hasznosítást tevékenységének, s teremtenie magának egy tisztességes menhelyet távol a közügyektől, melyekkel többé önérzetesen nem foglalkozhatott. Jól átlátta ő ezt, midőn így szól: „Örizzük meg legalább félig szabadságunkat az által, hogy tudtunk elrejtőzni és hallgatni.“²⁾ Hallgatni és elrejtőzni, valóban ez az életszabály volt legjobban megválasztva rá s mindazokra nézve, kik Pharsalus után alávetették magukat a győzőnek. Meglátjuk, hogy mennyire volt hozzá hű.

1.

Nagyon nehéz a politikáról egyszerre leszokni. A közügyek kezelése s a hatalom gyakorlása, ha nem elégítik is ki teljesen a lelket, de legalább érdekeletlenné teszik minden egyéb dolog iránt, s az élet üresnek tűnik föl az olyanra nézve, ki szokva volt azokkal tölteni be napjait. Ez történt Ciceróval is. Ő bizonyosan nagyon őszintén határozta el magát, mikor Brundisiumot odahagyta, hogy „egészen a tudományokba temet-

¹⁾ *Ad fam.*, IX. 1.

²⁾ *Ad Att.*, XVI. 31.

kezik“; de ezzel többet ígért, mint a mennyit megtartani bírt. Hamar bele fáradt a nyugalomba, s a tanulmányozás gyönyöre végre is kissé csöndesnek tetszett neki; nagyobb kíváncsisággal tárt fület a kívülről jövő hírek előtt, s hogy jobban értesülhessen, elhagyta Tusculumot s visszatért Rómába. Ott észrevétlenül ráadta magát régi életszokásaira; újra bement a tanácsba; háza ismét megnyílt azok előtt, kik szerették és művelték a tudományokat, ismét fölkereste Caesar pártján álló barátait, s közvetítésök által újra az egykori viszonyba lépett Caesarral.

Könnyen kibékültek mindazon indokok daczára, melyek miatt egymásra neheztelhettek. A szellemi élvezekben való gyönyörködés, mely őket egyesíté, erősebb volt nálók, mint minden politikai ellenszenv. Az első ingerültség elmúltával ismét azon kedélyességgel közeledtek egymáshoz, melyet a nagyvilágias modor és jártasság szokott adni; elfeledvén, vagy legalább mutatván, mintha feledték volna mindazon meghasonlást, mely őket szétválasztotta volt. De e viszony most sokkal kényesebb lett Ciceróra nézve, mint előbb. Egykori tanuló társában most már nem csak pártfogóját, hanem urát is találta föl. Nem volt köztük többé, mint hajdan, bizonyos szerződés vagy összhangzás, mely kölcsönös kötelezettségeket szülhetett volna; közülök egyik győző volt, kinek a hadi jog mindent megengedett, a másik a legyőzött, ki amannak kegyelmére bízta életét. A helyzet nehézségét még inkább növelte az, hogy minél több joggal bírt a győző követelőnek mutatni magát, annál inkább parancsolta a közvélemény a legyőzöttnek, hogy tartózkodó legyen. A gall háború korában föl lehetett tenni, hogy Cicero barátságából, vagy meggyőződésből védelmezte Caesar terveit; de mióta a polgárháború alatt oly félreérthetlenül nyilatkoztatta ki gondolkozását, mióta megmutatta, hogy Caesar ügyét helyteleníti, azóta a győző iránt tanúsított minden kedveskedés nem volt egyébnek mondható, mint alacsony hizelgésnek és szégyenletes eszköznek, a bocsánat kiérdemlésére. Már Pharsalustól való rögtönös visszatérte is sok kárhoztatásra talált. „Nem tudják megbocsátni, hogy még élek“¹⁾ mondá ő maga. Még kevésbé bocsátották meg neki azon bizalmas viszonyt, melybe Caesar barátaival lépett. Az

¹⁾ *Ad fam.*, IX. 5.

alkotmányos érzésű emberek zúgolódtak a fölött, hogy ő oly gyakran jár Balbus házába, hogy ebédre megy a dorbézoló Eutrapelushoz, Pansa vagy Antonius társaságában, vagy Cytheris színésznő oldalán; hogy részt vesz azon pazar ünnepélyekben, melyeket Dolabella rendezett a legyőzöttek pénzéből. A roszakarát minden oldalról nyílt szemmel tekintett az ő gyöngeségeire. Ő tehát minden pártnak kénytelen volt eleget tenni egyszerre, kimélni a győzőket és a legyőzötteket jó hírneve s biztossága érdekében, megvonulni a hatalom urának oldala mellett, a nélkül, hogy hizelegjen s a nélkül, hogy megharagítsa, s ily veszélyes helyzetben tenni azt, a mivel saját becsületének tartozott, és tenni azt, a mi nyugalomára szükséges vala. Kényes állapot volt ez, melyből egy közönséges ember talán csak nehezen tudott volna kilábalni, de a mely Cicero ügyességét mégsem haladta túl. Hogy ebből előnyösen bontakozzék ki, ahhoz megvolt ő benne egy csodálatos adomány, mely megakadályozta, hogy nagyon alázatossnak és lealacsonyultnak tünjék föl még akkor is, ha hízelegni volt kénytelen. Sévigné asszony azt mondja valahol: „A szellem méltóság“. Ez a mondás minden tekintetben igaz; mi sincs, a mi jobban átsegítne valakit lealázódás nélkül a nehéz idők viszonyain. Ha az ember megőrzi szellemét a hatalmasokkal szemben, ha mer tréfálni és mosolyogni a mások hallgatásának és ijedelmének közepette, azzal tanusítja, hogy annak nagysága, kihez beszél, őt nem félemlíti meg, sőt elég erősnek érzi magát súlyának elhordozására. Egy módja ez is a kényúrral való daczolásnak, hogy annak jelenlétében ura marad az ember magának, s hiszem, hogy egy követelőző és sötét kényúr ép annyira boszús tud lenni azokra, kik megengedik magoknak, hogy ő előtte szellemet tanúsítsanak, mint azokra, kikről gyaníthatja, hogy bátor szívök van. Ha szinte alsóbb rendű, mégis a lélek bátorsága mellett, mely erélyes elhatározásokra ösztönzi az embert, áll tehát a szellem bátorsága, melyet kevésbe venni nem szabad, mert gyakran eztegyedül lehet érvényre juttatni. A merész szívű emberek megbukása után a szellemdús emberekre szokott kerülni a sor, s ezek gyakran szolgálatot tudnak még tenni mikor a többiek nem képesek többé arra. Mivel ezek szívősak és hajlékonyak, mivel gyorsan föl tudják emelni fejüket, ha a szükség kényszerítette is őket előbb, hogy meghajtsák: azért ők pártjok romjai közt is bizonyos tisztességgel

birnak megállani. Gunyolódásuk, bármily kíméletes legyen is, bizonyos tekintetben tiltakozás a világra parancsolt hallgatás ellen, s megakadályozza legalább azt, hogy a test szabadságának veszével a beszélési szabadságot is egészen elveszítsék az emberek. A szellemdússág tehát nem oly haszontalan dolog, mint némelyek vélni negélyezik; annak is megvan a maga nagysága, s lehet, hogy egy nagy katasztrófa után, mikor minden néma, mindenki le van verve s elbátortalanodva, egyedül tartja fön az emberi méltóságot, melyet az enyészet nagy veszélye fenyeget.

Ilyen volt körül-belül Cicero szerepe ez időszakban, s el kell ismeri, hogy ez a szerep nem vala fontosság nélküli. Abban a nagy, megalázott és néma városban ő merészelt egyedül beszélni. Korán megkezdte ezt, s még Brundisiumban tartózkodott, nem tudva, ha vajon fog-e kegyelmet nyerni, mikor már megijeszté Atticust szavainak bátorsága által. A büntetlenség természetesen még merészebbé tette, s Rómába lett visszatérte után alig fordított többé egyébre óvatosságot, mint hogy élcelődését a lehető legkellemesb és legszellemdúsabb módon juttassa érvényre. Caesar szerette a szellemes embert, még ha az ő rovására gyakorolta is erejét. A helyett, hogy Ciceróra élczes mondásaiért haragudott volna egy gyűjteményt szedett össze azokból, s a hispaniai háború legkeményebb szakában rendeletet adott levelezőinek, hogy küldjék hozzá azokat. És Cicero, ki ezt tudta, minden fesz nélkül beszélt tovább. Ez a szabad bátorság, mely akkor oly ritka volt, mindenkinek szemét ő rá fordította. Soha sem rajongtak jobban körül. Caesar barátai szivesen keresték őt föl, hogy főnökük példáján indulva, a szabadelvűség és türelem látszatát adják magoknak. Mivel Pompejus és Cato halála után ő vala a köztársasági pártból fönmaradt legkitünőbb ember, a köztársaság eszméjéhez még ragaszkodó pártfelek körötte csoportosultak, Igy minden oldalról gyülekeztek köréje, s minden párt találkozott reggelenként az ő házának előcsarnokában. „Egy ugyanazon időben — mondá ő — jönnek hozzám látogatásra a rokonérzésű emberek, kik szomorkodnak, s a mi örvendő legyőzőink.“¹⁾

Ez a szerepkör kétségtelenül hízelgett neki, s alkalmasint

¹⁾ *Ad Att.*, IX. 20.

mi sem okozott neki több örömet, mint az, hogy jelentékenységet újra visszanyerte. Jegyezzük meg azonban, hogy midőn így ismét fontos személyiséggé vált, kinek barátságát keresték, kinek házáat látogatták, akkor ő már kitűzött programjának első részéhez hűtlenné vált; részvétele pedig, melyet ez időtájban a száműzöttek visszatérésére gyakorolt, nem sokára a program másik felét is feledtették vele. Viszonzni akarván Caesar első közeledő lépéseit, lemondott arról, hogy visszavonuljon; mindjárt elbeszéljük: miképen mondott le hallgatási szándékáról is, hogy meghálálja Caesar kegyelmét.

Méltán lehet csudálni Caesar kegyelmes voltát; a magasztalás, melylyel ezért őt elhalmozni szokták, meg van érdemelve. A régi világ szánalmat nem ismerő háborúinak közepette róla csillog először felénk az emberiesség első sugára, Addig még soha kétség nem szállta meg a győző lelkét jogainak terjedelme iránt; határtalanoknak hitte azokat, s gyakorolta lelkiismereti furdalások nélkül. Ki gondolt Caesar előtt arra, hogy kinyilvánítsa és tettegesítse a legyőzött tisztelését? Ő jelenté ki először, hogy boszúja nem éli túl győzedelmét, s hogy nem fogja sujtani a lefegyverzett ellenséget. Még inkább növeli az ő magaviselete által felköltött bámulatot az, hogy a mérséklet és szelídségnek e szép példáját az erőszakosság időszakában adta, Sulla és Octavianus proscriptioi közt eső időben; hogy kegyelmet gyakorolt ellenségei iránt akkor, mikor ellenségei lemészárolták az ő elfogott katonáit s élve megégették matrózait a hajókkal együtt. Azonban nem szabad túloznunk; a történetírásnak nem illik dicsénekké válnia. A nélkül, hogy Caesar dicsőségét kisebbitni volna szándékunk, kérdeznünk mégis szabad, hogy mely indokból kegyelmezett ő meg a legyőzötteknek; s jogosan kutathatjuk, hogy mi módon s mily határok közt gyakorolta kegyelmét?

Curio, egyike az ő legjobb barátainak, egy napon azt mondá Cicero előtt bizalmas beszélgetés közben, hogy Caesar véralkatánál fogva kegyetlen természetű, s hogy csak azért kímélte meg ellenségeit, hogy a nép jóindulatát megnyerje; ¹⁾ a skeptikus Curio azonban, mint Caelius is, nagyon hajlandó volt az embereket mindig rossz oldalukról látni: bizonyosan rágalmazta főnökét. Az igazság az, hogy Caesar kegyelmes

¹⁾ *Ad Att.*, X. 4.

volt természeténél fogva s egyúttal számításból, *pro natura et pro instituto*; 1) Commentárainak folytatója mondja ezt, s az jól ismerte őt. Már pedig ha a szív nem változik is, a politika változhatik a körülmények szerint. Ha az ember egyedül természeténél fogva jó, akkor mindig jó; de ha e természeti ösztönhez, mely a szelídségre indít, a megfontolás is csatlakozik, mely számításba veszi a szelídség által eszközölhető jó hatást, s a hasznot, mely abból vonható: akkor megtörténhetik, hogy az ember kevésbé lesz kegyelmességre hajló, mihelyt kevesebb érdeke van, hogy az legyen. Az a ki számításból lett jószívű és emberies, hogy magához vonja az embereket, ugyancsak számításból arra is el fogja szánni magát, hogy kegyetlen legyen, ha szükségét érzi, hogy megfélemlítse azokat. Így történt ez Caesarral is, s ha életét közéről tanulmányozzuk, azt találjuk, hogy az ő szelídsége többször szenvedett fogyatkozást. Nem hiszem, hogy ő valami kegyetlenséget indokolatlanul s csak azon okból tett volna, hogy épen tegye, mint kortársai közül oly sokan cselekedtek; de nem is vonakodott attól, ha belőle előnyt várhatott. Praetorsága alatt Hispaniában történt, hogy oly várost, mely kész volt föladni magát, rohammal vett be, csak azért, hogy ürügye legyen kirabolnia azt. Galliában soha sem habozott, hogy az ellenséget rémítő bosszúállással megrettentse. Tudjuk, hogy a venétek összes tanácsának leültette fejét, hogy az usipiusok és tenctérek közt nagy mészárlást hajtattott végre, hogy egyszerre rabszolgául adatta el Genabum negyvenezer lakosát, hogy levágatta mindazoknak kezeit, kik Uxellodunumban fegyvert fogtak ellene. S az avernek hősiés főnökét, azt a Vercingetorixot, ki neki oly méltó ellenfele volt, nem tartotta-e fogságban öt teljes évig, hogy azután, saját diadalnapján hidegen kiadja a rendeletet kivégzésére? Még a polgárháborúk idejében is, mikor saját polgártársai ellen harczolt, belefáradt a kegyelmezésbe. Mikor azt látta, hogy a szelid eljárás nem fegyverzi le ellenségeit, lemondott arról, s megátalkodottságok, mely meglepő volt rá nézve, végre is kegyetlenné tette őt. Minél hosszabbra nyúlt a küzdelem, annál komorabb színt öltött föl mindkét részről. A vereségeik miatt elkeseredett köztársaságiak s az ellenállásuk miatt dühöngő győző közt könyörtelenné válik a harc. Thapsus

1) *Bell. afric.* 88.

után Caesar maga adja a példát, s hadserege, megittasodva az ő haragjától, szemei előtt öldöklí a legyőzötteket. Mikor hispaniai utolsó hadjáratára indult, kijelenté, hogy kegyelme véget ért, s hogy mindazok, kik le nem teszika fegyvert, halálal fognak lakolni. Iszonyú is volt a Mundánál vívott csata. Dio beszéli, hogy a két hadsereg hallgatag űhvel rohant egymásra, s a harczy dalok helyett, melyek rendesen hangzani szoktak a csata megkezdésekor, nem hallatszott egyéb, mint pillanatonként ez a szó: „vágd és öld!” A harcz bevégződött, kezdetét vette a mészárlás. Pompejus legidősb fiát, kinek elmenekülnie sikerült, több napon keresztül üldözték az erdőkben, s száanalom nélkül legyilkolták, mint a vendéei vezéreket a Bocageban folyt háború alatt.

Caesar kegyelmességének legszebb emléke Pharsalus. Előre kihirdette, mikor Italiába belépett, hogy a proscriptiók nem fognak újra kezdődni. „Nem akarom Sullát utánózni, mondá egy híres levelében, mely kétségtelenül nagyon el volt terjedve. A győzelemnek egy új módját hozzuk be, s keressük biztosságunkat a kegyelem- és szelídségben.“¹⁾ S e szép szavakat eleinte nem is hazudtolta meg. A győzelem után rendeletet adott katonáinak, hogy kíméljék polgártársaikat, s még a csata piaczn kezét nyújtott Brutusnak és sok másoknak. Tévedés azonban azt gondolni, hogy ekkor már általános bocsánatot léptetett életbe.²⁾ Ellenkezőleg, Antonius egy rendelete, ki Caesar távollétében Rómát kormányozta, szigorúan megtiltá minden Pompejus-pártinak az Italiába való visszatérést, míg arra engedélyt nem nyert. Egyedül Cicero és Laelius, kiktől nem lehetet félni, vétettek ki ez alól. Sokan mások is visszajöttek később, de csak egyenként és különleges rendeletekben hitták vissza ezeket. Eszközül szolgált ez Caesarnak, hogy nagyobb nyereséget húzzon kegyelme gyakorlásából. Az így részlegesen megadott kegyelem rendesen nem ingyen járt; meg kellett fizetni a száműzötteknek mindig vagyonuk egy részével, s ritkán is volt egészen teljes mindjárt eleinte; megengedettett a száműzötteknek, hogy viszajöhessenek először Siciliába, azután Italiába, s csak ezután nyitot-

¹⁾ *Ad Att.*, IX. 7.

²⁾ Azon általános megkegyelmezés, melyről Suetonius emlékezik, sokkal később adatott ki.

ták meg előttök egészen Róma kapuit. Ez az ügyesen kezelt fokozat, az által, hogy a Caesartól nyújtott kedvezmények számát sokasbította, nem engedte egyszersmind az iránta való közbámulatot elszunnyadni. Mindannyiszor újra kezdte a hízeltök kara az ő magasztalásait, s nem szüntek meg a győző nemeslelkűségét ünnepelni.

Volt tehát még Pharsalus után egy csapat száműzött Görögországban és Aziában, kik türelmetlenül várták, hogy engedélyt nyerjenek haza jönni, a kik nem kapták azt meg mindnyájan. Cicero levelei azon szolgálatot teszik, hogy ezek közül néhánynyal megismertetnek bennünket. Mindenféle állású és rangú emberek vannak ezek közt, üzérek és adóbérlők ép úgy, mint nagy urak. Egy Marcellus, egy Torquatus, egy Domitius mellett vannak teljesen ismeretlen egyéniségek, mint Trebianus és Toranius, a mi bizonyítja, hogy Caesar boszúja nem szorítkozott csak a pártfőnökökre. Találkozuuk ott három íróval is, s a mi megjegyzésre méltó: ezekkel bának talán a legkeményebben. Egyik ezek közül, T. Ampius, dühös köztársasági érzelmű vala, ki nem mutatott a száműzésben annyi szilárdságot, mint gondolni lehetett volna. Ő egy munka írásával foglalkozott, mely kitűnő emberek életét tartalmazá; de úgy látszik, hogy magát illetőleg nem igen hasznosította a fölhalált szép példákat. Jobban ismerjük a másik kettőt, kik egymáshoz épen nem hasonlítottak; egyik volt az etruszk Caecina, egy irodalommal foglalkozó üzér, a másik a tudós Nigidius Figulus. Nigidius, kit ismereteinek kiterjedtsége miatt Varro mellé szoktak helyezni, s ki, mint az, bölcsész, nyelvész, astronomus, természettudós, szónok és jogász vala, azon felül theologiai kutatásainak mélységével ejtette bámulatba kortársait. Mivel pedig sokat látták foglalkozni a chaldaeusok és orphikusok tanaival, azért nagy büvészek is tartották. Hittek róla, hogy jövődőt tud mondani, s mesélték, hogy föl tudja támasztani a halottakat. Ennyi s ily különfajta foglalkozás mind nem akadályozta őt, hogy ne érdeklődjek hazája ügyei iránt. Akkor nem voltak az emberek oly véleményben, hogy egy tudós fölmentve érezheti magát a polgár kötelességei alól. Ő pályázott köztisztségekre s megnyerte azokat; praetor volt nehéz időkben, s ismertté tette magát erélye által. Midőn Caesar belépett Itáliába, Nigidius, híven tanítója Pythagoras elvéhez, ki azt monda, hogy a bölcs tartozik a

fenyegetett törvénynek segélyére sietni, rögtön félretette könyveit, s ott volt a Pharsalusnál harcolók első soraiban. Caecina eleinte ép oly szilárdnak látszott, mint Nigidius, s mint ez, ő is köztársasági heve által tette híressé magát. Nem elégedve meg azzal, hogy Caesar ellen fegyvert fogott, azon fölül még egy pamphletben is gunyolta őt a háború kezdetén; de aztán épen oly gyávának mutatta magát, mint a milyen dühös volt előbb, s nem bírta elviselni a száműzetést. Ez a könyvelmű és világias ember visszaohajtozott Róma élveihöz, s vigasztalhatatlan volt, hogy azoktól meg van fosztva. Hogy Caesar kegyelmét megnyerje, arra a gondolatra jött, hogy egy új munkát ír, melyben megczáfolja az előbbit, s eltörli annak rossz hatását. Ezt a munkát *Panaszainak* nevezte, s ezen cím eléggé mutatja, hogy milyen jellegű volt az. Szertelenül pazarolta abban a dicsőítést Caesarra, s mégis mindig félt, hogy még nem mondott eleget. „Minden tagomban reszketek, monda Cicerónak, ha azt kérdem magamtól, hogy meg lesz-e ezzel elégedve.“¹⁾ Ennyi megalázódás és hízélgés végre meglágyította a győzöt, s míg az erélyes Nigidius, ki nem tudott hízélgni, megkérlelhetetlenül száműzetésben hagyta elveszni, Caecinának megengedte, hogy Itáliához közelebb jöjön és Sziciliában letelepedjék.

Cicero vala mindezen száműzötteknek vigasztalójok, s fölhasználta befolyását, hogy helyzetöket jobbá tegye. Mindnyájokat egyenlő odaadással szolgálta, noha voltak köztük olyanok, kikre neheztelhetett; de nem emlékezett meg többé a tőlük szenvedett bántásra, a mint szerencsétleneknek látta őket. Hozzájok irván, megható ügyességet fejtett ki abban, hogy helyzetökhöz, vagy érzelmeikhez alkalmazza irályát, nem igen törődve azzal, hogy önmagával összhangzásban marad-e, csakhogy vigasztalhassa őket s használhasson nekik. Azoknak, kik a fölött siránkoztak, hogy Rómától távol kell lenniök, azt írta, hogy helytelenül cselekesznek, ha vissza akarnak jöni, hogy jobb csak hallani a köztársaság szomorú helyzeréről, mint szemek előtt látni azt; viszont egészen ellenkezőleg írt azokhoz, kik nagyon is bátran túrték a száműzetést, s kik, családjuk fájdalmára, nem akartak könyörögni visszahivatásukért. Ha nagyon szolgálai buzgalmat vett észre

¹⁾ *Ad fam.*, VII. 7.

valamelyikben, hogy Caesar jóságát felköltse és kieszközölje, akkor ő nem késett az illetőt kárhozatni, s a lehető legnagyobb kíméléssel figyelmeztette a szerencsétlent az önmaga iránti tiszteletre, melyről megfélemedezett. Ha ellenben azt látta, hogy egy másik kész volt valami hősies ostobaságot, melylyel senkinek sem használhatott vála, vagy egy hatásra számított veszélyes csínyt elkövetni: sietett lecsillapítani az ily hasztalan merészség tüzét, s okosságot és megnyugvást hirdetett. Ez alatt azonban nem kímélte maga részéről a fáradtságot. Fölkereste a hatalom urának barátait, vagy, ha szükség volt rá, megkísérlé magához a hatalmashoz is eljutnia, bár nehéz volt hozzáférni azon emberhez, kire az egész világ terhe nehezült. Kérte őt, ígéreteket tett, kifárasztá esdekléseivel, s többnyire mindig sikerre jutott, mert Caesar sokat adott arra, hogy őt mind jobban-jobban pártjához csatolja kedvezményei által. Ha egyszer aztán a kegyelmet kieszközölte, ő akarta a hírt először adni tudtúl a száműzötteknek, ki arra türelmetlenül várt; egész ömlengéssel kívánt neki szerencsét, s jókívánataihoz hasznos tanácsokat is csatolt a követendő mérsékletéről és hallgatásról. Ilyeneket szívesen osztogatott ő másoknak; maga azonban nem mindig foganatosítá.

Ezen száműzöttek közt nem volt jelentékenyebb személyiség, mint a hajdani consul Marcellus; s viszont egy sem volt, kit több okkal gyűlölhettek volna Caesar, mint őt. Marcellus bizonyos kegyetlen dacból megvesszőztetett egy Comum városabeli lakost, hogy megmutassa, mily keveset ád azon jogokra, melyekkel Caesar e várost fölruházta volt. Pharsalus után visszavonult Mitylenébe, s nem akart onnan visszatérni, midőn rokonai és Cicero fejkbe vették, hogy számára kegyelmet eszközöljenek. Míg e célra az első lépéseket tették, oly akadályra találtak vála, melyre nem is számoltak: azt vélték, hogy csak Caesart kell megkérlelniök, s ime azon kellett kezdeni, hogy Marcellust hajlítsák meg. Ő egy oly érelyes ember volt, kit ügyének rossz kimenete nem csüggesztett el; valódi bölcs, ki egészen jól bele találta magát a száműzetésbe; makacs köztársasági, ki nem akart Rómába visszatérni, hogy azt rabszolgaságban találja. Hosszú alkudozásokba került, míg megengedte, hogy érte a győzónél könyörögjenek, s akkor is csak kedvetlenül adta beegyezését. Ha az ember olvassa azon leveleket, melyeket Cicero hozzá ez alkalomból írt,

csudálni lehet ügyességét, de nehezen érthetők sürgetésének indokai. Meglepetve kérde az ember, hogy miért érdeklí őt Marcellus visszatérése sokkal jobban, mint magát Marcellust. Ők soha sem állottak nagyon benső viszonyban egymással; Cicero nem vonakodik őt megátalkodottságaért kárhóztatni, s tudjuk, hogy az ily merev és önfejű jellemek nem is voltak az ő ízlése szerint. Hogy tehát ő mégis oly élénken ohajtotta Marcellusnak Rómába leendő visszajövetelét, bizonyosan kellett valami erősebb okának lenni, mint a milyen az iránta való vonzódás lett volna. Ez az indok, melyet ő nem említ, de a melyet ki lehet találni, a közvéleménytől való félelem vala. Jól tudta ő, hogy neki szemére hányják, hogy nem tett eleget a párt ügyéért, s önmaga is vádolta olykor magát azért, hogy oly hamar cserbe hagyta azt. Ha Róma közepéből, hol oly vidáman töltötte napjait azon gazdag lakomák mellett, melyeket Hirtius és Dolabella rendeztek számára, s hová ő — mint mondá — azért ment, hogy szolgaságát kissé megédesítse, visszagondolt azokra a derék férfiakra, kik megölették magukat Afrikában és Hispániában, vagy azokra, kik száműzetésben, Görögország valamely szomorú és ismeretlen városában éltek, akkor haragudott magára, hogy ő nem tartozik azok közé, s a szenvedéseikre való gondolás gyakran megkeseríté gyönyöreit. Ezért munkálkodott ő annyi buzgalommal azok visszatérésén. Érdekében állott kisebbitnie azok számát, kiknek nyomora oly kedvetlen ellentétet képezett az ő boldogságával, vagy a kik büszke maguktartása által elitelni látszottak az ő megalázódását. A hányszor egy száműzött visszatért Rómába, úgy tetszett Cicerónak, mintha egy önvádtól szabadulna meg, s a roszakarók szemrehányásai alól menekülne. Így mikor várakozása ellenére Marcellus megkegyelmeztetését megnyerte, öröme nem ismert határ. Ez öröm elfeledteté vele azt az elhatározását is, hogy hallgatni fog, melyhez két év alatt hű maradt volt. Megszólalt a tanácsban, hogy köszönetet mondjon Caesarnak, s azon híres beszédét tartá, mely ránk is maradt. ¹⁾

¹⁾ Én e beszédet természetesen hitelesnek tartom. Azon okok, melyekből e hitelességet megtámadták, előttem tarthatatlanoknak látszanak. Meg fogok alább felelni azon okokra, melyek magából a beszéd jelleméből szoktak vétetni, hogy az nem oly hízogó és szolgálai, mint állítják.

E beszéd értékét igen különbözőleg itélték meg. Sok ideig minden kifogás nélkül bámulták, s még a mult században a jó Rollin úgy tekinté azt, mint az ékesszólás példányát és remekét; de e lelkesedés nagyon megcsökkent, mi óta az emberek a fejedelmek finom dicsőítésének művészetére kevesebb érzékkel bírnak, mi óta többre tartanak egy szabad és nyílt szót, mint a legszellemdúsabb hízelgéseket. Bizonyos, hogy e beszédben néha több méltóság volna kívánatos. Megütözik az ember főleg azon modor fölött, a mint a polgárháború emlékei abban fölelevenítve vannak. Jobb lesz vala vagy semmit sem szólni arról, vagy önérzetesebben beszélni. Szükséges volt-e például eltitkolni azon indokokat, melyek miatt a köztársaságiaknak fegyvert kellett ragadniok, s szükséges volt-e az egész küzdelmet a két nagy személyiség közti negygravágyás összeütkezésére vezetni vissza? Ez volt-e csakugyan az alkalmas pillanat, Pompejus bukása után, hogy Pompejus fölládoztassék Caesarnak, s hogy oly bizonyossággal lehessen állítani, hogy amaz nem használta volna föl oly jól győzedelmét? Hogy azonban nagyon szigorúan ne ítéljük meg azon engedményeket, melyekre Cicero kötelezve hitte magát a győztes párt irányában, meg kell emlékeznünk arra, hogy mily körülmények közt mondotta ő ezen beszédét. Ekkor beszélt először nyilvánosan Pharsalus óta. Ebben a Caesar által megrostált és saját teremtményeivel megtöltött tanácsban nem hallatszott még egy szabad szó sem. Egyedül a hatalom birtokosának barátai és bámulói szólaltak föl; s bármily túlzásokat találjunk is Cicero magasztalásaiban, biztosak lehetünk benne, hogy mindezen hízelgés csak lágyemelegnek tünt föl azok mellett, melyeket ott naponként lehetett hallani. Tegyük hozzá, hogy mivel még senki sem merté próbára tenni Caesar türelmét, nem ismerték pontosan annak határait. Természetes tehát, hogy a ki nem tudja biztosan, hogy hol kezdődik a vakmerőség, mindíg fél, hogy kissé vakmerővé válik. Ha az ember nem ismeri a megengedett szabadság határát, az attól való félelem, hogy túlmegegy azon, magakadályozhatja néha épen abban, hogy elérje azt. Különben is ez a szónok, ki egy száműzött érdekében beszél, maga is egy volt a legyőzöttek közül. Ő ismerte egész kiterjedésökben ama jogokat, melyeket akkor a győzelem adni szokott, s nem is kísérllette meg ezt eltitkolni. „Mi leverettünk; — mondá Caesarnak —

mindnyájunkat joggal megölethetél vala.“ 1) Ma a körülmények egészen mások. Az emberiség megcsökkenté ezen kérelhetlen jogokat, s a győző, ki ezt jól tudja, nem oly könnyen hagyja el magát; s mikor már nem forog hasonló veszélyek közt, könnyű több bátorságot fejtenie ki; de akkor, midőn egy oly hatalmassal állott szemben, ki korlátlan joggal rendelkezik vala fölötte, mikor tudta, hogy szabadságát és életét egy mindenkor visszavonható jótéteménynek köszönheti: szava nem dicsekedhetett azzal a biztossággal, s tőlünk nem volna igazságos féltékenységnek nevezni azt a tartózkodást, melyet ily veszélyes helyzet kényszerített az emberre. Végre, hogy azon kissé túlságos magasztalásokat, melyeket Cicerónál meg szoktak róni, kimagyaráz hassuk, van még egy utolsó egyszerűbb s valószínűleg igazabb útmód, mint a többi szokásos, s ez az, hogy ha elismerjük azon magasztalások őszinteségét. Minél nagyobbak valának a győző jogai, annál szebb volt lemondania azokról, s érdeme még inkább növekedett, midőn egy oly ember javára mondott le, a kit jogos okai voltak gyűlölni. S valóban nagy is volt a meglepetés a tanácsurak közt, midőn látták, hogy Caesar a maga személyes ellenének bocsát meg, s Cicero osztozott e bámulatban. Hogy mindazon öröm- és hálaömlengései, melyekkel beszéde tömve van, nem tekinthetők csupán szónoki hazugságoknak, ezt bizouyítja az a körülmény, hogy ugyanazokat föltaláljuk egy levelében, melyet Sulpiciushoz intéz, s mely nem íratott a közönség számára. „Oly szépnek tünt föl előttem ez a nap, mondja ama nevezetes tanácsüléről beszélvén, hogy azt hittem, a köztársaság ujraszületését látom.“ 2) Ezzel persze nagyon sokat mondott, mert mi sem hasonlít kevésbé a köztársaság ébredéséhez, mint egy ily önkényes tette a hatalmasnak, midőn kegyelmet osztogat oly embereknek, kik abban valának vétkesek, hogy hazájokat híven szolgálták. Ez az erős túlzás mind a mellett is bizonysgául szolgál azon mély és őszinte megindulásnak, melyet Ciceróban akkor Caesar kegyelmessége felköltött. Tudva van, hogy az ő élénk természete mennyire tárva volt a pillanat benyomásai előtt. Rendesen oly erővel hagyja magát elragadtatni a csudálat vagy a gyűlölet által, hogy ezek kifejezésében ritkán

1) *Pro Marc.*, 4.

2) *Ad fam.*, IV. 4.

tart mértéket. Innen jött a Marcellus mellett tartott beszédbe némely oly túlságos magasztalás és szertelen bók, melyet kimagyarázni könnyű, de melyet mégis jobban szeretne az ember nem találni ott.

Ha egyszer ezen túlestünk, csak csodálni való marad hátra. Cicero beszéde nemcsak hízeltételeket tartalmaz, mint némelyek állítják, s a kik gonddal és elfogultság nélkül olvasák azt, egyebet is találnak benne. Megköszönvén Caesarnak kegyelmét, szabadságot vesz magának némely igazságot is szemébe mondani s némely tanácsokat adni. E második rész, mely a mi tekintetünk előtt az elsőnek ragyogása alá rejtőzik, minden esetre érdekesebb, ha bár kevésbé szembe szökő is, s a maga idejében több hatást idézhetett elő. Ha szinte Cicero művét a közzététel előtt, mint szokása volt, újra dolgozta is, kell hogy itt megtartotta légyen a rögtönzés felbuzdulásának szavait. Ha nem találta is el az első fogásra e szép körmondatokat, a leghangzatosabb és legragyogóbbakat, melyek latin nyelven valaha íratlak, valószínű legalább, hogy nem változtatott sokat az eszmék rendén s a tárgy keresztülvitelében. Észrevehető, hogy lassanként lelkesedésbe jön s neki melegül, s hogy minél tovább halad, annál többet mer. Szép szónoklatának, melytől oly rég óta meg vala fosztva a hallgatóság, sikere, barátainak tapsai, a bámulat és meglepetés az ifjabb tanácsurak részéről, kik őt még nem hallották, az a bizonyos mámor, melyet az ember maga érez beszéd közben, ha észreveszi, hogy érdeklődéssel figyelnek rá, végre maga hely is, a hol beszél, a tanácsház falai, melyekre vonatkozást tesz előadásában, s melyek annyi ékes és szabad szó emlékeztétét őrizték: mind ez visszaadja szívének bátorságát. Feledi a kezdet félnék óvalmait, a sikerrel együtt megjön merészsége. Vagy nem támadja-e meg kerülő úton az önkényes hatalmat, midőn így szól: „Fájdalommal látom, hogy a köztársaság sorsa, melynek halhatatlannak kellene lennie, egészen egy ember életétől függ, ki alá van vetve a halálnak.“ ? ¹⁾ És mit tartsunk ezen másik mondatról, mely még erősebb, sőt majdnem kegyetlen: „Sokat tettél, hogy az emberek csodálatát fölébreszd; nem tettél eleget, hogy dicséretüket megérdemeld.“ ²⁾ Mit kell tehát

¹⁾ *Pro Marc.*, 7.

²⁾ *Pro Marc.*, 8.

Caesarnak tennie, hogy a jövő ép' annyira dicsérhesse, mint csodálni fogja? Meg kell változtatnia a fönnálló dolgok rendjét: „a köztársaság nem maradhat úgy, mint most van“. Nem magyarázza ki magát, de kitaláljuk, mit akar mondani. A szabadságot óhajtja; nem azt a teljes szabadságot, melyet Pharsalusig élvezett az állam, hanem a szabályzott és mérsékelt szabadságot, mely összefér egy erős és győzelmes hatalommal, az egyedülít, melyet akkor Róma elviselhetett. Világos, hogy e pillanatban Cicero nem hitte lehetetlennek, hogy Caesar és a szabadság közt egyesség létesüljön. Egy oly ember, ki annyira nyíltan lemondott a győztes legkevésbé kétségbe vont jogainak egyikéről, nem gondolhatta-e rá magát, hogy később a többitől is lemondjon? S midőn oly kegyelmesnek és nagylelkűnek látszott az egyesek iránt, tiltva volt-e hinni, hogy egy napon ugyane szabadelvűséget tanúsítandja hazája iránt is? Bármily gyöngye volt is e reménység, mivel akkor úgy sem lehetett egyébben bízni, egy becsületes embernek és jó polgárnak nem volt szabad lemondani arról; sőt kötelességük volt minden eszközzel buzdítani Caesart annak megvalósítására. Az ilyenek tehát nem vétkesek, ha áradozva dicsóítik őt azért, a mit tett vala, hogy még többnek tevésére nógassák; s azt hiszem, hogy azon magasztalások, melyekkel Cicero őt elhalmozza, vesztetni fognak egy kissé a korholt szolgáltság színezetéből, ha azon czélnyat fontolóra vesszük, mely szavait irányozta.

Caesar a bókokat örömmel, a tanácsokat harag nélkül hallgatta meg. Sokkal jobban örült azon, hogy Cicero lemondott végre a hallgatásról, mintsem hogy neheztelésre gondolt volna azért, a mit mondott. Súlyt helyezett rá, hogy ez államférfi, kire az emberek szeme függesztve volt, valami módon ismét belépjen a nyilvános életbe. Az a hatalmas hang, míg megátalkodva néma maradt, tiltakozni látszott vala az új uralom ellen; s meg se kísérelvén ellenmondani annak, azt gyanítottatta, hogy az ellenmondás nem is áll szabadságában, s ezzel a szolgáltságot még súlyosabbnak tüntette föl. Annyira szívesen hallotta tehát az új hatalom Cicero szavát, hogy hagyta őt beszélni, a mint akart. Ő észrevette ezt hamar, s hasznot vont belőle. E pillanattól kezdve, ha nyilvánosan beszél, érezhető, hogy jobban elemében van. Hangja szilárdabbá lesz, kevésbé bonyolódik a bókok és magasztalások tömegébe. Igen, mert a Marcellus mellett tartott beszédben tett kísérletet, hogy

mennyi szabadságot vehet magának; a mint egyszer a tér ki volt puhatolva, jobban urává lett lépéseinek s biztosan haladt tovább.

Ilyen volt Cicero helyzete Caesar dictatorsága alatt; látjuk, hogy e helyzet nem volt oly alacsony, mint sokan állították, s hogy ő a kényuralom korszakában tudott némely szolgálatokat tenni a szabadságnak. E szolgálatok többnyire félre ismertettek; s ez nem is meglepő. Olyan formán áll az emberekkel a dolog, mint a műremekekkel; ha messziről nézzük, csak a szabad csoportozatok s a jól rajzolt alakok tűnnek szembe, a részletek és apró finomságok pedig elmosódnak. Megértjük egészen azokat, kik magokat teljesen odaadták a győzőnek, mint Curio vagy Antonius, valamint azokat is, kik szünetlenül ellene állnak, mint Labienus és Cato. Azon szelleműs és hajlékony jellemek iránt ellenben, kik minden szélsőséget kerülnek, kik egyenesen megállnak a megalázódás és a lázadás közt, kik inkább eltávolítják, mint erőszakosan megtörik a nehézségeket, kik nem vonakodnak némi hízelgéssel is megvásárolni az igazmondás jogát, azok iránt mindig hajlandók az emberek szigorúnak lenni. Mivel magoktartását nem lehet jól megkülönböztetni azon távolságból, a honnan nézzük, legcsekélyebb kedveskedésök is meghuntyáskodásnak látszik, s úgy tetszik, mintha térdre borúlnának, mikor pedig csupán köszönnék. Csak ha közeledünk feléjük, azaz, ha közelről tanulmányozzuk a tényeket, csak akkor adunk igazat nekik. Azt hiszem, hogy az ily részletes tanulmányozás nem kedvezőtlen Cicerora, s hogy ő nem csalódott vala, midőn később, életének ez időszakáról beszélvén, mondá, hogy az ő szolgáltsága nem volt minden méltóság nélküli; *quievi cum aliqua dignitate.* ¹⁾

2.

Rajzolván Cicero és Caesarnak Pharsalus utáni viszonyait, szándékosan mellőztem szólni azon nemes vetélyről, melyet Cato irányában kifejtettek. Oly érdekes jelenség ez, hogy érdemesnek látszott előttem a különleges tanulmányozásra, s hogy jobban megérthessük azon érzelmeket, melyeket

¹⁾ *Philipp.*, III. 11.

e vetélkedés folytán mind ketten feltüntettek, nem lesz talán fölösleges azon személyiség helyes megismerésével kezdenünk, ki vitájoknak tárgya vala.

Catóról rendszeren eléggé igazságos fogalmat szoktak alkotni; s úgy azok, kik megtámadják, mint a kik csodálják, körülbelül összhangzásban vannak jellemének fővonásai iránt. Ő nem az a sikamlós és változó természetek egyike, mint Cicero, kit oly nehéz megfogni. Ellenkezőleg, soha sem létezett határozottabb, egyformább ember, mint ő; nincs a történelemben alak, kinek tulajdonságai és hiányai oly éles vonásokban lépnének elő. Kik őt tanulmányozzák, azon egyetlen nehézségnek vannak kitéve, hogy kísértetbe jönek az erőteljesen kidomborult képet még túlozni is. Egy kis rozszúl alkalmazott jóakarattal könnyű ezen nyakas és szilárd jellemből egy akaratos önfejűt, e nyílt és őszinte lélekből egy paraszt és ripók embert csinálni; de ez aztán csak felöltöztetése és nem igazi képe lesz Catónak. Hogy e túlzást kikerüljük, jó lesz, mielőtt róla szólanánk, megolvassunk egy kis levelét, melyet Ciceróhoz, mint Cilicia proconsulához, intézett vala.¹⁾ E levélke mind az, a mi Catótól ránk maradt, s csodálnám, ha nagyon meg nem lepné mindazokat, kik ő róla előre elfogúlt véleményt alkottak magoknak. Nincs abban se durvaság, se bárdolatlanság, de annál több a finomság és szellem. Az alkalom nagyon kényes vala; arról volt ugyanis szó, hogy megtagadjon Cicerótól egy kegyet, melyet az nagyon óhajtott megnyerni. Öreg napjaira ugyanis az a vágy szállotta meg Cicerót, hogy mint diadalmas hős szerepeljen, s azért kérte a tanácsot, hogy szavazza meg a hálaünnepet az isteneknek az ő általa bevégzett hadjárat szerencsés sikere alkalmából. A tanács hajlandónak mutatkozott e szeszélynek eleget tennie, Cato majdnem egy maga mondott ellen; de ő se akart Ciceróval ellenségeskedésbe jöni, s levele, melyet azért írt hozzá, hogy vonakodását igazolja, valódi remeke az ügyességnek. Kimutatja, hogy ő, midőn Cicero kérésének ellenszegül, helyesebben fogja föl dicsőségének érdekeit, mint az maga. Ha ő nem akar hálaünnepet rendezni az isteneknek a Cicero által elért sikerért, teszi ezt azon hitben, hogy azért egyedül Cicerot illeti a hála és köszönet. Nem többet ér-e, ha egyedül ő rá magára

¹⁾ *Ad fam.*, XV. 5.

hárítnak minden tiszteletet, mint ha azt a véletlennek, vagy az ég pártfogásának tulajdonítják? Ez minden esetre szeretetre méltó módja a visszaütésnek, úgy hogy Cicerónak sem adhattott jogot a haragra, bár mily elégtelen volt is különben az eredménynyel. Cato tehát a maga helyén szellemdús ember volt, bárha első tekintetre némileg bajos volna is ezt föltenni. Jelleme simulékonyságot kapott a görög irodalommal való folytonos foglalkozás által; választékos, előkelő világ közepette élt, melyből akarata ellenére is ragadt rá valami. Ezt gyanítatja velünk ama szellemdús levélke, s vissza kell arra emlékeznünk s újra meg újra elolvasnunk, a hányszor csak hajlandók volnánk őt holmi műveletlen parasztnak képzelni.

Meg kell mind a mellett vallani, hogy rendesen rideg és makacs természetű volt, kemény maga iránt és szigorú másokkal szemben. Kedélyének erre volt hajlama, s akarata erősítette ebben. Nem egyedül a természet hibás az ily elzárt és merev jellemek alkotásában, a milyenekre nem ritkán találunk; gyakorta bizonyos feltűnni vágyó eredetiség hajhászása, némi öntetszelgés segíti és nagyobb erőre juttatja a természetet. Catót e hibára maga az a név is hajtotta, melyet hordozott. Híres ősének példája mindig szeme előtt forgott, s egyedüli törekvése volt hozzá hasonlítani, a nélkül, hogy számot vetett volna az idők és emberek különbözőségével. Ha utánoz az ember, túlzásba esik. Van mindig bizonyos erőltetés és túlhajtás azon erényekben, melyeket valaki föléleszteni próbál. A mintaképnek csak legszembeszökőbb tulajdonait fogja föl az utánzó; a többieket, melyek amazokat mérséklék, figyelmen kívül hagyja. Ez történt Catóval, és Cicero méltán kárhoztatja őt, a miért nagyapjának csak durva és zord oldalait utánozza. „Ha bölcsességed szigorához — mondá — az ő vidám és barátságos szokásainak némely vonásait tudnád csatolni, lelki tulajdonaid sokkal kellemesbek lennének.“¹⁾ Igaz is, hogy az öregebb Catóban volt bizonyos kedveltető sajátság, bizonyos egyszerű vidorság, bizonyos játszi jószívűség, melyet unokája nem ismert. Ez amattól csak a zordságot és makacsságot vette örökül, a mit aztán túlságba hajtott.

Minden túlzás közt talán legveszélyesebb a jónak túlzása; legalább ez az, a miből legnehezebb kigyógyulni, mert az, a

¹⁾ *Pro Muraena*, 31.

ki e hibában szenved, tetszik magának, és senki se meri meg-
 róni érte. Cato hibája minden dologban az volt, hogy nem
 ismert mértéket. Az által, hogy véleményében szilárd akart
 lenni, hajthatatlanná vált barátainak tanácsával és saját tapasztalatának tanúsaival szemben. Az élet gyakorlata, hogy Bossuetvel szóljunk: ez a parancsoló úr, nem bírt fölötte hatalommal. Erélye a megátalkodottságig ment, s becsületessége olykor a kicsinyeskedésbe tévedt el. E túlhajtott lelkiismeretességnek tulajdonítható, hogy a közhivatalokra való pályázása soha sem sikerült. A nép nagyon követelő volt azok iránt, kik szavazatát kérték. Az év többi részében engedte magát vezetetni és bántalmaztatni; de a választások napján tudta, hogy ő az úr, s szerette magát annak mutatni. Nem lehetett megnyerni, ha nem hízelegtek szeszélyeinek. Cicero gyakran gúnyolódott e szerencsétlen, lótofutó jelöltek fölött (*natio officiosissima candidatorum*), kik reggelenként minden ajtón bekopognak, kik idejüket látogatással s bókolással töltik el, kik kötelességüknek tartják kíséretetni minden tábornokot, ki Rómába bevonul, vagy onnan távozik, kik minden befolyásos szónok körül udvart képeznek, s kik kénytelenek az egész világ iránt roppant nagy tekintettel és tisztelettel viseltetni. A nép emberei közül, kiktől utóvégre is a választás függött, a becsületesebbek megkivánták, hogy nekik hízelegjenek, a többiek követelték, hogy megvásárolja őket a jelölt. Cato nem vala az az ember, ki akár az egyiket, akár a másikat megtegye. Ő se hízelegni, se hazudozni nem akart; s még kevésbbé szánta el magát arra, hogy fizessen. Ha sürgették, hogy adjon lakomákat és ajándékokat, mit a jelöltek már rég óta nem mertek megtagadni, ő hevesen válaszolta: „Arról van-e szó, hogy ribancz fiataloktól gyönyör-élveket vásároljatok, vagy arról, hogy a világ uralmát kérjétek a római néptől?” És szünetlenül ismételte azon irányelvet, hogy „csak érdem által kell megvesztegetni az embereket“. ¹⁾ Kemény szó! mondá Cicero, melyhez nem voltak szokva az emberek oly időben, mikor minden méltóság eladó vala. Nem tetszett az ilyen beszéd azon népnek, mely hasznot húzott az általános megvásárolhatóságból, s így Cato, ki megátalkodottan csak érdemével akart vesztegetni, majd mindig legyőzetett azok által, kik pénzökkel vesztegettek.

¹⁾ *Pro Mu.*, 35.

Ily fajta jellemek, becsületesek és határozottak, találkoznak különféle fokozatokon mind a magán, mind a közéletben. E czímen ők szintűgy tartoznak a vígjáték, mint a történelem birodalmához. Ha nem tartanék attól, hogy megsértem azon személyiség tiszteletreméltóságát, kit rajzolok, azt mondanám, hogy az imént idézett büszke válasz önkénytelenül emlékeztet a francia színpad egyik legszebb alkotására. Az is egy Cato, kit Molière a *Misanthrope*-ban akar festeni. Valójában ugyan itt csak egy magán ember vágyona s nem a világ uralma forog szóban, s csupán csak egy polgári pör van kérdés alatt; de e tekintetben a vígjáték Catoja tökéletesen úgy beszél, mint a másik. Ő sem akar meghajolni oly szokások előtt, melyeket nem helyesel. Koczkáztatva azt, hogy pörét el fogja veszteni, nem tiszteleg a bíráknál, s midőn kérdik tőle:

— S kit óhajt, hogy ügyét pártolva fogja föl?

ő is ép' oly büszkén válaszol, mit Cato:

— Ki mást, mint a jogot, észt és méltánylatot!

Bár hogyan tekintsük is a dolgot, az ily személyiségek mindig nagy tiszteletet keltenek magok iránt. Nem viszi rá a lélek az embert, hogy kárhoytassa őket, pedig erre el kell szánni magunkat. A becsület, tisztesség, szabadság s végre minden nemes ügy nem ily túlzásokkal és elfogúlt szigorral szoktak megvédhetők lenni. Azok az erények már magokban véve is eléggé hátrányban állanak azon küzdelem közepe, melyet a romlottsággal és féktelenséggel kell vinni, még ha kellemlenebbé nem teszszük is őket a merevség és czéltalan szigorúság által. Túlozni az apróságokat annyit tesz, mint lefegyvereznünk az erényt. Elég, ha ez kénytelen nehéznek lenni, miért akarjuk még visszariasztóvá is tenni? A nélkül, hogy elveit legkevésbé is fölálodzná, vannak oly pontok, melyeknél az erény tartozik engedni az embereknek, hogy uralkodjék fölöttök. Legvilágosabb bizonyítéka, hogy nincs igazok azoknak, kik hajthatatlanságukkal büszkélkednek, épen abban áll, hogy ők sem olyan kérlelhetlenek, mint vélik, és hogy ellenkezésök daczára utóljára is tesznek némi engedményeket. Az a rideg és szigorú Alceste végre is nem egyeb, mint egy világfi, még pedig a javából. Az udvarban él, s ez meg is látszik nemcsak modorán és úriás külsején, ámbár én e zöld szalagos urat izléssel és választékossággal öltöztetnek is gondolom, hanem mentegetőzésein is, melyeket alkalmaz, s

azon udvarias kitérésein, melyek szintén csak hazugságok, s melyeket Philintnél nem tűrne meg. Mielőtt kitérne az előkelő sonette-író ellen, ügyes szófordulatokat alkalmaz, melyekből az igazságot csak gyanítani lehet:

Sonettetem talán rosznak találja ön?

— Én nem mondtam azt.

Ez az *én nem mondtam azt*, mit oly gyakran ismétél, mi egyéb, ha a misanthrope szigorával ítéljük meg, mint vétkes engedékenységgel és gyarlósággal? Rousseau keményen megrója ezért Alcestet, s azt hiszem, hogy ha Alceste hű marad elveihöz, nem tud Rousseaunak mit felelni. Nem volna nehéz Catóban is kimutatni efféle következetlenséget. A korteskedésnek e szigorú ellensége, ki előbb mit sem akart tenni jelöltségének sikeréért, végre is nagyon utána látott a dolognak: eljárta a Mars-mezőre, mint akárki, kezét szorongatni a polgárokkal s kunyorálni szavazatukat. „Hogyan! — mondá neki Cicero, kit ez ellenmondás jókedvre derített, — még te jössz hozzám, szavazatomat kérni? Nem rajtam van-e inkább a sor, köszönetet mondanom egy ily nagy érdemű embernek, hogy értem annyi fáradságot és veszélyt vállal el?“¹⁾ Sőt többet is tett a hazugságnak e szigorú korbácsolója: volt mellette egy rabszolga azok közül, kik *nomenclatorok*nak hívták, s kik Róma minden polgárának tudták nevét és foglalkozását, s ő is ép' úgy igénybe vette ennek szolgálatát, mint mások, hogy elhitesse a szegény választókkal, mintha őket ismerné. „Nem visszaélés és csalás-e ez a közönséggel szemben?“ — mondá Cicero, s Cicerónak ebben igaza volt. S mi a legszomorúbb: az ily engedmények, melyek a jellem méltóságát és egyöntetűségét megcsorbítják, mit sem használnak; az illető rendesen nem jó szívvel s későn tette meg azokat, s így nem törlik el az előbbi keménység emlékét s nem nyernek meg senkit. Késlekedő utánjárásai s *nomenclatorainak* segítsége daczára Cato nem jutott consulságra, s Cicero szigorúan korholja ügyetlenségeit, melyek miatt megbukott. Kétségen kívül el lehetett ő a consulság nélkül; de a köztársaságnak szüksége lett volna ő rá, és sok becsületes ember szemében a köztársaság elhagyásával és elárulásával egy értelműnek látszott az, hogy

¹⁾ *Pro Mur.*, 36.

lelkiismereti aprólékoskodása s a tisztesség túlzása által a legroszabbak diadalrajutásának kedvezett.

Az ily túlzások és szélsőségek még érthetők egy oly embernél, kinek elve *az emberek közelségét kerülni*, mint Alcestenek; de meg nem bocsáthatók az olyannál, ki velök akar élni, és még kevésbbé, ki arra vágyik, hogy kormányozza őket. Az emberek fölött való uralkodás kényes és nehéz dolog, mely megköveteli nem kezdenünk azzal, hogy visszariaszszuk azokat, kiket vezetni akarunk. Meg kell lenni a kormányra törekvőben minden esetre azon szándéknak, hogy jobbakká tegye őket, de kezdetben olyanoknak kell tekinteni az embereket, a milyenek valóban. A politika legelső törvénye, csak azt akarni, a mi lehetséges. Cato gyakran félreismeri vala ezt a törvényt. Ő nem tudta alkalmazni magát azon bánásmódlhoz, mely nélkül nem lehet kormányozni a népeket; az ő jellemében nem volt meg az a simulékonyság, sem a tisztességes ravaszság azon foka, mely sikerre vezet az elvállalt dolgokban; hiányzott nála azon kapocs, mely az ellentétes dícsvágyó törekvéseket kiegyezteti, mely a versengő irigykedéseket lecsillapítja, mely a kedélyök, véleményök és érdekök által egymástól elválasztott pártfeleket egy ember köré csoportosítja. Ő csak éles tiltakozás tudott lenni korának erkölcei ellen; ő nem vala pártvezér. Iránta érzett tiszteletünk daczára merjük kimondani, hogy ő makacs lélek volt, mivel szelleme szűk látkörrel bírt. Nem látta meg mindjárt eleinte azon pontokat, melyeknél tágítani szükséges, s azokat, melyeket védelmezni kell mind halálig. Mint a stoikusok tanítványa, kik azt mondták, hogy minden vétek egyenlő, azaz Cicero tréfás magyarázata szerint, ép' oly nagy bűn szükség nélkül megölni egy csirkét, mint megfojtani saját apját, ő e különös és kemény elméletet alkalmazta a politikára is. Bezárkózva a szoros törvényesség közé, annak legcsekélyebb apróságait is lángoló elkeseredéssel védelmezte. A múlt iránti csodálata nem tudott választást tenni a dolgok közt. Utánozta a régi viseletet ép' úgy, mint a hogy a régi elveket követé; s negélyezésből ő sem viselt tunicát a toga alatt, mert Camillus sem hordott olyat. Korlátolt szellemi látköre, szűkkeblű és nyakas buzgólkodása több mint egyszer ártalmára voltak a köztársaságnak. Plutarch szemére veti, hogy Pompejust Caesar karjaiba kergette az által, mert hiúságától némely jelentéktelen kielégítést meg-

tagadott. Cicero kárhoztatja, a miért a lovagokat elidegenítette, kiket ő annyi fáradtsággal hozott közelebb a tanácshoz. A lovagok kétségtelenül oktalan követeléssel léptek föl; de inkább mindent meg kellett vala nekik adni, mint engedni, hogy roppant gazdagságokkal Caesart támogassák. Ez alkalommal mondá Cicero Catoról: „Ő Plato köztársaságában, s nem Romulus csöcseléke közt képzeli magát,¹⁾ s ez a szó jellemzi legjobban azt az ügyetlen politikát, mely nagyon sokat követelvén az emberektől, végre is nem nyer meg semmit.

Cato természetes szerepe az ellenkezés szerepe volt. Ő nem értett ahhoz, hogy egy pártot fegyelmezzon és vezessen; de bámulatos vala, ha arról volt szó, hogy az ellenféllel szembe szálljon. Itt a győzelem elérése végett oly taktikát tudott alkalmazni, mely neki gyakran sikerült; ha azt látta, hogy oly határozatot hoznak, mely neki vészesnek tűnt föl, s ha minden áron meg kellett akadályozni, hogy a nép megszavazza, akkor ő emelt szót s nem hagyott mást beszélni. Plutarch mondja, hogy tudott egész napon át beszélni, a nélkül, hogy elfáradt volna. Mormogás, kiabálás, fenyegetés, semmi se hozta ki sodrából. Néha lictor rántotta le a szószekről; de mihelyt szabadon volt, újra visszament oda. Egy napon Trebonius tribun annyira fölingerült ez ellenállás miatt, hogy börtönbe vitette Catót; ő megzavarodás nélkül folytatta menetközben beszédét, s a néptömeg ráfigyelve kísérte útjában. Megjegyzendő, hogy voltaképen nem volt ő népszerűtlen ember; a nép, mely szereti a bátorságot, végre is meghódolt e rendíthetetlen hidegvérűség és legyőzhetetlen erély előtt. Megtörtént nehányszor, hogy a nép, saját érdeke és előnye rovására, ő mellette nyilatkozott, és Caesar, bár a tömeg fölött mindenható vala, mégis félt Cato kifakadásaitól.

Mind a mellett is igaz, a mint már mondtam, hogy Cato pártvezér nem lehetett, s a mi még szomorúbb, annak a pártnak, mely mellett ő harczolt, nem is volt vezére. Szellemdús és nagy emberek egyesülete volt az, kik közül egyikben sem voltak meg a szükséges tulajdonok, hogy a többiek fölött uralkodhassék. Nem is említve Pompejust, ki csak kétes szövetségárs vala s kiben nem mertek bízni, a többiek közt Scipio

¹⁾ *Ad Att.*, II. 1.

mindenkit visszataszított gőgje és kegyetlensége által; Appius Claudius csupán egy szilárd meggyőződésű augur vala, ki hitt a szent tyúkokban; Marcellusban hiányzott a simulékonyság és kellem, s ő maga elismerte, hogy őt majd senki sem szereti; Servius Sulpiciusban a furfangos jogtudósnak minden gyöngeége föltalálható volt; végre Cicero és Cato ellentétes túlságokban szenvedtek, s a kettőt kellett volna egyesíteni, vagy egyiket a másik által módosítani, hogy egy valódi politikus álljon elő. E szerint csak ragyogó egyéniségek, de főnök nem volt a köztársaságiak táborában Pharsalus előtt, sőt azt lehet mondani, hogy mivel az irigy önszeretet s a vetélkedő hiúságok rosztul férnek meg egymás mellett, alig létezett párt is.

A polgárháború, melyen mások annyian hajótörést szenvedtek, mely annyi kicsinyességet és gyávaságot leleplezett volt, az hozta napfényre Cato becsületességét és egész nagyságát. Ekkor bizonyos válság állott be az ő jellemében. Valamint némely betegségekben az utolsó pillanatok közeledése a szellemnek nagyobb fölmagasztosulást és világosságot ad, úgy azon nagy katastropha fenyegetésére, mely Róma szabad intézményeit elnyelendő volt, mintha még jobban megtisztúlna Cato becsületes lelke, mintha értelme a közveszély érzetében a helyzetnek igazabb belátására jutott volna. Míg a félelem másokat túlzókká szokott tenni, ő kigyógyul rendes túlzásai-ból; midőn a veszélyekre gondol, melyekben a köztársaság forog, egyszerre bölcsesé és mérsékeltté válik. Ő, a ki mindig kész volt a hasztalan ellenállást megkísérteni, ő tanácsolja, hogy engedni kell Caesarnak; ő akarja, hogy megadják neki azt, a mit kíván; ő elszánja magát minden engedményre, hogy a polgárháborút ki lehessen kerülni. Mikor az mégis kitör, szomorúan megy elébe, s minden eszközt megkísérl, melyekkel annak iszonyait csökkenteni lehetne. A hányszor csak tanácsát kéri, ő mindig a mérséklet és szelidség oldalán áll. Azon ifjú emberek közt, Róma finom társaságának hősei közt, azon művelt, előkelő szépszellemek közt a durva Cato az, ki az emberriesség ügyét védelmezi. Ő viszi keresztül azon határozatot, a dühös Pompejus-pártiak kitörő ellenzése daczára, hogy egy város se bocsáttassék fosztogatásra, hogy egy polgár se ölessék meg a csatatéren kívül. Úgy látszik, mintha a szerencsétlenség közelsége, melyet előre lát, lágyította volna meg ezt az erélyes szívet. A dyrrhachiumi csata előtt este, míg Pompejus táborában

mindenki vígadott, egyedül Cato sírt, midőn képzeletben anynyi római holt testét látta elterülni a síkon. Nemes könyek, méltók azokhoz, melyeket Scipio hullatott Carthago romlásán, melyeknek emlékezetét annyiszor följújtotta volt a régi kor Pharsalusnál, sátorában, keményen megfeddé azokat, kik csak mészárlásról és számüzetésről beszéltek, s kik előre felosztották a legyőzöttek házeit és földjeit. Igaz, hogy a vereség után, midőn e túlzók legtöbbje Caesar lábai elé borúlt, Cato járt minden felé, hogy ellenségeket szerezzen neki s hogy följújtsa a polgárháborút a világ szélein. A mennyire óhajtá, hogy engedjenek Caesarnak a csata előtt, annyira el volt szánva nem hódolni meg, mikor már a szabadságnak minden reménye oda lett. Ismerjük hősi ellenállását Afrikában, nemcsak Caesar ellen, hanem ellentétben a köztársasági párt dühösebbjeivel is, kik mindig hajlandók valának valami túlzást követni el. Tudjuk, hogy Thapsus után, midőn mindent veszve látott, ő nem akarta elfogadni a győző kegyelmét s megölte magát Uticában.

Halála roppant fölindulást keltett az egész római világban. Megszégyeníté azokat, kik a szolgasághoz kezdtek hozzá szokni; bizonyos föllendülést kölcsönzött az elbátortalanult köztársaságiaknak s újra föléleszté az ellenzékét. Életében nem mindig tett Cato jó szolgálatokat pártjának, halála után nagyon hasznossá lett arra nézve. A bukott ügynek most már megvolt a maga eszménye és vértanúja. A kik párthívei közül megmaradtak, most egyesültek s oltalmat kerestek e hatalmas név árnya alatt. Rómában főleg, e nagy, nyugtalan és zavargó városban, hol annyi ember meggörnyeszté fejét, a nélkül, hogy valójában meghódolt volna, az ő dicsőítése az elégületlenek rendes tárgyává lett. „A köztársasági és a caesari írók — mondja Mommsen — úgy viaskodtak az uticai holt ember fölött, mint a trójaiak és hellének Patroklos hullája körül.“ Fabius Gallus, Brutus, Cicero, s kétségtelenül sokan mások, kiket nem ismerünk, megírták az ő dicséretét. Cicero Brutus fölszólítására kezdte írni a maga munkáját. Először vissza-riadt a tárgy nehézsége előtt; „archimedesi földvány ez“ — mondá; ¹⁾ de a mint írásában előhaladt, kedvet kapott munkájához, s bizonyos lelkesedéssel fejezte be. Ez a könyv nem

¹⁾ *Ad Att.*, XIII. 46.

maradt ránk; csak azt tudjuk, hogy Cicero abban teljes és tartózkodás nélküli védiratot adott Cato mellett, „az egekbe emeli“¹⁾ — mondja Tacitus. Pedig ő köztök többször uralkodott volt egyenetlenség, s Cicero levelezésének több helyén nem sok kímélettel szól róla; de, mint történni szokott, a halál kiegyenlített mindent. Különben is Cicero, ki szemrehányásokat tett önmagának, hogy nem tón eleget pártja érdekében, boldognak érezte magát, alkalmat találva, hogy tartozását lefizesse. Könyve, melyet szintúgy a szerző, mint a hős neve mutatott be ajánlólag, oly nagy sikerre tett szert, hogy Caesar nyugtalankodott és elégedetlenkedett miatta. Óvakodott mind a mellett is nagyon, hogy kedvetlenségét láthatóvá tegye; sőt ellenkezőleg, sietett egy hízelgő levelet írni Cicerohoz, üdvözölve fényes tehetségét, melyet művében kitárt. „Ennek olvasása közben — mondá — érzem, hogy ékesszólóbbá leszek.“²⁾ A helyett, hogy valamely szigorú rendszabályt alkalmazott volna, mint félni lehetett, oly véleményben volt, hogy, mint Tacitus kifejézi, egyedül a toll boszúlhatja meg azon támadásokat, melyeket a toll tett. Rendeletére alvezére és barátja Hirtius intézett Cicerohoz egy hosszú levelet, mely aztán közre is bocsátatott s melyben Cicero könyvét megbíráta. Később, mivel e választ nem gondolta elegendőnek, maga Caesar lépett a sorompók közé s azon gondok közt, melyeket neki a hispaniai háború okozott, szerzette *Anti-Cato* című iratát.

Méltán szokták dicsérni Caesar e mérsékletességét, mely nem közönséges oly embereknél, kik határtalan hatalommal bírnak; s a rómaiak joggal jegyezték meg, hogy ritka dolog, miszerint valaki megelégedjék az írással, mikor száműzéshez lehetne folyamodnia (*scribere — proscribere*). A mi nemes magaviseletének érdemét még inkább emeli, abban áll, hogy ő Catót utálta. Mindenkor keserűséggel ír róla Commentáraiban, s bár szokása volt ellenségeinek igazságot szolgáltatni, még sem mulasztott el egy alkalmat is, hogy Catót lerántsa. Nem merte-e állítani, hogy Cato, midőn ő ellene fegyvert fogott, csupán személyes gyűlöletének s azon vágyának engedett, hogy boszút

¹⁾ Caes., *Bell. civ.*, I. 4.

²⁾ *Ad Att.*, XII. 4.

álljon ő rajta választási bukásaiért,¹⁾ holott jól tudta, hogy senki sem tud nála nemeslelkűbben feledni és megbocsátni, hazáján kívül nem gondolva másra! Csak hogy ő köztük több, mint csupán politikai véleménykülönbség létezett; jellemök volt egymás iránt ellenszenves. Cato hibái kiválólag kellemetlenekül tűnhettek föl Caesar szemében, erényei pedig olyanok valának, melyeket Caesar nemcsak nem igyekezett megszerezni, hanem megérteni sem tudta azokat. Hogyan lehetett volna neki érzéke a törvényesség ama szoros tiszteletéhez, az ősi szokások ama szigorú védelméhez, neki, ki gyönyörűségét találta a régi erkölcsök kigúnyolásában? Ő a pazarló, kinek szokása volt számítás nélkül tékozolni el saját és az állam pénzét, hogyan lehetett volna méltányos azon szigorú lelkiismeretesség iránt, melyet Cato a közpénzek kezelésében tanúsított, azon gondosság iránt, melyet magán ügyeiben érvényesített, azon akkor időben ritka dícsvágy iránt, hogy ne legyen több adóssága, mint vagyona? Mind ezek, ismétlem, oly tulajdonságok valának, melyeket Caesar nem tudott megérteni. Tehát őszintén és meggyőződésből támadta meg azokat. Szellemes és gyönyöröket kedvelő és az elvek iránt közönyös ember lévén, kételkedő a meggyőződés szilárdságában, és megszokva egy könnyelmű és finom világ közepette élni: ő nehezen nézhette Catot egyébnek egy rajongó és nyers embernél. Mivel ő semmit se helyezett az előkelő műveltség s a választékos modor fölé, jobban tetszett neki a finom bűn, mint a zord erény. Cato ellenben, ámbár nem volt idegen a tudományos műveltségtől s a nagyvilágias szellemtől, alapjában véve mind a mellett is csak ósrómai maradt. A nagyvilág és a tudományok minden erőfeszítés mellett sem tudták kiírtani jelleméből azt a hevességet, vagy ha úgy akarjuk, azt a formai durvaságot, melyet ő vérmérsékletétől és fájától örökölt, s ennek nyomait követhetjük az ő legszebb tetteiig. Hogy ennek csak egy példáját idézzük, Plutarch beszéli azon bámulatos szép rajzában, melyet utolsó pillanatairól ír, hogy midőn Cato egyik rabszolgája, ura iránti szeretetből, vonakodott odányújtani neki a kardot, oly dühös ökölcsapást mért arra, hogy keze véres lett belé. Egy oly kényes izlésű ember szemében, mint Caesar, ez az ökölcsapás egy alacsony természet áruló jegye

¹⁾ *Ann.*, IV. 34.

volt, s tartok tőle, hogy ez akadályúl szolgált neki, hogy felfoghassa Cato halálának nagyszerű szépségét. Ugyan ilyen ellentét, vagy inkább ugyan ily ellenszenvek fordulnak elő összes magán viszonyaikban. Míg Caesar elve az volt, hogy a barátoknak meg kell bocsátni, s míg ő az engedékenységet odáig vitte, hogy szemet húnyt árulásuk előtt is: Cato az övéi iránt nagyon nehézkes és nagyon szigorú vala. Minden habozás nélkül szakított Cyprusban régi barátjával, Munatiussal, midőn ez iránta sértő bizalmatlanságot tanúsított. Családi életében kétségtelenül példányképe volt a becsületességnek és hűségnek; mind a mellett is felesége iránt nem tudta mindig azt a tiszteletet és gyöngédséget mutatni, melyet az megérdemelt. Tudjuk, hogy minden tétova nélkül átengedte nejét Hortensiusnak, ki azt kérte tőle, s Hortensius halálakor ismét gondolkozás nélkül visszavette magához. Mennyivel másként viselte magát Caesar saját felesége iránt, ámbár volt oka panaszkodnia rá! Ejj idején egy férfit fogtak meg házában, az ügy törvényszék elé került; megboszúlhatta volna gyalázatát, de ő jobbnak látta elfeledni. Tanúul hívatva a bírák elé, kijelentette, hogy mit se tud a dolgról; s ezzel megmenté vágytársát, hogy megmentse neje becsületét. Csak később taszítá el magától, mikor a kaland híre már elenyészett. Ő úgy cselekedett, mint egy nagyvilági emberhez illlett, ki az életet érti. Itt is, ha Catót és őt hasonlítjuk össze, a kettő közül a kevésbé érzékenykedő, s a tulajdonképen kevésbé tiszteletre méltó, a könnyelmű és szabad szellemű férj az, ki bizonyos természetes finomság által maga részére hódítja az előnyt.

Magaviseletöknek ez ellentétessége, jellemöknek e különbsége szerintem még jobban kimagyarázza, mint minden egyéb politikai széthúzásuk, azon modort, mely szerint Caesar Catoról művében nyilatkozik. E műnek fönmaradt töredékei s Plutarch tanúsága bizonyítják, hogy Caesar szertőlötti hevességgel támadta volt meg Catót, s igyekezett egyszerre nevetségessé és gyűlöltté is tenni. De bármint igyekezett is, fáradsága hiábavaló volt. Mindannak daczára folyvást olvasták és csodálták Cicero művét. Cato jó hírneve nemcsak túlélte Caesar gyalázásait, hanem még növekedett is a császárság alatt. Nero idejében, mikor a zsarnokság legnyomasztóbb vala, Thrasea újból megírta Cato történetét, Seneca idézi őt könyveinek minden lapján, s ő volt mind végig azon tisztességes

emberek büszkesége és példányképe, kik a jellemek általános súlyedtsége közepett megőrizték érzéköket a becsület és méltóság iránt. Ezek még inkább tanulmányozták az ő halálát, mint életét, mert akkor kiválólag szükség volt rá, hogy megtanuljanak meghalni; s ha ez a szomorú kényszerűség beállott, az ő példáját tartották szem előtt, az ő nevét hordozták ajkukon. Minden esetre nagy dicsőség annyi nemes szívet ébren tartani és megvigasztalni oly kegyetlen megpróbáltatások közt, s hiszem, hogy Cato ennél nem óhajtott nagyobbat.

3.

Caesar eljárásából Pharsalus után s a Ciceróval föntartott jó viszonyából azt a következtetést lehet húzni, hogy ő ez időben ismét közeledni akart a köztársasági párthoz. Nehéz is lett volna másként tennie. Míg az volt kérdésben, hogy a köztársaságot fölforgassa, mindenkinek segélyét elfogadta, s főleg a rozszak jöttek hozzá. „Ha valaki adósságba merült s mindeneből kifogyott, — mondja Cicero — ha azon fölül bizonyos volt, hogy olyan gonosz, a ki mindent képes merészelní: az ilyet barátai közé vette föl Caesar;“¹⁾ de mind ezen lelkiismeret- és elv nélküli emberek, kitünők arra, hogy fölforgasának egy fönnálló hatalmat, mit sem érnek azon célra, hogy velök egy új hatalmat lehessen megalapítani. Lehetetlen volt, hogy Caesar kormánya valami bizalmat költsön mind addig, míg a hatalom ura mellett s az államcsíny azon embereinek oldalán, kiktől félni lehetett, nem láttak néhány oly tiszteletre méltó egyént, kikre a polgárok becsüléssel szoktak tekinteni. Csakhogy az ily fajta egyének főleg a legyőzöttek soraiban voltak találhatóék. Hozzá kell tennünk, hogy nem is volt Caesar gondolatában, hogy az ő győzelméből csak egy párt húzzon hasznot. Neki nem az volt becsvágya, hogy egy töredék diadaláért dolgozzon, mint Marius és Sulla; ő új kormányt akart alapítani, s a különböző vélemények embereit hitta meg, hogy vállalatában segítsék. Némelyek azt állítják, hogy az ő törekvése volt a pártokat kiengesztelni, s ezért nagy dicsérettekkel halmozzák őt el. Ez a dicsőítés nem egészen jogos: ő nem engesztelte ki, hanem megsemmisíté a pártokat. A monar-

¹⁾ *Philipp.*, II. 32.

chiai kormányforma mellett, melyet megalapítani akart, ¹⁾ a köztársaság régi pártjainak nem volt helyök. Ő a nép és a tanács versengését ügyesen felhasználta arra, hogy mindkettő fölött uralkodjék; győzelmének legelső eredménye az volt, hogy mindkettőt megbénította; s állítani lehet, hogy Pharsalus után Caesaron kívül nem volt más, mint legyőzöttek. Ez fejti meg, hogy a mint egyszer győzelemre jutott, egyformán felhasználta a tanács és a *democratia* párhíveit. Ez az egyenlőség, melyet köztök megállapított, természetszerű vala, mivel mindnyájan egyképen és különbség nélkül alattvalókká lettek. Csupán a felől volt bizonyos, hogy a régi köztársaságiak szolgálatát elfogadván, ezek nem lesznek az ő kezében mindig engedékeny eszközök, hogy ő kénytelen lesz azoknak bizonyos cselekvés- és beszédbeli szabadságot adni, hogy, legalább külsőleg, meg kell őriznie a köztársaságnak némi látszatát; de ez nem is került neki sok fáradságába. Ő benne nem volt legyőzhetetlen ellenszenv a szabadság iránt, mint azon fejedelmi személyekben szokott lenni, kik abszolút trónon születve, annak nevét csak azért ismerik meg, hogy féljenek tőle és átkozzák. Ő huszonöt éven át a szabadsággal együtt élt, elsajátította annak szokását, megismerte jelentőségét. Nem is törekedett arra, hogy azt teljesen megdöntse. Ő nem hallgatatta el, a mint megtehetette volna, azon ékesszóló hangokat, melyek a múlton keseregtek; nem csöndesítette el még azon nyakas ellenzéket sem, mely gúnyolódással próbált válaszolni az ő győzelmeire. Engedte, hogy megbírálják kormányzásának némely tényeit, s eltűrte, hogy tanácsokat adjanak neki. Ez a nagy szellem igen jól tudta, hogy megerőtleníti az a hazát, ki a polgárokat közönyösökké teszi saját ügyeik iránt, s ki elveszi

¹⁾ Mivel Caesar működése félbeszakasztott halála által, nem könnyű megmondani: mik voltak az ő tervei. Némelyek állítják, hogy nem óhajtott egyebet, mint az élethossziglan tartó *dictaturát*; sokkal többen úgy vélekednek, hogy véglegesen meg akarta alapítani a monarchiai államformát. E kérdés sokkal fontosabb, mint sem futólag lehetne tárgyalni s néhány szóval eldönteni. Én csak annyit mondok, hogy először talán csupán *dictaturára* gondolt: a mint azonban hatalma nőtt, úgy látszik, mind inkább nagyobb megállapodottságra emelkedett lelkében az az eszme, hogy a monarchiát megalapítsa. Mind a mellett is Plutarch egy helyéből (*Brut.*, 7.) következtetni lehet, hogy az örökség kérdésében halálakor még nem jutott biztos határozatra.

kedvöket, hogy azokkal foglalkozzanak. Ő nem hitte, hogy a lomha és hallgatag engedelmességre valami szilárdat lehetne építeni; ezért a kormányban, melyet alapított, bizonyos nemét a nyilvános életnek fön akarta tartani. Erről értesít bennünket maga Cicero, levelezésének egy érdekes helyén: „Itt mély nyugalom uralkodik; — írja barátai egyikéhez — én jobban szeretnék mégis egy kis tisztességes és üdvös mozgalmat;“ s hozzá teszi: „Látom, hogy Caesar is így gondolkozik.“¹⁾

Mind ezen okok arra indították őt, hogy egy lépéssel tovább menjen a nagylelkűség és kegyelem azon pályáján, melyre Pharsalus után lépett volt. Megbocsátott vala a legtöbbnek azok közül, kik fegyvert fogtak ellene; közülök többeket magához hívott, hogy a hatalmat osszák meg vele. Mindjárt azon időben, mikor a száműzöttek nagy részét visszahíttá volt, kinevezte Cassiust alvezérének; Brutusnak adta az Alpokon-inneni Gallia kormányát, és Sulpiciusnak Görögországot. Beszélni fogunk később a két elsőről; szükséges, hogy Caesar politikáját jobban méltányolhassuk, mindjárt megismertetnünk a harmadikat, s megvizsgáljunk, hogyan tette magát méltóvá Caesar jótéteményeire, s mi módon használta föl azokat.

Servius Sulpicius Rómának egyik jelentékeny családjából származott, s korának leghíresebb jogtudósa volt. Cicero azon nagy dicséretet mondja rá, hogy ő vitte be először a bölcsészetet a jogba, azaz, hogy ő kapcsolta össze általános néz-pontok és egyetemes elvek által mind azon apró szabályokat és szabatos formulákat, melyekből e tudomány eddigelé állott.²⁾ Nem is habozott Cicero őt minden elődei s főleg a Scaevolák azon nagy családja fölé helyezni, a melyben a római jogtudomány addig az ideig megtetesülni látszott vala. Ezek közt és Sulpicius közt mégis volt egy különbség, melyet szükség megjegyezni. A Scaevolák adtak Rómának jogtudósokat, augurokat, pontifexeket; azaz tündököltek azon tulajdonságokban, melyek a nyugalmat és békét szeretik; de egyszersmind igen tevékeny polgárok, határozott politikusok, vitéz katonák is voltak ők, kik bátran védelmezték hazájokat a pártütők és az idegenek ellen. Nagyon igénybe vett életökben minden ügyekre

¹⁾ *Ad fam.*, XII. 17.

²⁾ *Brut.*, 51.

alkalmasoknak s minden helyzet magaslatán állóknak mutatták magokat. Az augur Scaevola, mikor Cicero ismerte, magas kora mellett is még mindig erőteljes aggastyán volt, ki hajnalban fölkel, hogy vidéki védenceinek jogi tanácsokat osszson. Ő mindig legelsőnek érkezett a curiába, s vitt magával valami könyvet, melyet olvasott, hogy ne legyen tétlenül, míg tisztársaira váraozik. Midőn azonban Saturninus a köznyugalmat fenyegette, akkor ez a tudós, ki annyira kedvelte a tanulmányozást, ez az aggastyán, ki már alig bírt fölállni és ki csak egyik karját használhatta, fölfegyverezte ezt az egy karját dárdával, s a nép élén haladt a capitolium ostromára.¹⁾ A pontifex Scaevola nemcsak derék jogtudós vala, hanem feddhetetlen jellemű kormányzó is, kinek emlékét soha se feledte el Ázsia. Mikor a publicanusok (az állami adók és vámok bérlői) megtámadták Rutilius Rufust, az ő quaestorát, ki abban volt bűnös, hogy nem engedte azoknak a tartományt kizsarolniok, Scaevola oly bámulatos ékesszólással és oly erővel szállt ki védelmére, melyet semmi fenyegetés nem tudott megrendíteni. Rómából nem akart eltávozni, s nem akarta odahagyni védenceit s ügyeit az első száműzetések idejében, noha jól tudta, hogy mi sors váraozik rá. Marius temetésénél megsebesülve, néhány nap mulva bevégezte éltét Vesta temploma mellett.²⁾ Egyébiránt az ily férfiak nem képeztek kivételt Rómában. A köztársaság szép korszakában egy igazi polgár egyszersmind szántóvető, katona, kormányzó, pénzügyér, ügyvéd, sőt jogtudós is kellett hogy legyen. Akkor nem voltak még szakemberek, s egy régi rómaiból ma kénytelenek volnánk négy vagy öt különböző személyiséget csinálni. De már azon időben, a melyhez mi itt eljutottunk, azon sokféle képességek tömege, melyeket előbb egy embertől igényeltek, széthull; mindenki egy különleges tudományban van otthon, s kezdik megkülönböztetni a tudomány embereit a tett embereitől. Talán a jellemek vesztették már el egykori erőteljességöket, vagy talán csak azt kell hinni, hogy mióta megismerték és utánozták Görögország műremekeit, minden tudomány bonyolultabbá lett s mind azoknak egyesített terhére nem volt lehető viselni? Akár mint álljon is a dolog, ha Sulpicius, mint jogtudós, a

¹⁾ *Pro Rabir.*, 7.

²⁾ *Pro Rosc. am.*, 12.

Scaevolák fölött állott is, távol volt attól, hogy mint polgár szilárd jellemökkel dicsekedhetett volna. Ő akár mint consul, akár mint praetor soha se volt egyéb, mint elméleti ember és szobatudós. Oly körülmények közt, melyek határozottságot kívánnak, a hányszor csak el kell szánni magát valamire s cselekedni kell, ő zavarban van. Észrevehető, hogy ez a becsületes és szelid lelkű ember nincs teremtve arra, hogy első tisztviselője legyen egy forrongó köztársaságnak. Rögeszméje, mely szerint mindig az egyeztető és békebíró szerepét akarta játszani az erőszakosság e korszakában, végre is nevetségessé tette őt. Maga Cicero, ámbár jó barátja volt, gúnyolódik kissé fölötte, úgy mutatván be e nagy békéltetőt, a mint, minden jogász műfogásainak meghiúsulta után, útra kél kis titkárával, közbenjárni a pörös feleknél, mikor azok egyébre se gondoltak, mint hogy egymást fölfalják.

Caesar mindig azon véleményben volt, hogy Sulpicius nem oly jellem, ki neki komoly ellenállást vethessen eléje, s már korán oda működött, hogy megnyerje magának. Azzal kezdte meg, hogy Sulpicius házában szerzett magának szövetségest, még pedig hatalmas szövetségest. Gyakran mondták Rómában, hogy a jó Sulpicius engedi magát felesége, Postumia által vezetetteti; Cicero, ki szereti elbeszélni a gonosz híreket, többször említi azt. Űgyde Postumia nem állott épen feddhetlenség hírében, és Suetonius azon nők sorába igtatja az ő nevét is, kik Caesar kedvesei valának. Nagyon számos tagból áll ezek társasága. A csapodár Caesar azonban, ki oly gyorsan változtatta barátnőit, azzal a különös kiváltsággal dicsekedhetett, hogy mindazon asszonyok, kiket elhagyott, mind a mellett is odaadó hívei maradtak. Megbocsátották hűtlenségeit, tovább is csatlakoztak sikereihez, politikájának szolgálatába bocsátották a ravaszság és makaesség mindazon csudás segédeszközeit, melyeket egy asszony, ha szeret, egyedül képes föltalálni. Kétségtelenül Postumia volt az, ki rábirta Sulpiciust, hogy az egész idő alatt, míg consul volt, Caesar érdekében működjék, s ellenezze tisztvársa Marcellusnak heveskedéseit, ki azt akarta, hogy mást nevezzenek ki Gallia kormányzójává. Mindezen gyöngeségei daczára Sulpicius mégis őszinte köztársasági érzelmű vala, s mikor a háború kitört, ő is Caesar ellen nyilatkozott s oda hagyta Itáliát. A köztársasági párt leveretése után ő is meghódolt, mint a többiek, s újra

megkezdte rendes foglalkozásait, midőn Caesar fölkereste viszszavonultságában s Görögország kormányzását bízta rá.

Bizonyára lehetetlen volt oly kormányzóságot találni, mely jobban Sulpicius kedve szerint lett volna. Az Athénben való tartózkodás, mely mindig kedves volt a gazdag rómaiaknak, még kedvesebb kellett hogy legyen ez időben, mikor e város annyi kitünő számüzött menhelyéül szolgált. Míg egyrésről megvolt Sulpiciusnak az a gyönyöre, hogy a világ leg híresebb szónokait és bölcsészeit hallgatta, másrésről beszélgethetett Rómáról és a köztársaságról oly nagy emberekkel, mint Marcellus és Torquatus, s így minden hajlamának egyszerre tehetett eleget. Mi sem lehetett kellemesb ennek a tudós és képzett embernek, kiből a véletlen államférfiút csinált, mint egy terjedelmes, de veszélytelen hatalom gyakorlása, kapcsolatban a szellem legfinomabb élveivel, a világ egyik legszebb és legnagyobb országában. Caesar tehát csak az ő ohajtásának vélt szolgálatot tenni, midőn tisztviselőképküldötte őt oly városba, hová a rómaiak rendszeren élvezni mentek. Mind a mellett is nem látszik, hogy Sulpicius érezte volna előnyös helyzetét. Alig érkezett meg Görögországba, megbánja, hogy oda jött, s elvágyik onnan. Bizonyosan nem az ország nem tetszett neki, hiszen annál jobbat sem találhatott volna; hanem sajnálta a köztársaságot. Miután előbb oly kevés bátorsággal védelmezte, most nem tudott megvigasztalódni bukásán, s vádolta magát, hogy szolgálatába állott annak az embernek, ki fölforgatta azt. Ez érzelmek törnek elő egy levelelből, melyet Cicerohoz Görögországból ír. „A sors — mondja ő — megfosztott bennünket legbeceseb javainktól; elvesztettük becsületünket, méltóságunkat, hazánkat . . . Oly időkben, mint a melyekben mi élünk, azok a legboldogabbak, kik az életet fölcserelelheték a halállal.“¹⁾

Ha egy félnék és mérsékelt ember, mint Sulpicius, így mert beszélni, mit mondhattak és gondolhattak még a többiek! Képzeltetjük ezt, ha megnézzük, hogyan írt Cicero közölük a legtöbbehhez. Ha az új kormány hivatalnokaihoz beszél is, nem törekszik véleményét eltitkolni; szabad kifejezést ad fájdalomának, mert tudja, hogy azok is osztozkodnak benne. Ugy beszél Servilius Isauricusshoz, Ázsia proconsulához, mint a kit

²⁾ *Ad fam.*, IV. 5.

a korlátlan egyeduralom nem nyugtat meg, s mint a ki ohajtja, hogy annak határ vettessék. ¹⁾ Cornificiushoz, Afrika kormányzójához, azt írja, hogy az ügyek roszul folynak Rómában, s hogy ott sok oly dolog történik, a mi őt bántaná. ²⁾ „Tudom, hogyan gondolkozol a becsületes emberek sorsáról s a köztársaság bajairól“ — mondja Turfaniusnak, Sicilia proconsulának, mikor egy számüzüttet pártfogásába ajánl. ³⁾ És mégis mind ezen egyéniségek tekintélyes hivatalokat kaptak Caesartól; osztozkodtak hatalmában, barátaiként szerepeltek. De mind azon jótétemények, melyeket tőle nyertek, nem bírták őket rá, hogy teljesen ügyéhez csatlakozzanak. Szolgálva őt, mégis tartózkodók voltak valamennyire, s csak félig adták oda magokat neki. Honnan származhatott ez ellenállás, melylyel az új kormány oly embereknél találkozott, kik eleinte a pártjára való áttérést elfogadták? Különböző indokokból származott az, melyeket könnyű jelezni. Az első s talán a legjelentékenyebb ok az volt, hogy ez a kormány, még ha elhalmozta is őket tisztességekkel, nem adhatta meg nekik azt, mit a régi köztársaság adhatott vala. A monarchia megalapításával rop-pant átalakulást szenvedett minden nyilvános állás: a köztisztviselők hivatalnokokká lettek. Hajdan a nép szavazata által megválasztottaknak jogukban állott úgy járni el tisztségök ügykörében, a mint akartak. Termékeny kezdeményezés élénkítette a köztársasági méltóságok e hierarchiájának minden fokozatát. Az aedilisen kezdve egészen a consulig mind souverain volt a maga körében. Ez nem lehetett többé így az absolut kormány alatt. Önálló közigazgatási tisztviselők helyett most, úgy szólva, csupán csatornákká váltak, melyeken keresztül egy ember akarata végezte a maga körforgását a világ végső részeiig. Bizonyos, hogy a közbiztosság sokat nyert az által, hogy elenyészni látta a hatalom azon összeütközéseit, melyek azt szünet nélkül zavarták, s a tartományokra nagy jótétemény volt, hogy kapzsi kormányzóiktól elvétellett a mindenhatóság. De ha a kormányzottak nyertek is e reformok által, természetes volt, hogy a kormányzók nagyon nem szerették az új állapotokat. Mióta nem volt egyéb megbízatásuk.

¹⁾ *Ad fam.*, XIII. 68.

²⁾ *Ad fam.*, XII. 18.

³⁾ *Ad fam.*, VI. 9.

mint egy másíknak rendeleteit alkalmazni, hivataluk fontossága csökkent, s az a souverain, korlátlan tekintély, melyet mindig fejük fölött éreztek, végre is nyomasztóvá lett azokra is, kik a legjobban megnyugodtak sorsukban. Ha a dicsvágyók panaszkodtak hatalmok megfogyásán, a becsületes és alkotmányos érzésű emberek sem szoktak hozzá oly könnyen, mint vélték, a szabadság elvesztéséhez. Minél messzebbre távolodtak Pharsalustól, annál jobban sajgott bánatuk. Kezdték magokhoz térni a bukás meglepetéséből; kiocsúdtak lassanként az ijedelemből, melyet az okozott. A nagy katastróphákra következő pillanatokban, mikor az ember elveszettnek hitte magát, egészen átengedi szívét az élet örömének; de ez az öröm egyike azon dolgoknak, mikhez könnyen szokik az ember, s természetes, hogy csakhamar mit sem érez belőle. Mindazok a megrémült emberek, kik a pharsalusi nap után csak a nyugalmat ohajtották, mikor ez megadatott nekik, egyebet is ohajtottak. Míg életük felől sem voltak biztosak, nem nyugtalankodtak azon, ha vajon szabadon fognak-e élni; mikor egyszer életök biztosítva volt, föléledt a szabadság vágya minden szívben, s azok is, kik Caesart szolgálták, érezték azt ép úgy, mint a többiek. Tudjuk, hogy Caesar adott e vágnak némi kielégítést; de az nem tartott sokáig. Ép oly nehéz is megállapodni a szabadság lejtőjén, mint az önkény meredéken. Egy adott engedmény megkivántatja a másikat, s kevésbbé gondol az ember arra, hogy az elnyertet élvezze, mint arra, hogy sajnálkozzék azon, a mi még hiányzik. Így történt, hogy Cicero, ki előbb kitörő örömmel fogadta Caesar kegyelmét, s ki Marcellus visszatérését úgy üdvözölte, mintha a köztársaság visszaállításával volna az némileg egy jelentőségű, csakhamar megváltoztatta érzelmeit és nyelvét. Minél tovább haladunk leveleinek olvasásában, annál keserűbbé válik, annál békétlenkedőbb hangot vesz föl. Ő, ki oly szigorúan kárhoztatta volt azokat, kik „karkokat lefegyverezve, szívöket nem fegyverezték le“, ¹⁾ ő is keserű érzelmekkel látta megteljesedni önszívét. Minden alkalommal úgy nyilatkozik, hogy minden el van veszve, hogy pirúl szolgálása miatt, hogy szégyenli az életet. Engesztelhetlen gúnynyal támadta meg a leghasznosabb rendszabályokat s a legjogosabb tényeket is. Csúfolódott a naptár reformálásával

1) *Pro Marc.*, 10.

s úgy mutatta, mintha megbotránkozniék Róma gyarapodásán. Sőt még tovább is ment. Azon napon, midőn a tanács Caesar szobrát a régi királyokéi mellé helyezte, nem állhatta meg, hogy egy kegyetlen czélzást ne tegyen arra, hogyan veszett el azon királyok közül az első. „Örülök rajta, — mondá — hogy Caesart oly közel látom Romulushoz!“ ¹⁾ Pedig alig mult még egy éve, midőn a Marcellus mellett tartott beszédben esdekelve kérte Caesart a haza nevében, hogy vigyázzon életére; midőn ömledezve azt mondá neki: „A te biztosságod a mienk!“

Így Caesar egészen elégtelenektől volt környezve. A mérsékelt köztársaságiak, kikre számított, hogy művét elősegítendik, nem tudtak belenyugodni a köztársaság elvesztésébe. A száműzöttek, kiket Rómába visszahívott, kegyelme által inkább megaláztatva, mint hálára kötelezve, nem mondtak le haragjokról. Tulajdon tábornokai, kiket gazdagsággal és tisztességgel halmozott el, a nélkül, hogy pénzvágyokat kielégíthette volna, hálátlansággal vádolták őt, vagy épen életére törtek. Végre a nép, melynek ő bálványa volt, s mely neki annyi készséggel teljesíté minden kívánságát, maga a nép kezdett eltávolodni tőle; nem fogadta többé oly örömujjongással győzedelmeit, mint egykor, s úgy látszék, mintha megvolna ijedve azon, hogy oly nagygyá tette Caesart. Mikor szobrát a királyokéi mellett vitték, a néptömeg, mely a menetet nézte, némán maradt; s tudjuk, hogy midőn e szokatlan hallgatás hírért a szövetséges királyok és nemzetek futárai a világ minden országába szerte vitték, mindenütt az a hit támadt föl, hogy közel van a forradalom. ²⁾ A keleti tartományokban, hol Pompejus utolsó katonái rejtöztek, a polgárháború tüze, mely inkább hamu alá volt takarva, mint eloltva, minden perczben ismét kilobbanóban vala; s ez örökös riasztó jelek, bár komoly veszélyt nem hoztak magokkal, akadályozták a közbéke megszilárdítását. Rómában mohón olvasták azon szép műveket, melyekben Cicero a köztársaság dicsőségét ünnepelte; tépték egymást az emberek azon névtelen gúnyiratokért, melyek soha sem voltak sem sértőbbek, sem számosabbak. Mint nagy válságok megelőző estéjén szokott lenni,

¹⁾ *Ad Att.*, XII. 45.

²⁾ *Pro Dejot.*, 12.

mindenki elégületlen volt a jelennel, nyugtalan a jövő miatt, készen a váratlanra. Tudjuk, mily tragikai módon végződött ez a feszült állapot. Brutus tördőfése nem csupán a véletlen eseménye volt, mint állították; a szellemek általános elkedvetlenedése idézte elő és magyarázza meg e szörnyű megoldást. Az összeesküvők alig voltak többen hatvannál; de egész Róma czinkostársok vala nekik. ¹⁾ Mind azon aggodalom és harag, a multon való keserű bánkódások, a nagyravágyás meghiúsultának érzete, a csalatkozott remények, mind azon nyílt és rejtett gyűlölet, a gonosz és nemes szenvedelmek, melyekkel a szívek még voltak telve, adták a fegyvert az összeesküvők kezébe, s márczius idusa csak a fülhalmazott boszúanyag véres kitérése volt.

Így az események Caesar minden tervét meghiúsították. Nem találta meg önbiztosságát kegyelmességében, mint előbb gondolta; az engesztelés munkájának közepette, melynek létesítését a világ tapsai közt kísérelte meg, bukott el; nem bírta lefegyverezni a pártokat. Ez a dicsőség egy oly ember számára maradt föntartva, ki nem bírt se az ő geniúsának nagyságával, se az ő jellemének nemességével: az ügyes és vérengző Octaviusra. Nem egyedüli eset ez, midőn a történelem azt a szomorú látványt tárja szemünk elé, hogy közönséges egyének sikert vívnak ki ott, hol a nagyobbak hajótörést szenvedtek volt. De az ilyenmű vállalatokban a siker főleg a körülményektől függ, s be kell vallani, hogy ezek kiválólag kedveztek Augustusnak. Tacitus megfejt nekünk az ő szerencsés sorsának főokát, midőn a császárság megalapításáról beszélvén így szól: „Akkor már alig volt valaki, a ki a szabad köztársaságot látta volna.“ ²⁾ Ellenben azok, kiken Caesar akart uralkodni, mindnyájan ismerték még azt; sokan átkozták, midőn izgalmai és viharzásai által megzavarta éltök nyugalmát; majd mindnyájan sajnálták, mióta elveszett. Van a szabadság használatában és gyakorlásában, daczára a veszélyeknek, melyekkel együtt jár, bizonyos mindenható inger és vonzerő, melyet nem lehet feledni, ha egyszer megismertük.

¹⁾ „Minden becsületes ember, — mondja Cicero (*Phil.*, II. 12.) — a mennyire lehetett, részt vett Caesar meggyilkolásában. Egyiknél az eszköz hiányzott, másoknál az elszántság, sokaknál az alkalom; az akarat nem hiányzott egyénél sem.“

²⁾ *Ann.*, I. 3.

E makacs emléken tört meg Caesar lángesze. De az actiumi csata után már azok, kik a szabadság nagy jeleneteinek tanúi valának, kik látták a köztársaságot, nem éltek többé. Húsz esztendeig tartó polgárháború, a leggyilkosabb mindazok közt, melyek valaha néptelenítették a világot, majdnem mindnyájokat elnyelte. Az új nemzedék nem nyult vissza Caesaron túl. Az első zaj, melyet e nemzedék hallott, azon ujongásból állt, mely Pharsalus, Thapsus és Munda győzójét üdvözölte; a legelső látvány, mely szemeivel találkozott, a száműzetések látványa volt. Fosztogatások és mészárlások közt nőtt nagyra; húsz esztendő alatt minden nap remegett javai- és életéért; szomjazta a közbátorságot, kész volt a nyugalomért mindent fölládozni. Ez új nemzedéket mi sem vonzotta a multhoz, mint Caesar kortársait; sőt ellenkezőleg mindazon emlékezet, melyet a multból megőrzött, csak még szorosabban csatolták azon kormányhoz, mely alatt most élt; de ha történetesen visszafelé fordítá tekintetét, sok okot talált ott a rettegésre, semmit a bánkódásra. Csak is ez az egyedüli föltétel, mely mellett az önkényuralom' a köztársaság háborítatlan örökségébe léphetett.

BOISSIER GASTON *után*

CSIKY KÁLMÁN.

A MUNKÁS-PÁRTOK ÉS AZ ÁLTALÁNOS SZAVAZATJOG NÉMETORSZÁGBAN.*)

„A gyomorkérdés, vagy helyesebben a radicalis-forradalmi izgatás nem harc egyik vagy másik *államforma* ellen, hanem oly harc, melynek végcélja a fennálló *társadalmi formák* feltétlen negatívója: a házasságot, örökjogot, tulajdont, a hazát akarja megsemmisíteni s az emberiségre a féktelenség chaosát hozni.“ Így nyilatkozik a német birodalmi törvényhozás egyik tekintélyes tagja azon veszélyről, mely az egyesített Németországot a social-demokratia részéről fenyegeti s ez bizonyára nem az egyetlen hang, mely ez irányban hallatja szavát: a sajtó, a közvélemény s Németország államférfiai teljes öntudatával bírnak a nagy horderejű jelentőségnek melyet e szó: social-demokratia kifejez. Nem is annyira e munkás párt száma teszi azt félelmissé, mert Németország többi társadalmi osztályaival szemben igen csekély kisebbség — nem úgy mint Angliában, hol megfordítva van az arány, — hanem a célban, melyre törekszik, a jelszavak- és zászlóban, melyek után indul e rendkívülieg iskolázott és tökéletesen szervezett párt, rejlik a veszély; s a mi végre számbeli erejét is illeti, ez magában véve is elég tekintélyes arra, hogy aggodalomban tartsa az államot és társadalmat, melyeket gyökeres felforgatással fenyeget.

A német egység tomboló viharok, véres harcok középett született meg, melyek alatt csak úgy remegett Európa

*) *Artikel 20 der Reichsverfassung. Eine Studie über das allgemeine gleiche Stimmrecht* von Wilhelm Baron von Minnigerode, Mitglied des deutschen Reichstages. — Berlin, 1874.

öldje. Nem egy pillanat műve ugyan, mert az eszme, miután megtestesülését előkészítették a költők, politikusok és az események, meg volt érelve a kedélyekben, a német közszellemben. Most már egyesülve van a német nemzet, de tán épen annak, hogy a német egység oly rendkívüli, izgalmas és viharos körülmények között jött létre, lehet tulajdonítani azt, hogy a győzelmi mámorban és a pillanat első hevében a német államférfiak és törvényhozók nem voltak elég óvatosak, előre látók és körültekintők, midőn a német birodalmi alkotmány egyik igen sarkalatos pontját és részét törvénynyé emelték. Értjük az *általános szavazatjogot*, melynek alapján minden 25 éves német — főlemlítésre sem méltó kivételek mellett — szavazatot nyert.

Azon időben, midőn Schleswig-Holsteintől Elsass-Lothringiáig hangzott a *Heil dir im Siegeskranz* s a *Wacht am Rhein*, nem tűnt föl veszélyesnek a suffrage universel; akkor a német nép a győzelem s a kivívott egység érzetének hatása alatt állott, de a mámor nem sokára eltűnt, páráként fölszállt s a következmények megmutatták, hogy az általános szavazatjog behozatala elhamarkodott volt és sok, nagyon sok bonyodalomnak lett kútforrása a német császárságban, mert segéd-eszközül és emeltyűül szolgált az államellenes elemeknek, hogy egész erejüket kifejthessék és felszínre vergődjenek. Tán mondanunk is fölösleges, hogy e veszélyes elemek alatt a socialdemokratákat és az ultramontánokat értjük. A német egységre mind két párt egyaránt veszélyes, az előbbiek mint általában és ex principio ellenségei minden létező államnak és fenálló társadalmi formának, az utóbbiak, mint olyanok, kik egy részről elismerik ugyan az államot, mint ilyent, de csak az egyház bizonyos suprematiája alatt és bizonyos befolyása mellett, másrészről az egyesült Németországban és ennek a kath. Franciaország felett kivívott győzelmében a protestantismust látják, mint a katholicismus és az egyház ellenségét.

Akkor, midőn Németország szemei még kápráztak az öt milliárd csillogó fényétől, midőn két tartománynak (Elsass-Lothringia) a német hazához való annexiójában, a győzelmes babérkoszorúzott seregekben nyert kielégítést a nemzeti dicsvágy és önérzet — mondjuk mindezeknek közvetlen összhatása alatt az említett elemek — a közvélemény által ellensúlyozva — nem törhettek magoknak utat, hogy nagyobb mérvben fel-

színre kerüljenek, a mint ezt világosan bizonyítja azon körülmény, hogy a francia-német háború befejezte után közvetlenül összeült első német birodalmi gyűlésbe csak 2 socialdemokrata és csak mintegy 60 ultramontán képviselő választott. Hanem alig három év letelte után, az 1874. jan. 10-én választott második birodalmi gyűlésben a socialdemokraták már 9-re, az ultramontánok pedig 94-re szaporodtak.

Hogy könnyebben szemlélhetővé tegyük ez elemek arányát a többi pártokhoz, hiteles adatok nyomán az alábbiakban állítjuk össze a német birodalmi gyűlésben jelenleg levő valamennyi párt számerejét: 1. a nemzeti szabadelvű párt áll 150 tagból; — 2. a centrum (ultramontánok) 94; — 3. a német haladó párt 49; — 4. a német birodalmi párt 31; — 5. a conservatívek 21; — 6. a lengyelpárt 13; — 7. a socialdemokrata párt 9 tagból áll; — 8. van még 30 képviselő (ezek közt elsass-lothringiai, dán és német) kik egyik párthoz sem tartoznak. A német birodalmi gyűlés összes képviselőinek száma tehát 397 s ebből (ide számítva a centrumot, socialdemokratákat, lengyeleket és néhányat a semmiféle párthoz nem tartozók közül) a német egység határozott ellenségeinek száma nem kevesebb, mint 120.

Miután tudunkra sehol a világ egyik parlamentjében sincs a német socialdemokratákéhoz hasonló számú és irányú párt, mint a német birodalmi gyűlésen, érdemesnek tartjuk följegyezni a socialdemokrata képviselők neveit, kik a német birodalmi gyűlésben foglalnak helyet:

1. Bebel (esztergályos Lipcsében), megválasztott Glau-chau-Meerane választókerületben. — 2. Geib (könyvkereskedő Hamburgban), megv. Freiberg-Hainichenben. — 3. Hasenclever (a munkás egyesület elnöke Berlinben), megv. Altona-Stormarnban. — 4. Hasselmann (szerkesztő Berlinben), megv. Elberfeld-Barmenben. — 5. Liebknecht (hírlapíró Lipcsében), megv. Stolberg-Schneebergben. — 6. Most (író Mainzban), megv. Chemnitzben. — 7. Mosseler (posztókészítő Crimmitz-schauban), megv. Zwickaiban. — 8. Reimer (szivarmunkás Altonában), megv. Plön-Seegebergben. — 9. Vahlteich (szerkesztő Chemnitzben), megv. Mitweida-Frankenbergben.

Kilencz socialdemokrata képviselő! Kilencz élő tiltakozás minden állami és társadalmi organismus ellen! Ehhez járul még azon körülmény, hogy a 9 képviselőnek közel 400,000

socialdemokrata választó (342,992; l. Br. Minnigerode fennebb idézett munkáját.) áll a háta mögött. Legnagyobb contingenst szolgáltatott Brandenburg (25,949 szavazat), Schleswig-Holstein (54,114 szavazat), a Hanza-városok (18,158 szavazat), Bajorország (15,842) és Szászország (65,235 szavazattal.) — Egy magában Berlinben, a német birodalom fő- és székvárosában 9013 socialdemokrata választó szavazott.

Hogy mit jelentenek e számok Németországban, azt csak úgy fogjuk kellőleg méltányolhatni, ha tudjuk, hogy míg Anglia lakosságának többségét képező angol proletarius munkás szövetségek, cooperatív egyletek és számos mástestületekbe tömörítve, kiválólag csak társadalmi tevékenységre irányozza erejét és figyelmét, megalkuszik az adott viszonyokkal s a fenálló körülmények között önjelén igyekszik sorsát javítani, a nélkül, hogy az államot és társadalmat gyökeres felforgatással veszélyeztetné, *) — a német munkásosztály sokkal veszélyesebb irányt vett, agitatója, propagandája és működése kiválólag politikai; győzelmét, céljainak elérését csak a létező állami és társadalmi formák romjain véli kivivhatni.

A félelmes számra növekedett német socialdemokraták a sajtóban is igen tekintélyes hatalommal rendelkeznek. Lapjaik következők: 1. *Botschafter* (Pforzheimban), a német szivar- és dohánymunkások közlönye; 2. *Correspondent* (Offenbachban), a német kalapossegédek lapja; 3. *Genossenchafter*, a német arany- és ezüstművesek közlönye; 4. a *Sprechsaal* (Koburgban), a német porcelánművesek lapja; 5. a *Gewerkverein* (Berlinben) a Hirsch-Duncker féle német munkás szövetségek közlönye; 6. a *Volksstaat* (Lipcseben); 7. a *Demokratische Zeitung* (Berlinben); 8. a *Braunschweiger Volksfreund*; 9. a *Crimmitschauer Bürger- und Bauernfreund*; 10. a *Dresdener Volksbote*; 11. *Freie Presse* (Chemnitzer); 12. a *Demokratische Blätter* (Königsbergben); 14. *Demokr. Wochenblatt* (Augsburgban), 13. a *Neue Socialdemokrat* (Berlinben). **)

De ezzel még koránt sincs kimerítve a munkásközlönyök száma. Van még számos, kisebb jelentőségű munkáslap, azon kívül ott vannak a munkaadók érdekeit képviselő speci-

*) L. a *Budapesti Szemle* 1873. évi 6-ik számát.

***) L. *Die deutsche Arbeiterpresse der Gegenwart*. Von A. Held, Professor der Staatswissenschaften in Bonn. — Leipzig, 1873.

alis közlönyök, továbbá időszaki folyóiratok, melyek túlnyomólag s csaknem kizárólag a munkás kérdéssel foglalkoznak, mint pl. a *Concordia* Berlinben, az *Arbeiterfreund*, a *Christlich-soziale Blätter* stb. — Mindez csak azt bizonyítja, hogy a munkás kérdés Németországban nagy tért foglalt el s igen égetővé lett. Érzik ezt nagyon jól Németország gondolkozó fői. Nem csak a kormány, de a tudósok körében is észrevehető bizonyos irány és törekvés, melynek célja korszerű reformok és a munkaadók szükkeblősége és önzése lehető paralysálása útján a német munkások nagy részét visszaterelni a forradalmi irányból. Ily reformok és törekvések mellett száll síkra Held idézett munkájában, hangsúlyozva, hogy eljött már, nagyon is eljött ideje annak, hogy Németországban a munkás mozgalom komoly gondolkozás és megfontolás tárgyát képezze. A német „tanszéki socialisták“ törekvése is — a munkás kérdést illetőleg — oda reducálható, hogy a munkásokat a gyakorlati tevékenység terére vigye s elvonja a veszélyes forradalmi tendenciáktól.

A munkás közlönyökben fejtegetett és védett eszmék három főszme körül csoportosíthatók össze:

1. Hogy a munkásosztálynak önálló egyesületekben kell keresnie érdekei megvédését és pedig a munkaadóval ellentétben. Ugyanazon foglalkozáskör munkásai nem helyi, hanem nagy szövetségekké alakuljanak, melyek gondoskodnak a munkásról szerencsétlenség, betegség, munkaképtelenség és halál esetén s mindezen ügyeket a munkaadó kizárásával kezelik. E szövetségeknek célja a munkaközvetítés is. Ezen felül mint önálló testületek szembeszállnak a munkaadókkal s az érdekek összeütközése esetén az egyesülésben rejlő erejüknél fogva biztosítják a győzelmet a munkások részére. Itt anyagi érdekekről van szó: munkabér és munkaidő nagysága, a munkásnak egész társadalmi állása, ki a munkaadó dictaturája alól szabadulni akar, vagy a gyári felügyelő embertelen bánásmódja ellen orvoslást keres. Különbö a munkabér képezi Németországban a munkásmozgalom központját. Az ily szövetségek céljaira nézve egyetért minden munkás, habár némelyek azokat csak a tulajdonképeni nagy harc előjátékának tekintik.

2. A productiv associatiók, vagyis a munkabérnek a munkajövedelmével való helyettesítésének eszméje. Oly cél,

melyet minden gondolkozó munkás magáénak vall, habár némelyek azonnal, mások később; némelyek tökéletesen, mások csak részben, míg ismét némelyek erőszakkal és külsegités-gel, mások pedig kitartás és önszegély útján akarják elérni. Azok is, kik e czélra különös hévvel törekednek, belátják, hogy azt a munkás szövetségekhez csatlakozva kell valósítani. E czél elérésének első kiindulási pontja tehát a testvéries szövetkezés és egyesülés.

3. A demokratikus népállam eszméje. Ez eszme nem minden munkásnak sajátja, egyedüli megkülönböztető jele a socialdemokratáknak, kik a fenálló állami rend teljes felforgatását tartják a munkások nagyobb mérvű vívmányainak elutasíthatlan előfeltételeül, kik tehát ellenséges és forradalmi indulattal viseltetnek minden fenálló rend iránt és ama törekvésekben, melyekben a többi munkásokkal együtt részt vesznek, különös gyűlöletet és rendkívüli agitációt fejtenek ki.

E három eszmecsoporthozat szerint három munkás pártot különböztetünk meg Németországban. A munkások túlnyomó nagy többsége, mely mint soraink elején kimutattuk s mint Held is bizonyítja, napról-napra nő, socialdemokratákból áll, melyek ismét két árnyalatra oszlanak: az egyik a népe-sebb, az u. n. „eisenachi becsületesek“, Bebel, Liebknecht és Becker vezérlete alatt állanak. Leginkább Szászországban vannak elterjedve, de azonfelül jelentékeny számú hívekkel bírnak Dél- és Észak-Németországban is; saját közlönyeik vannak, mint a *Demokratische Zeitung*, *Demokr. Wochenblatt Braunsch.* *Volksfreund*. Ez árnyalat vezérei tagjai az Internationalenak. A másik árnyalat az „általános német munkás egyeslet“ előbb Schweitzer, most Hasenclever, Hasselmann és Töleke vezérlete alatt, főszékhelye Berlin és közlönye a *Neue Socialdemokrat*.

A két árnyalat közti viszálykodások nagyjában személyes természetűek, de alapjában véve mindkét árnyalat a forradalmi agitatio terén áll, melyet Lassalle teremtett. Az anyagi külön-ség a kettő között csak az, hogy az „eisenachi becsületesek“ nem üznek oly nagy személy-cultust Lassallel s az Internationalenban a nemzeti centralisatio és dictatura ellen küz-denek és így praegnansabbul képviselik a foederalismus elvét.

A socialdemokratákkal a Hirsch-Duncker féle *Gewerk-vereimok* állnak szemben melyek csatlakozva a parlamenti

haladó párthoz a munkáskérdés tulajdonképeni terén a nagyiparban a Schulze-Delitzsch féle reformeszméket képviselik és részben valósítják. Ezek tehát tisztán gyakorlati, a mostani állami és társadalmi viszonyok keretén belül s azok felforgatása nélkül is elérhető reformokra törekednek alkotmányos úton és fegyverekkel. Megtörténik azonban és pedig nem egyszer, hogy strikeok alkalmával úgy socialdemokrata, mint reformbarát munkások egy táborba csoportosúlnak s a körülmények szerint majd az egyik, majd a másik árnyalat vergődik túlsúlyra.

Vannak végül szorvezett munkás egyesületek, melyek elvileg nem törődnek a forradalmi és reformelméletekkel, hanem egyszerűen a legközelebbi gyakorlati célokra törekednek. Egészen nyílt kérdésnek hagyják azt, hogy vajon az elérendő reformok a forradalomnak előkészítései-e vagy csak kárpoztás és ellenszer gyanánt tekintendők. E szerint vannak socialdemokrata, szabadelvű és semleges munkás szervezetek. Még más elmosódó árnyalatokat itt említetlenül hagyunk, minthogy főleg a socialdemokratákra akarunk tekintettel lenni, mert ezek törekvése és célja veszélyezteti a német államot s mert nagy számuknál fogva is leginkább lekötik figyelmünket.

A socialdemokraták törekvését és irányát legjobban hiszszük feltűntethetni, ha közöljük pártprogrammjokat, a mint következők:

I. A socialdemokrata munkás párt a szabad népállam létesítésére törekszik.

II. A socialdemokrata munkás párt minden tagja kötelezi magát, hogy egész erejéből a következő elvekért fog küzdeni:

1. A mai politikai és társadalmi viszonyok szerfölött igazságtalanok, ezért a legnagyobb erélylyel kell küzdeni ellenök.

2. A munkásosztályok megszabadításáért vívott harc nem az osztálykiváltságok és előjogok harca, hanem egyenlő jogok- és köteleességeért, és az osztályuralom megszüntetéseért vívatik.

3. A munkásnak gazdasági függése a tőkepénzestől alapja minden szolgaságnak és ezért a socialdemokrata munkáspárt arra törekszik, hogy a mostani termelési mód

(bérrendszer) megszüntetésével társulati munka útján minden munkás számára kivívja a munka tiszta jövedelmét.

4. A politikai szabadság nélkülözhetetlen előfeltétele a munkásosztály gazdasági fölszabadításának. A társadalmi kérdés e szerint elválaszthatatlan a politikától, megoldása ez által van föltételezve és csak a demokratikus államban lehetséges.

5. Tekintve, hogy a munkásosztály politikai és gazdasági fölszabadítása csak úgy lehetséges, ha ez együttesen és egyesülve küzdi a harcot, a socialdemokrata párt egységes szervezetet alkot önmagának, mely minden egyesnek lehetővé teszi, hogy befolyását az összesség jólétére érvényesítse.

6. Tekintve, hogy a munka fölszabadítása sem helyi, sem nemzeti, hanem társadalmi feladat, mely minden országra, hol modern társadalom van, kihat, a socialdemokratapárt, a megnyílt ezt az egyleti törvények megengedik, a nemzetközi munkás szövetség ágának tekinti magát és ennek törekvéseivel csatlakozik.

III. Mint a socialdemokrata párt agitációjának legfontosabb követelményei érvényesítendőek:

1. Az általános, egyenes, egyenlő és titkos választási jog megadása minden 20 éves férfiúnak a parlamenti, egyes államok országgyűlései, tartományi és községi képviselők valamint minden más képviselő testület választásában. A megválasztott képviselőknek elegendő napi díjak adandók.

2. A nép általi egyenes törvényhozás (vagyis indítványozási és elvetési jog) behozatala.

3. A rend, birtok, születés és hitvallás minden előjogainak megszüntetése.

4. A néphad felállítása az állandó hadseregek helyére.

5. Az egyház különválasztása az államtól és az iskola külön választása az egyháztól.

6. Kötelező oktatás a népiskolákban és ingyenes oktatás minden nyilvános tanintézetben.

7. A bíróságok függetlensége, esküdtszékek és iparbíróságok behozatala, a nyilvános és szóbeli törvénykezés és ingyenes jogszolgáltatás behozatala.

8. Megszüntetése minden sajtó-, egyleti és szövetekezési törvénynek; a normalis munkanap behozatala; korlátozása a női és betöltése a gyermekmunkának. Megszüntetése a fegy- és dologházi munkák által a munkásoknak okozott versenynek.

9. Megszüntetése minden indirect adónak és az egyedüli, egyenes és progressiv jövedelmi és örökségi adó behozatala.

10. A szövetségi ügy állami támogatása és államhittel a szabad termelő társulatok számára demokratikus biztosítékok alatt. — Így közli e programot a lipcei *Volksstaat* 1872. évi utolsó negyedében.

Természetes, e program a socialdemokraták elveinek csak száraz váza, melynek testet és vért a párt sajtója, az ebben megjelent iránycikkék kölcsönöznek. Ezért szükségesnek látjuk egy pár idézetet fölvenni a socialdemokrata közlönyökből, melyek egész világosságban állítják elénk a párt lelkületét, érzelmeit és céljait.

A socialdemokrata munkás lapokban csak ügytájézkik a kiolthatatlan, kibékülhetetlen, sívár gyűlölet és ellenszenv mindaz ellen, a mi létezik: birtokos osztály, vallás, nemzetiség stb. Sívár, mindent felforgató és elnyelő cosmopolitismus uralkodik e párton. A nemzeti öntudat és lét nem egyéb előtte, mint nemzetiségi szemfényvesztés. Vallási nézetei ebben culminálnak: „Az utolsó theistával az utolsó rabszolga is meg fog szünni. A jövő az atheismusé kell hogy legyen, csak ebben van az emberiség üdve.“ — Vagy: A szenteknek és a szentségeknek, úgy a profánoknak, mint a vallásiaknak, bukniok kell, hogy az egyedüli, örök és valódi szentség: a humanitas, vagyis az emberiség fenállhasson. Hogy az óhajtott *testvériség* valóssággá lehessen, hogy *senkire* se tekinthessenek le büszkén, meg kell szünni, hogy *bármire* is alázatosan tekintsünk föl.

A socialdemokrata lapok nem csak politikai része, de a tárcaák, novellák, maga a költészet is a pártcélok szolgáltatába van szegődtetve. Hogy ügyesen szítják e lapok a gyűlöletet és elleńszenvet a munkásokban a fenálló társadalmi rend ellen, szolgáljon mutatványúl a *Chemnitzer Freie Presse*ből a következő socialdemokrata vers, melyben, hogy a legelésző csorda a munkásosztályt jelenti, tán fölösleges is megjegyezni. Az említett költemény Bartók Lajos magyar fordításában így hangzik:

A LEGELŐ.

Böles Plátó egyszer hajdanán,
Tanítványával oldalán,
Vitázgatva és eszmét szöve,
Kiért egy tágas, nyílt mezőre.
Elnézik ott a marha-csordát,
Mely búsan lehorgasztva orrát,
Rosz fűvön, mit pállaszt penész,
Nagy fáradtsággal legelész.

Az ifjú bámulva kiált:
„Nézd mester amott a virányt,
S itt e sovány, dohos élelmet,
Mít a barmok oly mohón nyelnek.
Vagy nem látják a másik rétet,
Melyet buján lep dús növényzet?
Mért nem tart jobb helyre e csorda?
Mínek marad itt kárhokodva?“

„Fiam, — mond Plátó, — lásd tehát
Okául e juhászkutyát.
Ez nem türi meg, hogy legeljen
A csorda másutt, mint e helyen.
Alig csap ki egy is helyérül,
Az eb dühvel vakog rá bérül,
Tüszkölyve ront a vakmerőre,
Ez meg fejét lehajtja a földre,
Majd elsülyed, lehorgaszt fület, farkat,
Megfordul, tiszteleg, — és hallgat.“

Fejet csóvál az ifju rá, s szól:
„Hisz egyetlen egy e csordából,
A mely'k közülök leghítványabb,
Tíz ily esahost szárvéra hányhat!
Böles, e talány értelmét add hát:
Miért türik a zsarnok tilalmát?“
„Megmondom hát, édes fiam:
Mivel ökrök mindannyian.“

Egy ehhez hasonló szellemű czikket közölt a *Neue Socialdemokrat*, mely tán a legharcziasabb kedvű valamennyi lap között s a mellett irói néha oly szárnyalással írnak, mely Lassallera emlékeztet. Ime a *Csöcselék* című czikke:

„Kik ama vasidegzetű és mégis megsoványodott férfiak, kik kiállják az olvasztókemenczék hőségét és a vasat olvaszt-

ják? Kik azon férfiak, kik a gőztelt gyárak pora- és zajában a zugó gépeket vezetik s kiknek kezei alól a műipar legesodásabb alkotásai kerülnek ki? Kik azon férfiak, kik hőség- és hidegben, verőfényen és esőben szabad ég alatt építik a palotákat?

Kérdeztétek meg a csavargó uracsot, kérdeztétek az elkapatott Krautjunkert, kérdeztétek a pénztét fölhalmozó uzsorást, kérdeztétek mind azokat, kik palotákban laknak és dőlözölnek, kik mások munkáját kisajtolják: meg fogják nektek mondani.

Azt fogják mondani: az *a csőcselék!*

Ki azon asszony, a ki egy nyomorúlt viskóban görnyed férje holtteteme mellett, kit a tőkehatalom szolgálatából megölve, összezúzva hoztak el lakására? Kik ama gyermekek, a kik naphosszat fáznak és éheznek? Kik ama leányok, a kik hajlék nélkül és kétségbeesve, keblökhöz egy gyermeket szorítva az emberi társadalomból kitalasztva bolyonganak, vagy kik már levetkőzve a szemérmert, bársonyban és selyemben, de üres szívvel és beteg testtel járják végig a városok utcáit üldöztetve a rendőrség által?

Kérdeztétek meg azokat, kik nyomorra juttatják a nőket és gyermekeket, kérdeztétek a csábítókat; nem fognak adósok maradni a felelettel.

Azt fogják mondani: az *a csőcselék.*

A modern farizeusok e világ isteneinek tartva magokat, megvetéssel fordulnak el a néptől, mely mindent munkájával teremt. Kettőzött megvetéssel és önhittséggel tekintenek le azokra, kik elesnek a létért vívott egyenetlen harcban és elvesztik az utolsót is a mivel bírtak — a becsületet. Rájok nézve mindaz, a mi alattok áll, nem egyéb, mint buta tömeg, mely csak arra való, hogy dolgozzék, másokért gyötrődjék és így örökösen szomorú szerepet játszsziék.

E tömegre nézve csak egy szavok van: az *a csőcselék.*

Még akkor is, ha a kényelmes életű fosztogató és az ideges „Blaustrumpf“ humanitással és keresztyéniséggel akarnak kérkedni, ha szenvedő „polgártársaik“ és „felebarátaik“nak nyomorú alamizsnát vagy vékony levest adnak „könyörületből“, vagy hogy ez által „megoldják a társadalmi kérdést“, még akkor is fintorítják orrukat és remegnek, ha érintkezniök kell a „rongy batyuval“.

Mert azt gondolják: *az a csőcselék.*

Igen *a nép: csőcselék* mindaddig, a míg a bourgeoisie-társadalom fenáll, . . . míg maga a nép nem ragadja kezébe a munkát, hogy az új socialistikus társadalmat fölépítse. A bértörvény vad szigora és nyomása alatt nem más, nem lehet más a nép, mint a szenvedő, megvetett *csőcselék.*

Nép, értsd meg nyomorodat; nép, gondold meg, hogy egyedül tétlenséged és tunyaságod okai annak, ha nem zúdulsz föl s ha nem érvényesíted az emberi jogokat az állami életben. Lépten-nyomon hangzik utánad ó nép, a gúnyos kiáltás: *csőcselék.* Úgy a felvilágosodás harcában, mint a torlaszharcokban egyaránt e névvel illetik a munkásosztály előharcosait: *ez a csőcselék!*

Rajta tehát, mi elfogadjuk e megbélyegző elnevezést, mint hajdan a német-alföldi szabadságharcosok a „koldusnép“ elnevezést választák harci jelszóul. Csak nevezetek csőcseléknek, megkeserültek ti e szót majd. Ha majd az összes nép a socialismustól lelkesítve velünk kiáltja: „Mi csőcselék vagyunk, de nem akarunk többé azok lenni, vége kell hogy szakadjon a kinnak és nyomornak“, akkor borzalommal fognak arra gondolni a potrohosak, mint gyalázták a népet: „*ez a csőcselék!*“

Ily szellemi táplálékban részesül naponként a socialdemokraták tábora az immár egységes német birodalomban! E tábor törekvéseinek helyes feltüntetésére lehetetlen föl nem vennünk még az utóbbi lapból egy idézetet, mely mint címe is mutatja: *A határozott socialdemokratia ismertető jele, igen jellemző és figyelemre méltó:*

„A socialdemokratia elvei, mint tudva van, oda hatnak ki, hogy a jelenlegi állapotok, melyek politikai elnyomást és társadalmi kizsákmányoltatást vonnak magok után, megszüntetessenek és új állami és társadalmi rend létesíttessék, mely politikai tekintetben a nép teljes önelhatározási jogát és az állampolgárok jogegyenlőségét, socialis tekintetben pedig a munkásnak a munka csonkítatlan jövedelmét és egy tervszerű termelési módot biztosít.

A célra vezető utak pontosan meg vannak jelölve, nevezetesen Lassalle Ferd. által; egyfelől a politikai szabadságok, általános egyenes választási jog és másfelől a productiv associatiók, melyek állami segély útján nagyobb mérvben létesí-

tendők. E két út az, a melyeken a socialdemokrata elveket megvalósíthatni remélik.

Igen természetes tehát, hogy csak azt lehet socialdemokratának elismerni, ki a politikai szabadságot minden korlátozás nélkül követeli és egyszersmind a mai termelési módot teljes mérvben eltörölni, tehát pl. a termelésre szükséges tőkét és birtokot az egyes polgárok magántulajdonából kivonni és az associatiók közös vagyonává tenni törekszik.

Ez elvek elismerésén kívül, melyek nélkül senki sem tarthat igényt a socialista névre, nem kevésbbé fontos követelmények ezek is:

Minden valódi socialdemokratának a negyedik rend föladatát megérteni és ennek megfelelőleg személyesen cselekednie kell. Más szavakkal:

Minden igazi socialdemokratának tudni kell: hogy a világ történelmi fejlődés, a mennyiben haladást foglal magában, nem egyéb, mint osztályharcz, melyet az elnyomott osztály a kizsákmányoló ellen vív; hogy továbbá a jelenben a munkás osztály: a modern proletariatus, mely e harczt a többi társadalmi osztályok ellen folytatja, mint hajdan a rabszolgák és jobbágyok és hogy ezért mindazon törekvések, melyek ez osztályharczt és a proletariatus ez organisatioját háttérbe szorítani, vagy elodázní akarják, reactionariusok és veszélyesek.

E történelmi igazság azt mondja nekünk, hogy minden forradalmi törekvésnek kiindulási pontja a negyedik rend ez eszméje kell hogy legyen, mert egy rend sem lehet forradalmibb, mint ez s hogy ennél fogva a negyedik rend szervezete és elvei mindig meghamisíttatnak, ha az érdekharcz és gyomorkérdés által természetszerűleg alakuló munkás párt más irányokkal és pártokkal compromissumokra lép.

Meglehet, hogy egyes idealisták a hatalmas osztályokból tudományos meggyőződésök alapján a munkás párthoz csatlakoznak, de a munkások összeköttetése más érdekpártokkal lehetetlen.

Ha a conservatív földbirtok a munkáspártnak egyezkedést ajánl a forgó tőkéért, ez csak politikai szabadság árán történhetnék és ez nagyon megkárosítná a munkásügvet.

Ha a papság szövetséget akar kötni a munkásokkal, ez által hatalmas ellenfele támadna a reactionnak és tökehatalom-

nak, de minden haszon kárba veszne a népbuhtítás terjedése által, mely a nép legveszélyesebb ellensége.

Ha végül a radikális bourgeoisie-demokratia közös, együttes eljárását ajánl a határozott socialistának, ez nem kevésbé elvetendő. A kispolgárságnak már csak igen csekély része demokratikus: és ezen gyenge szövetségesért a munkáspártnak föl kellene adni egy hatalmas izgatási eszközt: a gyomorkérdést; az éles osztályellentét, korunk valódi forradalmi magva nem jutna érvényesülésre és ez által mindenek előtt elveszne minden befolyás a földművelő osztályra. Ezért annak, a ki valódi socialdemokrata akar lenni, zászlójára ezt kell fölírnia: „Félre minden compromissummal!

Egyedül a munkásosztály zászlóvivője az új forradalomnak“ . . . stb.

Íme a valódi intransigens, kibékülhetetlen szellem minden irányban. E szellem, e vészes irány tartja folytonos erjedésben, szakadatlan izgalomban Németország alsó társadalmi rétegeit, melyek munkás zászlóaljakká vannak szervezve, csatára készen állnak s erre meg is adandja nekik a jelt a „Schmettern des gallischen Hahnes“. És e szellemnek, ez elemeknek nyitott tág rést az általános szavazatjog behozatala. Ha ez nem történik, ki tudja, tán a májusi törvényekre sem lett volna szükség, vagy legalább nem azon rigorosus alakban, melyben most fenállanak. Ha ez nem történik, Németország tán meg lett volna kímélve azon látványtól, hogy börtönneiben egymás után lakozzanak a kath. püspökök és socialdemokrata képviselők. (Az utóbbiak közül jelenleg három van bebörtönözve, kettő ellen pedig vizsgálat rendeltetett el.) Az elemek föl vannak szabadítva — a zsilip lerontása: az általános választás megadása által. Most már bajosan lehet mederbe szorítani és visszatartani a romboló áradatot gáttöltések, rendszabályok, börtönök által. Nem kellett volna a zsilipet lerombolni. Ha pedig azt ismét föl akarják emelni, ez csak egy reactio által lehetséges s az így letorlódott, de visszaszorított áramlat ismét csak veszélyekkel fenyeget.

Csoda-e, ha ily viszonyok között Mohl Robert*) szerencsétlenségnek nevezi Németországra nézve az általános

*) *Das deutsche Reichsstaatsrecht. Rechtliche und politische Erörterungen von Robert v. Mohl. Tübingen, 1873.* — A 353-ik lapon ezt

választási jogot, ha Held nagy társadalmi veszélyről beszél s Minnigerode a suffrage universel helyébe épen a három osztályi választások behozatalát javasolja a birodalmi jövedelmi adó alapján?

Az itt közlöttek tán némi tanúlságul szolgálhatnak azokra nézve, kik a mellett izgatnak, hogy nálunk is meghonosítsák az általános választási jog. Ha nem is lehet nálunk tartani a gyomorkérdéstől, vagy socialismus és clericalismustól, de bizonyos, hogy valamint Németországban a socialdemokrata és ultramontán intransigensek malmára hajtotta a vizet az általános választási jog, úgy fogná nálunk is egész özönét felszínre hozni a nemzetiségi intransigenseknek.

SZATHMÁRY GYÖRGY.

mondja Mohl az általános választási jogra: „(Der Verfasser) verwirft die Einrichtung auf das entschiedenste, und ihre Einführung im deutschen Reiche erachtet er für einen grossen Fehler und für ein Unglück.“

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS HÁTRA- HAGYOTT IRATAI.

I.

Nemzetünk történetében a XIX-dik század bizonyára nagy fontosságú korszakot alkot. A magyar nemzet regenerációja e század elején vette kezdetét és a nemzet hivatva van e század hátralevő éveiben azt befejezni. Épen egy negyed van még hátra e századból, mely alatt, ha a nemzet jövőjét biztosítani kívánja, meg kell szilárdítani politikai nemzetiségét, biztosítani államiségát és minden irányban méltóvá tenni magát az európai népcsaládok között az őt megillető állásra. E végből ez aránylag rövid időszak alatt fel kell emelkednie a műveltség és felvilágosodottság, az erkölcsi súly és az anyagi erő azon fokára, mely léte biztosításának mellőzhetetlen feltétele.

A jelen századnak még hátralevő utolsó negyede alatt minő rendkívüli viszonyok, váratlan események fognak bekövetkezni, ki volna képes azt előre megjósolni? — A múltak tapasztalatai szerint egy negyed század nem szokott elmúlni a nélkül, hogy a népekre és az államokra nézve be ne következzenek a megpróbáltatás nehéz napjai. Bármennyire csöndesnek látszik is ma a politikai láthatár, nagy és döntő események előestéjén lehetünk. A középkortól egészen a mai időig nem volt időszak, midőn a népesség arányához képest oly nagy haderő állott volna fegyverben és harcra készen, mint ma; ily nagy erőfeszítés, mely minden európai nagyobb állam kiadásainak legterhesebb tételét képezi, az adózók áldozatkészségét nagy mértékben igénybe veszi, az állami pénzügyek biztos rendezésének akadályul szolgál, sokáig és állandóul fenn nem tartható. A nagy államoknál jelenleg létező hadilábról az átmenet

a békelábra alig képzelhető nagy — meglehet rövid ideig tartó, de döntő befolyású európai hadjárat nélkül.

A XIX-ik század első negyedét a napoleoni korszak nagy háborúi tölték be; a második negyed legnagyobb része általános béke között folyt le, melyet a szent szövetség által inaugurált reactió biztosítani igyekezett, és ha e negyedszázad végnapjaiban mozgalmas ellenhatás határozottan nyilvánult is, oly nagy események, melyek megváltoztatták volna az európai egyensúlyt, be nem következtek. A század harmadik negyede nem volt ment oly harcoktól, melyek megzavarták az állandóan biztosítottnak vélt európai egyensúlyt és nem egy tekintetben szemlélhető azon irány, mely a rokon fajokat nagy államokká egyesíteni törekszik. E törekvés látszik jelenleg mind inkább előtérbe nyomulni, és alig képzelhető, hogy a XIX-ik század utolsó negyede, melynek kezdete immár előttünk áll, nagyobb küzdelmek nélkül folyjon le. Mi vár azok között hazánkra, ki lenne képes előre megjósolni? De tekintve azon helyet, melyet a sors számunkra kijelölt, hol a költő szerint „élnünk, halnunk kell”; tekintve, hogy a Duna metszi át hazánk területét és a nagy küzdelmek közt rendesen a nagy folyamok partjai a döntő esaták színhelyei; tekintve a keleti kérdésnek megoldatlan voltát, melynek megoldása valószínűleg az első nagy összeütközésnél előtérbe fog lépni: alig képzelhető oly általános hadjárat, mely monarchiánkat és különösen hazánkat érintetlenül hagyná.

Tehát minden előrelátó igaz hazafinak oda kell törekednie, hogy a nyugalom és béke ideje jól felhasználtassék, és nem a belviszály, de együttes, ernyedetlen és következetes munkásság vezérelje lépteinket, hogy a bekövetkezendő válság bennünket szellemileg és anyagilag megerősödjön, rendezett államviszonyok között találjon.

Adja isten, hogy míg kellőleg meg nem erősödünk, míg a regeneráció nagy és fontos munkáját keresztül nem vittük, nemzetünk oly rendkívüli eseménytől és új küzdelemtől megóvassék, mely további fennállásunkat és létünket kockára tehetné. De ha bekövetkezik a válságos korszak, azt kell kívánunk, hogy legyenek a nagy eseményekhez mért kitünő férfiak, kiknek előrelátó bölcsessége és a döntő pillanatokban erélyes cselekvése nemzetiségünknek jövőjét és államiságunknak fennállását biztosítani képes.

Az emelkedő és életre való nemzeteknél a nagy események nagy férfiakat szoktak szülni; a hanyatló nemzeteknél lehetnek egyes kiváló férfiak, de a hatás, melyet gyakorolni képesek, a nagy események magaslatára ritkán emelkedhetik. A XIX-ik század hátralevő részében kik fognak hazánk történetében a nagy államférfiak, a kitünő és szerencsés hadvezérek sorába emelkedni, az a jövő titka; azonban bármily dicsőség fénye koronázza e század utolsó negyedének nagy férfait, bármily nagy legyen hatásuk a nemzet sorsára, ha egyszer a történetíró a jelen század kiváló egyéneiről meg fog emlékezni, azok közt gróf Széchenyi István alakja mindenkor ki fog magasodni, és mentül távolabb esik a kor, melyben ő élt, hatott és cselekedett, annál inkább fog irányában fokozódni a kegyelet érzete, mert ő minden kortársai, sőt korának nagy férfiai között ki fog tűnni azon határtalan hazaszeretet által, mely őt egész életén át lelkesíté, egész valóját betölté és minden cselekedetében vezérlé; kiről oly jellemzőleg mondja báró Kemény Zsigmond, *) hogy „Széchenyinek nagy és mindent alárendelő törekvése volt fajunk biztosítása és nemesebb kifejlése.“ E tulajdonának köszönheti azon varázshatalmat, mely által a jelen század elején, minden akadály daczára a magyar nemzet regeneratiójának nagy és nehéz munkáját megindítá. E határtalan hazaszeretet, ez őszinte, egész lélekből ragaszkodása nemzete iránt okozta, hogy midőn a sors csapásai érték nemzetét, megtört érte oly melegen érző szíve.

Hazánk történetében alig mutathatunk fel valakit, ki, mint Széchenyi, három évtizeden át ernyedetlen munkának éjjelt és nappalt szentelve, minden nemesebb lelki erejét, úgy szólván minden gondolatát oly nagy mértékben áldozta volna imádott hazája javára és nemzeti újjászületésére, mint épen ő, ki minden akadály daczára, nem hagyva magát elrettenteni a kezdetben csekély sikertől, sokszor viasz körülmények közt, küzdve balítéletekkel, megrögzött eszmékkal és elfásult szokásokkal, a kelet népének indolentiájával és általános értelmetlenségével nagyobb buzgalommal és kitartással szembe szállt volna. A mai nemzedéknek, mely nem szemlélte ezen fáradhatlan munkást, nem észlelhette az akkor fennálló viszonyokat, alig lehet fogalma kifejtett tevékenységéről. Az idő

*) *Kemény Zsigmond tanulmányai.* Pest, 1868. I. kötet, 173. lap.

többszörre elmosván a múlt eseményeknek gyakran legjellemzőbb részleteit, az évtizedek fáradságos küzdelmeit gyakran kicsinylőleg tekinti, mert nem eredményeztek megrendítő hatást; pedig Széchenyi működéséről elmondhatjuk, hogy következetes munkásságának köszönhető azon nevezetes fordulat nemzetünk életében, melylyel a regeneratio kezdetét vette, a tevékenység váltotta fel a tétlenséget, az előítéletek lerontása tért nyitott az eszmék fejlődésének, a mely nélkül alig élvezné ma nemzetünk mind azon vívmányokat, melyek saját sorsának urává tevék.

Mily nagy, hosszú, következetes és hazafias volt Széchenyi munkássága, mily öntudatos és erélyes meggyőződés vezérelte cselekedeteit, arról még kortársainak sem volt szabatos és teljes fogalmok; de szerencsére azon korszak jellemzésére és Széchenyi működésének egész mértékben való megismerésére éppen nem hiányoznak a szükséges adatok. Széchenyi még mi előtt a közpályára lépett, mielőtt neve a hazában ismeretessé kezdett lenni, megkezdte gondolatait és törekvéseit, terveit és cselekedeteit napról napra, sőt mondhatni óráról órára följegyezni, és fennmaradtak dolgozatai kéziratban, úgy azok, melyeket közzé tett, mint azok is, melyeket előkészített ugyan, de ki nem adott; egybegyűjtve vannak érdekesebb levelezései, melyeket kora kitűnő férfiaival és befolyásosabb egyéniségeivel folytatott.

Összes naplóit, iratait, jegyzeteit és levelezéseit végrendeletében a hosszú évek során át mellette működő hű titkárának, Tasner Antalnak hagyományozta; neki hagyva egyszersmind minden kiadott munkájának tulajdonjogát, a naplókat pedig azon feltétel mellett és azon kérelemmel, hogy azokból törölje ki azon megjegyzéseket, melyek egyes még élő kortársaira kellemetlenül hathatnának. Tasner Antal egy évvel Széchenyi után halt meg, s végrendeletében ezen irományokat gyermekeinek hagyta. A megboldogult Tasnernek fia, Tasner Géza úr közölte velem ez iratok lajstromát és az iratok némely érdekes részleteit. Elég volt azokba futólag betekinteni, hogy meggyőződjem, minő kincs rejlik e nagybecsű iratokban.

Több mint egy negyed százada annak, hogy Széchenyi kénytelen volt lelépni a tevékenység és áldásos munkásság teréről; tizenöt éve lesz, hogy őt a sír takarja, mert mint Mózesnek, nem volt neki megengedve megérni azon korszak

kot, midőn a nemzet eljutott az alkotmányosság és öntevékenység ígéret-földére. Ő élte utolsó pillanatáig remelte, sőt előjeleit látta a jobb kornak, mely a hazára bekövetkezik, a nélkül, hogy megérhette volna reményeinek megvalósulását.

Halála után a nemzetnek minden osztálya egy szívvel elhozta áldozatát, hogy számára fényes emlékszobor állíttassék az ország fővárosában, melyet emelni, szépíteni, nagygyá tenni törekedett. Az ércszobor rövid időn ott fog emelkedni a hatalmas Duna partján, melynek forgalmát az ő kezdeményezése emelte, midőn a nagy gőzhajózási vállalatot tervezte és keresztülvitte; ő karolta fel először az eszmét és fogott hozzá a Vaskapu szikláinak eltávolításához, hogy a hajózási akadályokat megszüntetve, szabad forgalmat nyisson a fővárostól a tengerig, és ez által elősegítse a magyar nemzet azon természeteszerű feladatát, hogy a kelet felé a világ forgalmának közvetítője lehessen. Ércszoborra szemben fog állani az akadémia palotájával, a hazának azon első tudományos intézetével, melyet az ő áldozatkészsége hozott létre, és melyet nemcsak alapított, de folytonos munkásságával ápolt és nevelt a kezdet első nehéz évtizedeiben; közelében fog állani azon lánczhídnak, mely hazánk területén első kötötte állandóul össze a Duna két partját az ország szívében, az első rést törve a nemesi kiváltságokon, s a kivitel szépségére páratlanul áll a maga nemében. Midőn ez ércszobor a legközelebbi időben le fog lepleztetni, szép napja lesz ez a nemzetnek, mert a kegyelet és hála adóját rója le egyik legnagyobb férfira iránt; emléke lesz ez nemcsak a leghazafiasabb nagy férfúnak, de azon nemzedéknek is, mely azt emelte, és buzdító példa lesz a jövő nemzedék számára.

A nagy férfiaknak emelt szobrok megteszik hatásukat, és így a Széchenyi-szobor is, mely a főváros egyik legszebb terét fogja díszíteni, hatással lesz a jelen és a jövő nemzedékre, mert emléke a hazaszeretetért lelkesült múltnak, az ébredés korszakának, buzdítás a jövőben hasonló érzés táplálására. Mi, kik nem egy ízben több időt töltöttünk Párisban, nem egyszer láthattuk a nagy napoleoni korszak egy-egy veteránját, mint vezeté fiát, unokáját a Vendôme-térre, és hallhattuk lelkesült és sugárzó arcczal szólni a nagy, dicső korszakról, láthattuk felmutatni a nagy hadvezér alakjára, ki az ismert felhajtott kalappal és egyszerű katonai öltözetében összefont

karral állott azon magas érzoszlopon, mely a csatákban elfoglalt ágyukból öntetett. Ily jelenet maradandó hatást gyakorol a gyermeki kedélyre és ápolja a vitézség és bátorság érzetét. Így fogjuk mi is oda vezethetni unokáinkat, hogy megmutassuk a nagy férfiú érzeszobrát, ki a magyar nemzetnek a tiszta hazaszeretetben legnagyobb fia volt, jókor táplálva a jövő nemzedékben az áldozatkész hazafiságot, azon nemes érzést, mely a múltban annyi balsors között a nemzetet fenntartani képes volt és mire a jövőben is oly nagy szükség lehet.

Ez emlék emelésével azonban, úgy hiszem, még nem tett eleget a jelen nemzedék Széchenyi emlékének; hátra van még egy nagy, erkölcsileg szintén súlyos emléket emelni számára. Meg kell szerezni azon gazdag szellemi kincset, melyet harmincz négy éven át sajátkezüleg írt, és ha az megszereztetett és — mint én óhajtom — az akadémia tulajdonává vált, az akadémia kötelessége lesz gondoskodni nemcsak már előbb kiadott műveinek, de egyszersmind e hátrahagyott irományainak kiadásáról.

Nagy fontosságú ez különösen azért is, mert ez iratok ismerete nélkül azon harmincz év történetét, mely alatt Széchenyi élt és működött, kellően megítélni és leírni alig lehet. Ideje, hogy ez iratokról tudomást vegyen a nemzet, s óhajtandó, hogy azok mielőbb közbirtokká váljanak. E czélt akarom elősegíteni jelen dolgozatommal.

Mind az, mit eddig Széchenyiről mondtam, vagy e munka folyamában mondani fogok, nem akar Széchenyi jellemzése vagy életrajza lenni, csupán egyszerű ismertetése és jellemzése azon kincsnek, mely kézírataiban mindeddig rejtve volt. Ha majd egyszer naplói, levelezései és kiadatlan dolgozatai kellő magyarázattal ellátva egybeállítva lesznek, ha azon nevezetes korszak, melyben élt, minden érdekes részleteiben ismertetve lesz, hazafias lelke egész nagyságában, nemes törekvése, nagy tervei, gazdag eszméi tárva lesznek előttünk, leírva és jellemezve általa, azon őszintességgel és önbírálati szigorral, mely jegyzeteit jellemzi: akkor bizonyára fog valaki vállalkozni arra, hogy Széchenyinek életét és korszakának történetét kellő alapossággal megírja.

Elősorolom hátrahagyott iratainak lajstromából a nevezetesebbeket.

Rendes bekötött kézirat foglaltatik huszonnyolcz terjedelmes kötetben, melyek közül napló huszonegy kötet, és ez kezdődik 1814. deczember 11-ikén és napról napra foly Széchenyinek saját kezével írva 1848. márczius 18-ikáig. Azon munkákon és kéziratokon kívül, melyek sajtó útján megjelentek, számos kiadatlan dolgozatot foglalnak magokban a többi csomagok; csak a neveket említem, melyek egész sorát leplezik föl azon ügyeknek, melyeket létesíteni igyekezett: Lóverseny, Kaszinó, Akadémia, Színház, Pest városa, Gazdasági egyesület, Dunagőzhajózás, Híd, Hengermalom, Pesti kikötő, Vasutak, Selymészet, Országház, Tisza-szabályozás, Hajósegylet, Borismertető-társaság, Téboldya, Lóiskola, Pesti séta, Szépitő bizottság, Pest feltöltése, Szerviták, Balaton, Jozephinum, Jótevő commissio, Utazások, Metaphysikai tanulmányok, Tervezeti töredékek, Ész és szív, A belső csend alapjai, Gondolatok, Reformatio azaz regeneratio, Character és bizalom, Vallomások, Üdvlelde, Muszkaságok, Vegyes szerencsétlen ideák, Birói zálog, Budapesti por és sár, Döblingi jegyzetek, Dalai Lama, Promenade, Önismeret (ez utóbbi nem sokára megjelent az Athenaeum kiadásában). A különböző levelezések közül nevezetesebbek József nádor, Metternich herczeg, Deák Ferencz, b. Wesselényi Miklós, b. Eötvös József, gr. Apponyi, b. Szina, Hume József és Delolmeval folytatott levelezései.

II.

Midőn azon bő anyagból, mely Széchenyi naplóiban és egyéb irataiban foglaltatik, ismertetés végett némelyeket közölnék, meg kell jegyezmem, hogy nem választám azon korszakot, mely a nagy közönség előtt leginkább ismeretes, midőn Széchenyi diadalmának fényében ragyogott, és befolyásának egész varázsával vezette a munkásságra ébredt nemzetet. Mit ez időben cselekedett, mindenki előtt ismeretes; hogyan gondolkozott akkor, azt az oly nagy feltűnést okozott munkái, hírlapi czikkei, országgyűlési és egyéb beszédei eléggé ismertették és életírói kellőleg felhasználták. De nagyrészt ismeretlenek Széchenyi életének jellemző eseményei a nyilvános föllépését megelőző években, melyek naplóiban oly híven vannak előtűntetve és oly jellemzően mutatják ki nemes törekvését, midőn lépcsőzetesen kezdett fejlődni azon irány, melynek

később életét szentelte, midőn önmagával kezdett tisztába jönni az iránt, mi a kötelessége, midőn fokozatosan kezdett benne ébredni a vágy munkás és hasznos életet folytatni és öntudatos czélok után törekedni. E korszakból kívánok első közleményképen némelyeket közölni.

Naplóinak és jegyzeteinek e része rám nagy érdekű volt és úgy hiszem, mindenkire nézve érdekes pszichologiai tanulmányt nyújt. A jelen korban élő ifjú nemzedéknek nem lehet fogalma azon viszonyokról, melyek közt Széchenyi, mint egy főrendű gazdag család szülöttje növekedett, azon légkörről, melyből benyomásait vette, azon hiányáról minden hazafias magyar érzésnek, mely akkor általános volt.

Hogy Széchenyi, ki ezen légkörben növekedett és első ifjú éveiben mint katona kitüntetéssel részt vett a napoleoni nagy harcok utolsó éveiben, ki a szerencse kedvezésénél fogva a lipcei nagy világ-csatában Blücher tábornoknak az elhatározásra döntőleg befolyó rendeletet volt hivatva megvinni, mely tényre maga is később nem egyszer büszkeséggel hivatkozott, ki tehát azon éveket, a melyekben nyert benyomások állandók szoktak maradni, a bizonyára nem magyar szellemű osztrák hadseregben szerencsés sikerrel és kedvező körülmények közt tölté, mily benyomások alatt és mily önelmélkedés alapján jutott végre is az előbbi életével és irányával ellentétben álló hazafias működés pályájára, naplójának egyik kötete bizonyítja, melynek általa adott czíme: *Függelék Naplómhoz*, és melyet 1819-ben írt volt.

Mint már említém, naplót kezdé írni 1814. deczember 11-én, tehát miután már öt évnél tovább jegyezte fel az életében előforduló nevezetesebb eseményeket és gondolatait, ekkor határozta el magát nagy-czenki mulatása alkalmával 1819-ben e függeléknek megírására.

Ez iratból közlöm legelőbb azon rövid sorokat, melyekben addigi múltjáról röviden és jellemzőleg megemlékszik.

„Neveltetésem — ha a viszonyt, melyben nevelém és szülőim irányában állottam, úgy nevezhetem — megszűnt az 1809-iki háború folytán és azzal mindenkorra véget is ért. Ez volt ama feledhetetlen időszak, midőn Ausztria az utolsó halálküzdelmet kísérle meg Franciaország ellenében. Mindenki katonává lett, de legkevesebben bírtak a szükséges tulajdonokkal, melyek a katonától megköveteltetnek. — Tizen-

hat éves voltam és minthogy pályám választása tőlem függött, és mivel gyermekéveimben jövőmmel alig foglalkoztam, természetesen, hogy mindazon ismeretekben, melyek a szolgálathoz és a gyakorlati élethez igényeltetnek, hátramaradtam, és hogy nyíltan kimondjam, mindenben oly tudatlan voltam, a milyen egy tizenhat éves fiú csak lehet.

„E közben a magyar fölkelést szervezték és én semmi-
ből — egyszerre főhadnagygyá lettem. Még helyesen írni sem tudtam és a törzskari tiszt szolgálatáról épenséggel nem volt fogalmam. Ez volt az első lépés az életbe! A háború befejeztével huszárrá lettem és a helyőrségben — semmit sem tettem és végül mint főhadnagyot ismét áttettek dzsidásezredembe. Itt több éven át kövér és köpczös, de ép oly buta és tudatlan is maradtam, mint annak előtte, míg végre a háború Franciaország ellen újból kitört. Sorsom Schwarzenberg herczegnek környezetébe hozott. Eljutottunk Párisig; innen W. herczeggel Olaszországba mentem és végre visszatértem hazámba — négy rendjellel kiténtetve — egyet a szardiniai király adott, ámbár csak keresztülúztam országán és őt alig láttam és négy héttel, mielőtt országába érkeztem, királyságának a nevét is alig hallottam.

„Ez időszakig életem teljes tudatlanságban folyt le, de aztán más időszak jött, melyben gondolkozni kezdék. A kívülem fekvő viszonyok elmém előtt világosabbakká és tisztábbakká kezdtek válni és kezdék ítélni, az embereket némileg megismerni: csupán azt nem tudtam, hogy határtalan dicsvágyam hova ragad. Ezután következnek megfontolatlan, könnyelmű, sőt néha rosz csínyek. Nápolyba megyek, — aztán mint katona részt veszek a hadjáratban, innen Párisba indulok és innen Angliába — és ismét visszatérek a hazámba. — Újból mindennemű ízetlenségek és különczködések. — Végül Olaszországba megyek és meglehetősen sokáig ott maradok; unatkozom és végül valóságos kedvet kapok az olvasáshoz, ámbár már néhányszor gyöngye kísérleteket tettem, hogy tudatlanságomból némileg kivergődjem. Szabadsággal nyomban Bécsben vagyok és belátom, hogy valóban csupán a *benső nyugalomra* van szükség — nősülni akarok: nem megy; keleti útazásra határozom magamat.

„Eddig tart az ízetlenségek korszaka.

„Végül utazom és sok idő múlva visszatérek: a világot

újból rózsaszínben látom — és még egyszer megkísértem a szerencsét, de ez visszaütést, és néhány hónap egy fél századdal öregebbé és tapasztaltabbá tesz — nem vagyok többé képzelődő és elveket alkotok magamnak. Ezeket egy belső szózat szüli és azokat csalhatatlanoknak hiszem.

„Minő szerencse, ha a szülők olyanok, hogy őket tanácsadónkká, társalkodónkká és barátunkká választanók meggyőződésből, ha nem ismertük is volna őket az előtt és ha nem kötnének is bennünket a természet kötelékei egymáshoz. Fájdalommal látom, hogy nézeteim sokban ellentétben állanak szülőim véleményeivel.

„Miután naplóban több eseményt, mely engem ért, föl akarok jegyezni, lesz mindenütt alkalmam, *nézeteimet* a mellé állítani, a mit *tettem*, miután a csábításoknak nem állhattam mindenkor ellen és oly gyakran cselekedtem elveimmel ellenkezően.“

Báró Kemény Zsigmond, ki Széchenyiről kitűnő dolgot írt, abban részletesen tárgyalja azon kérdést, melyet kortársai közül többen felvetettek, hogy Széchenyi, midőn az 1825-iki országgyűlésen megjelent és ott oly kitűnő szerepet kezdett játszani, e föllépése előtt nem foglalkozott komoly olvasmánynyal, készületlenül lépett a törvényhozói terembe, és általában a tudományok iránt nem viseltetett nagy előszeretettel és nem bírt a kellő ismeretekkel? Azonban Kemény a nélkül, hogy részletesebb adatokat ismert volna Széchenyi ifjúkori életéről, végre is e következésre jut: „A körülmények elég hangosan kiáltják, hogy tévedésnek kellett azok felfogásába csúszni, kik 1825-ben Széchenyit a nemzet bölcs és higgadt törvényhozói sorában rögtönzőnek és minden készületség nélküli kalandornak tekinték.“ — Íme most a fentebb említett napló kivonata nemesak tanúsítja, hogy a háború befejezése után „valódi kedvet kezdett kapni az olvasáshoz“, de azon napló, melyet 1814-től fogva írt, mutatja a gondolkozó, nemes törekvésű és kellő tudományos képzettségre törekvő férfiút.

1819-ben kedélye nagy átalakúláson ment keresztül, minek bizonyságául ezen naplóból a következőket idézem:

„Ritkák azon esetek, melyek bennünket egyszerre megváltoztathatnak; de mégis minden ember életében vannak

egyes pillanatok, midőn úgy szólván egészen újból vágyódik az életet kezdeni — és ezt nyilván csak a jóban — mert hisz' a mindenségben a jó sokkal hatalmasabb, mint a rossz.— E pillanatokat a regeneratio pillanatának nevezem. Ezeket sülyedő népeknél is lehet észlelni, melyek még fölemelkedhetnének. . . . Némely embernél el van rejtve és *ők magok* ritkán veszik észre és nem használják fel, *mások* soha sem tudják és nem is gyanítják, mert újabb időben nem hull többé az égből tűz, hogy egy Pál *egyszerre* megtéríttessék.

„Szintúgy a jóság és a boldogság is mélyen az ember szívében rejlik — így a boldogtalanság és a bűn is — és hogy ki a legjobb, azt csak isten tudhatja, a mint mindenki egyedül és kizárólag képes boldogsága vagy boldogtalansága fölött ítélni!“

Hogy ily regeneratio pillanatait élte Széchenyi akkor és hogy már akkor egy magasabb, nemesebb határozott czél felé kezdett törekedni, ezt ugyanazon napló további sorai bizonyítják:

„Vannak emberek, kik terv és határozott czél nélkül élnek életöket; a körülmények és a sors majd az erény, majd a bűn felé vezetik őket. Vannak ellenben mások, kik felfogják létök czélját, vagy ha ezt nem is fogják fel, bevallják önmagoknak, hogy nem hiába születtek. Az embereknek ez utóbbi osztálya nagyon csekély ama másik ellenében, melyet imént említék, és sajnós, hogy az emberek legnagyobb része, bármely osztályhoz, bármely felekezethez tartozzék, elfecsérli életét.

„A földgömb se anyagi, se erkölcsi tekintetben nem üres, és valamint egyes tárgyak egymáson fekszenek, összekapcsolva és egymást érintik: úgy függ egyik esemény a másiktól. Ugyanegy helyen két élettelen anyagi tárgy ugyanegy időben nem létezhetik, — és ugyan egy időben két ember nem juthat ugyanazon viszonyok közé, és a mit az egyik épen tesz, lehetetlen, hogy ugyanazt a másik is tegye, és így bizonyos útakhoz vagyunk kötve, melyektől teljesen soha sem térhetünk el, s a mint minden paránynak születésétől kezdve haláláig a viszonyok hálózatában kell élnie, úgy minden embernek pályája is praedestinálva van. Mindannyian nem haladhatnak egy úton, de mindegyik pályá mindenkit közelebb vihet a tökéletesbedéshez, és ezen pályától soha el nem tántorodni, az, mire isten az embert tulajdonképen praedestinálta.

.

„De minthogy minden embernek, bár milyen helyzetben legyen is, szabad akaratától függ, jól vagy rosszul cselekedni, természetes, hogy a legkevesebben élék azt az életet, melyre teremtettek, mert teljesen szabadok cselekedeteikben, és mert életök czélját, illetőleg praedestinatióját, nem ismerik, miért soha sem gondolkoznak felette.

„Minél magasabb körben születünk, annál nagyobbak kényelmeink, annál nagyobbak élvezeteink; de mennyivel nagyobbak a veszélyek és a kísértések is, és mennyivel számosabbak a kötelességek!

„A mint a király és a pór között az embereknek sok osztálya és árnyalata létezik: úgy a kötelességek is különbözők, és mindenki, ki halála után örökre elenyészni nem akar, törekedjék megtudni, hogy mi a földi rendeltetése!

„A szellemi tehetségeket művelni bizonyára mindenkinek kötelessége; így a testi erőt és egészséget is: mert többet tudni és tehetni, mint a mennyire épenséggel szükség van, nem hiba, és minden hivatalnak tulajdonképen olyannak kellene lennie, hogy az, ki azt betölti, magasabb körben is használható legyen. Nem hiszem, hogy egy nagyon művelt, értelmes ember, kinek természeti tehetsége és elméleti tudománya mellett nagy tapasztalatai is vannak, valaha abba az esetben jöhetne, hogy a világtól megválva, remete-életet kelljen élnie, valamint azt sem hihetem, hogy egy korlátolt, gyenge, érzékies embernek hivatása — az uralkodás lehetne.

„Azok, kik tisztán látják, hogy mire képesek, és mire nem, a kik minden hiúságot, túlzott szerénységet és aggályoskodást félre birnak tenni, a legritkábbak.

„Az önmagába merülő gondolkodás az, mi a léleknek lassankint az önállóságnak legmagasb fokát megadja. Megtanít, hogy minden cselekedetet valódi értéke szerint ítéljünk meg, és hogy saját jó és rossz tetteinket előítélet és balfogalom nélkül fogjuk fel; megtanít, hogy alávaló és talán kényszerűség szülte tetteket ne tartsunk nemes cselekedeteknek, vagy megfordítva, hogy a korszellem által előidézett szokásokat, kényelmeket és élvezeteket bűnnek tartsunk. Így vannak emberek, kik helyesnek tartják, vagy legalább nem tekintik

bűnnek, hogy a közjóért egyáltalában semmit sem tesznek, másokat rágalmaznak, gyermekeik neveléséről nem gondoskodnak, szegényeket nem gyámolítanak, stb. Megtanít végre, mások gyengéit inkább kimenteni, mint elítélni; tehát minden cselekedetünkben tanácsot nyújt vagy figyelmeztet, megtanít saját értékünk megbecsülésére, ha már cselekedtünk, és végül tiszteletre mások irányában.“

Mindez idézésekből kitűnik, hogy Széchenyi már 1819-ben nagy-czenki mulatása alkalmával nemcsak arra volt elhatározva, hogy erélylyel fog önképzésére működni, de érezte a nemesebb vágyat a tökéletesbülés után, és hogy embertársainak és különösen hazájának javát előmozdítsa.

Belső életére, bár más irányban, átható világot vet naplójának következő része is:

„Catana, 1819. ápril 20-án, egy órakor éjfél után. 1819. ápril 19-ike nevezetes napot jelöl életemben. Miután én is, mint sok más ember, a lélekről, istenről, a halhatatlanságról, stb. sokáig elmélkedtem, és e tárgyról több munkát ifjúúi tüzzel áttanulmányoztam, végre — mint több más — sok ingadozás után belsőmben azon meggyőződésre jöttem, hogy minden vallás — tudatlanságunkat tekintve — jó, hogy a szerint cselekedeteinkben és elveinkben semmi hamis illúziók és sophismák által ne hagyjuk magunkat félrevezettetni; de azon belső hangot kövessük, mely az igazságot el nem tagadja, soha sem szól hozzánk hízelkedőleg, különösen ha szívünk és elménk elhibázott nevelés és mások rossz példája által nem vadult el. Minden becsületes ember szívének és lelkének vallásában csak egyet akarhat; a formák különbözők, az iránt, mi módon imádja istent, miként gyakorolja a könyörületességet és menti meg lelkét a túlvilág számára. . . . Sokszor láttam napkeletkor a törököket a felkelő nap felé fordulni és térdre esve áhitattal a legmagasb lényt, istent imádni. Sokszor ébresztett bennem vallásos érzelmeket és örvendeztette meg szívemet a keresztényeknek egy jó irányú imádsága. . . . Azt tapasztaltam, hogy a világ minden népei bírnak vallással; az emberiség érzi, hogy homályban van és a világosság után törekszik. Hogy hasonlattal éljek, nekem úgy tetszik, mintha az emberiség a katakombák mélyébe jutott volna, mindenki keresi a kijárást, a

nélkül, hogy tudná, melyik a legjobb út. Tévelyegnek és keresik lelki aggodalmokban az igaz utat, míg végre az őket fedő tető magától megnyílik és világosság terjed köztök. Így van minden vallással. Egyikről sem lehet mondani, hogy tökéletes. Életünknek a legnagyobb próbája, hogy mi azt nem tudhatjuk és örökös kételyben vagyunk. Az élet a legnagyobb tökéletesség utáni törekvésnek próba-ideje. Bárcsak tudnók, mi módon kell isten iránti szeretetünket, tiszteletünket és hálánkat tanúsítani! miként kell a mindenhatót szeretni és tisztelni. Hogyan ítélje meg azt a mi aljas lelkünk és ingadozó szívéünk? Oly kevés azon emberek száma, kik felebarátjaikat valóban és igazán szeretni és tisztelni tudják. . . .

„Én magam a mostani fogalmaim szerint semmi nevelést nem kaptam, kivéven azt a jó példát, melyet imádott szülőim-től láttam. Ifjúságomat tudatlanságban és tétlenségben töltöttem. Rosz és teljesen megromlott ugyan nem voltam és azzá talán egy ember sem lesz egészen, de számos hibámat, melyek közt éltem, nem vettem észre. . . . És volt eset, hogy azt, a minék az ember előtt legkedvesebbnek és legszentebbnek kellene lenni, ifjúkori hiúságnak és büszkeségemnek áldoztam fel. Miként józanodtam ki ez állapotból, azt nem tudom, de az való, hogy álmomból ébredtem fel, midőn egy tekintetet vettem saját lelkembe. Egy év múlt el, mely alatt erkölcsileg és physikailag nyomorúlt életet éltem, magam számára mindent elveszettnek hittem, és azt gondoltam, hogy itt az ideje ez élettől megválva a más világra átköltözni. Két hosszú hónapig álmodtam és ébredtem azon gondolattal, de nem hajtottam végre, mert nem egyezett meg elveimmel. Végtelen fáradoalmak, szórakozások és az ember életéről való elmélkedések végre visszaadták nyugalمامat és belátni tanultam, hogy az életnek minden helyzetében, hogy boldogok legyünk, jó rokonnak, jó barátoknak és hasznos polgárnak kell lenni, és hogy a lelki nyugalomra nézve nemcsak az szükséges, hogy kövessük lelkünk belső sugallatát, de tartsuk meg vallásunk formáit is. Én mind ez ellen hibáztam. Nem tudom feledni és nem bírom magammak megbocsátani. Ennek emlékezete elegendő, hogy egész életemben magammak boldog órákat meg ne engedjek. Hogy én e feltett szándékom ellen nem fogok többé hibázni, arról meg vagyok győződve, mert nincs az a szórakozás, mely azt velem elfeledtesse.

„Vallásom rendeli, hogy minden esztendőben egyszer gyónjunk és a szent vacsorát magunkhoz vegyük. Én soha sem fogom azt többé elmulasztani és ezentúl mindent pontosan, azonban minden töprengés és túlzott vizsgálódás nélkül fogom követni, mit vallásom rendel. Ugyanazt tennem, bármely más vallásban születtem és neveltetem volna, mert én még azon népek vallásos szertartásait is, melyek a napot imádják, ép oly jóknak tartom, mint a mieinket. Az embernek valamit imádni kell, mert érzi saját vakságát és saját eszének korlátoltságát, érzi, hogy létezik egy hatalom fölötte, mely mindent rendez, mindent éltet, mit látni nem, csak érezni lehet! . . .

„A húsvét már elmúlt. Útközben vesztégzárban (Quarantaine) voltam, itt maradtam néhány napig; 18-án az Aethnát tekintettem meg, tegnap pedig isteni tiszteletre mentem és fél óra múlva majdnem a tengerbe fúltam.

„A vallásos szertartás alkalmával emelkedve éreztem, hogy magamat egészen megaláztam és meg voltam magammal elégedve, hogy e győzelmet magam fölött kivívtam, mely oly kellemes és tiszta erkölcsi élvezet, a milyent ember csak érezhet. Es lehet-e annál nagyobb megalázás, mint midőn egy más kevés becsű embernek minden hibánkat elmondjuk és minden hiúságot legyőzünk, midőn magunkat oly rosznak és oly gyöngének valljuk, a milyenek valóban vagyunk, a milyeneknek azonban nem szeretnénk mások által tartatni. Én magam fölött ezen győzelmet kivívtam és nem szégyeltem egy kevés becsű olasz pap előtt könyekre fakadni és életem nevezetesebb eseményeit elmondani. Ő csodálkozott, beszélt velem sokat, szavainak értelmét alig foghattam fel. — A páter, ki engem bizonyára exaltálnak tartott, megadta az absolutiót minden bűneimért; lelkem belső hangja azonban másként szólott hozzám; én a szent vacsorával éltem — mit tartsak róla? azt én semmi élő embernek nem mondom; de igyekeztem magamat annyira, mennyire csak bírtam, az istenhez fölemelni, és jövőben még a vallásom szertartásait is pontosan fogom teljesíteni. Érzem azt, hogy a mit istentől és a magam állapotáról éreztem, hasonló volt ahhoz, ha a férfi magát a halálra készíti elő, a mellett azonban nem szenteskedő vagy éppen képmutató.

„Ezután elmentem a tengerbe fürödni. A tenger igen nyugtalan volt. Midőn bele akartam ugrani, csekély borzadást éreztem. E félelmet férfiatlannak tartván, a tengerbe ugrottam.

Én nem vagyok a legjobb úszó, és midőn a vízből ismét feljöttem, egy nagy hullám megragadott és úgy csapott a sziklához, hogy elkábultam. Ugyanazon hullám megragadta a komornyikommat és a sicíliai cicerónét, kik mind a ketten felöltözve valának és a partról néztek engem. A hullám mind a kettőt a tengerbe vetette. Most tehát mind a hárman a tenger habjai között voltunk, én egészen elkábulva, a komornyik a nélkül, hogy úszni tudna és a sicíliai csizmástól, minden bátorságot veszelve. A segítség messze volt; én azonban visszanyertem eszméletemet és fejemet fölemelve igyekeztem a mólóhoz úszni; de a víz megragadott és a síkos láva-parthoz csapott, úgy hogy valószínűleg a fejem betört volna, ha kezemet nem nyújtom előre. Az összeütközés oly erős volt, hogy lehulltak újjaimról a körmök és mélyen visszacsapott a hullám a tengerbe. Azt hittem, hogy végem van; de azon gondolat, hogy egy fél órával előbb a legnagyobb alázatossággal imádtam az istent, nagy megnyugtatót nyújtott nekem, gondolván: itt ért el tehát sorsom és rövid idő alatt porrá válok, elfeledve mindazoktól, kik engem annyira szerettek. Ez érzéstől áthatva, semmi nagyobb megerőltetést nem tettem megmentésemre. A habok fel- és lehánytak; azonban szerencsére a lélekzetet megtartva, nem ittam vizet, de gondolataimban készen voltam a halálra, és e gondolatok közt a kék ég terült el fölöttem és oly könnyűnek tetszett meghalni. . . . Azonban gondolám magamban: mégis alávalóság lenne azt előmozdítani, és a lelki jelenlétemnek minden erejével igyekeztem a sik tengert elérni és a veszedelmes sziklától távol jutni, mi sikerült is, hol azon kis hajó várt rám, mely másik két társamat, kik a vízbe estek, nagy fáradsággal a habok közül kimenté. Én sokszor voltam életveszélyben, oly boldogan és megleégedetten azonban nem mentem volna át a másik életbe, mint akkor, és most e pillanatban egészen nyugodtan és megleégedetten keresem fel ágyamat, miután tegnap a szent vacsorával éltem és csak egy hajszálon múlt, hogy életemet el nem vesztettem.“

Íme Széchenyi vallásos érzülete, a mely egész életén átvonúl. Azonban e korszakból legjellemzőbb naplójának további tartalma, melyet már 1819. nov. 5-ike után írt, hol nemcsak jelzi követendő irányát, de egyszersmind érdekesen írja Nagy-Czenken töltött napjait.

„A szellemileg és testileg tevékeny élet kizárólag az, mi

bennünket a földi boldogság legmagasb fokára emelhet. Egészség, gazdagság, címek, szóval mindaz, mit az ember megkíván, távolról sem elégségesek tartós boldogság megalapítására, ha életünknek ürei és hézagai nincsenek kitöltve. Ezért javasolják nekünk okos emberek a falusi életet, mert a városban az életet elfecsérelni szokás, azaz munka és multság nélkül töltik idejüket; míg a vidékén, ha a vidéki életet csak némiképen be bírjuk osztani munka és nyugalom között, az ebből származó élvezet, s ennél fogva sikeres működés soha sem szünhetik meg.

„Az események, utolsó útam s megrongált egészségem is annyira lehangolták kedélyemet, hogy minden iránt közönyössé váltam és meglehetősen egyhangú életet kezdtem élni.

„Szülőim házában laktam, kikkel keveset érintkeztem bizalmasan, minthogy nézeteim, kedélyem és gyakori távollétem majdnem teljesen elválasztottak tőlök. Környezetök nem volt az enyém. De többnyire papok, vagy fiatal emberek voltak, kik természeti gyöngeség, megrongált egészség vagy aggályoskodás miatt már ideje előtt ájtatos, jámbor életet kezdtek.

„A napot úgy osztám be, hogy fölváltva testgyakorlatokkal és olvasással foglalkoztam. De mert célomat elhibázottnak tekintettem s életem úgy szólva ösvénytelen volt, semmit sem tettem valóságos buzgalommal, és örömmel, „nem azzal a víg szorgalommal, mely egyszersmind a munkásnak jutalma, ha azt, a mire születünk, rendben és következetességgel végezzük, hanem csak a kötelességnek csöndes szorgalmával, melynek alapját a legjobb feltétel képezi, melyet a meggyőződés ápol s a belső önérett jutalmaz, mely azonban mégis gyakran, még akkor is, ha a legszebb öntudat nyújtja a koronát, egy kitörő sohajt alig bír elfojtani.“

„A társadalomtól egészen függetlenné tettem magamat, bár soha sem volt eszemben attól elzárkózni, mert az egyiket úgy mint a másikat nevelésnek és túlzottnak tartom — teljesen különválni az emberektől és — nélkülök meg nem élni.

„Így több hónapra át a lélek közönyösségében éltem, mit csak akkor érezünk, ha minden reményünktől megfosztva, minden tervünktől elvágva vagyunk, mintha az élet nem is nyújthatna már semmi kellemeset, semmi jót. Minden felé fordultam és oly ürt találtam lelkemben, mely semmivel sem volt betölthető.

„A romlott jelenben, melyet emlékek és visszaemlékezések csak annál gyűlöltebbé tettek, szigorú törvénnyé tettem minden történt fölé fátyolt vonni és úgy szólva újból kezdeni az életet. De ki ne alkotná magának e törvényt többször életében? És ki elég boldog, hogy semmit se kívánjon felejtetni? De ki elég okos, hogy saját hibáin okúljon és mindennap újból azt ne cselekedje, mit másnap már meg kell bánnia?

„Az óhajok, föltételek és czélok határozatlanságában, mikor arról van szó, hogy új pályára lépjünk, ki elég biztos ilyenkor, hogy egészen saját meggyőződése és akarata szerint cselekedjék, hogy ne hallgassa a viszonyok, az esetlegesség sugallatát, ha a kebel minden nehézsége ellenében győzedelmeskedett a sorsnak hozzájárulása nélkül?

„De mindenek előtt az iránt jöttem magammal tisztába, hogy a világ szavára becsületes ember sokat ne adjon, bár a tömeg rendesen igazságosan szokott ítélni, — és hogy minden tekintetben lelkiismeretem szerint kell cselekednem, bármi legyen is az eredmény, és hogy *hazám, rokonaim és embertársaim iránt kötelességeimnek minden tekintetben eleget kell tennem*. Ha nem emlékezhetünk örömmel vissza lefolyt életünkre, ha a jelent s jövőt magunk rontottuk meg, nem is marad egyéb hátra, hogy a beteg lélek meggyógyuljon, mint a legnagyobb lelkiismeretesség a legparányibb cselekedetekben is, mert csak a kedély tisztasága által válhatik a lélek egészségessé; minden egyéb, bármi legyen az, — élvezet vagy szórakozás — nem segít.

„Hogy a boldogságot a kedély belső állapota — és nem a külső látszat után kell megítélni, az bizonyos, valamint az is, hogy mindenkinek, ki a valódi boldogság után törekszik, iparkodnia kell mindenek előtt önmagával megelégedettnek lenni. Azonban azok, kiknek élete oly csöndesen folyik le, hogy soha sem jöhetnek önmagokkal meghasonlásba, kik szerencsés viszonyok között születtek, s azok közt maradnak is, soha se ítélnenek elhamarkodva a bal sors fölött, mely másokat elnyom, — mert valóban megsirathatnák!“

A mint Széchenyi naplójának eddig idézett részleteiből látszik, 1819-ben nagy csalódásokon ment keresztül; nem viszonzott szerelem volt egyik oka azon komoly elhatározásá-

nak, hogy életét magasabb törekvéseknek szentelje. Jellemzik ezt ugyanezen naplónak következő sorai:

„Tiszta, de nem viszonzott szerelem, elérhetetlen remények és elenyésző képzeletek világos pillantást engedtek lelkembe vetnem, és minthogy függetlenség, önállóság és szabadság csakis a valódi jón alapulhatnak, ezeket tűztem ki magamnak célul, mely felé szakadatlanul törekedni kívánok.“

Ki tudja, hogy életének egész folyása nem lett-e volna más, ha tiszta szerelme viszonztatik, és mint családapa falusi nyugalomban és családi boldogságban találta volna fel a csön-des magánélet örömeit?

III.

Az imént közölt kivonatok a *Függelék Naplómhoz* című kéziratból tanúsítják, mily nagy változáson ment át Széchenyi lelki állapota. Az 1819-iki évet lehet azon időpontnak tekinteni, mely válságot idézett elő életében.

Eddig minden magasabb öntudatos cél nélkül élte mozgalmas és tapasztalatteljes életét az ifjú huszárcapitány. Ifjúságának első éveiben, mielőtt tanulmányait befejezte volna, a szerencse által is kísérve, kitüntetéssel vett részt a nagy napoleoni harcok végeseményeiben. A győzelmes hadsereggel kétszer vonult be Párisba. A helyreállt béke után pedig beútaza a művelt világot. Több ízben megfordult Angliában azon nép közt, melynek alkotmánya, társadalmi viszonyai, szokásai, kifejlett szellemi és anyagi ereje Széchenyi lelki hangulatával leginkább megegyeztek; látta és tanulmányozta a jelen kor leghatalmasabb és leginkább emelkedő nemzetét. De a tapasztalás- és tudvágy vezette őt azon földre is, hol ennek ellentéte mutatkozott, beútaza Olaszországot, azon földet, melyen századok előtt a világ legnagyobb s leghatalmasabb állama állt fenn; látta a nagy birodalmat kis absolutistikus államokra szétdarabolva.— Beútaza Görögországot, Konstantinápolyt és a kelet egy részét. Tehát már huszonkettődik évében tapasztalatokkal gazdagon tért vissza hazájába és telepedett le Nagy-Czenken szülei lakhelyén és családi körében.

A csöndes falusi magányban vizsgálja múltját és lelki állapotát. Az önmagába-szállás feladatokat ébreszt és elhatározásokat érlel benne, melyeket egész életén át követni fog.

A nem viszonzott szerelem által támadt űrt szívében betölti azon áldozatkész szeretet, melyet a hátramaradt és tétlenségben sínlődő magyar faj iránt érez. Habár még ekkor nem látja tisztán az utat, melyet követnie kell, érzi, hogy élete jövőben nem lehet céltalan; fokozott szorgalommal készül a nagy feladatra, az önképzés, a tanulmányozás, a vizsgálódás által készíti elő magát, mert mint a közlött jegyzetekben maga mondja: „mindenek előtt az iránt jöttem magammal tisztába, hogy hazám, rokonaim, embertársaim iránti kötelességeimnek minden tekintetben eleget kell tennem.“

De a czeni csöndes és munkás élet, mely sokak előtt különczködőnek tűnt fel, nem tart sokáig. Alig telt el fél év, midőn a *Függelék Naplómhoz* kéziratot berekesztette, s 1820. június 28-án rendeletet vesz, hogy lépjen activ szolgálatba az ezredbe.

Ezrede az alföldön fekszik a Tisza mentén, Debreczenben és környékén, ott, hol a magyar faj legnagyobb tömegben lakik. Ez idő sem folyt le rá nézve haszon nélkül. Mint ez időben vezetett naplójából kitűnik, a gyakran unalmas kis állomásokon tanulmányozta a magyar fajt és annak minden fény- és árnyoldalait.

Habár ez időben voltak pillanatok, midőn az előléptetés után vágyódott és a katonai élet folytatására gondolt, habár pontosan teljesítette is mint tiszt feladatát, és naplói nem egy érdekes elmélkedést tartalmaznak a katonai szolgálatról és a hadsereg magasabb kiképzéséről: nyugtalanul viselte a katonai élet bilincseit, a függetlenség és a szabad cselekvési tér utáni vágy gyakran kitör belőle.

Nagy emberekről mindaz, a mit hallunk, még gyermekkorunkban is figyelmet szokott gerjeszteni és megmarad emlékünken. Úgy történt velem is, ki gyermek koromban Széchenyinek cselekedeteiről nem egyszer hallottam körülöttem szólani, és ámbár azon időszakban, midőn Széchenyi Debreczen vidékén élt, még a világon sem voltam, a harminczas években, midőn Széchenyi már a hírnév és dicsőség magas fokára emelkedett volt, én mint alig tíz éves gyermek sok részletet hallottam Széchenyi ez időbeli életének eseményeiből.

Atyám minden évben meglátogatta Biharmegyében lakó testvérét, Lónyay Józsefet, és rendszeren elvitt magával, és mert már ekkor Széchenyi neve annyi dicsérettel és magasztalással

említetett, mint gyermek lelkesülve figyeltem mindarra, mit róla beszéltek. Széchenyi katonai életének e korszakában gyakran volt nagybátyám házánál, ki mint katona szintén részt vett a napoleoni nagy csatákban; neje, született gróf Batthyány Karolina, ki egy kitünő lelki tehetségekkel, nagy műveltséggel és tudományos képzettséggel bíró asszony volt, sokat tudott beszélni Széchenyi látogatásairól, különözködéséről és azon nemes szándékokról, melyekről vele gyakran szólott és melyeket később oly nagy sikerrel valósított.

Meglehet, ez az oka, hogy a Tasner-örökösök által rendelkezésemre bocsátott naplók közül különösen az ez időszakra vonatkozó jegyzeteket forgattam kiváló érdekléssel és mutatványul ezekből többet kívánok közölni; de úgy hiszem, a nagy közönséget is fogják érdekelni, miután sok érdekest és jellemzőt tartalmaznak és Széchenyinek ez időbeli élete, törekvése, szándékai és átmenete a cselekvés terére, még kevésbé ismeretesek.

„Nagy-Czenk, 1820. jun. 18-án. Parancsot kaptam, hogy a hessen-homburg huszárokhoz álljak be. A harmadik ezred, melynél kapitány vagyok! Helyzetem különös, vissza nem megyek, legalább előléptetés nélkül nem, arra pedig alig van kilátás! Parancsomban az állott, hogy jelenjek meg valahára ezredemnél, miután szabadságom már régen lejárt — pedig éppen azért mulattam Bécsben, hogy arábiai útamra készüljek. Nehezen határoztam magamat el, hogy ily hosszú idő után „semmi végett“ a szabadságot és függetlenséget, terveimet ismét oly sok időre elhalaszszam — atyám kedvéért tettem, ki azt jósolta nekem, hogy a „fenyűzőld egyenruha“ szerencsémre fog válni.

„Gyorsan elkészültem és többek között L. fejedelemtől 200 aranyon egy rosz szürkét vettem méneséből, mely ötvenet sem ért meg; de azt gondoltam, miért ne ajándékozzon egy szabad nemes egy elnyomott német fejedelemnek 150 aranyat?“

„Julius 12-én hagytam el Nagy-Czenket. Az életet annyi oldalról lehet szemügy alá venni, és nem tudom, mi kellemesebb, jószágán feleség mellett az életet elszunnyadozni és egy beteg országnak haszontalan gyermekeket nemzeni, vagy szélvészfént tova robogni?

„Aug. 6-ikán lovasaimnak a Debreczenhez közel fekvő

erdőben lakomát adtam. 200 itcze bor, megfelelő kenyér és 20 font szalonna volt a frísítő. A katonák vörös nadrágban és fehér spencerben voltak. Fesztelen viseletök annyira tetszett, hogy kezdém őket megszeretni“

„Annyira elérékenyülök, midőn valami hazait látok, hogy egy hegedű vagy czimbalom, sőt duda is elégséges, hogy búskomorra tegyen és megrikaszson! Ne akarjuk egy nemzet sajátságait átalakítani, vagy épen kiirtani. A lovas csapat végre oly tűzbe jött, a nélkül, hogy leitta volna magát, hogy szinte kedvet kaptam vele támadást rendezni. Ily hangulatban kellene 30,000 emberből álló csapatot a csata napján vezényelni a csata sorsa eldöntése végett. Ha jól vezetnénk, nehéz volna az ellenségnek rohamukat kiállani.“

„Aug. 6. A mustrálás szerencsésen be van fejezve. Békés időkben a katonára nézve nincs fontosabb nap az esztendőben, mivel ekkor esküvel zálogosítja el életét és köti az első szerződést fejedelmével, mely szerint vagyont és életét, idejét és nézetét egy czímért, eszményi becsületért, egy egyenruháért és csekély fizetésért leköti. Engem mindig elszomorít, ha hadseregünk fölszerelését szemügyre veszem, és lehetetlen csalódnom, hogy épen a fölszerelés határozza meg leginkább a hadsereg jóságát és kitartását. Hányan nevetnek még most is csapatainknak ötven év előtti pedáns tartásán. A czopffel és puderrel a katonának jó ruházata is lassankint eltűnt. De miből áll a mi előkészületünk egy háborúra, a melyre a legnagyobb fáradságot, a legkitartóbb buzgalmat, a legjobb rendszabályokat kellene számos esztendőn át fordítani. Fogalmunk sincsen a katonai nevelésről — physikairól ép úgy mint erkölcsiről — és ha visszagondolva legutóbbi háborunk eseményeire, arra jövünk, hogy sokkal inkább bízunk jó szerencsénkben és az esetlegességben, mint sem alapos számításban és helyes meggyőződésben, fegyvereinknek győzniök kellett volna, ha hadseregünk szelleme kipróbáltabb értékű, fegyvereink és mozdulataink ügyessége magasabb tökélyű, katonáink egészsége és kitartása nagyobb fokú, lovaink és fegyvereink jobbak, ruházatunk tartósabb és czélszerűbb, stb. Minderre nem figyeltünk, hanem huszonöt éven át türelmesen verettük magunkat, míg végre isten megkönyörült butaságunkon és általunk akarta megalázni elleneinket. A szerencse persze a legjobb fegyver, a legjobb fölszerelés, de esztelen lenne azt állítani, hogy

az ember vakon bizza magát a szerencsére, a nélkül, hogy fáradságot venne magának a szerencsét kiérdemelni, megragadni és erősen is tartani. Vegyük csak a közönséges életben, mennyivel magasabban áll egy művelt, mint egy durva ember! Sajátságos, hogy mindeddig azt tapasztalták, hogy halálveszélyek között, a hol egy pillanatban egy egész társadalomnak a léte forog kockán, mindenkor jól nevelt és művelt embereknek kedvez a szerencse. A mi a ruházatot és a fáradozásban való gyakorlatot illeti, lehetne-e valaki elég kába azt hinni, hogy ezek csak mellékes dolgok és hogy ezekre nem kell ügyelni? A hadsereget a béke idejében a tökélynek magas fokára kell emelni, akkor fog bebizonyulni, mily könnyen párosúl a szerencse az erővel és az észszel!“

„Szept. 8. Katonai szellem, physikai egészség, tudomány, kifogyhatatlan anyag és jó lovak sarkföltételei egy jó hadseregnek. És a katona nevelése abban áll, hogy végül arra szokják, hogy ne az élet, hanem a katonai becsületet és dicsőséget tekintse a javak legnagyobbikának. De ehhez gyakorlat kell, és tapasztalat azt tanítja, hogy idővel és különösen a fiatal korban mindenhez lehet szokni, és hogy a meglepetés a legtöbb kedélyre nézve veszélyesebb, mint maga a veszély. Mily vakmerően néznek a tengerpartok lakói a viharok elé, Lengyelországban nem félnek a medvéktől, Magyarországon a vadkanoktól, stb. Így az ágyúgolyókhoz is hozzá lehet szokni. Idővel minden csapat hozzá szokhatik a háborúhoz. Béke idejében csak a katonai becsület legmagasabb érzelmének folytonos szem előtt tartása és az élet megvetése által tétethetik csataképpé. Ismerek egy öreg, tiszteletre méltó férfiút, ki fiainak naponkint mondott egy pár szót az emberek becsületességéről, erényéről és tökélyéről, míg önmagoknak átengedve, tőle elváltak. A helyes cselekedés úgy szólván már bölcsőjökben beléjük oltatott és soha sem jöttek kétségbe, hogy mint viseljék magokat, mert a becsületesség második természetökké vált. Így erkölcsi tekintetben a katonát is sok éven át elő kellene készíteni és csataképpé tenni, hogy soha se legyen képes kétértelmű cselekedetre. Minő különbség van annak az élete között, ki már komolyan gondolt a halálra, és azé között, ki arra még soha sem gondolt.“

Ez időben nagy veszteség érte Széchenyit: atyja meghalt; ez érlelte meg benne a legnemesebb szándékokat, a mit naplójában meghatóan fejez ki a következőkben:

„Decz. 12. Hatalmas birája a földnek, a megfoghatatlan mindenségnek, a ki előtt bámulattal és imádással leborúlok, és csak gyöngeségemnek, aggódva dobogó szívemnek vagyok tudatában, hagyj az erény, a tökéletesedés felé jutnom. Add nekem a benső vigaszt és a lélek csöndes békéjét, mely nélkül az ember a te szemlélésedben nem élhet, erősítsd gondolkozó tehetségemet, hogy tiszta képzelő erő által hozzád fölemelkedjem, jóságodat és nagyságodat megismerjem és létemnek indokát felfogjam. Tisztítsd kedélyemet előítéletektől és töltsd meg szívemet határtalan odaadással és szeretettel az összes emberiség iránt! Vonj te magad fátyolt lefolyt éltedre s hagyj kalandjaimból, hibáimból és vétkeimből tisztúlva, új életet kezdenem.“

„1821. Máj. 28. Gyulay százados azt reményli, hogy öt év múlva őrnagygyá lesz. Ha akkor, midőn az ő korában voltam, tudtam volna, hogy mit akarok, és ha nem éltem volna a világban mint egy fiatal medve, gondolkozás nélkül, úgy ma már régen őrnagy lehetnék; de tapasztalataim nem lennének oly nagyok, mint most, mert tapasztalatokat mégis csak leginkább akadályokból, szerencsétlenségekből, füstbe ment tervekből, stb. lehet meríteni.“

„Bécs, Nov. 11. A császárnál voltam. Midőn azt adtam elő, hogy már kilenczedik éve vagyok századparancsnok és végül őrnagygyá kívánok lenni, türelmet tanácsolt. Ez felindulásba hozott — bár előre látható volt, hogy a császár nem fog azonnal őrnagygyá kinevezni. A kihallgatás alkalmával újból azt vettem magamon észre, hogy könnyen megmagyarázhatlan zavarba jövök és oly lassan gondolkodom és oly alkalmatlanul szólok, hogy szükségképen nagyon középszerű vagy nagyon zavart embernek kell feltűnnöm. Annak, a mit a császárnak mondani akartam, negyedrészt sem mondtam el, és midőn az ajtón kívül voltam, minden tekintetben ép annyira haladtam, mint mikor bementem. A császárnak egyenesen szemébe akartam mondani az igazságot és jövőmnek határozott irányt kívántam adni. Most egy betűvel sem tudok többet, mint nyolcz nappal ez előtt. Csak annyi bizonyos, hogy el vagyok határozva soha többé mint kapitány az ezredbe vissza nem menni, szabadságoltatom magamat, vagy a katonaságot végkép oda hagyom.“

„Nov. 11. Bécsből Nagy-Czenkre útaztam. — Rosz éjje-

lem volt. Tulajdonképen még nem tudom, hogy mit tegyek, szolgálni és nem szolgálni között habozom, mint Hamlet „lenni vagy nem lenni“ között. Nevetségessé válok magam előtt. Vajon nincs-e elnyomott dicsvágy lelkemben? Vajon nem annak előérzete-e ez, hogy egykor annyi kartárs által kevésre fogok becsültetni — kik akkor tábornokok lesznek — és én — semmi. Igen, a válaszponton állok, a lassan kielégített dicsvágy és élvezeteim között. A hiúság vagy a kényelem lesz a győztes, mert hazaszeretetről, lelkiismeretről, mely szolgálni készítené, szó sincs többé. Ama túlcsapongások boldogabb időkből, azok elmúltak. Magyarország legrosszabb ellene által legyőzve, lábainál hever. Legyőzve — de nem a csatában, hanem az időnek elaltatása folytán. Mit tehet egy ember — egész szövetség ellenében? Ha gyorsan haladnék is előre, végre is mi lehetne belőlem más, mint egy unalmas, hosszadalmas álomjátéknak a lovagja? — Mindig azt hittem, hogy lelkiismeretem tart vissza a szolgálat elhagyásától, de most majdnem meg vagyok győződve, hogy csupán csak hiúságom az.

Nem lenne-e jobb, a kardot idejekorán a szegre akasztani, hogy végül is ne hasonlítson az ember Horatius versenyparipájához?

Ma ismét erősen föltettem, hogy még 1822. január havában, ha szabadságom lejár, egyenesen beadom lemondásomat. Folyamodni fogok az őrnagyi rangért és nem mutatok semminemű megbántódást vagy rossz kedvet. E győzelmet ne üljék rajtam. Liebenberg, kivel mindezt közöltem, azt tanácsolja, hogy még egy hónapig várjak.

1822. Jan. 3. Br. azt mondja, miért nem alkalmaztattam vagy alkalmaztatom magamat a diplomatiánál? mert meglehetősen furfangosságot tulajdonít nekem.

Én először is több tapasztalással bírok, mint hogy nálamnál ostobább emberektől tanuljak hosszadalmas routinet és még hosszadalmasabb ügymenetet, és két év hosszat gyakorolok a birodalmi kancelláriában, hogy aztán miután bókokkal és hahahákkal ő kegyelmességének minden órában szolgálatára állottam, Karlsruheban vagy Stuttgartban, vagy más helyen, hol még eltemetve sem akarok lenni, nevétséges fizetéssel alkalmazzanak. Ha aztán elkölteném és eltékozolnám vagyonomat, hogy a császári ház ügyeit vezessem, általános nevétség tárgya lennék és végül is elnyomás a kilátásom.

De ha saját erszényemet követi minőségemben elzártam volna, társaim botránnyá válnék. Végül nézeteim épen közepet tartanak ultramontanizmus és karbonarizmus között, úgy, hogy mint becsületes ember lelkiismeretesen se az egyik, se a másik párthoz nem csatlakozhattam volna.“

„Jan. 18. Melyek a nevetségességek országunkban?

Hogy a katonaságnál jutalom és büntetés ugyanegy — nyugdíjazás.

Hogy Magyarországon a parasztok képviselői nemes emberek.

Farkas, mely a bárányt pártfogolja!“

Széchenyi naplójában a katonai életre vonatkozó följegyzések 1822. januárban véget értek. Ezután kezdetét vette azon tevékenység, melyet a társadalmi téren oly nagy eredménnyel kifejtett. 1822. január hó folytán a lótenyésztés előmozdítása végett a „Lóverseny-társulat“ alakítását tűzte ki feladatául, miről naplói következő érdekesb följegyzéseket találjuk:

„Jan. 20. Az egyletnek élére állottam, a mely alakúl, hogy Magyarországon a lóversenyeket behozza. Az egylet úgy alakúlt, hogy majdnem mindenkit saját módja szerint toborzansom kellett. Mindenbe beleegyeztek és most még csak a m. udv. kancellárián kell keresztülmennie, a hol valószínűleg megakad. Egy lebeg szemem előtt, vagy tervem megerősítése, vagy pedig feltűnő visszaütés. Honfiaiim egészben véve született rabszolgák és a mindenható istenre, nem érdemlik meg a legnagyobb jót, a függetlenséget. A mivel bír s mit könnyen szerez, azt nem becsüli az ember. Más országokban hányan ontanak el utolsó csepp vért, hogy oda jussanak, a hol mi vagyunk! De mint örködnének a kötelességek fölött országuk irányában! Országunk alszik, és az emberek, kik ezreket, melyeket fáradozással szegény hazánk földjéből teremtettek, idegen földön tékoznak el, iszonyúan megijednek a legkisebb fáradságtól és a legkisebb adománytól, hogy anyaországokat boldogan lássák!

„Jan. 31. Ma tervemet, mint lehetne a lóversenyeket az osztrák államban behozni, írásban nyújtottam be a császárnak. Most eldőlt a kocka; annyi kikötéssel fogják elfogadni, hogy végül el kell majd maradnia. Én mosom kezeimet, mert mint birtokos és lovasiszt megtettem kötelességemet. Tegyen

szakmájában mindenki annyit — és jó lesz. Gyakran zavarba vagyok, hogy mindig ló- és istállószaggal jelenek meg, bár a lónak túlzott értéket nem tulajdonítok és nélküle is nagyon jól meglehetnék. De ha senki sem gondoskodik róla, úgy megakad. Hozzám jobban illik a lóügy, mint a püspökhöz vagy a költőhöz. Valamely ügynek élére állni nehezebb, mint sem látszik. Utánszaladni ezern tudnak; mint a csatában, egyéb alkalmakkor is az emberek inkább állnak a második sorban. De ha jutalom remélhető, az utánnyagarlók bizonyára az elsők. Ha lóversenyeink sikerülni és gyümölcsözni fognak, úgy is az egyletbe lépnek majd. Angliában és Spanyolországban bizonyára lesznek emberek, kik örvendnek, hogy egy szabad országban még vannak nemesek, kik annak keresztvitélőre vállalkoznak, mit más országokban a kormány és az uralkodó tettek, kik fontosabb esetekben is, mint a milyen a lótenyésztés, hasonlóképp cselekednének. Ezek aztán azt fogják rólunk mondani: „Becsületökre válik, hogy oly lényegtelen dolognál, a milyen a ló, oly hazafiúilag cselekedtek.“

„Febr. 2. A Rábán át Bábolnára útaztam, miután angolaimat sorsuknak engedtem át, kik egy emberrel sem szólhatnak.

A bábolnai ménesben mindent kitűnően találtam — kivéve a lovakat. Asverus királynak aranyban és ezüstben szolgált élvezhetetlen ebédjére emlékeztem! — Tisztán éreztem, hogy bizonyos dolgokban okosabbá és eszesebbé kell lennem, mint mások, mert pl. gr. Hardegg és mások tanulnak és tanítanak egyúttal, míg én mindenütt tanuló. — 16 óra alatt Pestre útaztam, Budán a *Perecznél* szálltam le. Most kezdődik nagy tevékenységem. Mindent, mit a lótenyésztés és verseny érdekében tettem, b. Wenckheim vállaira hárítottam. Az első napon harmincz embert hívok össze ülésre. Az egyletnek körülbelül ötven tagja aláírja nevét. Az ügy oly nyilvánossá tétetik, a mint csak lehetséges. Észreveszem, hogy az ügyek gyorsabban mennek Pesten mint Bécsben. Az-e az oka, hogy az emberek Magyarországon jobbak, hazafiasabbak és romlatlanabbak, vagy hogy inkább unatkoznak és több idejük van, mint a vidéken? Tevékenységem mintaszerű volt, és most, hogy az ügyet másra ruháztam, e tekintetben is tisztának érzem lelkiismeretemet, mert ha lovas tiszt nem veszi kezébe a lóügyet, valószínű, hogy mindig elfeledték volna. S ha jön

egy idegen és csodálkozik, hogy a lovat oly országban, melynek csak lovassága nyújt előnyt más országok fölött, elhanyagolták és úgy szólván ki hagyták pusztulni, akkor nyugodtan felelhetem: „Én megtettem a magamét, a nélkül, hogy a kézmosságánál megállottam volna.“

A sok látogatás közben, melyet tettem, arra az eredményre jutottam, hogy nálunk mindenné, vagy sokká lehet lenni annak, a ki okos és türelmes, él, soká él, sürget és fizet.

Pest, febr. 13. A lóverseny ügyében tartott ülésen a leg-sajátságosabb megjegyzéseket hallottam. Gróf Amadé azt kérdezé: vajon mindenkinek magának kell-e lován nyargalni? stb. Nekem nem volt türelmem, Wenckheim adott példát, hogy soha se veszítsük el, mindenkit hagyjunk kibeszélni és végül mégis azt tegyük, a mit akarunk. Gyorsan beletalálnám magamat az országgyűlési routineba. — De ez is tudomány, mint más, melyet tanulni és művelni kell.

Az forgott szóban, hogyan nevezzék el Magyarországot és a hozzá tartozó tartományokat. Szentkirályi: „A mi a magyar korona alá való!“ Nem jó, a tartományokat meg kell nevezni. . . . Ő ismét: „Ha már magunk sem egyezünk meg abban, hogy mi a magyar koronához való, hát mások azt hogyan tudják?“ stb.

E csekély alkalommal észrevettem a feszültséget a különböző hitfelekezetek és a mágnások és nemesek között. A lótenyésztésről sokat szözlöttünk. Én birok legtöbb tapasztalattal, és ha úgy nevelnék a lovat, a mint én mondom, kétség kívül jól neveltnek kellene lennie; de én jobban beszélek, mint a hogy cselekszem, és így megy az mindenütt. Sajátságos! Belátom és még sem segíthetek! Meglehet, hogy egy tékozló kitünő könyvet írhatna a nemzetgazdaságról. *Que c'est drôle!*“

IV.

Újabb öt év múlt el Széchenyi életében. Ez öt évről öt kötetből álló naplója található iratai között. Ez időből majdnem három évet töltött el utazásban b. Wesselényi Miklós társaságában. Együtt utazták be Német-, Francia- és Angolországot.

Ez idő alatt válságos korszak következett be a hazára. 1821. april 4-én kelt Ferencz királynak azon rendelete, mely-

ben az országgyűlés egybehívása és beleegyezése nélkül ujonczozást rendelt el Magyarországon. 1822. augusztus 13-án királyi parancsral rendeltetett el, hogy az addig váltópénzben fizetett hadi adónak ugyanazon év november 1-től fogva pengő pénzben kell befizettetnie. Ha a megyék erélyesen nem kelnek védelmére a magyar alkotmánynak, ha a vis inertiae hatalmát nem teszik ellenébe a királyi rendeletek végrehajtásának: a 800 éves alkotmány, mely az országgyűlés hosszabb ideig egybe nem hivatása következtében úgy is szünetelni látszott, talán végkép megsemmisül. A rendeletek végrehajtására kiküldött királyi biztosok sikert eszközölni képesek nem voltak és midőn már általánossá vált a törvényekre való hivatkozás mellett a passiv ellentállás, végre a kormány aggódni kezdett és 1825. szeptember 14-ére Ferencz király Pozsonyba országgyűlést hívott össze.

Természetes, hogy ez országgyűlés kezdete heves volt; a nagy többségben levő ellenzék erélyesen felszólalt az alkotmányos jogok mellett.

Ezen az országgyűlésen Széchenyi is megjelent és azon kor fogalmai szerint merész lépésre határozta el magát, ugyanis magyarul szólalt fel a felső házban.

November 3-án azonban az alsó házban egy határozott cselekedet által a politikai tevékenység terére lépett.

Midőn Nagy Pál lelkesítő beszéde után, melyben a rég tervezett magyar akadémia felállítása végett az ország nagyjait nemes áldozatra hívta fel, gróf Széchenyi István ez örökké emlékezetes szavakat mondá: „Itt szavam nincs. Az ország nagyja nem vagyok; de birtokos vagyok; és ha feláll oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejti, mely elősegíti honosainknak magyar neveltetését: jószágaimnak egy évi jövedelmét feláldozom!” és tette azon 60,000 pengő forintnyi alapítványt a magyar tudományos akadémia részére, mely másokat is áldozatkész adakozásra buzdított, és így e ténye által meg volt alapítva hazánk első tudományos intézete, mely a nyelv művelésében és a tudományok terjesztésében nagy eredményeket vívott ki és üdvös működésének félézázados ünnepét 1880. november 17-én fogja megtartani.

Széchenyinek felszólalása magyar nyelven, a hozott áldozat a magyar akadémia megalapítására, a Pozsonyban alakított társaskör, azaz kaszinó és általában kifejtett tevékenysége őt

egyszerre nemcsak igen népszerű, de politikai szempontból is befolyásos egyéniséggé tévék.

Úgy fogta azt fel azon hatalmas államférfiú is, ki évtizedeken keresztül döntő befolyást gyakorolt Európa sorsára és majdnem korlátlanul igazgatta monarchiánk belügyeit.

Metternich herczeg nov. 10-én, tehát Széchenyi felszólalása után hét nap múlva, mint a naplóból látszik — meg kívánt Széchenyivel ismerkedni.

E találkozás és azon emlékirat, melyet Széchenyi Metternichnek benyújtott, nem volt titok akkor, és később is volt róla szó. Mint b. Kemény Zsigmond Széchenyiről írt dolgozatában megemlíti, midőn már ellentétek támadtak Széchenyi és Wesselényi között, ez utóbbi hibául róttá fel Széchenyinek, hogy pályája kezdetén emlékiratot nyújtott be Metternich herczeghez.

A Széchenyi naplóiban foglalt jegyzetekből azonban kitűnik, hogy ez összejövetelet Széchenyi nem kezdeményezte; de nov. 10-én egy oly egyéniség, ki úgy látszik, a herczeggel szorosabb összeköttetésben volt, hozta szóba a találkozást; mi pedig az emlékiratok, illetőleg levelek küldését illeti, arra azok határozott tartalma szerint egyenesen Metternich herczegtől nyert felhívást. De ha Széchenyi maga kezdeményezi is e találkozást, azon reményben, hogy megkísérti a békés kiegyenlítést a király és az országgyűlés között, dicséretreméltó törekvésnek mondható. Széchenyinek Metternichhel folytatott beszélgetéséből, különösen pedig hozzá írt két levelének minden sorából Széchenyi alkotmányos érzése tűnik ki és semmi sem bizonyítja inkább ez alkalommal hazafias magatartását, mint hogy ellen tudott állani a hatalmas herczeg befolyásának, ki minden megengedhető eszközt felhasználott Széchenyi irányában, előbb a megfélemlítés, később hiúságának felébresztése és magas protectiójának felajánlása és fényes carriérenek kilátásba helyezése által, hogy őt nézetinek és terveinek megnyerje.

Érdekes és jellemző mindaz, mit Széchenyi e találkozásról naplójában följegyzett, habár a jegyzetekből látszik, hogy csak főbb vonalokban, röviden és gyorsan vetette papírra e találkozás emlékeit.

A napló tartalma szerint nov. 10-én szólott Széchenyivel Metternich, azon nézetét fejezvé ki, hogy ő lenne az az ember,

a ki segíthetne a jelenben létező bajokon és fölszólítá őt, hogy e végből nyiltan tárja fel előtte nézeteit.

Két nappal később, nov. 12-én történt a találkozás Széchenyi és Metternich herczeg között. A jegyzetekből az látszik, hogy a találkozás Széchenyit nem elégitette ki; egy mellék-jegyzetben említi, hogy fogalma sincs a discussióról, melyből kitűnik, hogy a Széchenyivel való találkozáskor is Metternich herczeg azon szokásába esett, melyről nevezetes volt, hogy alig hallgatta ki azt és nem vitakozott azzal, a kivel értekezett és azon férfiak közé tartozott, kik igen szeretik magokat hallgatni, mit ekkép fejez ki Széchenyi jegyzeteiben: „Úgy látszik, hogy a tárgyak ismeretében felületes, szereti magát hallani és alig hagyott szóhoz jutnom.“

Metternich szólott vele legelőbb a rendek ízenetéről. Mindjárt kezdetben így szólott a herczeg: „Én mindazon ügyekkel, melyek Magyarországot illetik, foglalkoztam. Most már tizennyolcz hónap óta mindenről tájékozva vagyok“. Erre megjegyzi Széchenyi naplójában: „Tehát Metternich azon alaptól indul ki, hogy mindent tud.“

Ezután a herczeg tanácsokat adott Széchenyinek: „Ne vous laissez pas emporter par les cris et les applaudissemens d'aujourd'hui, pensez à ceux de demain!“ („Ne engedje ön magát elragadtatni a mai nap lármája és tetszésnyilatkozatai által, de gondoljon azokra, melyek holnap következhetnek!“)

„Én — így folytató a herczeg — jobban vagyok képes megítélni az ügyeket, mint önök mindnyájan együtt véve, mert én azokat felülről tekintem, önök pedig alulról. Általában magasabb állásponttól kell mindent tekinteni. Én gyűlölöm az oppositót és nem a szerint vagyok alkotva, hogy hozzá tartozzam. Az oppositio annyit tesz, mint a legyőzött rész; én inkább szeretek író lenni, mint kritikus.

„Mi kéz alatt azon szédelgési szellem ellen dolgozunk erélyvel, mely Nápolyból és Piemontból származik, és mely mozgalom megakadályozása végett mi biztosokat küldöttünk ki. Megmentettük a magyar alkotmányt. Mi vagyunk tehát az alkotmányosok, és nem ti. Az istenért, engedjétek, hogy mi cselekedjünk, és ne elegendjétek belé, hogy mi az alkotmányt megmentsük, mely alkotmány kitűnő; mi azt tiszteljük, miután jónak bizonyult, mert már 800 esztendő óta áll fen.“

„Mit akar ez a Nagy Pál személyes támadásaival Eszterházy, Grassalkovich stb. ellen? Ha azokat a piacon levétköztetve megütlelnék, segítve lenne ez által?

„Sajnos, hogy a mágnási rend gyűlölt osztálya a nemzetnek, mert Magyarország egy ázsiai ország, ennél fogva gyanakodó, és abban hasonló az olaszokhoz; azonban bir nagylelkűséggel, mi az olaszoknál hiányzik. Magyarországon nagyon sok értelmi erő van, de igen kevés valódi gyakorlati ismeret. A császár erőnek erejével kívánta az országgyűlés összehívását és egészen bízott a kedvező fogadtatásban. Én részemről később kívántam az országgyűlést összehívatni, mert tudtam, hogy arra az emberek nem voltak előkészítve; a császár azonban azon nézetben volt, hogy miután semmit sem kíván, ezért jól fog fogadtatni. Ki tudja, ha nem fog-e egy pár esztendő múlva tőlök valamit kívánni?

„Én nagyon a mellett vagyok, hogy minden három esztendőben egy országgyűlés tartassék. Ez ránk nézve alkalmatlan lesz ugyan, de nagyon hasznos lehet és épen nem veszedelmes.“

Ezután Metternich herczeg áttért más tárgyakra; többek közt szólott a kereskedésről. „Hogyan lehet mindazt, mi hasznos, elérni pénz nélkül? és hogyan lehet pénzt szerezni váltótörvény és jelzálogtörvény nélkül? Ha mi ezt ki akarnók vinni, a nemes emberek ismét azt mondanák: „Az a mi jogunk ellen van, hogy bennünket váltótörvénszékek által üldözzenek!“ Azonban a nemes ember, ha vagyonossá akar lenni, kénytelen lesz magát a váltótörvényeknek alávetni, különösen ha egyszersmind kereskedni is akar, mert ez nem megy pénz nélkül.“

„A bank felállítása az én gondolatom volt;*) valami új és mindenestre mestermű; hasonlítható a Reichenbach találmányához, mely a vizet 3000 lábra emeli fel; midőn ezt láttuk, dicsértük az istent, hogy a dolog sikerült.

„Én zavarba jönnék, ha tőlem azt követelnék, hogy egy szakasz katonát vezényeljek; de arról biztosíthatom, hogy 500,000 embert vezényelhetnék.

„Nagy csak a külföldön akar magának nevet szerezni,

*) A még ma is fennálló osztrák szab. nemzeti bank épen ez időben keletkezett.

hogy róla azt mondják: „Ime ez a magyar nemes szabadelvű eszméket fejezett ki.“

„Cz. azt javasolja, hogy a szabad levelezések (az akkor megindított országgyűlési tudósítások) megakadályozása végett büntetni kell. Én azonban e nézetben nem osztozom. Mi lenne következése? Per egyetértés helyett. Büntetni! Az isten minden kincseért, ne kényszerítsenek önök bennünket arra, hogy az embereket felakasztassuk!

„A kezdeményezés egyedül a királynak a joga; ő van egyedül hivatva a törvényt magyarázni.“

E jegyzeteket írta Széchenyi naplójába a Metternichchel való első találkozásáról, miből az látszik, hogy Metternich Széchenyit alig hagyta szóhoz jutni.

A Metternichhez Pozsonyban nov. 18-án intézett leveléből kitűnik, hogy a herceg őt felszólította, mondaná el írásban az állapotokról való véleményét.

E levél nagyon érdekes nemcsak tartalmánál, de azon tartózkodás nélküli bátorság- és nyíltságnál fogva is, melylyel egy huszártiszt szólni mert Európának akkor leghatalmasabb emberéhez, kinek a párisi és bécsi congressuson fejedelmek hódoltak, ki országokat és tartományokat osztogatott, ki épen az előtt Olaszországban nagy sikerrel legyőzte a karbonarismust, és erős karral mint intéző állt az európai reactió élén, ki — mint Széchenyinek idézett jegyzeteiből látszik — imponálni kívánt és nem kímélte a megfélemlítés eszközeit.

A Metternichhez intézett első levele így szól:

„Főméltóságos uram! Legkegyelmesebb herceg!

Kegyeskedett pár nap előtt nekem megengedni, hogy egy tárgyról szólhassak, mely, minthogy hazámat illeti, természetes, hogy engem végtelenül kell érdekelnie.

Nem tagadható, hogy számtalan bajnak az alapoka nem egyéb, mint félreértés, és hogy gyakran csekélységen, néha egyetlen szón múlik, hogy valamely ügy a legszerencsésebb kimenetelű legyen, mely felvilágosítás hiányában a legszomorúbb következményeket vonja maga után.

Főméltóságod felhítt engem, hogy közöljem Önnel néze-teimet a mostani országos ügyekről.

Az a kevésbé alapos és kevés kiterjedésű szakismeret, melylyel amaz ügyek körül rendelkezem, nem engedi meg, hogy Főméltóságod előtt ismeretlen vagy új felvilágosításokat

adhassak: a miért is némileg zavarban vagyok, elküldjem-e e sorokat. Azonban e tekintetek nem tartanak vissza kötelességem teljesítésétől; figyelmeztetni kívánom Főméltóságodat némely tárgyra és körülményre, melyeket magas állásáról nem figyelhet meg annyira, mint én, ki azokat folyton szemmel kísérhetem.

Főméltóságod néhány napja többek közt azt is mondta nekem, hogy „a legtöbben egyik vagy másik tárgyról azért szoktak helytelenül ítélni, mert a dolgok helyzetét, állását, eszközeit, sőt magát a dolgot sem vizsgálják és ítélik meg minden oldaláról: el kell tehát magát — úgy mondá — mind azzal látnia, a mi a megítélendő tárgyra némi világot vet.“

Én hát egyenesen a mostani országgyűlésre térhetek át, s bátorkodom Főméltóságod előtt határozottan kijelenteni, hogy minap, midőn szerencsés voltam Önnel beszélhetni, észrevettem, — bár a magyar alkotmányról szerzett ismereteit nem győztem eléggé csodálni, — hogy nem látszott egészen jól informálva s némely tárgyról egyenesen téves nézetben van. Azért azt hiszem, némi szolgálatot teszek, ha némelyekre figyelmeztetem, a mi megfigyelésén kívül esik, s a mit — hogy őszintén megvalljam — mások ön előtt kimondani nem mernek, vagy különböző tekintetekből nem akarnak.

Engedje meg Herczegséged, hogy arra térjek vissza, a miben a minap megállapodtunk, hogy minden kellemetlenségnek (ha így fejezhetem ki magamat) a mely most előfordult, a bizalmatlanság az oka, melylyel a rendek a kormány irányában viseltetnek. — Bizalmatlanság ritkán szokott ok nélkül keletkezni, és miként lehetséges — hacsak az ember természetét és belátását teljesen megváltoztatni vagy megtagadni nem akarjuk — hogy ott bizalom uralkodjék, hol az ígéreteket ritkán tartják meg, hol a törvényt mindig a királynak előnyére és a népnek hátrányára magyarázzák és a hol most — ha minden kerülés nélkül ki akarjuk mondani — minden oda látszik mutatni, hogy eljutottunk azon ponthoz, mintha az egész alkotmány halomra döntetnék.

Mindezt számos példával bebizonyíthatnám isten és Herczegséged előtt. Ha az ügyet részrehajlatlanul akarná látni és megítélni, nekem igazat adna. — Azonban nehogy sok idejét raboljam el, minderről hallgatni akarok és csak ez országgyűlésnek leglényegesebb ügyeire akarom figyelmeztetni, hogy lássa a dolog fejlődését.

Mindenek előtt ő felsége atyai beszéddel örvendeztette meg a rendeket s azt mondá, hogy semmit sem kíván s felszólítá a rendeket, hogy alkotmányuk megszilárdítása felől tanácskozzanak. A rendek, erősen ragaszkodva törvényeikhez és szokásaikhoz, négy héten át tanácskoznak. Végül egész alázottsággal benyújtják nunciумukat, melynek meritumáról se pro se contra nem akarok szólni — mert nem tartozik hozzám. — Annyi azonban áll, hogy a rendek azokat, a miket az említett nunciumban mondtak, alkotmányuk támogatására a leglényegesebb eszközöknek tartották, s midőn benyújtották, szigorún eleget vélték tenni kötelességöknek a király és az ország irányában.

Egy pár hét múlva ő felségének resolutiója a rendekhez érkezik, a melyet alig lehet másként értelmezni, mint hogy tartalmában egy egészen korlátlan monarchia elve található fel.

Nem akarom vizsgálni, mennyiben igaz vagy hamis az, hogy az említett resolutióban az absolutismus elve tűnik ki; de csak azt kérdem, lehetséges-e, hogy a rendek, kik nem értették azt másként, mindezek után bizalommal legyenek; s vajon nem bocsátható-e meg nekik amaz aggályosság, hogy mindenek előtt azon pontok iránt kívánnak megnyugtatta lenni, melyek alkotmányuk alapját képezik. Megkívánhatjuk-e valakitől, hogy tanácskozzék háza belső berendezésének, benső kényelmének javításáról, ki azon félelemben él, hogy háza minden pillanatban összedőlhet?

Herczegséged becsüli és tiszteli azt a mi rég fenáll; elveinek alapjául tekinti a legitimitást; politikai és magánéletében annyira következetes, hogy biztos vagyok, hogy a magyar királyság alkotmányát sarkelveiben oly tisztán és érintetlenül kívánja fentartani, a milyen akkor volt, midőn a most uralkodó dynastia uralkodása alá jutott.

Nagyon tévednék, ha a Herczegségeddel a minap folytatott beszélgetés főtartalmát másként kellene értelmezni, — a mikor alkotmányunkat drága ékszerrel hasonlította össze, melyet érintetlenül, szentségként kell őrizni.

Ha tehát a dolgoknak ezen — reményem — ferde felfogását s a magyar birodalom rendeinek alaptalan félelmét megfontolom, a miből valóban sok baj eredhet: meg kell magamnak vallanom, hogy kár és valóságos szerencsétlenség,

hogy egymást nem világosítják fel és nem értik meg, főként minthogy nekem mindig úgy tetszik, hogy valóban ő felsége jogainak legcsekélyebb sértése nélkül nem lenne oly, nehéz a rendeket megnyugtanni, s a mennyire nagyon rövid idő alatt lehetséges, bizalmokat megnyerni.

Hogy ez eléréssék, ő felségének legközelebbi resolútiójában röviden ki kellene fejeznie őszinte alkotmányos érzületét, úgy a mint arra koronázása alkalmával megesküdtött. A mostani resolúciónak minden az önkényre utalni látszó helyét, a nélkül, hogy ismét megfeddnék, magoktól elfelejténék.

Aztán ő felségének nyíltan és határozottan, minden feltétel nélkül meg kellene engednie az országgyűlések rendes megtartását, a nélkül, hogy ez ígéret teljesítését ismét az időtől és a körülményektől tenné függővé, minthogy ez amugy is megvan a törvényekben, mint az alkotmánynak egyik főelve és kötelező a királyra nézve.

Herczagséged látni fogja, hogy földieim bármily kedvezőtlen színben mutatták is magokat, igazságos fejedelemhez méltók és ennek bizalmát megérdemlik.

Lehet-e valaki királyának hű alattvalója, ki nem ragaszkodik minden erővel országának törvényeihez? — soha sem hihetem, valamint mindenkor kételkedni fogok annak valóságos belső értéke felett, a ki nem bírja jogát férfiasan megvédeni.

Meg vagyok győződve, hogy Herczagségedet ez irat által, melyet ezennel teljes alázatossággal átküldök, legkevésbé sem sértem meg, mert azt, a ki maga is igazságos, az az igazság soha sem sérti meg!

Pozsony, 1825. november 17., 18.“

E levél elküldése után több nap mult el. Decz. 8-ka volt, midőn Széchenyi Metternich által ismét fogadtatott. E fogadtatásról írt jegyzetei bizonyítják, hogy a herczeg ez alkalommal szivesebb volt Széchenyi iránt; meg akarta őt nyerni; az őszinte jóakaró és pártfogó szerepét játszta irányában. E beszélgetésről a naplóban következő érdekesb feljegyzések vannak.

Metternich azzal kezdé, hogy nem mint magas állású egyén szól Széchenyihez; mindenek előtt arra figyelmeztetvén, hogy hamis helyzetet foglal el, így folytatá: „Önnel vége lesz; vous jouerez le role de Decaze, on vous

prendra pour un faux frère. Ön az egyetlen ember, kivel beszélni lehet; az öregek mind buták.

„Én önt felvilágosodott és becsületos embernek tartom; önre még nagy jövő vár. Ne gondoljon csak a mai napra, de a holnapira is. Köszönöm Önnek a hozzám intézett iratait.“

A jegyzetek szerint „Metternich azon magaslatról, melyen áll, jobban láthat, sokat tudhat számításból, minek és miként kellett történnie. A bizalmatlanság még sem oly természetes. A császár beteg volt, végre ő a követeléseiben tovább megy mint én.“

Ezután Metternich így folytatá:

„Önök azt tanácsolom, változtassa meg álláspontját: vonuljon vissza nem mint egy buta, de mint egy okos ember. Ön még sok szolgálatot tehet. Önöknél van ellenzék, de vannak fáklyahordók is. Ha a császár engem kérdezne, mi lenne a teendő egy tüztől való félelemkor, én azt a tanácsot adnám: ha a ház új lenne és a földel fából és szalmából, fegyverrel és hóhérbárdokkal kell közéjük vágni. A ház azonban nyolczszáz éve áll és négyszögletű sziklakövekből épült, nincs tehát veszedelem. A fáklyavivőket kell az épületbe becsukni, hogy ott elégjenek. A császár ön ellen nagyon fel van ingerelve; én mentegettem önt; nem rég hivatott és azt mondá: „no hát ez az ön hirhedt Stefferlje?“ Még a rescriptummal sincs megelégedve stb.

„Önök kötelessége lett volna ez alkalommal felállni és beszélni; ha Ön hozzám jött volna az ügy kezdetén, én megmondtam volna Önnek, hogy mit tegyen. Most azt mondom, vonuljon vissza. Ön minden párttal el fogja rontani dolgát. Az igaz, hogy Ön nem csinált carriéret, (bizonyára a katonai szolgálatban fenakadt előmenetelt értette): ön azonban mindent kívánhat. Vous pouvez compter sur moi.“

„A herczeg e nyilatkozatai után én azt válaszolám: „Herczegséged! én akarom a mi jó és erényes; arra, hogy mi lesz belőlem, nem gondolok; ha azonban használni akarok, kell hogy szabad legyek.“

„Erre a herczeg azt válaszolá: „Én nem osztozom nézetében; higgyen tapasztalataimnak. Higgye el, hogy végtelen tapasztalatom van. (Ich habe eine Mordpraxis.) Én nem csak mára gondolok. Az utókornál nevem halhatatlan. Igen, én Bonaparténak, kivel hosszú napokon át beszéltem, előre meg-

mondtam, hogy mi lesz a vége, és én megbuktattam. Valóságos hajtóvadászatot intéztem ellene és végre lelöttem.“

„Ezután a herceg mutatott nekem egy számítást, illetőleg összehasonlítást, melyből kitűnt, hogy a velencei és lombard királyságok a francia kormány alatt inkább el voltak nyomva, mint Ausztria alatt; a különbség a terhelhetésnél 50 millióval kedvezőbb. Nekem úgy tetszett azonban, hogy ez a számítás nem egészen valószínű. Ezután kikelt a sajtószabadság és a szabadelvűség ellen. A magyar bornak Oroszországba való kiviteléről is szólott és azt mondá: könnyű lenne ez ügyben a rendek részéről javaslatot tételni; ezt ohajtotta elintézni, de nem ment; most nem marad más hátra, mint hogy a dolog úgy vitessék, hogy ez irányban a császár saját akaratából intézkedjék.“

Vége Széchenyi azzal fejezi be ezen beszélgetés rövid naplóját, hogy Metternich még hozzá intőleg következőkép szólott:

„Ön elrontja az ifjú embereket; ez már sok; ön meg fogja bánni: ön lehet, a mi akar; a császárnak nincs ellen-szenve ön ellen és csak azon észrevétele van, hogy ön soha sincs az ezrednél. Most azonban oda visszamennie alig lehet; ez nagyon feltűnnék és úgy látszanék, mintha önt meg akar-nának nyerni.“

Ha az első levele Széchenyinek határozott és férfias volt, a második hosszabb levele, habár sok hízelgőt mondott a hercegnek, még határozottabban és még férfiasabban van tartva és magában foglalja Széchenyinek később érvényesí-tett politikai elveit és politikai működésének egész irányát. Ezen nevezetes levél tartalma a következő:

„Főméltóságú uram!

Úgy mutatta magát irányomban, mint férfi férfival szemben, a rang kitüntetése nélkül, csupán belső érték szer-int. Bizalma van bennem, s hiszi, hogy becsületes és felvilá-gosodott ember vagyok s cselekedeteim valóságos erényből erednek. Meg fogok felelni ez előnyös nézetnek. Reményilem, hogy az idő igazolni fogja azt. Számos év óta az erkölcsi füg-getlenség legmagasabb fokát törekszem elérni s lelkiismeremnek nyugodtsága s benső megelégedettségem azt mutatják, hogy e célhoz, mely felé legerősebb akarattal iparkodom,

közelebb jutottam. E független helyzetben és hangulatban Herczegségednek talán oly szolgálátokat tehetek, melyeket bárki másnál hiába keresne; mert én rám Ön más befolyást nem gyakorolhat se most, se később, mint a melyet ismeretei, tapasztalatai és beható eszessége által már most is gyakorol. Éltemben még egy ember előtt sem tártam fel annyira belsőmet, mint azt most Herczegséged előtt teszem. Bár nem vettem meg soha mások itéletét, mégis az rendesen közönyös volt előttem, s nem akadtam kedélyre, mely az enyémet megértette volna.

Belátási képességem nagyon tunya, s ha valamely elvet állítanak fel, vagy valamely dolgot fejtegetnek, melyről azt tartom, hogy nem áll erős talajon, nem találom el azonnal, hogy hol van a hiba; habár érzem, hogy valahol sántít. Ne higgye tehát Herczegséged, hogy midőn december 8-án Önnel beszélni szerencsém s valóban nagy élvezetem volt, Önnel mindenben egy véleményen voltam, bár nem mondtam ellen. Ekesszólása, élénk előadási képessége, s tapasztalatainak valóban végtelen érdekessége s egész helyzete annyira elragadtak, hogy bár — mint észrevehette — nem vontam el róla szememet, s egészen fül voltam, még sem követhetem teljesen. P. o. csak azt említem meg, hogy Ön azt állítja, hogy most több tokaji bort visznek ki Magyarországból Lengyel- és Oroszországba, mint azelőtt. Bár milyen bizonyágai legyenek is, valahol számítási hibának kell lennie, fogadni mernék, bár nincsenek adataim. De méltóztassék Herczegségednek parancsolni, hogy ezt a dolgot a magam módja szerint vizsgáljam, azt hiszem, nem fogja kiállani a tűz- és vízpróbát. Ártani nem fog, de talán használhat, mert ily felvilágosítások világot vetnek egyebekre is. Ha azonban hamis az én állításom, úgy a nyilvánosság elé kellene a dolgot bocsátani; a jó, mi abból származnék, el sem képzelhető.

Herczegséged azután azt mondá, hogy a király oly alkotmányos, maga is oly alkotmányos alapra fog állani, hogy mindazok — csekély személyemmel együtt, kik az ellenzékben vannak és maradnak, eo ipso alkotmányellenesek lesznek. Engedjen meg Herczegséged, az én felfogásom szerint ez sophisma. Nem állhat fen politikai gazdaság ép úgy mint gép sem oppositio vagy ellennyomás nélkül. A kerekek inognának, a rugók tartóikból kiugornának, stb.

Veszélyes és jogtalan lenne, ha a király hatalmi körét feladva, nem védelmezné mindenek előtt minden erejével szent trónját és felségjogait, — ép' úgy mi, a rendek, kötelesek vagyunk, a mihez jogunk van, férfias méltósággal fentartani. Ezt kiegyenlíteni, azaz megtudni azt, hogy meddig mennek a király jogai, és meddig a rendekéi, az országgyűlés feladata. Idővesztesség, kellemetlenségek stb. ilyen országgyűlésnek természetes következményei, a miket Herczegséged tekintetbe nem vesz. De ha a király jogánál marad, s a nemzet az övének, úgy a gép is tömör, az államttest egészséges marad.

Azonban nem feladatom multkori beszélgetésünket most pedáns módon ujjaimon előszámlálni: hagyjuk ezt. Másra akarom Herczegséged figyelmét felhívni.

Herczegségednek jó véleménye van felőlem, melyet hála istennek meg is érdemlek. Nagyon függetlennek érzem magamat. (Bocsásson meg Herczegséged, hogy ezt oly gyakran emlitem, de büszke vagyok erre; ez gyenge oldalam.) Azért komoly férfiúhoz illő bátorsággal akarom némely nézetemet közölni s ez által úgy szólva néhány kérdést intézni. Ezután vagy közelednünk kell, vagy egészen meg kell válnunk, azt előre látom.

Azt mondá (engedje meg, hogy még ez egyet vissza-idézzem emlékezetébe) „Vous passerez pour un faux frère. Ön rossz véget fog érni, mindkét részzel el fogja dolgát rontani, stb.“ Esküszöm önnek, hogy az nekem teljesen mindegy. Látom és átgondolom a legjobb és legerényesebb emberek életét, jutalmát és végét, megfontolom az emberi élet rövidségét, s messze túleszem magamat a tömeg ítéletén, — teljes életemben nem becsültem sokra. De fájna, nagyon fájna, ha Ön félreismerne, hamisnak vagy kétértelműnek tartana. Beszélhetek-e őszintén? Nem ismerem — ha szabad így mondanom — az Ön valódi politikai hitvallását — vagy egyenesen kimondva — nem ismerem elveit.

Nekem is vannak elveim. Isten mentsen, hogy jobbaknak akarnám mondani, mint az önét. De ha az enyéim nem az önéi, úgy — mielőtt ön vagy én megváltoztunk — inkább egy szót sem akarok Herczegségeddel az ügyekről szólni s tovább haladok nyilt, becsületes úton.

Nagy szolgálatokat úgy sem tehetek Önnek és az országnak, de az a csekély is, a mit tehetek, bizonyára nem sikerülne,

ha hitem, nézeteim ellen volna; alávaló szolgálatokra pedig Ön nem akarhat felhasználni engem, e tekintetben nagyon is nemesen gondolkozik rólam.

Hogy tehát gyónásomat megkezdem, mely alapjában — nem tudom miért — kissé zavarba hoz, mindenek előtt azt akarom mondani — de még egyet. Azt hiszem, hogy gyermek nyíltsággal, melylyel szólok, Herczegségednek azt bizonyítom, hogy Önt mennyire becsülöm s mennyire bízom igazságszeretetében. Ezt ne ismerje félre Herczegséged! Azt akarom tehát mondani:

„hogy halálos ellensége vagyok a rendtelenségnek s mindent gyűlölök, a mi rendtelenségből ered és eredhet;

„hogy a felforgatást gyűlölöm — azok szomorú következményeit ismerem, de hogy barátja vagyok a hasznos találmányoknak és javításoknak, bár belátom, hogy nagyon nehéz a javítást az újítástól megkülönböztetni;

„hogy gyűlölöm a régi forradalmi fáklyavívők tendenciáját, kik az egalité et liberté szavakkal visszaélnek, kik régi alapjokból mindent kiforgatnak, mindent lerontanak és mindent lángba akarnak borítani, félek tőlök, felfegyverkezem ellenök; de jól esik szívemnek elgondolni, hogy az embereknek minden osztálya a törvény előtt egyenlő lehetne és hogy talán elérhető lenne, hogy a leggazdagabbik és leghatalmasabbik sem görbítse meg boszúlatlanul az ország legszegényebbikének a hajaszálát.“

Persze, hogy földieim közül sokan ábrándozónak tartanak e gondolkozásomért, úgy mint a beteg növény is, ha gondolkozhatnék, örülségnek tartaná az életet, mivel ő maga is csak vegetál.

Azt mondom, hogy annyira félek a zavaroktól, a forradalmaktól, hogy inkább akarok a régi slendrián mellett maradni, — hogy így fejezzem ki magamat, bár mennyire is utálok, semhogy valaha az utópia egy nemére térjek át, ha ez átmenet csak erőszakos válság által lenne elérhető. Én tehát természetemnél, de elveimnél fogva is máris erősen ragaszkodom azokhoz, kik a forradalmi utat ellenzik. Ellenben át vagyok hatva azon hittől, hogy az emberiség boldogsága a lehető legmagasb civilisáción és felvilágosodottságon alapul, mert soha sem fogják nekem bebizonyíthatni, hogy isten az embereket csak negatív boldogságra teremtette volna.

Láthatja Herczezséged, hogy némely tekintetben nagyon szabadelvűen gondolkozom. Engedje meg, hogy tovább folytassam és azt mondjam:

„hogy nem csak azért szeretem a létező kormányformát, mert repraesentativ országban születtem, hanem azért is, mert azt hiszem, hogy a nyilvánosság és a képviseltetés által az igaz a hamistól végül meg kell hogy különböztessék, hogy rontott reputációkról le kell tépni az álarczot, hogy egy tehetség se maradjon az országban eltemetve, hogy mindennek napfényre kell jönnie stb. Míg a zsarnoki államban, a mint ezt a tapasztalás mutatja, a tudatlanság gyakran a legnagyobb hatalommal van felruházva, az előítélet a bölcsesség álarcza alatt a tehetségeket csirájokban megfojtja s hol a legokosabbik s a legtapasztaltabbik is az eszeset a bolondtól, a fantasztól alig bírja megkülönböztetni.“

„De ha jó, lelkiismeretes és bölcs királyok következnek egymás után, én volnék az első, ki számos okokból, melyeket ismerek, az absolut monarchiának alávetném magamat; mert ha én és az enyéim boldogok lennénk, talán nem kutatóm: vajon boldogságomat királyom kegyelmének avagy saját jogomnak köszönhetem-e. De ez a jámbor óhaj kábaság.“

„Egy embernek sem ismerem el csalhatatlanságát, hanem felfogom, hogy sokan, kik magas állásokon vannak, kellemesebbnek találják, hogy tetteiket homályban tartsák, s tehetetlenségüket és járatlanságukat eltitkolják, mint hogy az egész világ elé terjeszszék vizsgálat és ellenőrzés végett. Pythagorasnak „Dixi“-je semmikép sem illik már a mi századunkba!“

„Szeretném, ha minden előítélet elenyészne, — de nagyon is érzem, hogy ahhoz a helyet és időt meg kell választani. De — mint sokan — hasznosnak és célirányosnak semmi esetre sem tartom, mert az emberek nem érdemlik meg, hogy tévútakon sötétben és csel által vezetessenek.“

„Csupán vallási dolgokban nincs határozott nézetem. A leghatártalanabb tolerantiát követem, és, ha töröknek születtem volna, époly lelkiismeretességgel mosnám napjában ötször lábamat, a melylyel most vasárnaponkint templomba megyek, s minden egyéb vallási szertartást híven megtartok, melyet az enyém elem szab.“

„Sokat adok az ember belső értékére, — tisztelem a

valóságos philosophiát s a gyakorlati bölcseséget s sajnálom mindazokat, kiknek egész értékök elméleti tudományból és éles tollból áll.“

„Az én felfogásom szerint a nemzetiséget soha sem lehet elég magas fokra emelni. E szó alatt „hazafi“ nem érthetnek más embert, mint olyant, ki hazájaért és királyaért minden áldozatot hozni kész — még az életet is — csakhogy nem szavakkal, de tettekkel.“

Bármily rosszul is gondolkodik ő felsége felőlem és ama fiatal emberek felől, kik társaságomban élnek, ép annyira elismernék ragaszkodásunkat ő felsége dynastiájához és hűségünket személye iránt oly pillanatokban, midőn az veszélyben forogna, mitől isten őrizzen!

Herczogséged is belátja, mennyire degenerálva vannak a magyar királyság mágnásai. Persze hogy ennek ő felsége is az oka; mert úgy látszik, ő nem is kívánja, hogy őt szolgáljuk. De bennünk még nagyobb a hiba, melyet általában inkább szeretek önmagunkban keresni, semmint kívülünk; de most szolgálatképesekké akarjuk magunkat tenni, s a király, ha egyszer elismer bennünket, bizonyára hasznunkat is fogja venni.

Egyelőre itt megállapodom. Hogy nem vagyok entuziasta, tehát veszélyes sem, csak az által bizonyíthatom be, ha biztosítom, hogy ez a néhány nézet, melyet itt röviden érintettem, már régen az enyém, s hogy elzárva tartottam magamban és ezentúl is elzárva tarthatom.

Mi különben e gyónásomat illeti, talán okosabb emberek mint én, ha tanácsukat kikérném, elleneznék azt, hogy Önnek megtegyem. De én azt hiszem, hogy Önt jobban ismerem és hogy az, ki egész nyíltsággal közeledik Önhöz, inkább megnyeri Önt részére, mintsem magától eltávolítja. És mi a veszélyt illeti — bizalmamat Herczogséged iránt semmi sem tántoríthatja meg!

Hogy Ön mélyebben tekint egy államgépezet alapelveibe, mint én — az, istenemre mondom, természetes. Megengedem, hogy nézeteimben sok nem egyéb szép álomnál, mert nézetek dolgában még a magaméi ellenében is bizalmatlansággal viseltetem. Azonban én konok természetű vagyok és csak észbeli okoknak engedek, s ekkor is csak bajjal, ha világosan és tisztán szemeim elé állítják.

Azt hiszem, hogy becsületes emberhez illőleg cselekedtem, midőn magamat és néhány nézetemet Herczegséged előtt röviden és egész nyíltsággal feltártam. Ha Herczegséged azt hiszi, hogy e nézeteimmel valamire használhat, mi hazának és földieimnek üdvére és boldogságára szolgál: úgy bizonyára senkit sem fog találni, ki nálam jobb akarattal bírna, bármennyire legyen is belátási képessége erőteljesebb s tudománya tágabb, mint az enyém.

Higye el Herczegséged, hogy személye iránt valóságos vonzalommal és őszinte ragaszkodással viseltetem.

Pozsony, 1825. december 11.“

V.

Gróf Széchenyi hátrahagyott iratai közt a társadalmi téren kifejtett magántevékenységét illető jegyzetek, levelezések és munkálatok nagy helyet foglalnak el, és ha egykor közéletnek, tanúságul fognak tenni azon fáradságtalan, következetes munkásságról, melyet az anyagi és szellemi téren kezdeményezett és bámulatos sikerrel keresztülvitt nagy becsű alkotásainál kifejtett. Bizonyítani fogják továbbá, hogy Széchenyi mindazokban, miket a magyar nemzet regenerációjára tett, mindent egy jól átgondolt terv szerint, egymással szoros láncolatban, megtartva a helyes egymásutánt, bámulatos tevékenységgel vitt keresztül.

Nagy merészség kellett ily dolgok kezdeményezéséhez; szüksége volt azon határtalan szeretetre, melyet hazája és a magyar nemzet, saját faja iránt szíve mélyéből és egész valójával érezett. E szeretet szüleménye volt a hit a magyar nemzet fejlődési képességében, és a mély gondolkodás után szerzett rendíthetetlen meggyőződés, a bizalom a követendő út helyességében és saját cselekvésének eredményében és a reménység az iránt, mit két szóban oly jellemzően fejezett ki: „Magyarország lesz!“

Annak bizonyítására, hogy mindazt, a mit a gyakorlati téren tett, jól átgondolt terv szerint tette, elég legyen a következőket említeni:

Széchenyi meg volt arról győződve, hogy a nemzet nyelvén él és mindenek előtt művelt nyelvre van szüksége; hogy a nemzet nem emelkedhetik azon hatalom nélkül, melyet a

tudományok terjedése ad: ezért alapítá a magyar tudományos akadémiát.

Hogy honfitársait nagy eszméi iránt lelkesítse és nemes törekvéseinek megnyerje, mindenek előtt szüksége volt, — mint maga jellemzően mondja: — „hogy honfitársait medvebarlangjaikból lassankint kicsalja.“ Hogy a fővárosban az ifju nemzedék jobbait egyesítse, alakítá a lóversenyt és a nemzeti kaszinót; ez utóbbi által példát adott az ország minden városának hasonló társaskörök alakítására.

A Dunagőzhajózás megindítása, a Dunahajózás akadályainak — a Vaskapú szikláinak eltávolítása által az összes közlekedési, vasúti és csatornázási rendszernek Budapestről kiágazólag szándékolt kivitele, az országgyűlés Pestre való áttételének sürgetése által nemcsak az ország kereskedését és anyagi erejének emelését kívánta előmozdítani, de a fővárost a haza szívének tekintve, méltó központot kívánt teremteni az ifjú és haladó nemzetnek.

A Tiszaszabályozás kezdeményezése és rendezése által a nagy magyar síkságnak „egy kis királysággal felérő területét“ szándékozta — mint ő maga kifejezé — „bűzhödt mocsárból virágzó kertté“ átalakítani, hogy azon faj, melynek emelése életfeladata volt, anyagi erőben is emelkedjék.

De nem folytatom jellemzését annak, hogy mi mindent kezdeményezett és létesített, már ezekből is kitűnik, hogy minden alakításában jól átgondolt terv szerint járt el; így volt az politikai irányú cselekedeteiben is. Elég legyen e tekintetben idéznem b. Kemény szavát: „Széchenyi semmihez nem fogott, minek erkölesi osztaléka nem vala, ki a lánczhíddal a vámmentességet buktatta meg, a közlekedési eszközökkel a nemadózást kívánta feldönteni, az egyesületekkel a politikai eszmék központosítására működött, a magánjogi változásokkal az arisztokratia kizárólagos befolyását támadta meg gyökerében, számos kísérleteivel egy különálló magyar pénzügyi rendszer létesítésére törekedett és a munkásság minden terén fajunk megmentése után második vezéresillagául tüzte ki: „Hazánknak ingadozás nélküli átvarázsolását egy elkopott, féligmeddig feudális, féligmeddig alkotmányos szövevényből emberhez illő és minden álfénytől kitisztult képviseleti rendszerre.“

Még azok is, kik Széchenyinek nem voltak ellenei, hibáztatták, hogy az országnak alsóbb osztályaira is — külö-

nösen, céljainak kivitele végett, a befolyásos pesti polgárookra nagy nevének és magas állásának hatalmával nagy befolyást gyakorolt; de különösen rossz néven vették, hogy magasabb céljai végett — miután minden hatalom a kormánynál és főként Bécsben volt összpontosítva, gyakran napokon át kereste és igyekezett megnyerni a kormány élén állókat. Gyakran órahosszat tudott várakozni a hatalmasok előszobáiban, hogy bámulatos diplomatai ügyességével sürgessen és kérelmezzen — nem a maga, de hazája érdekében, felfegyverkezve azon kitartó türelemmel, mely ily dolgok kivételére szükséges.

Ifjúkori emlékeimből idézhetem, hogy midőn a Tiszaszabályozás megalakításáról volt szó és én is mint a vállalat központi bizottságának tagja gyakran érintkeztem Széchenyivel, tudom, hányszor járta meg Bécsset és mennyit kellett a hatalmasoknál szorgalmazni, míg e vállalat létesítésére a só felemelt árából a mai fogalmak szerint csekély összeget kieszaközölhetett és előlegképen egy hitelművelet által néhány száz ezer forintot nyerhetett az akkori pénzhatalmaktól. Midőn ez eredménynyel többszöri utazás után visszatért, mosolyogva említé nekem, hány száz lépcsőn kellett neki naponként fel- és lemennie és hány órát türelemmel a fogadtatásra várakoznia!

De hátrahagyott levelezései mutatják, hogy nagy céljainak kivitele végett nemcsak a kormánynál, nemcsak a személyes érintkezésnél volt türelemben és tevékenységben kifogyhatatlan, de évenként számos levelezéseiben mily rábeszélőleg, lelkesítőleg és buzdítólag hatott egyéb befolyásosabb kortársaira, nemcsak a férfiakra, de a nemesebben gondolkozó lelkes nőkre is: ennek jellemzéséül számos levelei közül választottam ki egyet, melyet üdvös tevékenységének első korszakában 1829. november 8-ikán Nagy-Czenkről írt egyik kedves rokonának, Hunyady Júlia grófnőnek.

Minden, a mi e levélben foglaltatik, rendkívüli érdekes ma is, rábeszélő és buzdító szavak, nagy igazságok és jellemző élczekek vannak benne, melyek negyvenhat év múlva is megérdemelnék, hogy mindenki, ki azokat olvasni fogja, vegye szívére és emlékezzék meg arról, hogy — habár majdnem fél század múlt el, mióta e levél íratott, habár annak írója rég elköltözött tőlünk, habár nemzetünk nagy megpróbáltatások

után alkotmányos viszonyokat él és ura lett saját sorsának: a regeneratio munkája, melyet Széchenyi kezdeményezett, még távolról sincs befejezve és nemzetünk fennállásának biztos sikere csak az esetben remélhető, ha minden nemesebb erő e nagy munka befejezéséhez hazafiúi áldozatkészséggel fog járulni.

„Kedves Júliám! Annyi a dolgom, fejem oly tele van és annyira szórakozott vagyok, hogy eszméimet és elveimet néhány dolog fölött valószínűleg nagy rendetlenségben, egészen röviden, és ily módon nagyon érthetetlenül fogom előadni. Azonban szükségesnek tartom, hogy némelyek fölött valahára egészen tisztán nyilatkozzam. Kérlek, kérlek türelemre, figyelemre és különösen arra az éles elmére, mely a női nemnek kiváló sajátja és mely abból áll, hogy még az elhallgatottat is kitalálja és felfogja.

Minél magasabban születik az ember, minél gazdagabb, értelmesebb és függetlenebb, annál nagyobbak kötelességei embertársai, hazája irányában.

Ki oly szerencsés körülmények között jött a világra, mint mi, annak nagy kötelességei vannak, és az egyenesen rossz embernek és semmirevalónak mondható, ki a rá bízott kincseket elzárja és a közjóért semmit sem áldoz: — ellenben gyöngének vagy butának nevezhető, ha többet akar, mint a mennyit bír, valamint hiú kérkedő és valószínűleg hosszúfűlű az, a ki magáról azt hiszi, hogy ő tekintély, hasonló Mahomethez, úgy szintén az is, ki magát Zenobiának vagy Corday Charlottenak tartja, és végre büntetésre méltó szerénységet vagy nyomorúltságot követ el az, ki semmit sem épít és semmit sem mer önmagától tenni. De fontoljuk meg, hogy egyesek mennyire képesek, kik a jót és a nemest állhatatosan akarják. Vous voyez donc, que je veux, qu'on y. trouve un juste milieu.

Gyalázatos, ha valaki magát jobbnak és előkelőbbnek tartja azért, mert a sors neki kedvezett, és nyomorúlt az, ki magát rangja, czíme, vagyona és születése mögött elsánczolja. A legnagyobb ember az, ki a legnagyobb, legnemesebb és legkitünőbb.

De miként teljesíthetők e kötelességek ?

Isten az embert bizonyára nem negatív, hanem pozitív boldogságra teremtette. A kő azért, hogy nem szenved, még távol esik a boldogságtól, és a paraszt azért, hogy az életnek oly sok örömét, melyet mi élvezünk, nem ismeri, azért nem irigylésre — de sajnálatra méltó.

A legnagyobb boldogság a világon a lélek kiműveléséből áll, ha csak egy állatnak gondnélküliségét nem akarnók boldogságnak mondani. Az ember gondolkozásra teremtett, gyomrát táplálni kell — de szívét is, és különösen lelkét. Emelkedett szellemű emberre nézve egy jó könyv vagy szellemes társalgás szükségesebbek, mint marhahús vagy álom. Ezért kötelessége mindenkinek az igaz fölvilágosodást mindenütt terjeszteni — *ez a mi hivatásunk Magyarországon, mert ez a mi hazánk.*

Az eszes és az, ki a földön valami helyest kíván létesíteni, nem fogja erejét és eszközeit szétforgácsolni, nem is ad mindenkinek, ki azért megszólítja, hanem amaz erőket és eszközöket csupán kevés tárgyra fogja összpontosítani.

Ne feledjük el soha, hogy Magyarország a mi hazánk. Isten bennünket bizonyára nem ok nélkül engedett Magyarországon napvilágot látni, hanem azért, hogy mi erőnkhez képest — bármily csekély legyen is az — a világ szépítésére és tökéletesbitésére közreműködjunk, et là nous avons une forte tâche à remplir, avec cette bonne vieille Hongrie! — Én Magyarországot igazság szerint csunya országnak tartom — nem is a legszebbik; Molárnak (egy ügyvéd Sopronvármegyében) és sok másoknak modora több mint kellemetlen és unalmas, mert émelyítő. A főnemesség nagyobb része, melynek tulajdonképen kötelessége volna minden szépnek és jónak előmozdítására közreműködni, már majdnem rothadt, vagy legalább a rothadt szagot viseli magán. Azonban egy nemesebb lélek nem fogja anyaföldét megvetni rút volta miatt, de fog igyekezni azt szebbé tenni, és Molnárt legfeljebb kineveti, gyötri és kínozza, de a hazát nem hagyja el, hogy a kis Molnárok másként fejlődjenek és más képet kapjanak.

De elég legyen mostanra a példázgatásból. Minő következtetéseket lehet mindezekből levonni?

Neked, valamint nekem is, megvannak kötelességeink; de a tied nem oly nagyok, mint az enyéim, mert én gazdagabb, függetlenebb vagyok náladnál, és bár talán nincs több

eszem, mint neked, de minden esetre több a tapasztalatom. De neked több kötelességed van, mint pl. komornádnak, Janny kisasszonynak. Mindenkinek kötelességei viszonyaihoz vannak mérve. Az enyéim nem oly nagyok, mint Nagy Péteré, a tieid nem olyanok, mint Aspasiáé, de a te kötelességeid a tieid szűk köréhez, az enyéim pedig a pesti kaszinó dohányfüstjéhez vannak mérve.

A közjóért áldozatokat kell tehát hoznod, de olyanokat, melyeket könnyen, nagy önmegtartóztatás nélkül hozhatsz; senki sem kívánja ingedet, — és hála istennek, a ferdeségek korszaka lejárt — bár azokat, kik akkor éltek, egész lelkemből csodálom és irigylem és a Codrusok, Deciusok, Curtiusok ma hasznavehetetlen bútorokká váltak. A vér ritkán használ, de igenis a sok ember adakozása és munkája.

De a te javad végett is kell az áldozatokat hoznod, mert a te jövőd előtted úgy, mint az enyém én előttem titok; a boldogság csak az istenek adománya, de hatalmunkban áll a megelégedettséget elérni. Bármilyen történet is veled, hidd el nekem, kedves Júliám, higgy tapasztalataimnak, hogy lényegesen fog kedélyed nyugalomához járulni, ha ezen rejtélyes tartózkodási helyen, a hol nem tudjuk, honnan, hova és mit nem vonod meg magadtól a kellemes lelki táplálékot, midőn hazádnak boldogítására közreműködöl. Honnan származik az a kiállhatatlan űr, melyet sokan oly gyakran éreznek belsejükben és sokaknak azon aggodalma, hogy senkinek sincs rájuk szükség és hogy elfecsérik napjaikat? A hazafiúi érzelemnek híjából! Mindentől megfoszthatnak bennünket, a legkedvesebbtől is, a mivel bírunk. A leány soha se lehet bizonyos abban, hogy boldogan fog összekelni; az anyára ugyanannyi gond vár, mint öröm. De a haza mindenkor a miénk!

Könnyű kitalálni, miként kell kezdened, hogy valami okoshoz fogj. Mire vagy képes egymagad? kevésre, úgy szólva semmire; kövess tehát bennünket. Nyomj el minden szenvedélyt, minden túlcsapongást, melyek rendesen szalmalánggal égnek, és csupán — *pour se distinguer* — hiúságból erednek. A magyart úgy is nagy adag hiúság jellemzi, s ez egyike a legnagyobb akadályoknak, mely útunkba gördül. A legifjabbik, a legtapasztalatlanabbik elől akar járni, mindenki magának dolgozik, mindenki valami újhoz fog, *pour être nommé et pour*

être applaudi et vu séparé des autres. Magyarország a mi bölcsőnk, szebbé tennünk, emelnünk, boldogitanunk kell azt. Családunknak elég eszköze van arra, hogy azt tehesse. A szegény paraszt — egyesített családi erejéhez képest — eleget tesz kötelességének, ha istennek nagyobb dicsőítésére egy fát ültet. De hogy miként kell az országban egymást pótolni, hol kell kezdeni, melyik legyen az első lépés: a felől barátaimmal, kiket te ismersz, de kiket nem akarok megnevezni, sokat gondolkoztam. Az emberek nemesebb fölvilágosítására törekszünk, a mely által a paraszt úgy mint a fejedelem belátni tanulja — amaz hogy munkásnak, szorgalmasnak, elégedettnek kell lennie — a másik pedig, hogy mintaképpül kell szolgálnia és a legszegényebb pórnak jogait is tisztelni kötelessége. Sokat nem lehet erről szólani; azon kell lennünk, hogy ismereteket szerezzünk magunknak, nyelvünket emeljük, szokásainkat finomítsuk, stb. Minden a szívből ered; ha ez egészséges és erőteljesen ver, úgy az egész testet új vérrel élteti. Magyarországnak szíve Pest és Buda (egy angol a két várost Buda-Pestnek mondja) — persze hogy a szegény szív poros és sáros — de ki tehet róla? Ezen nem változtathatunk, de annál inkább kell a bajon segítenünk. Nem tolhatom a szívet máshová — mert ez lehetetlen — de szebbé tehetem.

Az időnek rövidsége miatt többet nem mondhatok; de könnyen kitalálhatod a mondottak értelmét. Reményem, hogy te nem vélekedel fölölem oly felületesen, hogy azt hidd rólam, hogy én életemnek legszebb éveit arra fogom fordítani, hogy végre is egy pár lovat futtassak vagy egy dohánytőzsdét állítsak fel. Azt találok, hogy a pipaszag ép oly kellemetlen, mint az istálószag, és csak nagy önmegtadadással vagyok képes ily rossz szagu intézményeknek, a milyen a lóverseny és a kaszinó — szószólója lenni. Azonban én ártalmatlanoknak tartom ez eszközöket, de elégségesek arra, hogy honfitársainkat medvebarlangjainkból lassankint kicsaljuk, egy helyen egyesítsük, egymás között és műveltebb emberekkel megismertessük. — Még akkor is, mikor a lóról, a birkáról, a tehénről beszélek velök, lassankint leszoktatom őket előítéleteikről, és biztosíthatlak, hogy néhányan már nem köpnek többé a szőnyegre és sokaknak megrövidítettem kissé hosszú füleiket.

Én nem ajándékozok szívesen egyeseknek ismert elveim miatt, mert szívesebben mozdítanám elő a közjót egyesített

erőssel. Ez iránt szóltam anyáddal — de mind a mellett nagyon örvendének, ha jelentéktelen ajándékaim, melyekkel téged, Agathát és Luizát meg akarlak lepni — terveimet előmozdítanák.

Adj évenként élethossziglan két aranyat a pesti hölgyserleg részére, és valóban azt hiszem, hogy te jelen viszonyaid között kötelességednek épen eleget tettél. Ni plus, ni moins . . . Luiza adjon ugyanannyit, és Agátha talán három aranyat. Ez a sok szónak rövid tartalma!

Légy oly szíves, kedves Júlia, mutasd meg ezt a levelet valamennyi rokonainknak, kikkel találkozol, *de egy idegennek se!* Nagyon szeretném, ha tartalmát magatok között megvitátjátok és velem értekeznétek fölötte — de csak idegennel ne, mert pipaszárrágóinkat egészen megfélemlíteném, ha csak távolról is gyanítanak, hogy tulajdonképen *őket*, nem pedig lovaikat akarom *trainirozni!* Válaszolj e levelemre, habár egészen röviden, annál többet értekezünk majd fölötte szóval.

Aztán még egy kérésem is van hozzád, mely elég sajátosán hangzik — írd le vagy írasd le Károly vagy Luiza által ezt a levelet; tartsd meg az eredetit, de küldd meg nekem a másolatát. Nincs időm, hogy magam leírhassem és idegen kézzel nem akarom leíratni, de szükségesnek tartom, hogy az ily leveleknek, minőket évenként százával szoktam írni, másolatát megőrizsem.

Adieu!

Nagy-Czenk, 1829. november 8-án.“

VI.

Az 1830—1841-ig terjedő tizenegy év volt Széchenyi életének legbefolyásosabb és legfényesebb korszaka, midőn a nemzet újjászületésén nagy sikerrel fáradozott, midőn mindenki csak az ő szavát és példáját követte és valóban varázshatalmat gyakorolt nemzetére. *Hitel, Világ* és *Stádium* epochális munkáiban nagy eszméket ébresztett, határozott feladatokat állított fel a magyar nemzet regenerációjára és az előbbi tétlen pangást pezsgő élet váltá fel, a még nem rég minden irány nélküli régi gravaminális politikát a nemesi kiváltságok, a feudális alapú tétletlen rendi alkotmány védelmén élősködő hazafiaskodást szabadelvű és kiválólag magyar — de a mellett európai műveltség után öntudattal törekvő irány váltotta fel.

Széchenyi hátrahagyott iratai között e korszakról vezetett naplói, egyéb irományai és levelezései nagy érdekűek; de mint már fentebb említém, e korszakból ismertető közlést tenni nem kívánok, mert a mit ezen tizenegy év alatt tett, többnyire a nyilvánosság előtt történt, és később, midőn a *Kelet népe* című munkáját írta, terveit és szándékait felett önmaga elég részletesen nyilatkozott.

Ha majd egyszer e korszakra vonatkozó iratai Széchenyinek közzé lesznek téve, — habár egészen új és előbb ismeretlen alig fog bennök találatni — a részletek fogják kimutatni azon ernyedetlen sok oldalú munkásságot, melyet e korszak alatt kifejtett, fokozni fogják a nemzet kegyeletét irányában.

Mi az élő nemzedék idősbjei, kik e nevezetes korszakban mint gyermekek vagy mint ifjak éltünk, elevenen emlékezünk azon határtalan tiszteletre, melylyel a nemzet környezte, és ama nagy befolyásra, melyet Széchenyi ez időben gyakorolt.

Én azon szerencsében részesültem, hogy Széchenyit azon korszakának utolsó éveiben, ámbar akkor 15—16 éves egyetemi tanuló voltam — sokszor láttam és hallottam.

Az 1838. márczius havában a nagy árvíz Pestet romba döntötte. Atyám ez alkalommal a rendkívüli viszonyok által igényelt intézkedések vezetése végett királyi biztosnak neveztetett ki, és később Pest városának újonnan építése és szépítése tárgyában még 1839-ben is ezen minőségben működött. Széchenyi már előbbi időkben is atyám iránt őszinte barátsággal viseltetett, és mert egész életén át Pest városának emelésén és szépítésén munkált, mint választott polgár a városi ügyekbe befolyt, az ügynevezett szépítési bizottságnak tagja volt, — mely bizottságnak elnökségét atyám viselte József nádor megbízásából. Széchenyi ez időben atyámmal gyakran értekezett és többször megfordult házuknál, sőt gyakran megtörtént, midőn együtt elmentek sétálni, — többnyire bizonyos kitűzött czélből a városnak egyik vagy másik részét megtekintendők, magokkal vittek és így nem egyszer hallgattam érdekes beszélgetéseket, Széchenyi nagy terveit, midőn azokat elmésséggel és gyakran élénk hasonlatokkal előadta. Egyes találó mondataira még most is igen jól emlékszem.

Többek közt egy hosszan tartó szépítési bizottsági ülés után, melynek tárgya volt Pest városa lipótvárosi ujonnan alakítandó részének tervezése, mely ülésben Széchenyinek sokat kellett küzdenie polgártársaival az utcák mikénti alakítása iránt és erős harczokat folytattak ellene azért, mert ő több helyt sétatereket és ültetvényeket hozott javaslatba és az utcák beosztásában is némi változatosságot kívánt megállapíttatni, többek közt azt mondá: „A mi polgáraink, a kiket pedig minden szél porral borít be, mely ellen egyedüli óvszer volna a Rákosnak fákkal és fasorokkal való beültetése, irtóznak minden fától a városban s annak környékén és a várost nem is képzelik másként, mint egy sakktáblát; azt tartják, hogy az nem is lehet város, a hol fát lehet látni. Nem gondolják meg, hogy London egészségi állapotának feltétele a parkok és squarek, melyeket méltán a város tüdőjének lehet mondani;“ — és hozzátevé — „ha a mi választott polgárainkra bízta volna az úristen az égboltozat berendezését, még a csillagokat is glédába állították volna!“

Más alkalommal a Duna partján haladtunk, mely akkor még nagyon ronda volt, midőn egy nagy győri búzás hajót vontattak számos lovakkal nagy kiabálás és ostoresattogtatás mellett, a hosszú sorba befogott lovak minden erőlködés mellett alig tudtak megküzdeni a folyam erejével, melynek hatalma gyakran visszarántotta a szegény párákat; ugyanekkor e hajó mellett büszkén haladott egyike azon nagy gőzösöknek, melyeket a Széchenyi által alapított gőzhajótársaság építtetett. E látványra Széchenyi megállt és néhány perczig gondolkozásba merülve tekintett a két járműre; végre atyámhoz fordulva így szólott: „Nézd! Minő ellentét! az egyik“ — és rámutatott a nehéz búzás hajóra — „a régi Verbőczy Magyarországnak a jelképe; a másik pedig jelképe annak, mivé Magyarországot tennünk kell, hogy fenálljon; a tudomány hatalma, az ember szorgalma alkotá e művet; az ad erőt könnyen leküzdeni a leg-erősebb áramlatot is. Ellenben ez az idétlen jármű, a középkor változatlan hagyománya, mely ma épolyan, milyenen egykor szállíták a keresztes hadak szereit, — hogy küzd a hajtsárok idétlen lárma, az ostorok csattogása, az igába fogott szegény gebék erőlködése és nyögése közt! Mennyi lárma, rendetlenség, szenvedés oly csekély eredménnyel! A másik, a XIX. század alkotása, melynél minden oly jól elrendezett, szabályos, mely

birja az emberi ész, a tudomány és szorgalom minden vívmányait, a kapitány egy szavára, a gépész egy mozdítására mily diadalmasan szegi a habokat! Egyik a privilegiált, feudális, középkori — másik a modern állam jelképe! És mégis vannak magyarok, kik, — habár tudhatnák, mi ad erőt és hatalmat a nemzeteknek, — mégis makacsul ragaszkodnak Verbőczy Magyarországhoz!“

E korszak, melyet Széchenyi korszakának nevezhetünk, gazdag volt kitűnő tehetségekben. Ha azon tizenöt évet vesszük tekintetbe, mely 1830—1845-ig folyt le, hazánk történetében se előbb, se utóbb nem mutatható fel időszak, melyben több új tehetség merült volna fel mind a politikai, mind az irodalmi téren. És minek tulajdonítsuk ezt? — A nevelési rendszer, melyben az ifjúság részesült, nem változott; a kormányrendszer és a politikai élet kerete a régi maradt. És mindamelllett évről évre láttuk szaporodni azon férfiak számát, kik nemes törekvésben egyesültek az irodalmi és a közélet terén a regeneráció létesítésére és a reformok keresztülvitelére. Én ezen jelenséget leginkább azon szellemi mozgalomnak tulajdonítom, melyet Széchenyi minden irányban megindított. Az elszórt és irány nélküli tehetségek, ha egy központban egyesülnek, ha tér nyílik közös tevékenységre, egymást támogatva és buzdítva fokozott munkásságot képesek kifejteni. Alig alakult meg 1830-ban az akadémia, és bekövetkezett azon korszak, melyben hazai irodalmunk virágzásnak indult, egymásután új fényes tehetségek léptek az előtérbe; a társas-körök, kaszinók alakítása, a lóversenyek, az országgyűlésen a nagy reformeszmék vitatása, a napi irodalom szabadabb fejlődése, nagyban emelték a közéletben kitűnővé vált férfiak számát.

Új élet, új irány fejlődött. Széchenyi megszűnt egyedüli tényezője lenni a mind nagyobb mérveket öltő mozgalomnak. Ő akkor a cselekvés és nyugodt munkásság korszakát kívánta az országnak, lemondott agitátori szerepéről, mert — mint maga kifejezé — „az agitációnak szüksége ideig-óráig megszűnt“.

Midőn terveit és azon egymásutánt, melyet azokban a nemzet által követettni szükségesnek vélt, veszélyeztetve látta a mind nagyobb mérveket öltött mozgalom által, írta valódi jóslati tehetséggel a *Kelet népe* című munkáját. Ő, ki elérkezettnek látta már ekkor a 40-es évek kezdetén nagy eszméi

tettleges megvalósulását, különösen a nemesség megadóztatását, az ország anyagi érdekeinek előmozdítása czéljából egy országos pénztár alapítását, a közlekedési eszközök, vasutak, csatornák létesítését és oly kormányrendszert, melynél fogva a felelősség — habár korlátolt mérvben — tetteleg behozassék és mindazon törvények megalkotását, melyek egyenlő jogokat és kötelességeket alapítanak meg a nemzet minden osztályára nézve, és főként, mert a drága időt jól kívánta felhasználni, — azon meggyőződésre jutott, hogy az adott viszonyok között e cél megvalósítása a monarchia sorsára döntő befolyást gyakorló egyének közreműködése nélkül nem érhető el, mi a megindult agitációval szemben mindinkább valószínűtlenné vált; különösen aggodott pedig a miatt, vajon nem fog-e megint bekövetkezni hazánkra nézve az annyiszor megkísérlett provisoriumoknak újabb korszaka?

1843. május havában jött össze Pozsonyban a magyar országgyűlés. A királyi propositiók a kormány jó szándéka iránti reményt Széchenyinél emelték, s mert meg volt arról győződve, hogy a megindult agitációt a reformok terén nyereséző eredmények és az ország anyagi érdekeinek emelése által lehetőleg nyugodt mederbe kell terelni, elhatározta magát, reformterveinek keresztülvitelére megnyerni a monarchia sorsát intéző államférfiakat.

Ferencz császár és magyar király halála után a monarchia ügyeinek legfőbb vezetése három férfiúra volt bízva; a dynasztia tagjai közül Lajos főherceg, a ministerek közül Metternich herceg és gróf Kolowrat alkották azon triumvirátust, melynek akarata nélkül a monarchiában semmi nevezetesebb nem történhetett. A magyar ügyekre nagy befolyása volt Gervay állami tanácsosnak, és mert úgy látszik, hogy Széchenyi azon időben egyenes érintkezésben nem állott Metternichchel, 1843. június 19-én írt egy levelet Gervayhoz, melyhez egy emlékiratot mellékel a végből, hogy azt Gervay Metternichchel és Kolowrattal közölje.

A Gervayhoz szóló levélből Széchenyi szándékai- és aggodalmaira nézve a jellemzőket idézem:

„Az én szándékom becsületes, van elég bátorságom és hiszem, hogy jó szolgálatokat tehetnék. Hogy azonban sikere legyen közreműködésemnek, szükséges, hogy folytonos érintkezésbe jöjjenek államunk vezérférfiaival, hogy velök sokat szól-

jak. Az írással egyetmást el lehet ugyan érni, jelenben azonban nézetem szerint nem arról van szó, hogy egyes dolgok kijavíttassanak, meggyalultassanak vagy kiegyenlítettessenek, hanem arról, hogy egy teljesen összefüggésben levő egész terveztessek és keresztül is vitessék. Azon emberek, kikkel Magyarországon érintkezni szokás és kik — sajnos! — döntő befolyást gyakorolnak minden életkérdésre, részben nagyon is tudatlanok, részben nagyon is izgatottak, részben nagyon is önzők, hogyszem velök a meggyőzés egyszerű útján boldogulni lehetne. Csak foltozást ne, csak elmázolást ne, hanem valami észszerűt, célravezetőt és követezetest kell teremteni, ez a fődolog.“

Az emlékirat kezdetén felteszi Széchenyi a kormányról azt, „hogy Magyarországot illetőleg őszintén a magyar alkotmányosság és a magyar nemzetiség terén áll,“ kiemeli, hogy „az országgyűlésnek tett királyi propositiók kedvezők és így az országgyűléstől loyális irány és munkásság várható;“ kiemeli azt is, hogy „az alkotmányos kormánynak feladata többséggel birni a törvényhozásban, mert a kisebbség általi kormányzás az alkotmányosság eszméjét és lényegét megrontja.“

Jelzi továbbá azt, hogy a közös monarchiának érdekében van, hogy „Magyarország ne legyen tovább is a pangásnak kitéve és ne oszoljék fel tökéletes chaoszban.“

Az emlékirat folyamából kitűnik, hogy tart Széchenyi attól, hogy ha a kormány és az országgyűlés között nevezetes különbsétek merülnek fel, az üdvös haladás, mely csak a törvényhozás és a kormány együttes működése által érhető el, fenakadást fog szenvedni és ha az ellentét a kormány és a rendek közt tovább fejlődik: bekövetkezhetik az alkotmány felüggesztése, mire az emlékiratnak különösen következő szavai mutatnak:

„Bármily szükségesnek tartom is, hogy a kormány még a legvégsőbbre is el legyen készülve, hogy ha ez be találna következni, ingadozások által ne kompromittálja a közös jólétet és magát is: mindazonáltal azt hiszem, hogy a magas kormány intencióinak jobban felelek meg, ha ez alkalommal, az alkotmányellenes közbelépésnek kényszerű esetét föl sem téve, csupán és egyedül annak a magyarázatára szorítkozom, hogy minek kell megtörténnie, hogy a kormánynak minden életkérdésnél most és a jövőben — a meddig ugyanis a magyar alkotmány

és nemzetiség terén megmarad — tekintélyes többség biztossággal.

„Csupán csak erre a térre állva, vagyok bátor mindenek előtt párhuzamot vonni az előbbi kormányok és a mostani kormány inteniói között.

„A mióta Magyarország az osztrák birodalommal egybe van kapcsolva, a kormány — bár gyakran ingadozva és különböző eszközöket használva, vagy talán öntudatlanul is, de mindenkor abból a szándékból indult ki, hogy lassankénti centralisatio és a nemzetiségből való kivetkőztetés, azaz általános egygyé olvasztás által az amúgy is nagyon bonyolult osztrák államgépezetet egyszerűbb elvekre redukálja.

„Hogy mennyiben volt ez czélszerű vagy czélszerűtlen, azt e helyen nem kívánom fejtegetni s megelégszem egyelőre azzal a ténnyel, hogy Magyarországot illetőleg e terv, mely a boldogult s dicsőségesen uralkodó császárnő Mária Terézia engesztelő eszközeival majdnem kivitetett, József császárnak heves magatartása miatt annyira hajótörést szenvedett, hogy se Lipót császárnak jószívűsége, se Ferencz császárnak kormánybölcsesége az említett tervet, a tökéletes centralisatiót és a nemzetiségből való kivetkőztetést illetőleg Magyarországra nézve nem vihették keresztül.

„A nemzeti érzület, a hagyományos sajátos kormányforma iránti előszeretet sokkal inkább fölébredett, semhogy azokat vagy erőmegfeszítés s ezzel járó veszélyek nélkül elnyomni, vagy csak megkerülni is, lehetett volna.

„Örök érdem illeti azokat, kik az újabb korban ezt kezdeményezték, midőn azon alapelvet mondták ki — és a szerint cselekedtek is — hogy a monarchiában élő népek nemzetisége és kormányformája tiszteletben tartandók, mert csupán ez által érheti el a monarchia teljes kifejlődését. Nem lehet tehát arról szó, hogy a nemzeti nyelvet és öröklött szokásokat megsemmisítve és így azt, mi a jobb embernek legdrágább kincse, sértve, a birodalomban külön álló nemzetek egy élettelen egészszé forrasztassanak össze; hanem a feladat az, hogy meghagyatván az egyes nemzetek nyelve, szokásai és hagyományos törvényei, az államgépezetből csupán az száműzessék, mi a monarchia összhangját és üdvét veszélyeztethetné.

„Ezek azon alapelvek és az azokból folyó rendszabályok, melyek — ha megtartatnak — fogják Magyarországot azon

fejlődési fokra vezetni, melyre képes. A magyar nemzet jobb része, bármennyire hátramaradt is, vagy újítási vágy által van felizgatva, mindig vallásos érzéssel ragaszkodik nemzetiségéhez, és a magyar nemzet fejlődési képessége mellett előbbutóbb méltón fogja az osztrák birodalomban az őt megillető helyet betölteni, és kormánya iránt is ép oly loyális lesz magatartása, mint bármely más az osztrák birodalomhoz tartozó nemzeté, ha nemzetisége és alkotmányossága tiszteletben fog tartatni és csakis ez alapokra támaszkodva lehet Magyarország érdekeit összhangzásba hozni az osztrák birodalom érdekeivel.

„Ama kísérletek, melyekkel az előbbi kormányok Magyarországot az összbirodalomba olvasztani igyekeztek, és mely kísérletek közvetve és közvetlenül minden intézkedésből kitűntek, sokkal tovább tartottak, semhogy rövid idő alatt az annyira szükséges bizalom a kedélyekben gyökerét verhessen. A magyar nemzet jobb része — vagy ha ezen dicsérő kifejezést nem akarjuk használni — ama része, melyben — habár nagy az izgékonyosság, de nagyobb a fejlődési képesség, sok időig volt — hogy úgy mondjam — folytonos ostromállapothoz szoktatva. Minden igyekezetét nemzetisége és jogai megvédésére volt kénytelen fordítani, úgy hogy most rövid idő alatt nem tehető békülékeny hangulatúvá. Ez csak éveknek és végtelen türelemnek lehet az eredménye.

„De az évek — bármely hosszú évek — a türelem — bármily kifogyhatatlan legyen is — korántsem elégségesek Magyarország rendezésének, felvirágzásának és hasznosításának eszközlésére. Ehhez még egészen más valami szükséges: egy teljesen, jól átgondolt terv, mely szerint Magyarország igényei nemcsak mára, hanem számos évre jókor fontolóra véteszenek és ennek utána szükséges az, hogy a kormány minden ingadozás nélkül s cselekvés terére lépjen és azon állandóul megmaradjon.

„A kormány 1825-ben megváltoztatta Magyarországgal szemben cselekvéseinek irányát; mert csakis ez időtől fogva áll a kormány Magyarország irányában őszintén a magyar nemzetiség és alkotmányosság terén.

Nem sokára 18 éve lesz, hogy a kormány e térre lépett és sok türelmet tanúsított.

De azért javult-e az állapot? — Épen nem; sőt el lehet

mondani, hogy állapotunk sokkal rosszabbá lett és minden lehető fejlődés nem sokára teljesen meg lesz akasztva és az egész feloszlásra érik meg.

„De hol keresendő e bajoknak csirája? — Azt senki sem fogja állíthatni, hogy a kormány nem adott volna Magyarországnak elegendő időt, vagy nem lett volna irányában kellő türelemmel; ezt a legszemtelenebb sem fogja állíthatni. Hol fekszik tehát a bajnak csirája? Sehol másutt, mint: hogy a kormány, mióta felhagyott a központosítás és egybeolvasztás rendszerével és Magyarországot illetőleg a magyar nemzetiség és alkotmányosság terére lépett, semmit sem cselekedett egybehangzó terv szerint.

„Ez volt minden bajnak a kútforrása, és ezért tartja mindenki Magyarországon a kormányt nagyon gyengének, mi természetes, mert ritkán cselekszik következetesen; és aztán elkedvetlenít minden jó érzelműt, miután azok legőszintébb törekvése is kompromittáltatik, ennél fogva nem tudják, miként tegyenek szolgálatot és miként viseljék magokat.

„Eljött tehát az utolsó óra, midőn még lehet egy új rendszert létesíteni, mely minden egyes részleteiben összefüggő, jól átgondolt és messzeterjedő legyen. Ha e terv megállapíttatik, akkor szükséges szorosán és minden ingadozás nélkül ahhoz alkalmazkodni.

„Azon időben, midőn a kormány a centralisatiót és az egybeolvasztást akarta, és ennél fogva minden lépését ez irányban fogantatotta, létezett egy bizonyos, határozott terv és minden magyar előtt tisztán állott a választás belenyugodni vagy magát a kormánypárttól távol tartani. Jelenben azonban miután a kormány — ha úgy lehet magamat kifejezni — Magyarországgal szemben szerencsére egy más gazdálkodási módra határozta magát, — szerencsére mondom, mert ez által sok becsületes embert nyert meg, kik közé magamat is sorozni bátorkodom, — és ime most a kormány tervtelen vagy legalább annak látszik, mert minduntalan nagyon ingadozik és gyakran zavarba jön, mintha semmire sem gondolt volna és semmit sem készített volna előre, minél fogva természetesen nem fejlődhetik tevékenység a közigazgatásban, sőt ellenkezőleg mindinkább általános elsatnyulás elé megyünk. A czélszerű reformokra gondolni sem lehet, úgy hogy midőn a kormány minden oldalról akadályokba ütközik, majdnem úgy

látszik, mintha megszünt volna úr lenni saját házában. E mellett Magyarországon minden nemcsak parlagon hever és kietlen marad, de napról napra nagyobb rendetlenségbe jön. A jó érzelműek pedig, kiknek hűségök a király és a haza iránt változatlan, mindinkább aggodalmas gondokba és mély gyászba merülnek.

„Ismétlem, meg kell állapítani azon rendszert, mely szerint Magyarország kormányzottassék. Részletes tervet kell e tekintetben kidolgozni és azután erélylyel és következetesen a szerint cselekedni.

„De ki dolgoznék ki ily tervet minden részletében vagy ki lenne képes azt hosszabb időre tervezni és hogyan lenne lehetséges a kijelölt útat minden ingadozás nélkül következetesen követni? Ez a mindenek előtt megvitatandó kérdés.

„Magyarország municipális rendszere sokkal bonyolultabb, semhogy a kormány egy pillanat alatt a Magyarországra nézve szükséges reformokat keresztülvihetné, mert természet-szerűleg mindez bizonyos izgatottság nélkül nem létesíthető. Arra, hogy minden előre megállapítva és minden viszonyokra előkészítve legyen, szükséges mindenek előtt egy erős párt, melynek támogatására a kormány számíthat. Egyes földözások többé nem használnak. Épen olyan a helyzet, mint egy tűzvésznél; ha a tűz egy vagy két helyen tör ki, azt rendszeres oltási előkészületekkel el lehet fojtani. Ha ellenben egy nagy kiterjedésű és roszúl épített, szalmafedelekekkel ellátott helység száz helytt úgy szólván egyszerre gyújtatik fel, és ha egy helytt az oltás sikerül, más helytt ismét nagyobb erővel törnek ki a lángok: akkor a közönséges oltási eszközök nem használnak többé. Ez esetben elkerülhetetlen, hogy az egész népesség vagy legalább annak jobb része tetteges közreműködésre indíttassék és használtassék fel, hogy a bajon segítve legyen. Magyarország körülbelül hasonló helyzetben van. A zavar majdnem minden szögletből kitor. Ennélfogva a jelen helyzetben a kormányra nézve alig marad más, mint vagy egy hatalmi tény által rendet hozni be — mi Magyarország jelen állásánál elkerülhetlenül provisóriummal végződ-nék — vagy pedig szükséges az, hogy mindazokkal tegye magát érintkezésbe, kik mint becsületes közreműködők tanácsal és tettel segítsék, kik akár a hűségnek kötelekei, akár saját előnyök következtében a kormány őszinte hívei, azonban

kik — a mennyiben a király szolgálatában nem állanak — a kormány által mindeddig nemcsak tekintetbe nem vétettek, de kikkel részben — ha nem épen mint gyanús, de mint alkalmatlan emberekkel bántak el, kiket a helyett, hogy használni kívántak volna, hasznos működéseikben is paralysálni igyekeztek, és ez eljárás által ezek nagyobb részét azokhoz terelték, kik a kormány minden rendszabálya ellen éles ellenzékét képeztek, ennél fogva szaporodott ezekkel is az elégedetlenek legiója, mely ez által tömör tömeggé alakult.

„Egy hatalmi rendszabályt és abból szükségkép folyó provisoriumot ez emlékirat bekezdésénél mindenkép elkerülendőnek mondtam, és ennek ellenében azt állítom, hogy egy független és e mellett loyális párt alakítása szükséges, mely kész egy magyar és alkotmányos kormányt támogatni Miként létesítendő azonban ez és általában személyes állásmat tekintve járulhatok-e e törekvéshez azt e szűk korlátok közé szorított emlékiratban kifejtteni alig lehet.

Hogy én magam minő szolgálatokat tehetek ez irányban, az mindenek előtt feltételeztetik attól, hogy összeköttetésbe jöjjenek azon államférfiakkal, kik a monarchia sorsát intézik.“

Ezután még fejtegeti az ország állapotát; megemlékezik a megyék szervezetéről; jellemzőleg szól a hivatalnokokról, kikről azt mondja: „A magyarországi hivatalnokok egytől-egyig mind gyanusoknak, a kormánytól megvásároltaknak tekintetnek, tehát épen nem bírnak népszerűséggel és súlylyal az országban.“

Azután jellemzőleg mondja: „Magyarországban a független emberek nagy — mondhatni: minden nagyobb kérdésben sokkal nagyobb befolyást gyakorolnak, mint a hivatalnokok. Ez alkotmányunk természetéből folyik.“

Végre ismétli, mennyire ohajtáná mindazon teendőket a tényező kormánytagokkal megbeszélni, melyek a reformok keresztülvitelére szükségesek; ezért részletekbe nem bocsátkozik, csak azt az egyet jegyzi meg, hogy most mindenek előtt két fontos célra kíván közreműködni: az egyik, hogy a magyar nemesség is adózzék, a másik, hogy rendszeres kormányzat létesíttessék, és végül megjegyzi, hogy „bír erkölcsi bátorsággal, mely a mai nap ritkább mint a tudomány és a képesség.“

Széchenyi ez emlékirata nem ragad meg annyira, mint azon két levél, melyet Metternich herceghez írt és melyet fentebb

közöltem. Azon levelekben egy bátor férfi hangját halljuk, kit a hatalmas herceg-minszter keresett fel és akart megnyerni; a hang e levelekben egy nagy reményeket tápláló hazafié, ki szép jövőt lát maga előtt és hiszi, hogy imádott hazájának használhat, hogy nagy és nemes tervek keresztülvitelére van hívatva. Ellenben a Gervayhoz küldött emlékiratból az aggodalom hangja szól hazája sorsáért, különösen aggodalma az iránt, hogy nincs kizárva a lehetősége annak, hogy az általános agitatio miatt, melyet az ország minden részében fejlődni látott, a bécsi kormány könnyen szánhatná magát erőszakos rendszabályok keresztülvitelére és így az alkotmány felfüggesztésére és egy provisorium behozatalára. A bekövetkezhető bajok ellen csak egy óvszert lát, az után törekszik és ezért keresi ez időben az érintkezést a monarchia sorsát vezető államférfiakkal.

Az emlékirat irálya nem eléggé világos és több ismétlést tartalmaz, de vannak benne jelezve nagy eszmék, melyek később létesültek. Többek közt felállítja az alkotmányos kormányzat azon elvét, hogy alkotmányosan csak többséggel lehet sikerrel kormányozni, mely eszme a 48-iki törvényekben nyert kifejezést és jelenben gyakorlati alkalmazást. Továbbá fejtegeti, hogy Magyarország felvirágzása nem áll ellentétben a monarchia érdekeivel, hogy Magyarország alkotmányos önállása, jogainak, törvényeinek és nemzetiségének respektálása nem gyöngíti, sőt erősíti a monarchiát és ez által oly államgépezet létesíthető, mely a monarchia üdvét nem veszélyezteti. Mindez határozottan nincs kimondva és inkább csak jelezve van oly irányban, melyben 1867-ben a monarchia másik felével az egység alkottatott, mely megadta hazánkknak alkotmányosságát és biztosította önállóságát.

Ez emlékirat mutatja, hogyan fogta fel Széchenyi a helyzetet azon időben, midőn az 1843-iki országgyűlés egybejött, melytől az ország nagy eredményeket várt. A megelőző három év alatt kifejlett általános vágyódás a reformok után kifejezést talált a megyék útasításaiban. A büntető törvénykönyv az 1840-ben kiküldött bizottság által kidolgoztatott, azon bizottság által, melyben Magyarországnak kitünőségei — Deák, Szalay, Eötvös — részt vettek. E törvény elfogadása által történt volna meg az első lépés a törvény előtti egyenlőség megállapítására. Azóta több mint 30 év múlt el, és még ma

sincs büntető törvénykönyvünk. — A királyi városok és kerületek rendezése és országgyűlési szavazatuknak megállapítása, a közös teherviselés és az erre alapított országos pénztár segélyével a közlekedési eszközök létesítése és az anyagi érdekek előmozdítása, az örökváltság, az ősiségi törvények módosítása és számos más nagy fontosságú kérdés megoldása állott feladatképen ez országgyűlés előtt. Alig jött össze ez országgyűlés, több szakbizottságot választott, melyek a reform-törvények javaslatbahozatalával nagy szorgalommal foglalkoztak.

Érezte Széchenyi, hogy mindennek eredménye csak az esetben lehet, ha neki sikerülend — Bécsben a tért előkészítve — a reformkérdések keresztülvitelére megnyerni a monarchia sorsát intéző államférfiakat. Mint mindig, úgy most is a mély belátás és előrelátás volt e lépésének indító oka.

Az 1843³/₄-iki országgyűlés másfél évi működés után minden nagyobb eredmény nélkül rekesztetett be. Ez eredménytelenségnek két főoka volt: egyrészt a kormány indolentiája és a valódi helyzetről teljes tájékozatlansága, mely a követendő politikát a tétlenségben kereste, másrészt azon körülmény, hogy Deák Ferencz, ámbár Zalamegye követének egyhangúlag megválasztatott, mert a conservativeknek sikerült a közös teherviselés elvét a megyegyűlésen megbuktatni, e megbízást el nem vállalhatta és így hiányzott ez országgyűlésen azon nagy tehetség, mely az országgyűlési többségnek vezetését átvéve, talán — mint 1840-ben történt — minden kedvezőtlen viszonyok mellett is sikert tudott volna kivívni.

Ha Széchenyi szándéka sikerül, ha az 1843-iki országgyűlés nevezetes eredményeket hoz létre, ha tények bizonyítják, hogy a kormány előmozdítja a józan és lépcsőzetesen fejlődő reformokat és ha ez országgyűlés oly érülettel oszlik szét, mint az azt megelőző: az eszközlött siker bizonyára csökkenteni az elégtelenséget és a már előbb kifejlett agitatio elveszti anyagát s bekövetkezik a nemzetre nézve az üdvös tevékenység korszaka. De mert ez nem teljesülhetett, az 1847-iki országgyűlést megelőző három év élénk agitatio és éles pártviszály korszaka lett. Az 1847-iki országgyűlés már kezdetben izgatott volt és az 1848-iki világesemények ellenállhatatlanul terelték a nemzetet azon irányba, melynek végkövetkezménye lett az 1849-iki küzdelem és annak szomorú

kimenetele után a hosszú absolutistikus korszak. Minő más alakulás képzelhető az esetben, ha Széchenyi tervei sikerülnek és az 1848-iki országgyűlés a kedvező viszonyokat felhasználva, az alkotmányos és szabadelvű átalakulást oly módon vitte volna keresztül, mely nem rejti magában a későbbi összeütközés csiráját! Hol lennénk ma, hol állana monarchiánk, ha mindez bekövetkezik! Valószínű, hogy egy hosszú béke korszaka alatt nemzetiségünk hatalmasan fejlődik és a szellemi és anyagi jólétnek minden megrázkódtatás nélkül és természetesen magas fokára emelkedik.

De érdekes megtudnunk, minő sorsban részesült Széchenyi emlékirata.

Széchenyi 1843. július 19-ikén adta be emlékiratát, és naplójából látszik, hogy azt figyelemre alig érdemesíték. Majdnem félesztendő múlva, 1844. január 4-ikén Széchenyi naplójában ezeket írja:

„Metternich úgy látszik nincs mellettem; másképp lehetetlen volna, hogy emlékiratomat tekintetbe ne vegyék.“

E jegyzetet Pesten tette, de nyugtalansága nőtt és így január 8-án Bécsben Metternich által fogadtatott; ez alkalommal ezeket írja naplójába:

„Voltam Metternichnél; beszéltem vele három óra hosszat — ő körülbelül érthetetlen dolgokat mondott. Kiemeli Reviczkyt, mondván, hogy az ő napjai még nem tünnek le egészen. Emlékiratomat meg sem említette. Nem értem a dolgot.

„Ezután elmentem Gervayhoz, ki nekem egész naivitással azt mondá, hogy emlékiratomat nem olvasta. Keresgél harmincz emlékirat között és nem találja. Gervay nekem azt hazudja, hogy Kübeck olvasta. Nem fogja nekem soha megbocsátani kérdezősködésemet, mert kénytelen volt előttem pirúlni. Dicséri Eötvös Pepit.

„Végre talál egy emlékiratot és ez nem az enyim. Hahaha!

„Ebédelek Metternichnél, ott találom Schwarzenberg Felixet. Melanie *) irányomban igen durczás. Én beszélek vele a figyelembe nem vett emlékiratról; elmegy és beszél Metternichchel, később Metternich velem; genirozva van; erre Melanie

*) Született gróf Zichy, Metternich felesége.

hozzám jön, mondván: „Csak egyenes utat kell követni; — miért mellékes utakat!”

„Az egészségből azt látom, hogy fel akarnak ültetni — pour me paralyser, mi nekik végre sikerülni is fog.“

„Bécs, január 9. Gervaynál voltam; nagyon boutonirozott volt; nem tud semmit. . . . Voltam Kübecknél is, kitől épen Rotschild jött ki. Sokáig beszéltem Kübeckkel emlékiratomról és különösen a *Két garasról*. *) Kübeck úgy látszik nem olvasta, és engem nem is kérdeznek!

„A burg-színházban voltam, azután Bombellesnél. Itt nem sok a remény. Végre sem marad más hátra, mint ki kell erőszakolni. Metternich és Melanie elfordulunk tőlem.“

„Bécs, január 10. Megfogottnak és ostobának érzem magamat. What trying moments! — Gervaynak írok, nagyon finomúl válaszol.

„Én magamat szabaddá teszem! Pálnál **) voltam; én elbeszélem neki és Bombellesnek az én Gervayádat.

„Óh istenem! Én őszinte jót akarok Magyarországnak és Ausztriának! Adj nekem erőt és belátást! adj nekem hű szívet és emelkedett lelket!

„Ismét bátorságot érzek magamban.“

Széchenyinek e rövid, kedvetlen hangulatban tett jegyzeteiből látszik, mily aggodalmas napokat élt akkor, és mily kényes és kényelmetlen volt helyzete. Ellen akart állani a megindult mozgalomnak, nem mintha általában a mozgalmat nem szerette volna, hisz politikai pályájának kezdetén ő volt azon nagy agitator, kinek sikerült a nemzetet tétlenségéből kiemelni; de tette azt azért, mert aggódott a megindult mozgalom következményei miatt és talán több oka volt az aggodalomra, mint másnak, mert ő tovább látott és így ismerte a mozgalom lehető végzetes következményeit, s lehetett is oka félnie az alkotmány felfüggesztésétől s a provisoriumtól. A mozgalom elleni fellépése által eljátszotta nagy népszerűségét, meggyöngítette — sőt majdnem paralysálta a nemzetre való befolyását. De másrészt, midőn kereste a hatalom férfait, hogy azok

*) Ez volt azon munkája Széchenyinek, melyben az országos pénztár alakítását a földbirtokoknak holdanként két garassal való megadóztatása alapján indítványozta.

**) Eszterházy Pál herceg.

közbejöttével és támogatásával létesitse következetesen és egymás után minden nagyobb megingatás nélkül reformátori terveit — jóakarata hideg közönnyel találkozott és így valóban bekövetkezett rá nézve azon kényelmetlen állapot, mely saját mondása szerint azokat éri, „kik két szék közt állva maradnak“.

Mint naplójegyzeteiből kitűnik, valóban meglepő azon közönyösség, tervnélküliség és teljes tétlenség, melyben Metternichet és a kormánykörök döntő tagjait találta. Úgy látszik, hogy Metternich akkor már azon korszakba jutott, midőn borostyánjain nyugodva élte napjait, nem is gondolva, hogy e kényelmes, télen állapotot az 1848-iki francia februári forradalom meg fogja zavarni és az ez által megindított áradat egészen Bécsig fogja hullámaint zúdítani, hogy a reakciónak évtizedeken keresztül gondosan alkotott bástyáit rövid napokon elsöpörje s azzal együtt romba düljön azon alkotás, melyet megingathatatlanak hittek.

VII.

Ifjúságom első éveire politikai pályám kezdetén visszaemlékezve, örömmel mondhatom, hogy szép korszak volt az. Az akkori ifjúság abban különbözött az előbbi és a későbbi idők ifjúságától, hogy az ifjak közt általános volt a törekvés komoly tanulmányok által gyarapítani ismereteiket, élénken érdeklődni mindazon nagy eszmék iránt, melyek napi renden voltak. Én is ezen irányt követtem, komoly olvasmánnyal foglalkozva, kezdtem magamat képezni, és Széchenyi leglelkesebb tisztelői közé tartozván, azon időben nem írt ő semmit, mit figyelemmel nem tanulmányoztam volna.

Azon időben az országgyűlési követség nehezebben volt elérhető, mint jelenben a képviselőség — már azért is, mert összesen csak 104 megyei követ bírt helylyel és szavazattal az országgyűlésben.

Ennél fogva képzelhető, mennyire meg voltam lepve, midőn engem, ki iskoláimat végezve, alig egy éve telepedtem le szülőföldemen megyémben, és a közéletben egyedüli tevékenységem abból állott, hogy egész odaadással közreműködni igyekeztem a megyei ügyekben, környezve a megyei ifjúságtól és néha felszólalva a megyei gyűlésen — midőn engem alig huszonegy éves ifjút a megye tisztos táblabirái és köznemesei

felszólítottak a követség elvállalására és ez után pár hétre országgyűlési követnek egyhangúlag meg is választottak.

Nem csekély aggodalommal indúltam Pozsony felé; a hosszú úton sokat gondolkoztam a felől, hogy miként fogok az elvállalt kötelezettségeknek megfelelni? Fokozta aggodalmamat, hogy az akkori országgyűlésen a követnek hallgatnia nem lehetett; a megyék megkövetelték az adott útastások értelmében a felszólalást; követtársam pedig — noha több év óta szolgálta a megyét, mint a mennyi éves én akkor valék és alispáni tisztet viselt — előre nyilvánítá nekem a választás alkalmával, hogy szavazni igen, de beszélni még a circularis ülésekben sem hajlandó. Mit volt mást tennem — egész bátorságomat összeszedve, jóakarattal, munkássággal és szorgalommal igyekeztem pótolni tapasztalatlanságomat, mire volt is ez országgyűlésen bő alkalom. Mindjárt az országgyűlés kezdetén beleválasztottak az úgy nevezett kereskedési bizottságba, mely komoly tárgyakkal foglalkozott s egész foliánsokat írt össze az alaposan motivált törvényjavaslatokból, tárgyalván az ország érdekeire vonatkozó minden fontosabb kérdést, a vámpolitikától és rendszertől kezdve egész a találmányok védelméről szóló ügyig.

Később, midőn ez országgyűlés további folyamában gróf Széchenyi, előre bocsátva eszméit a *Két garas* című munkájában, felszólalt és az országos pénztár felállítását és a nemesség megadóztatását követelte, annak tervezése és kidolgozása végett egy országos bizottság választott, melynek én is tagja lettem. E bizottság legfontosabb albizottságának, melyre a czélok kijelölése bízott, és melynek vezértagja gróf Széchenyi volt, én voltam az előadója, az akkori elnevezés szerint jegyzője. De mert a bécsi kormánynak a magyarországi teendőkre nézve nem volt semmi terve és határozott szándéka, és úgy látszik: rövidlátó politikája csak abban állott, hogy Magyarországon mindazon lépéseket akadályozza vagy akadályoztassa, melyek az ország felvirágzására és így megerősödésére szolgáltak volna: nemcsak a kereskedési bizottság munkásságának, hanem a közös teherviselés tárgyában működő országos küldöttség munkálatának is legkisebb eredménye sem lett. Rám nézve azonban azon jó következménye volt, hogy mindezen tárgyakkal foglalkozni, azokat tanulmányozni készített és azon szerencsében részesültem, hogy Széchenyivel

naponkint együtt lehettem, nagy eszméivel, nemes szándokaival közelebből megismerkedhettem és — ha szabad azon kifejezéssel élnem — ezen időtől fogva azon ügyeknek, melyek létesítésére ő közreműködött, egyik szerény, de buzgó napszámosa lettem. Széchenyi egyik kitünő tulajdona volt a komoly munkába bele vonni mindazokat, kiket közreműködésre felhasználni kívánatosnak látott, azaz mindenkit a maga helyén utilizált; és így az országgyűlés után is nem egy ügyben igyekezett nekem a munkásságra tért adni. Többek közt az általa megindított Tisza-szabályozás ügyében beleválasztott a központi bizottságba és így ismét egy érintkezési ponttal több támadt köztem és közte.

Ez előzmények után nyílt meg az 1847-iki országgyűlés, melyben Széchenyi velem együtt a rendek házának tagja volt; ez idő alatt nem egyszer közlé velem bizalmasan aggodalmait és baljóslatait.

A februári francia forradalom kitörése után senki által előre nem látott fordulatot vett az országgyűlés folyama. A 48-iki törvények megalkottattak, a magyar miniszterium megalakult és Széchenyi is annak tagja lett. E nagy fordulat, a törvényes úton elért végtelen eredmények a legszebb reményekre jogosítottak mindenkit; még az óvatosak is — habár rövid időre — megváltak aggodalmaiktól, reménnyel és bizalommal kezdtek viseltetni az új fordulat iránt és Széchenyire is a nagy események e hatást gyakorolták. Nagy érdekléssel bír az ő iratai közt feltalálható azon — úgy látszik hírlapi cikkeknek szánt munka, melyben Pozsonyban márczius 28-ikán gondolatait és érzelmeit papírra vetette. Telve vannak szép reményekkel, melyek közé azonban a komoly aggodalomnak hangja is — félénken bár — de érezhetőleg belevegyül.

„Pozsony, 1848 márczius 28.

„Mi lesz belőlünk magyarokból?

„Ezt tudakolá tőlem néhány nappal ezelőtt bizonyos régi barátom, ki politikai eljárásom modorában osztozik hosszú évek során és ernyedetlen részt vett azon hosszú munkában... mely közt én megvénültem!

„Mi lenne belőlünk egyéb — így válaszoltam örömtelten — mint egy dicső nemzet, mely hamvaiból kiemelkedve, mikor egész Európa bomladozik, az emberiség díszére úgy fog állani

most a rend, béke és szabadság védermére, mint hajdanában a keresztyénségnek volt védfala.

„Hosszú, halálos álom után . . . ime új, eddig alig vagy sejtelemként csak későbbi időkben reménylett gyönyörű reggel tünt fel oly sokáig eltaposott hazánk fölött. — Bátrabbak, merészebbek, kikkel nagyobb, láthatatlan hatalmak látszanak szorosb kapcsolatban lenni, rövid napok alatt oly alapra fekteték hazánk jövődjét, melyet — tisztelet-becsület, de igazság is — velem együtt mi hangyamunkások soha, vagy csak generációk után lettünk volna képesek megalakítani, s mely alapon bizonyosan felvirúl s pedig hamarább, mint magunk is gondolnók, fajtánk, ha nem vagyunk saját magunk ellen hűtlenek és *ha nem döfjük saját magunk a megsemmisítő gyilkot keblünkbe!*

„Azelőtt elleneinkkel volt dolgunk, *most egyedül saját viszátkodásunk okozhat bajt.* . . . ámde kérdem, nincs-e kezünkben ennek elejét venni? Én azt mondom: igen, ez tökéletesen kezünkben van, minthogy ennek utána nem fog Magyarország többé Ausztriának gyarmata lenni, de *mint önálló ország, mely saját tűzhelye körül forog, lesz integráló része a közbirodalomnak.*

„Régi időkben ugyan, midőn rólunk — de talán nem egészen alaptalanul — azt mondák: *Jugi impatiens, libertatis incapax,* igaz, saját magunk halálosb csorbát ütöttünk vérünkön, mint legdühösb ellenségeink. *Mindegyik első akart lenni; parancsolni felette sok, engedelmeskedni igen kevés tudott,* s elmésen monda fajtánkról mélységes esze által híressé vált lady Montagu: „Ej te lelkes nép, a legdicsőbbre emelkedhető, csak az a baja, hogy vezért, elsőt, fejedelmet akárhányat volna képes, de hajlandó is kiállítani soraiból, — ámde alvezért, második, harmadik stb. embert, alattvalót nem bír találni elég számban fiai közt.

„Már ha e régi hajlamunkat, hogy mindig csak elsők akarunk lenni, mely egyébiránt magában nem bűn, sőt erény, mert kútfeje elég nemes vetelkedésnek, nem bírjuk fékezni, most, midőn szeplőtlen polgári erény s kimeríthetlen önmegtagadás a főkellék, akkor igaz, oly bizonyosan indulunk magát irányoztatni nem engedő vesztünk elibe, mint birkanyáj is okvetlen elvész égő akolban.

„De ugyan kérdem, nincs-e bennünk elég hazafiság és elégséges ügyszeretet alárendelni — és pedig édes örömet

magunkat a közjóért? — Én azt hiszem, hogy ezt tennünk kell, mert magam után itélek másokról, *a nagy szám veszni akarjon inkább*, mint szánakozásra méltó személyességek vagy saját érdek és hiúság miatt veszélybe bonyolítani a szeretett hazát!

„Elleneink azt mondják: csak száj, egyedül agitációban és demonstrációban vagyunk erősek; ám mutassuk meg, mennyire rágalmaznak; tetteikkel, józansággal és a kötelesség teljesítésével bizonyítsuk, hogy míg egész Európa bomladozik, és nem egy trón van dülő félben: *mi nemcsak nem vagyunk rendbontók, vagy éppen a fejedelem iránt hűtlenek, — hanem mi alkotjuk a trón legbiztosabb támaszát.*

„Mi magyarok a jelen európai közátalakulásnak nevezetes időszakában megbecsülhetetlen két előnnyel birunk nem egy népcsalád fölött. Legelsőbben is, hogy mi magyarok már birunk alkotmányos alappal, midőn más országoknak azt még keresniök kell, s aztán hogy mi már megszoktuk az alkotmányos formákban való mozgást, midőn másoknak ebben még okulniök kell, s hogy *mi ekkép forradalmi veszélyek nélkül érhetünk czélt*, míg alkotmánytalan népek más úton tán alig rázhatják magokról le az önkénynek borzasztó bilincseit.

„S lám szorosán alkotmányos formákban mozogva, miután minden pártviszály megszűnt, s a magyar őszintén szorítja a magyarnak kezét, rövid idő alatt mily óriási léptekkel haladtunk legtökéletesebb kifejlésünk felé!

„Meg van alapítva a magyar felelős kormány, a honnak milliói bevéve az alkotmány sánczaiba és oly kedvezésekben részesítve, mik lehetetlen, hogy az égi hatalmak rokonszenvét a magyar fajnak meg ne nyerjék — mert emberségesen meg van érdemelve; és a mellett évenként lesz országgyűlés Budapesten, tágabb alagra van állítva a sajtószabadság és ekkép a szabad vitatkozás, ezen egyedüli biztos antidotuma minden subversiv hajlamnak.

„Kérem, ki ne örülne ily kifejlődésnek és ki volna ily körülmények közt elég kaján elfelejteni azon kötelességet, melylyel minden ember, de kivált a magyar tartozik honának, kivált a magyar, mondom . . . mert nekünk Magyarországon kívül széles e világon nincs hazánk!

„Számталant ugyan fájdalmasan érint azon áldozatok nagysága, melyeket az országnak érdekében a haza oltárára vinni

volt kénytelen. Ámde bizza magát és sorsát a háladatos nemzet igazságszeretetére . . . de munkáljon egyuttal azon is, miszerint a nemzet gyarapodásnak is indulhasson: mert a szegénység közt sínlődő ígérhet ugyan sokat is, de keveset sem adhat. De ki lehet oly gyermekes, ki csak pillanatig azt képzelheti, hogy gyarmati állásból nemzeti létre minden nagyobb áldozat nélkül kibontakozni lehessen.

„Meg kell barátokoznunk veszteségeinkkel. Az ember nemcsak kenyérből él. A léleknek is megvannak örömei, mik közt azon öntudat, szabad és virulásnak induló nemzet tagja lenni, nem utolsó öröm, sőt tán minden becsületes férfiúi kéjeknek legfőbbike!

„Sokan azt mondják: kockakajátéknak köszönhetjük legutóbbi alkotmányos kifejlésünket. Ezt én nem vizsgálom . . . de arra figyelek: a nyert kincset vajon mikép lehet úgy rendezni, hogy ne csak mi magyarok, de szomszédaink se jöjjenek az igen nagy közöröm és szinte váratlan meglepetés következtében bármily zavarba.

„Minthogy ennek elérésére a régi rendet elhagyván, valóban kigázolhatlan zavarba keveredünk, ha új rendbe hova hamarább nem alakulunk . . . mindenek előtt szükséges, hogy mindenki legfőképp magára vigyázzon; mert ha mindenki vagy csak a nagyobb szám is maga esze szerint akarja a dolgokat rendezni, akkor oly bizonyos a zavar, mintha szánt-szándékosan bontatnék meg a rend!

„Mikor a gálya sziklák és zátonyok közt viharokkal küzd, akkor ha több egyén parancsol mint egy, vagy néhány kevés, — okvetlen elsüllyedés a végeredmény.

„Mi magyarok körülbelül e helyzetben vagyunk. Ne csaljuk e tekintetben magunkat. Századokig mozdulatlan pangás-gásban sínlettünk; most egyszerre elkap minket egy kedvező szélvész, már-már mutatkozik előttünk a közszabadsági kikötő. . . Istenért, legyünk előrelátók és józanok, ne bizzuk el magunkat, tartsunk rendet, azaz tanuljunk engedelmeskedni, magunkat alávetni, — mert másképp, mikor már minden meg volna nyerve, legotrombábbul a parton szenvedünk hajótörést.

„Mi csekély személyemet illeti, im ez lesz most eljárásom.

„Ö felsége törvényes fejedelmünk — minden mi nem tőle veszi eredetét, most csak átkot hozhat hazánkra. Gr. Batthyány

Lajost azzal bizta meg: alkosson magyar ministeriumot. Gróf B. L. többek közt engem is kiszemelt és én tétova nélkül acceptáltam — és tán nagyravágyásból? Bizony nem! Mint-hogy engem soha nem indított politikában egyéb mint ügy-szeretet és fajtámhoz való hűség; — hanem azért fogadom el a rám szánt terhet, mert régi imám az: — Ó isten ne hagyjál veszni puha ágyban vagy meleg kályha mögött, de honunkat szolgálva „hámban“.

„Én szeretett nádorunknak, mint a felség képviselőjének, és a magyar ministeriumnak, melyet én nem tekinthetek egyé-
nek mint a nemzet és a fejedelem bizodalmi emanatiójának — netaláni észrevételeimet férfiasan előadván, fogok engedelmeskedni. — Egyébként a *Justum ac tenacem propositi virum*-ként, habár felbomlik is az egész világ és engem féreg-ként elzúz, míg gondolkozni képes leszek, megtartandom lelki szabadságomat; valamint a nemzet is kénye, esze, belátása szerint jövő országgyűlése alkalmával vagy tovább is megajándékozza a mostani ministeriumot bizalmával, vagy alkalmasbval pótolandja azt; ámde addig is reménylem, a mostanit őszintén és teljes erélyvel fogja pártolni, — mert ha a nagy szám azt elő nem segíti, vagy épen akadályokat gördít útjába, akkor azt zsibbasztva saját, magát is okvetlenül megrontja.

„Én bálványozom a szabadságot és nem mint sok más, hogy csak egyedül saját magam számára követeljem, de annak embertársaim is egyenlő részesei legyenek.

„A szabadságot azonban sok — kivált olyan, ki ahhoz még nem szokott, abban keresi, hogy mindenki, vagy legalább saját maga, mindazt tehesse, a mi neki tetszik, mire épen kedve támad.

„Én épen megfordítva azon okból, mert a szabadságot rám nézve úgy meg akarom óvni, mint másokra is kiterjeszteni, a rendnek és ekkép ránk nézve az alkotmányos formáknak vagyok elhatározott barátja és pártolója. Rend azonban csak úgy keletkezhetik, ha most a felelős ministerium szavára hallgat a honban mindenki, s annak útját nemcsak senki nem állja, de épen úgy óvakodik minden hívatlan beleavatkozástól, mint bármily csekélységben is fölbe emelkedéstől!

„Új rendnek kell keletkezni, sok érdekek meg vannak sértve. Mindezt rendezni kell. Úgy de ehhez idő mindenek és fölött egybehangzó concentricus működés szükséges.

„Kiki tehát állja saját helyét becsületesen és önmegtadással; ne adjon minden kritikának hitelt; de inkább gondolja magát bele azon roppant nehézségekbe, melyeket legyőzni kell. . . Én minden jót reménylek és csak azon egyet sajnálom, hogy engem is ministerré kértek fel . . . mert e szerint sok azt fogja mondani: Cicero pro domo; könnyű nekem beszélni; és én inkább példával szerettem volna szolgálni; — azonban ennek is alkalmasint szaporán megjön ideje; közlegényként sorban állni és kitüntetés nélkül gyakorlani polgári erényt néha szint oly magasztos állás és szint oly szent kötelesség, mint a dolgok élén állani!“

Széchenyinek e jegyzeteiben kifejezett reménye rövid idejű volt. Az országban általános és majdnem osztatlan volt az öröm, miután mindenki érezte, hogy az 1848-iki törvények által az ország egyszerre elérte azon alkotmányos önállást, mely ugyan régi törvényeiből és ősi alkotmányából folyt, mit azonban ily rövid idő alatt még a legvérmesebbek és legmerészebbek is ezelőtt pár hónappal alig remélhettek. A nemzet nagy többsége az önálló alkotmányos élet hosszú, békés korszakát vélte bekövetkezettnek.

Széchenyi azonban csakhamar belátta, hogy a legéletbevéágóbb kérdések megoldatlanul maradtak, mert figyelem nélkül hagyatott a monarchia két állama között a közös érdekek biztosítása és előmozdítása és így a békés együttlét tartós fenmaradása. És midőn e mulasztásnak első jelei mutatkoztak — mint fenmaradt jegyzeteiből látszik, nemcsak érezte, de rémülettel előre látta és jósolta azon szerencsétlen küzdelmeket, melyeknek a nemzet öntudatlanul elébe ment.

Széchenyi nézete szerint a nemzet jövője és boldogulása attól függött, hogy fog-e a kormány és az országgyűlés minden cselekedeténél a lehető következmények józan megfontolása által vezéreltetni és különösen lesz-e elég előrelátó bölcsesége a kezdetben kedvezőleg alakult helyzetet kellőleg felhasználni az által, hogy a dynastia és a közös monarchia leghatalmasabb támaszává legyen.

Széchenyi felfogása szerint Magyarország az 1848-ki nevezetes pozsonyi országgyűlés berekesztése után, közel állott azon szerencséhez, hogy létesítse azt, mit egykor Eugén her-

czeg és később Gentz a monarchia hatalmi állásának nélkülözhetetlen feltételeül tekintettek: hogy Budapest legyen a monarchia központja és a magyar nemzet annak leghatalmasabb támasza.

Lombardiában a háború balszerencsével folyt; Bécsben és Prágában a zavarok folyton növekedtek. Az osztrák császár és magyar király a dynastia tagjaival együtt Insbruckba menekült. Magyarországon még ekkor a nemzetiségi mozgalmak nyílt lázadássá nem fajulván, nemcsak a legnagyobb csend uralkodott, de az öröm és meglegedés érzete hatotta át a nemzet minden osztályát. Az alkotmányos felelős kormány — a népszerűség által is hordozva — határozott irányt adhatott volna a nemzetnek, melyet ez nemcsak rokonszenvvel, hanem engedelmességgel is kész lett volna követni. Tehát könnyű feladat lett volna tetteikkel igazolni, hogy a magyar nemzet a dynastiának legbiztosabb támasza és képes is, akár is a monarchia fenállásának biztosítására mindent megtenni.

Érezte ezt úgy látszik, az első magyar ministerium, melynek tanácsában gróf Széchenyi is ült. Midőn közeledett az első népképviseleti alapon választott országgyűlés megnyitásának ideje, gróf Batthyány és báró Eötvös a ministerium által Insbruckba küldettek. Ezen küldetésnek részleteit nem egyszer beszélte nekem megboldogult barátom báró Eötvös József. A monarchia fővárosából menekült fejedelemnek és uralkodó családnak felajánlák Budát állandó lakhelyül, biztosíták a magyar nemzet ősi dynastikus hűségéről és áldozatkészségéről. Inskruckban el is határozottatott az átköltözés Budára, de azon feltétel mellett, hogy a legközelebb megnyitandó országgyűlés tényekkel fogja bizonyítani ezen érületet az által, hogy a pragmatika sanctio alapján a monarchia épységének megvédése végett szükséges áldozatokat készséggel fogja megszavazni. Ez alkalommal megállapítottatott a mód is, mely szerint az országgyűlés megnyitása alkalmával a nádor által mondandó trónbeszédben meg fóg említettetni az olasz háború az országgyűlés pedig a közös hadsereg számára szükséges újonczokat fel fogja ajánlni. Mihelyt ez megszavaztatik, az udvar Budára fog átköltözni. Báró Eötvöstől hallottam, hogy már a postalovak is meg voltak rendelve a király és kísérete számára.

A trónbeszéd elmondása előtt a képviselőház irányadó tagjaiból egy tanácskozás hívatott össze Kossuth Lajos szállásán. Én is a meghívottak között voltam. Széchenyi komor képpel a terem egyik szögletében az ablak mellett egy pamla-
gon nyugodott. Alig léptem be, magához hívott. Egymáshoz közel ülve hallgattuk a tanácskozás menetét. A miniszterek közül Batthyány és Kossuth közölték a tanácskozással a trónbeszéd tartalmát és az ebből folyó teendőket, nem említve azonban azon megállapodásokat, melyek az udvarnak Budára való utazása végett Insbruckban létrejöttek. A jelenlevők nagy többsége helyeslőleg fogadta az előterjesztést és kész lett volna minden a miniszterium által teendő javaslatot megszavazni. A képviselőháznak azonban azon tagjai, kik kezdetben csekély számban a határozott baloldalt és így az ellenzéket képviselték, a szabadság után vágyódó népek érdekeinek védelmére kelve és a Szardinia által Ausztria ellen folytatott háborút is ilyenek mondva s a szabadelvűsége hivatkozva, nem helyeselték a miniszterium előterjesztését. Rövid ideig tartó vita után Kossuth azon okból, mert nem lehetett remélni a képviselőház egyhangú határozatát, nem tette ki magát a miniszterium előterjesztésének védelmére. Ennélfogva a trónbeszéd Olaszországra vonatkozó részének elhagyása tartatott czél-szerűnek. Midőn a tanácskozásban e fordulat állott be, Széchenyi fölegyenesedett helyéről és összehúzza hatalmas szemöldjeit, görcsösen ragadta meg karomat és felindult, ideges hangon mondá nekem: „Most jut nemzetünk a forduló pont-hoz! Le kell végkép mondanunk a békés fejlődésről, megindul és mind nagyobb mérvet fog öltetni a létért való élethalál-küzdelem. Mi lesz a vége? — Előre látható; ki tudja, nem veszünk-e az alatt végkép el! Istenem, mennyi szenvedés vár a szegény hazára és mennyi vér fog omlani!”

Hátrahagyott jegyzeteiből ez időtől fogva csak a két-ségbeesés szava szól. Több íven találtam följegyezve eszme-menétét — inkább csak töredékekben és rapsodikus módon. Nem rendes elmélkedések, de egy mélyen aggódó szív sóhajainak lehet azokat nevezni.

Az első lapon ez áll: *Hattyúdalom*, és többek közt ezeket írja: „1848. július 4. Én egészen más politikát követtem volna, mint K. Első föllépése óta érzem azt, de el is mondtam meggyőződésemet; tudtam, hogy nem fog alkotni semmit, de min-

dent felbontani! — És most mégis én vele egy bárkában! Ezt az emberek nem értik!

„De hol és miben van a menekülés?

„Először: vérrel és étellel a dynastia részére állani és a monarchiát fentartani. Tehát semmi Frankfurt vagy a francia köztársasággal való érintkezés és experimentatio.

„Másodszor: békülékenység, pacificatio minden felé, különösen a horvátokkal; hiszen ők is a dynastiával tartanak.

„Harmadszor: egyesülten és erélyesen megzabolázni a lázongókat és rendetlenkedőket.

„Mi mindnyájan meg akarjuk menteni a hazát, de különbözök az iránt a nézetek, hogy miként? Itt a veszély már elháríthatatlan, a kérdést úgy teszik fel: gyáván megadni magunkat, vagy harcolni? — Annyi van a kettő között!“

Én becsületesen megvallom — ha csak alkalmat nyerek, melyet keresek, kilépek a ministeriumból. Én nem osztozom K. és B. politikájában, mert kockajátéknak tartom, már pedig a haza sorsa felett kockát nem játszom. Ámde ha jól dül el a kockza, én áldom az isteneket.

„A ministeriumot nem kerestem. Negyven évi fáradalmas élet után visszavonulni volt szándékom. Batthyány szólított fel . . . azt mondá, hogy szükséges. Én nem haboztam, *remélvén, hogy annyi nyereségek után nem fog a követendő politika többé kockajáték lenni.* De ehhez higgadt meggondolás és számítás kellett volna. Azonban nem így lőn. Én tisztán látom, vagy hiszem, hogy látom, hogy homlok egyenest indulunk vesztünknek.

„Ily meggyőződéssel az, a mit óhajtok: a közlegények sorába állani, és lelkesen, véremmel áldozva bukni. Erre elég elszántsággal bírok. De meggyőződésemmel a vezetők közé állani, nevemet az alá írni, mit nem tudok helyben hagyni: az ellenkezik emberi méltósággal, férfiasággal és lovagi öntudatommal. Ily cselekvénytől visszaborzadok.“

Végtelen kínos lehetett azon lelki állapot, melyben Széchenyi ez időben élt. Ő, ki azelőtt több évvel a *Kelet népe* című munkájában, később az 1847-ben kiadott *Politikai Programm* című röpiratában oly mély előrelátással és úgy szólva jósló tehetséggel — mondá meg előre mindazt, mit most elborzadva látott a nemzetre bekövetkezni és mit oly

találón és szépen fejezett ki Arany János a Széchenyi emlékezetére tartott akadémiai ünnepélyen:

„Majd elborúlni kezdé láthatára:
 Kik műve által lettünk magyarok,
 Nem ügyelénk többé vezérnyomára,
 Mi napba néző szárnyas Ikarok.
 Óh, hogy riadt fel intő jós ajakkal!
 S midőn a harez dült, mint vérbősz Kain,
 Hogy álla tört szívvel, merev hajakkal —
 Egy új Cassandra Trója lángjain!“

Azonban Széchenyinek azon egyetlen kívánsága, melyet az 1848-ki évben, midőn már mindent elveszettnek hitt, nem teljesedett, hogy ő „a közlegények sorába állva és lelkesen vérével áldozva bukhatott volna el hazájáért.“

Egy mélyen érző hazafi lélek legnagyobb szenvedését kellett elviselnie. Hosszú éveket töltött Döblingben és minő kínos állapotban! Emlékezett mindenre, mi a multban történt, tudott mindent, mi a keserű jelenben a nemzetre méretett és folyton egy rögeszmével küzdve, hogy mindazon csapásoknak, melyek hazáját és imádott nemzetét érték, egyedül ő az oka, és a kínok legnagyobbikát érezve, egészen elveszté reményét nemzete lehető felszabadulása iránt.

Nem akarok e bús emlékü korszakot illetőleg Széchenyi hátrahagyott irományaiból közölni. Csak egy pár sort idézek, hű titkára Tasnerhez írt egyik hosszú leveléből. „Két év óta naponként 16 órát járok fel alá; de hiába, úgy látom, hogy a testi fáradtság sem ad pillanatnyi nyugalmat. Nyugtalanul járok-kelek, mint Macbethben a Banquo szelleme.“

Ismét évek mulnak és reményt kezdé táplálni, mert érzi, hogy nemzete nem halt meg. Űthet ismét a feltámadás órája és lehetnek még jobb napjai. És szűnnek lelkifájdalmai, nyugalmasabb kezd lenni.

De itt megállok. Nem kutatom tovább a döblingi életnek titkait; meghatottan teszem le a tollat.

A mily öröm és élvezet volt reám nézve Széchenyinek 1848 előtti életéből és különösen működésének kezdetéről lapozni iratait, ép oly fájdalmas volt csak beletekinteni is abba, mi általa 48 után feljegyeztetett.

Ez iratok áttekintése fokozta bennem a határtalan tisztelet és a hála mély érzetét Széchenyi emléke iránt.

Hiszem, hogy azok, kik ez általam közlött töredékeket olvasni fogják, hasonlót fognak érezni.

Midőn először néztem át iratait azon gondolat merült fel bennem: vajon helyes, méltányos és a magyar nemzethez méltó-e, hogy annak hátrahagyott iratai, ki egész életét nemzetéért áldozta, oly sok nagyot tervezett és sikereset vitt ki, magán tulajdon maradjanak? Én azon kegyelettel, melylyel a a nemzet Széchenyi emléke iránt viseltetik megegyezőbbnek tartom, hogy e kincs a nemzet tulajdonává váljék.

Ennélfőgyva azon felszólítással végzem be Széchenyi hátrahagyott iratainak ismertetését: szerezzük meg Széchenyi hű titkárának örökösaitől a nemzetünk életében oly szép és fényes korszak emlékeit, mindazon kéziratokat, melyeket ő hosszú életén át napról napra saját kezével írt. Nem nagy összeg kívántatik arra; csak sokan adjanak, filléreket bár, úgy egybe fog gyülni az iratok megvételére és kiadására szükséges összeg. Nem áldozatokra szólítom fel az egyeseket, de szerény adakozásra oly szellemben, mint azt gróf Széchenyi Júliához címzett és általam közlött levelében jelzi.

Ha a szükséges összeg — mint nem kétlem, — egybe gyül és az összes kéziratok megvételtek, tétessenek le azok, mint a magyar nemzet tulajdona, a magyar akadémiánál, hazánk azon első tudományos intézeténél, melynek alapítása Széchenyinek legelső nagy és maradandó műve volt, — hozzá kötve azt a feltételt, hogy az akadémia gondoskodjék összes régebben kiadott és kiadatlan munkáinak, naplóinak és nevezetesebb levelezéseinek közzétételéről. A vételáron túl összeggyült összeg legyen az akadémiáé, melyből mindennek előtt a kiadási költségek lennének fedezendőek.

Azokat kik ismertetésemet olvasni fogják és úgy éreznek Széchenyi iránt mint én, felkérem, hogy a kijelölt célra szánt összeget — bármily csekély legyen is az — küldjék be a magyar földhitelintézet pénztárába vagy azon lapok szerkesztőihez, a kik ismertetésemet méltányolva, e célra szerkesztőségükben aláírást nyitnak meg.

Ez ismertetést a *Budapesti Szemlébe* azon feltétel mellett adtam kiadás végett, hogy megjelenése után külön lenyomatban is adathassam ki, melyet szándékom elküldeni a kaszinóknak, olvasó és társas-köröknek és mindazon intézeteknek, melyek keletkezésére Széchenyi adta az irányt.

A pesti nemzeti kaszinót Széchenyi alapította meg és e kezdeményezést az ország minden vidékén követték; ma már több mint fél ezerre megy hazánkban a kaszinók és olvasó-körök száma; ezeknek fogom megküldeni a külön lenyomatot egy aláírási ívvel, felkérve mindazon társas-körök tagjait, hogy mindenki adjon — nem sokat, csak annyit, mennyit könnyen nélkülözhet és adhat e célra. A gazdag pesti nemzeti kaszinó pár ezer forintja, melyet e célra bizonyára szentelend, ép oly becses, mint a szerény kaszinó néhány forintja. Gróf Széchenyi életét milliókért áldozta és így emléke megérdemli, hogy ezereknek egyesült adománya szerezzze meg a XIX. század leghazafiasabb magyarjának hátrahagyott kéziratait.

Ma az 1875-ik évet írjuk. Tehát épen egy fél százada, hogy bekövetkezett azon örökké emlékezetes esemény, midőn a még kevéssé ismert gróf Széchenyi István, az ifjú huszárkapitány, a pozsonyi országgyűlésen tette a magyar tudományos akadémia alapítására nagyvelkű ajándékát és megindította azon nagy mozgalmat, melynek folytán hazánk regenerációja kezdetét vette.

E nevezetes korszak félszázados ünnepélyét nem ülheti meg méltóbban a magyar nemzet, mint ha nagy és kicsiny, szegény és gazdag, tehát mindnyájan egyaránt, a kik Széchenyi által megindított haladás áldásos következményeit élvezzük, adakozásunk által jelét adjuk az iránta való kegyelet és hála érzetének és ezzel nem sokára leleplezendő márványszobra mellé maradandó becsű szellemi emléket is emelünk, megemlékezve Arany szavaira:

„Emléket, oh hazám, mit adsz e sírra?
 Hová tekintesz földeden, magyar,
 Hol Széchenyi nevét ne lásd megírva
 Örök dicsőség fény sugarival?

Széchenyi hírét, a lángész csodáit,
 Ragyogja minden, távol és közel:
Áldozni még járunk — ah oly sokáig
 Nem értök — Széchenyi szivéhez el.“

GRÓF LÓNYAY MENYHÉRT.

A LILI PARKJA.

Goethe után.

Nincs több olyan állatsereglet,
Oly tarka, mint a Lilimé!
A sok csoda-szörny egymás mellett,
Maga se' tudja hol vevé.
Fut, czaptat, ugrál, vágó repkedni,
Lecsonkolt szárnynyal valamennyi,
Elbűvölt hercegúrfi mind,
Ér'z oltatlan szerelmi kint.

Hogy is hívják a tündért? — Lilinek?
Örüljete, ha nem isméritek!

Mi lárma, zaj, mi csattogás,
Ha megjelenik pitvarában,
Kezében a szemes kosár van,
Mi sáporogás, mi gágogás!
Bokor, fű éled; a baromfi-nyáj
Elérohan, — megannyi száj
Nyílik felé, — még a halak,
Azok is ott a víz alatt
Eviczkélnek farkokkal, és föl-
Ütik fejük' a medenczéből.
S oly kegygyel szórja a búza-szemet,
Hogy megkivánnák az istenek,
Hát még az okatlan állatok!

Mindegyik odafut, robog,
 Egymás nyakára hág, úgy kapja,
 Egymást szorítja, tolja, hajtja,
 Egy kis morzsaért — úgy kap rajta!
 A száraz morzsa, szép kezéből,
 Nekik ambróziával ér föl . . .

S tekintete! s a hangja hozzá!
 Ha ennyit mond: pipi, pipi —
 A Jupiter sassát lehozná,
 Le még a Vénus galambpárját,
 Júno kocsijából a pávát —
 Mind eljönének, ha szavát:
 „Pipi, pipi“, meghallanák.

Mert azzal csalt le egy nyalatlan
 Goromba medvét, egy bocsot,
 Mely a vad erdőben lakott,
 De most kertjében zár alatt van,
 És megjuhászult mondhatatlan,
 (Bizonyos pontig!) s odavitt,
 Oly bájosan, oly édesen:
 Hogy vérem' ontottam voln' szívesen,
 Megöntözni virágait

„Hogyan? mi? vérét? hát e mit gagyog?“
 Jó! ki vele! e medve én vagyok.
 Egy kis kötény fodrába fogva,
 Lábához kötve czérnaszálon;
 De hogy' volt, mi volt a dologba':
 Elmondom máskor Ma nagyobb
 Dühöm, bosszúm; magamat is utálok.

Mert hah! itt állok a sarokba',
 És hallgatom a gágogást,
 A nyávogást, a hápogást;
 S megfordulok,
 S felmordulok,
 És futok, neki iramodva;

S visszatekintek :
Tán nekem intett?
S tovább futok, futok morogva,
S megint — csak visszafordulok.

S felmordúl bennem a pokol,
Nyelvem liheg, az orom szimatol,
S oda vagyok, oda!
Te nyúl, te gyáva, ostoba!
Mókus! te is pipi-re hallgatsz:
Ha egy diócskát ropogtathatsz:
Boldog vagy! — Nem; szőrös nyakam'
Felborzoló, nem adom meg magam'.
Futok, elbújok — meg ne lássák —
Haha! kaczagnak a zöld fácskák!
A nyírott fű, az is kicsúfol.
Tágulj puszpáng, félre az útból!
Át a gyepe, túl a palánkon,
Átugrom, el! — De még se' bántom.
Ugorni, mászni nem tudok . . .
Valami bűbáj úgy lefog,
Leköt, lenyom, csak úgy vergődöm
Bénán, tehetlenül a földön.
Rágom a port, sírok, s nyöszörgök,
S mikor már kimerülten hörgök:
Nyomorúlt szívem kínos jajját
Csak a porcelán nymphák hallják!

Egyszerre, ah! mi boldog érzelem
Hat át velőmön, véremen!
Ah! lugasában énekel.
Édes szavát, ah, újra hallom;
A lég illattal telik el . . .
Hogy meghalljam, azért dalol-e vajon?
Futok; minden fát kitörök,
Bokor előlem elszalad,
Talpam alatt fű nyöszörög,
S lábánál fekszik, ah, a vad!

Ránéz. „Be furcsa szörnyeteg!
 Medvének igen is szelíd,
 Uszkárnak meg vad egy kicsit;
 S be loncsos — lompos,
 Milyen bozontos,
 És milyen furcsán hentereg!“
 Hátát lábával czirogatja végig,
 — Szegény, magát paradicsomban érzi —
 Csiklandva mind a hét érzékit!
 S maga oly egykedvűen nézi.
 Czipőit csokolom, talpát nyalom,
 A mint egy medvétől telik;
 És tányér talpam, halkan, nyájason,
 Kerek térdéhez közelít.
 El is eltűri jó kedvében,
 Fülelem is megvakarja szépen,
 Aztán, jól-jól pofon legyint
 S azzal boldoggá tesz megint.
 Vagy szól — s szót fogadok legott —
 „Allons tout doux! Eh la menotte!
 Et faites Serviteur
 Comme un joli Seigneur!“
 Így tölti kedvét, játszva véle —
 S szegény bolond, hogy' ne remélne?
 De ha felbátorítja kiségg:
 Rögton rövidre fogja ismét!

De van egy kis üvegcese balzsama,
 Melylyel nem ér föl semmi méz,
 Melyből, ha szíve lágyul, lassan a
 Vad eltikkadt ajkát a piczi kéz
 Kis újj-hegyével be-bekenni kész.
 De azzal elfut és ott hagy magamba',
 Követem őt, nyomorú bamba!
 Majd borzadózva messze szaladok,
 S meg újra csak utána ballagok
 Boldogságomba' és kínomba'.

Hah! néha nyitva hagyja ajtaját,
 S rám sandít gúnynyal, nem szököm-e meg?

Ha van hatalmatok még, istenek,
 Megtörni e varázsnak bűv-szavát:
 Adjátok vissza szabadságomat!
 De ha sem ég, se' föld segílyt nem ad:
 Jól van! Nem h'jába nyújtózám merőn —
 Még, — érzem, esküszöm — van még erőm!

SZÁSZ KÁROLY.

SZÁLL AZ IDŐ . . .

Száll az idő, — nap jön napra,
 Év jön évre szüntelen, —
 Derültebbre, borultabbra
 Ritkán fordul életem.
 Elérem már azt a révet,
 Melybe úgy ohajtozom,
 Hol magános kis szigetre'
 Csónakomat lánczra kötve,
 Terhem hiven hordozom
 S emlékimnek áldozom.

Könnyű lesz már lágý közönnyel
 Néznem embert, életet.
 Hiú remény te is menj el,
 Nélküled is élhetek.
 Nincs jövőm, de nem is várok
 Semmi nagyot, semmi fényt,
 Kevéssel is megelégszem,
 Alant kezdtem, alant végzem,
 Irigylem, ki kényeként
 Nyugton élhet, a szegényt.

Menthetetlen összetörtem
 Régi eszményképeim,
 Melyek egykor megbűvölten
 Csalták, vonták lépteim.

Földön járva, égbe szállva,
 Minden ember útja egy :
 Minden ponton egy ég főd be,
 Minden pályát egy vég köt be;
 S állj bár büszkén vagy remegj,
 Halál ellen egyre megy.

Dönthetetlen tudományom,
 Nem inog, mint Hamleté,
 Hogy kövesse, nem kívánom,
 A ki el nem érhető.
 Óh, mert drága tudomány ez,
 Nagy az ára : bármit ér!
 Érte mindent eltapodtam,
 Szívemet is megtagadtam,
 S félek mégis, mégis él
 S ki a sírig elkísér.

DÖMÖTÖR JÁNOS.

É R T E S I T Ő .

Közegészségügy Angolországban, tekintettel az orvos-ügyre, orvosi rendészetre és törvényszéki orvosi ügyre, valamint a hazai viszonyokra. Irta Fodor József, egyet. ny. r. tanár. Budapest. 1873. 8-adrét, 507 l.

E könyv szerzője azon igen kevesek közé tartozik, kik nálunk a közegészségügygel annak tudományos, újabb értelmében foglalkoznak. Mint egy ezt is magában foglaló tárgy tanára Kolozsvártt, majd mint kizárólag e tárgyé Budapesten, egyedüli képviselője volt eddig s marad még talán sokáig az újabb közegészségügyi törekvéseknek s mint ilyen, főleg mint az újonnan felállított országos közegészségügyi intézet igazgatója, kire ez intézet semmiből megteremtésének s e teljesen parlagon felejtésének terhes feladata nehezül, az ilyesekkel törődő közönség várakozásának és figyelmének tárgya. A munka, melyet itt röviden ismertetni akarunk, hosszabb

angolországi tartózkodása és tanulmányozása alatt gyűjtött adatokból épült fel s nem csak tárgya, de tartalma által is érdekes. Csaknem két év telt el ugyan megjelenése óta, de annak, hogy az országos közegészségügyi intézet (legalább papíron) felállított, még csak kevés ideje; egy féleve, hogy éppen a szerző e tárgyból egyetemi előadásokat tart, az egész ügygyel komolyabban foglalkozni csak most kezd az ország s így nem lesz időszerűtlen a munkában foglalt eszméket újból és e helyen is feleleveníteni.

Az egész mű öt fejezetből áll. Az első az általános részt: Angolország földje és népe ismertetését népmozgalmi és orvosi statistikáját, végül Londonnak ilyen tekintetekből leírását foglalja magában. Igen jó bevezetés ez a mű többi részéhez s ha valaki nem értené, miért választotta szerző éppen Angliának e tőlünk oly távol eső, oly sokban különböző országnak egészségügyét ismertetése tárgyául (különben más országokéről is tesz ígéretet) e fejezetben elegendő felvilágosítást találhat. Anglia egészségügyi állapota mindazon viszonyok jelenléte mellett is, melyek a társadalom fejlődésével együtt erősödő elleneit képezik a testi jóllétnek, bámulatatosan kedvező s ezért igen tanulságos; az még akkor is, ha részben egészen sajátos angol-földi viszonyok miatt a mienkkel nem mindig hasonlítható is egybe. A legfőbb és legszomorúbb tanulság e fejezetben, hogy a mi szaporodási viszonyaink mily rendkívül kedvezőtlenek azon országéihoz képest, melyben oly sok nagy város, oly sok gyár, oly nagy lakássűrűség találtatik, a mi nálunk pedig mind nincsen úgy. Ha olvassuk e könyvből, hogy Angliában a legtöbb házasság kötöttik, (115 lakosra egy, míg nálunk csak 125-re egy, e mellett ott hamarabb nőszülnek s a házasság értéke nagyobb), hogy ott születés és halálozás között legkedvezőbb az arány egész Európában, 100 halottra 151—160 születés esvén, míg nálunk (1864) csak 114 esik, hogy ott a közép élethosszúság 45 év, míg nálunk csak 26., hogy ott a csecsemők halálozása 15 (míg nálunk 26) százalék, kiváló érdekességnek kell bennünk ez e tekintetben is irigylésre méltó föld egészségügye iránt ébredni. Éppen ez érdekelttség felköltését kell, minden tudományos értéke s inkább szakemberek számára írt további adatai mellett is, e munka legfőbb érdeméül és hasznául tekintenünk.

Jó közegészségi állapot s ez ügy művelése jól képzett

orvosok nélkül lehetetlen. A kiképzés módjai tehát nemcsak a tanítás ügyének barátait s az orvosok társadalmi viszonyai nemcsak őket magokat érdeklik; a nemzet közérdeke kívánja hogy az orvos-ügyre különös figyelem fordíttassék. A könyv e tárgyról szóló második fejezete szintén sok érdekest foglal magában, kivált az orvos-ügy történeti kifejlődéséről. Az angoloknál mint sokban, úgy e tekintetben is, a meglevőhöz és hagyományokhoz ragaszkodás s az élet és közügy szükségai hozták létre egymásra hatásuk által a jelenlegi állapotot és sok sajátos, különös jelenség mellett oly valami jött létre, mi gyakorlatilag legjobb, vagy legalább is sokkal jobb mint a mi szárazföldi rendünk. Az angol orvos túlnyomólag gyakorlati kiképeztetése nem felel ugyan meg a német „egyetemi színvonal“ fogalmának, de igen az élet fő szükségéinek, mire a német s ezek mintájára épült egyéb intézeteknek kevesebb gondja és hatása van; a nagy tekintély, melyben az orvos-egylet áll p. o. Londonban, oly hatalmat ad ugyan ennek kezébe, mely egy legnagyobb gyakorlattal és jövedelemmel bíró orvost koldússá s a szegények kórházában elhaló, megvetett egyénné tehetett, de e hatalom meggátolja a teljesen avatatlan káros kontárkodását. Oly tiszteletben, mint Angliában, sehol nem állanak az orvosok. A tanulás s erre tett roppant kiadások évei után a gyakorlat, a törvény által biztosított igen magas díjak kielégítő jutalmat adnak s ezzel, a mi fő, feleslegessé teszik az üzérkedést, azon módját az orvosi gyakorlat üzésének, mely más földön (s nem kell mást, csak hazánkat nézni meg) az orvosok tekintélyét, az orvosi tudomány hitelét tönkre teszi. Szóval úgy tudománya mint jelleme s ez épen oly fontos mint amaz, a legjobb irányban, mert legkedvezőbb körülmények közt, fejlődhetik az angol orvosnak. Nem kevésbé fontos az a körülmény, hogy orvosokká Angliában csak vagyonosabb emberek lehetnek, a tanulás nagyon költséges volta miatt. Hogy így sok kitűnő tehetség nem lehet azzá, bizonyára nem tekinthető hibaúl; kitűnő tanítókra s iparosokra épen oly szükség van.

Az orvosi rendőrség mostani állapota Angliában szintén igazolja a fentebb mondottakat. Összefüggő, elméleti tudományos alapokon nyugvó törvények nélkül, mindig az esetleges szükség érzetéből folyó s annak megfelelő szabályok és rendeletek által, zavart, észszerűtlenül szervezett összefüggéstelen

administratio mellett nem annyit, de sokkal többet ér el közegészségi ügyekben az angol mint mi, kiknek sokkal jobb egészségügyi szervezetünk van írásban, de kik a kivitelben tehetetlenek vagyunk. Kivált a járványos betegségeket illetőleg csodálhatjuk az angol rendeletek pontosságát és tökélyes kivitelét. A könyv harmadik fejezete mindezekről részletes s kivált szakembereknek igen tanulságos adatokat nyújt.

Határozottan legérdekesebb és becsesebb része e munkának a negyedik fejezet, mely az egészségügyi állapotról szól. Megtaláljuk benne mindazt, mi nálunk hiányzik, pedig lennie kellene s minek lételéből ott a kedvező, nem lételéből itt a kiválóan rossz viszonyok erednek. Az egészségügy nemzetgazdasági fontosságának érzete, a mindenre kiterjedő figyelem, a törvények tisztelete, hivatalos és polgári kötelesség pontos teljesítése, a megegyezettett humanismus és haszonkeresés — mind egyesültek azon, bár nem mintaszerű, de eredményekben minden mást felülmúló egészségügy létesítésére, mely nekünk talán örökre utánozhatatlan fog maradni.

E fejezetben sorban tárgyalja a szerző a levegő, talaj, lakások, a kórházak, a szegények, elmebetegek stb. ügyét. Legfontosabb ránk nézve azt ismerni, mit a lakásokról s főleg a talaj kiszáritásáról mond. Tudjuk mily roppant százalékát teszik a pesti halottaknak a gümökórosok, s ha ehhez azt is tudjuk hogy oly helyeken, hol mint p. o. Londonban s Anglia nagyobb városaiban, gondot viselnek a föld kellő szárazságára jó csatornázás által, a halálozás e betegségekben nagy mértékben csökkent s most már folyvást alacsony: megborzadunk a mi viszonyainktól. Nálunk híre sincs, hogy a talajvizről észleleteket s e tárgyban intézkedéseket tegyenek! Ott a jó kövezés mellett külön, vizet át nem bocsátó falú csövekkel eszközlik a talaj-víz gyűjtését és elvezetését. Az erély, melyet ilyen dolgokban kifejtettek, valóban csodálatos. A város szennyét elvívó csatornák egy időben roszak voltak Londonban; a Themse partján a házak s így a parlamenté is, a bűz miatt lakhatlanok voltak, gyorsan új csatornarendszert dolgoztak s vittek ki és a bajon segítve volt. Ott minden város, melyben 23 pro millenél nagyobb a halálozás, törvény szerint köteles csatornázást létesíteni. Pesten annyit ér mintha nem volna; bűzét mindnyájan ismerjük s a levegő, melynek javításáról Londonban a nagy terek, parkok ápolása, be nem építése által

gondoskodtak, míg nálunk a nyereszkedés az ellenkező következetes kivételére vezetett, sokkal rosszabb mint ott, hol a benne levő szén kívül feketére fest bennünket.

A lakási viszonyokról, a házak túlságos megtömése ellen Londonban törvények intézkednek. Pesten a 70-diki népszámláláskor találtak szobákat, melyekben 20—30 egyén aludt! A nyilvános bérházak levegőjének minőségére s mennyiségére a legnagyobb ügyelet van; egy alvóra 300 köbláb levegőnek kell jutni. (Budapesten vannak *egyetemi kórodai osztályok*, hol negyedrésnyi sem jut!) A házak többnyire vékony faluak, vakolatlanok, mi a légcserét elősegíti s a föld, melyen építvék jó csatornázás s az ürületek elvezetése által tartatik tisztán. Nálunk e tekintetben alig van felügyelet. (E sorok írója egyik legtekintélyesebb pesti orvos- és egyetemi tanártól hallotta, hogy az akadémia palotán felül épült néhány új házban egy időben diphtheritis uralkodott a gyermekek közt; az okok vizsgálata aztán kiderítette hogy a házak ott az összehalmozott szemétdombokon épültek s ezeken át fűrták a kutakat! Ezek betömése aztán a járványt megszüntette.)

Sok érdekes és fontos részletére e munkának lehetne még az olvasót figyelmeztetnünk; de legyen elég ennyi. A mű nem egyszerű összehalmozása a gyűjtött adatoknak; hazai viszonyainkra s az intézkedések bíráló ismertetésére nagy gondot fordít. Nagyon kívánatos, hogy mindazok, kik az ország közegészségügyének intézésére hivatvák, megismerjék s áttanulják ez adatokban és tanulságokban egyaránt gazdag könyvet, mert hazánk jólléte más országok ide vonatkozó viszonyainak ismerete s a tudomány és tapasztalat elveinek gyors alkalmazása nélkül alig munkálható sikeresen.

Egy dolog van még, mit szó nélkül hagynunk nem lehet! ez a mű stílja. Megszoktuk már, hogy orvosi írónk botrányosan rossz magyarsággal írnak s ezt teljességgel nem tudják, vagy ha igen, nem restellik. De mégis különös, hogy egy tős-gyökeres magyar oly kevés érzéket mutat a helyes mondatszerkesztés iránt, mint például a szerző, ki a „mondva lett, írva lett“ stb. alakokkal minden sorában sérti szemünket.

A mű pongyola stíljában (s ez nemcsak a szavak és mondatokra vonatkozik) van oka, ha e könyvet, melyhez különben kissé nehéz jutni, mivel az orvosi könyvkiadó társulat kiadása,

nem olyan elégtelenséggel teszszük le, mint tartalma különben megérdemelné.

DR. I. J

Kvintusz Horációus Flakkusz versei. (A dalok 5. könyve) Magyarra fordította és jegyzetekkel felvilágosította Dr. Barna Ignác. Budapest 1875.

A latin classicai irodalom legnagyobb lyricusának rég ideje nem akadt rendszeres fordítója. Székács, Zichy Antal és mások csak egyes költemények fordításával léptek a Kisfaludy-társaság útján a közönség elé. Horatius összes műveinek teljes fordítását is egész kis társaság szándékozott, a munkafelosztás elve szerint, közre bocsátani. Épen erről beszéltek hirlapjaink akkor is, mikor dr. Barna Ignác a kezünkben levő kötetre előfizetést hirdetett, s utána csakhamar az egész művet is kiadta.

Barna I. fordítása nagyon kedvező fogadtatásban részesült a napi irodalomban; nem tudjuk minőben részesült az olvasó közönségnél. Az idő a modern irodalmi versalakoknak kedvez, s bár teljesen nem bírtak életre kelni s állandóan használatban maradni a népdalainkból elvont nemzeti formák, sőt ezek ellen mintha némi visszahatás is mutatkoznék: mégis e visszahatás addig nem ment s hihetőleg nem is megy, hogy a classicai versformák használata egészen napirendre kerüljön. Ez magyarázza meg, hogy egy, bármily sikerült magyar Horatius sem fogja azt a hatást tenni, melyet a költő kétezer év után is tesz, a maga, ránk nézve idegen, nyelvén. Barna I. tagadhatatlan gondnal, szembetűnő lelkiismeretességgel s szerető hűséggel dolgozott fordításán; kétségkívül bátran egybe hasonlíthatja az egyes ódákat a mások fordításában megjelent horatiusi versekkel: de valami hiányt mégis érzünk könyvében. E hiány néha egész verseken is végig vonul, néha egyes versszakokban, vagy csak egyes sorokban vehető észre. Van valami feszesség, merevség és erőltetés a fordításban. Úgy látszik az az erő hiányzott, mely a fordítót arra segítené, hogy újra költse az eszmét mindenütt és pedig Horatius szellemében, a hol a szöveget lefordítani nem lehet, vagy erőszakossággal járna. Különösen érezzük ezt oly helyeknél, melyeket szinte közmondásszerűen idézni szokás, de — ismételjük,

érezhető ez sokszor egész költeményekben is. Ez észrevételünk igazságát nem fogja tagadni, a ki felkeresi Berzsenyi költeményeiből az *Osztályrészem, Jámborság és középszer. A magyarokhoz* címűeket még néhány mással együtt, a melyekben, bár költői eredetiséggel, de tagadhatlanul vesz át Berzsenyi horatiusi eszméket, szólamokat, sőt néha még a horatiusi hangulat is mintha megérintené kedélyünket. A mit ezekben érzünk, olyasminek képzeljük mi azt a magyar Horatiust, a mely után minden későbbi kísérletet feleslegesnek is tarthatnánk a költő fordítása körül. Addig is azonban, míg egy ilyen fordítónk állna elő, a mi talán nagyon is sokára marad: élvezzük a mostanit, kiben szintén vannak egyes ilyen sikerült részek, melyekben a Horatius légkörében érezzük magunkat, eszméivel mint jó ismerősökkel kellemesen találkozunk, s átmenőleg egy-egy tiszta hangulatban Horatius kedélye, a visszaemlékezésnél fogva is, igazi költői és horatiusi hatást gyakorol reánk.

A hol ezt a legelső rangú fordítmányokban követelt és fellelt hatást nem teszi is Barna I. fordítása: ott is élvezhető. Csaknem mindenütt hű tolmács, lelkiismeretes értelmező, s törekszik azon, hogy — mértani hasonlattal élve — fordítása, az eredeti fölé illesztve, azt lehetőleg fedezze s rajta se túl ne terjeszkedjék, se innét ne maradjon. Elnagyolásból lényeges eszmét átugrani, vagy jellemző kifejezést elhagyni nem szeret, s egy szóval a lelkiismeretes írónak sok erényét bírja. Sőt talán még a „nonum prematur in annum“ szabályát is megtartotta költőjének. Nem tagadjuk, hogy kisebb részletekig menve, egy-egy hibát találunk a verselésben; van rá eset, hogy a classici versalak szigorú méretű verslábait könnyedén veszi, a hiatusoktól sem mindig irtózik, pedig hiában, a classici verselésnél vagy magánhangzó kihagyás (elisio), vagy a hiatus elkerülése szükséges. Hogy ezek nem csak Barna Ignácznál, hanem némely más classici fordítóknál sem tűnnek fel: az szintén csak arra mutat, hogy az antique versformák iránti szűz érzék, a szabatos méret és tiszta hangzat érzéke nem él oly erőben mint hatvan évvel ezelőtt. A mívelt hallás, a „vájít fül“ ma már csak a zenében szerepel, s újabb költőink nagy része már régóta nélkülözhetőnek hiszi a modern versformáknál. Ne vegyük nagyon rossz néven, ha már csak kitarató munkájáért és áldozatáért is elismerésre méltó fordítónk néha szintén megenged magának egy kis könnyebbséget. Az ilyenekért

úgy is találunk kárpótlást, ha nem is a magyar helyesírás szerint írt latin nevekben, a minek dicsőségét jobb lett volna a *Reform*nak hagyni, hanem napi érdekre nem számító egész nagy kötetében.

—r —s.

Weisz Bernát Ferencz: Az ingatlanok tűzkár-térítésének állami szervezéséről. Második tetemesen bővített kiadás. Budapest. Ráth Mór. 1874.

Oly kérdéssel állunk szemközt, mely gyakorlati és elméleti jelentőségénél fogva egyaránt magára vonja a szakemberek figyelmét. Mert a tűzkár-térítés állami szervezése, nemcsak kitűzött különös célja által kelt érdeket, hanem megérinti korunk egyik legvitásabb kérdését, az állam és a társadalom egymás iránti viszonyának kérdését is. A XVIII. század felfogása ellenében mind inkább terjed az a meggyőződés, hogy a társadalom feladatának megoldásánál, még a gazdaság terén sem nélkülözhető az állam közreműködése és hogy általában működésének határai nem elvileg és mindenkorra állapíthatók meg, hanem minden társadalmi intézmény benső viszonyban áll a kornak általános műveltségével, gazdasági állapotával, elérendő föladataival.

Az előttünk fekvő munka buzgó és hazafias szerzője az említett elvekre is hivatkozik, jelentőségét azonban leginkább a számok bizonyításában találja, melyek megerősítik azt a szomorú tényt, hogy Magyarországon a tűzvész évenként oly károkat okoz, a melyeket se az önszegély, se a részvénytársulatok által eszközölt biztosítások helyre nem hozhatnak. A biztosítási ösztönt csökkenti első sorban a biztosítási díj aránytalan magassága, mely a részvénytársulatok nyereszkezdővágányának igen, de a biztosítás fontos feladatának meg nem felel. E káros állapot megszüntetése, a biztosítás általános létesítése, a nemzeti vagyon jelentékeny részének megmentése, az előrelátás és gondoskodás, a kereset folytonosságának fejlesztése csak úgy sikerülhetne biztosan és gyorsan, ha az állam a biztosítást maga eszközölné és általános kötelezettségűnek nyilvánítaná, mi által egyuttal elérné azt, hogy a biztosítási díjakat a legalsóbb minimumra leszoríthassa, és a biztosítási kényszert lassanként kedvessé tegye. De kiegészíthetjük

a szerző nézetét avval, hogy az állami biztosítás még két nagy előnnyel járhat; először megismerteti az alsóbb néposztályt a biztosítás jótéteményével és így előmozdítja a biztosítás egyéb ágait, nevezetesen a jég elleni biztosítást és az életbiztosítást; másodsor alapíthatna egy biztosító tartalékot, a mely talán évek múlva az előforduló károkat, legalább részben egymaga is pótolhatná.

Szerző hivatkozván az állami biztosítás nagy elterjedésére Németországban és Schweizban, fölhozza, hogy míg Zürichben és Baselben a biztosítási díj 2—6 krajczárt tesz, jó és rossz házakért, addig Pesten 150 krajczárt kell fizetni a legjobbért, pedig Pest városa, 1874. évi költségvetésében, 100.000 forintot szavazott meg tűzoltó költségekre. A biztosító társulatoknál a szabad verseny igen kevés hatással van, mert egyezmények által kijátszható. Az állami biztosítás azonban érdek-közösséget teremt, mely a tüzetesek számát is apasztja. Az állam beavatkozását következőleg indokolja szerzőnk: Az állam nincs hivatva az egyéni szükségletek kieligítésére, de ebből legkevesebbé sem következik az, s nem is igazolt azon föltevés, hogy az állami kényszer nem igazolt, s nem szükséges ott, hol azt a társadalomnak valamely, ha mindjárt csak helyi korlátok közt jelentkező közös érdeke — valamely, a közérdeket fenyegető veszély szükségessé vagy czélszerűvé tette. Találóan felel szerző azon ellenvetésre is, melyet a nép alacsony műveltségéből szoktak meríteni: a mi a nép alacsony műveltségét illeti, az talán ép oly kevésbé lehet nálunk indok egy üdvös eszme meghonosításának elhalasztására, mint nem tekintették annak Németországban az állami tűzkárbiztosítás eszméjének életbe léptetésénél, noha ott a nép amaz időben, 100—150 év előtt, aligha magasabb fokán állott a műveltségnek, mint ma nálunk. Ha ily szempontok a tevékenységet visszariaszthatnák, akkor a közhasznú intézkedések közül vajmi kevés honosodnék meg! — — A vasutak, a távirda létesítése, a nép alacsony műveltségi állapota következtében hasonló nehézséggel találkozott, sőt a takarékpénztárak is. Mily nehéz volt a kezdet nálunk, s most már nem egy vidékén az országnak a nép legalsó rétegei is tódulnak hozzájuk! Így van ez mindenben és mindenütt. Föl kell emelnünk a népet; nem elszegényedett, erénytelen, romlott, lak nélküli, földönfutó proletariátust, hanem jómódú, erkölcsös, életrevaló parasztságot kell teremtenünk;

— csak ekkor mondhatjuk el magunkról mi képzetebbek, hogy megtevők iránta is kötelességünket, nem pedig bezárni előtte ajtónkat, mondván : „nem vagy érdemes e jótéteményre!“

Hogy szerző tárgyát alaposan ismeri, hogy a mellette szóló érveket teljesen felsorolja, hogy a felhozott ellenvetéseket alaposan czáfolja és megerőtleníti, hogy a kérdést nemzetünk jólétére való tekintettel melegen adja elő, hogy könyvét a meggyőződés teljes erejével írta, arról a figyelmes olvasó könnyen meggyőződhetik.

DR. W. B.

*Struggle for national Education, by John Morley, London 1874.
Chapman a. Hall. 184 lap.*

A nemzeti nevelés elvét jelenleg mind jobban-jobban kezdik hangoztatni az ó és új világrész legkiválóbb gondolkodói. Ez az elv a világi iskola elmaradhatatlan kísérője. Nálunk még ezután vár megvitatasra és valósitásra, mert még eddig vagy phrasisként használtak, vagy pedig úgy mutattak rá, mint logikai paradoxonra. Ez utóbbi eljárás kiönti a fürdővel együtt a gyermeket.

Nézetem szerint nemzeti nevelésnek azt nevezhetjük, melyet nem egy kis töredék, nem egy felekezet, nem egy kaszt tart fenn a maga specificus czéljaira, hanem az egész nemzet, annak törvényhozói testülete, mint egy ember tervez, s a társadalom, a nemzet, quasi annak végrehajtó karja, mint egy ember ölel fel és ad neki életet az iskolákban. Az ily nevelésrendszer egyetemes, áthatja a nemzetnek minden rétegét osztálykülönbség nélkül. Ez a nemzeti nevelésnek minden szervezett oktatásügygyel bíró államban, egységes, közös, hogy úgy mondjuk: egyetemes vonása. E mellett van annak egy másik specificus vonása, mely a nemzet geniusza szerint változik. Ez az elemi, közép, felsőbb tanintézeteknek és szakiskoláknak a nemzet természetének és jellemének megfelelő szervezete, mert hát ki tagadhatná, hogy sok tekintetben más nevelés kell a kereskedő, más a földmivelő nemzetnek. Innen van, hogy a közép és felsőbb tanintézetekben és szaktanodákban, mint bonyolultabb szervezetekben vagy szervezetekben

inkább visszatükröződik a nemzet természete, mint a népiskolákban, s ép ezért míg emezeket pl. Schweizből Amerikába, Amerikából Magyarországra igen csekély változtatással átültetheted, addig a középiskolán, egyetemeken stb. minden igyekezeted könnyen megtörhetik. Ki merne vállalkozni, hogy egy német gimnásiumot átültessen valamelyik angol középiskola, vagy skót „academy“ helyére? Viszont ha az angol vagy skót egyetemeket Németországra transportálnók: nem ütne-e ki a literatus emberek forradalma? Ki merné megpróbálni, hogy az amerikai egyetemet hozzánk átültesse? stb. stb. E példák eléggé mutatják, hogy az angolnak az ő Universityje, a francziának az Institutje, a németnek az Universityje más-más bordában szőtt, más-más alapon termett intézetek, melyeket egy kalap alá fogni, egymással kicserélni lehetetlen. Senkinek sem jut eszébe, hogy a húsevő állatokat növényi kosztra fogja, és viszont állati koszt mellett a húsevők halálra válhatnak, gyomruk szerkezetének eltérő volta miatt: és a sokkal finomabb, a szellemi tápszerek megemésztésére minden nemzetnek egyenlő gyomorszerkezetet szabad fölvennünk? Ha ez így volna, mily könnyen bevettük volna Thun virágzása korában az idegen származású *Organisations-Entwurf Gymnasial-Wesenjét* a legutolsó betűig és pontig. Vajon nem a mi szellemünknek nem való tápszer volt-e az oka, hogy a sok vegetarianus elem miatt oktatásügyünk a hét szűk esztendőhöz hasonlít? A nevelés alaptörvényei igenis egyformák, egyik mindenütt; de azoknak az alkalmazása eltérő, a különböző országok, nemzetek természete szerint. A ruhaszabás törvényei ugyanazok, de a ruhák mégis különböznek az egyedek szerint.

Nemzeti nevelésről beszélünk nemcsak lehet, sőt szükséges, mert ma a laicus iskola korában, minden haladni akaró nemzet küzdve küzd érte. Ily nemzeti nevelésért való küzdelemről (struggle) szól az előttünk fekvő mű, mely múlt évben három kiadást ért.

Az egész mű sajátképen heves polemia az angol államegyház és az 1870-iki hiányos népoktatási törvény ellen. Nincs egyetlen válság az angol szabadság fejlődésében, mely alatt az angol államegyház a maradás és megakasztás harciosa ne volt volna. Kivéve az egy 1688-ki forradalmat, az államegyház minden nagy válság idején a zsarnokság szövetségese, a társa-

dalmi elnyomás szerve, és az értelmi szolgaság harciosa volt. Ha régen az egyház férfiai és a nonconfirmisták közti harc a polit. haladás és a polit. reactió erőinek egymással birkozásában állott: jelenleg is ugyanaz történik. Az 1870-ki népnevelési tvény 55-ik czikke, mely szerint az iskola-szék bármely nyilvános elemi iskolába járó szegény gyermek tandíját fizeti: sajátképen a felekezetek javadalmazására szolgál. A helyett, hogy a minister nyilvános felelősségen nyugvó népoktatási rendszert alkotott volna, a felekezeti suprematíának adta át a népoktatás vezetését. Mert az államsegély 73^o/_o-át az államegyház iskolái nyelik el. És mi az eredmény? Az, hogy ha a régi rendszer alatt az elemi iskolások ⁴/₅-e csak igen kevés, vagy éppen semmi eredményt sem bírt felmutatni a legegyszerűbb ismeretekben: az új törvény életbe lépte óta annyira formai és lelketlen lett a tanítás, hogy a 10—11 éves iskolából távozó gyermekek többsége a tanfelügyelők hiteles jelentései szerint, a legegyszerűbb intellectualis eszközöket sem tudja fölhasználni, pl. nem tud olvasni. Hogy a gyermek a VI-ik rovatos csoportba mehessen, tudnia kellene folyékonyan és értelmesen olvasni, rövid levelkét írni, s a hármas szabályt és törtékkel való műveleteket ismerni. De ime az e rovatba eső 15,031 gyermek közül 1236 nem tudott jól olvasni, 3755-nek nem volt kielégítő az írása és 6212 gyenge volt a számvetésben; más szóval a két millió iskolás közül csupán 8819 illet be mindhárom tantárgyból a hatodik rovatba. Pedig hát váltig hangoztatják, hogy ennyi ezer iskola van nyitva; azokban ennyi ezer okleveles segéd- és növendék tanító működik; ennyi ezer font sterlinget fordítanak a javadalmazásukra; ennyi meg ennyi ezer gyermek jár iskolába: ezekkel az óriási számokkal kiszúrják a szemünket, s a végén a nagy hegy egeret szül.

Világért sem oly közönyös dolog, sőt nagyon is végzetes, hogyha a nép gyermekei nem részesülnek elegendő elemi nevelésben. Ilyesmi nem veszélyes Scotiában, nem az az Egyesült-Államokban, nem az Németországon; de igenis veszélyes Angliában, hol az ifjú nemzedék nevelése nem elsőrendű nemzeti kötelesség, hanem a felekezetekre hagyott vásári munka. A felekezeti nevelés oka annak is, hogy az angol tanítók képzetlenek, mert hát képezdékben a bibliára és könyörgéses könyvre fordítván legnagyobb gondot, a számvetés,

nyelvtan és földrajz parlagon maradnak, s az általuk vezetendő iskola az ő míveltségök képmása lesz. És ez természetes, mert miután Angliában a felekezetek hadi lábön állanak, oly tanítót keresnek, a ki komoly', de mérsékelt egyházi érzelmű; amott, a ki ment legyen a rationalismus- és ritualismustól; emitt, a ki komoly katolikus, és a mellett tud karmester és orgonista lenni; amott a ki gyűlöli a dissentismust, romanismust és hitetlenséget s azonfölül előolvasónak és sekrestyés-tyésnek (sexton) alkalmas; harmoniumhoz, énekhez és varrás-hoz ért. Ily körülmények közt nem csuda, ha az angol népiskola nem nemzeti érdekek képviselője, hanem a felekezetek, főként az államegyház embereinek a nádparipája. A mi iskoláink megannyi küzdterek, hol a dissentismus és a hinni nem tudó, hitetlennek lenni szintén nem bíró anglikán papság a heves socialis küzdő felek. Angliában az iskolakérdés nem egyházi, hanem politikai; nem tudományos, hanem társadalmi.

Angolországban a népiskolai törvény keletkezte előtt mindenki, még a papság is éhezte és szomjúhozta az iskola-kényszert, s mikor az azt életbe léptetni akaró törvényjavaslat kész volt: a clerus rögtön ellene állt teljes erejéből csak azért, mert az iskola vezetését meg kellett volna osztani a világiakkal. Az államkormány elég gyenge volt a papságra bízni a népoktatásra felvigyázás és ellenőrzés nagyjelentőségű nemzeti funkcióját; arra a testületre, mely a nép zömét arra sarkalja, hogy inkább hódoljon a társadalom retrogressiv vagy egyhelyt feneklő, mint haladó elemeinek; mely a felekezeti versengésekre, s nem a nemzet részrehajlatlan energiájára fektet súlyt. Valóban, ez az eljárás, a mellett hogy a nemzetinek hívott iskolát „az egyház bástyáivá“ törpíti, egy önkormányzathoz szokott nemzet patriotismusának a meggyalázása. A nemzetet csak oly egyének közreműködése nevelheti, kiknek van hitök a míveltségben és nagy reményök a társadalmi haladásban: ám az anglikán pap egyikben sem hiszen.

A mi a lelkiismereti, tisztán hitvallási záradékot (Conscience Clause) illeti, a miért oly nagy zajt ütöttek, a kérdés így áll: ha én azt mondom a szülének: „a te gyermekednek nem szabad katolikus hittanban, vagy anabaptista hittanban oktatást nyerni: ekkor zsarnok vagyok. De ha a szüle állana nekem elé ezzel: „akarom, hogy tandíjt fizess gyermekemnek oly tanokra való taníttatásáért, miket te el nem fogadsz“: —

ekkor már ő a zsarnok. S lám ép ez történik a mi jelen oktatásrendszerünkben. Az állam oly portékát vásárol meg, melyre nemcsak hogy szüksége nincs, de a melyet egyáltalán nem használhat. Ennélfogva mi tulajdonképen arra törekszünk, hogy megfoszszuk a többséget attól a jogától, melynél fogva a kisebbséget megfizetteti azért a vallástanításért, a miben mások gyermekei részesülnek. Hiszen a disszidentek teljességgel nem óhajtanak a hétköznapi iskolázás idején felekezeti tanítást, csupán biblia-olvasást. Továbbá a disszidentek mindig és (Wales kivételével) mindenütt kisebbségben vannak az angol egyházzal szemben, tehát ez mindig biztosíthatja magának saját felekezeti iskoláit. Aztán sokan lévén oly szülék, kik semmi nemű vallásos oktatást nem kívánnak gyermekeik számára, teljességgel el vannak zárva attól az édes elégtételtől, hogy ha már olyasmért fizettek, a mit gyűlölnék, viszont abban az arányban fizettetnek meg ők is másokat olyasmért, a mit azok gyűlölnék. Ime tehát a compensatio nagyszerű nyilvános csalódás. De mondják sokan, sok tekintetben régóta alkalmazza a kormánypárt, hogy erőszakot tesz a kisebbség lelkiismeretén: pl. a quakert hadviselési adóra kényszeríti; különöz emreket erővel odaszorít, hogy orvost hivassanak. Igaz, csak-hogy az ország békéje és az élet biztosítása világi és nem vallásos czél, mint a kató tanítása. Sohase láttad annál szembeöt-lőbb arczul-verését a vallási szabadságnak, mint midőn a többség megfizettetheti az ő iskoláiért a kisebbséget; soha annál világosabb jezsuitai casuistica, mint az, hogy a míg Irlanban a majoritás hite nem számít, Angliában a kisebbség hite nem számít. Azt vetik végül ellen a meglevő rendszer ügyvédei, hogy az államsegély nem a vallás, — hanem a világi (secular) tanításért van. De ha ez így volna, s ha a mint sok iskolánál történik, a tandíjfizetők szintén nem a vallás tanítására fizetnek: kérdés, ki fizet hát azért? . . . Az állam kötelességét e tekintetben helyesen formulázta Gladstone, midőn kimondá, hogy a közköltegen tartott iskolákat csupán világi oktatás czéljaira használhatják; de *vallástanítás dolgában teljesen le kell mondani minden felelősségről*. Más a világi, ismét más az egyházi oktatás. Az államnak csakúgy nem kötelessége vallás-tanítás-ról gondoskodni, mint nem az ő dolga minden parochiát egy-egy zenekarral ellátni. Ez azok dolga, a kiknek zenére és vallástanításra szukségük van. Ez tökéletesen neutralis tér.

Aztán nem is alkalmasak a képezdek növendékei vallás-tanításra. Hiszen magok az ő embereik megvallják, hogy a tanítójelöltek kétharmadrészének „alig kielégítője“ van a val-lásból. És mégis ezek az emberek nem áttallják kimondani, hogy geographiát Genesis nélkül tanítani nem lehet. Másfelől, ha kérded tőlök, hogy az iszákosságot, a népnek ezt a főátkát, miként lehetne megszüntetni? vagy a pauperismus szörnyének torkát bedugni; a munkás osztály jövedelmét fokozni; a kunyhókba összezsufolt nép nyomorán enyhíteni? mindezen bajok ellen, mint legbiztosabb orvosszert a *népnevelést* kiáltják, s mégis e helyett oly ringy-rongy oktatással állanak elő, a mi akkor érdemli meg majd a népnevelés nevet, mikor a vad (természeti) ember földkarczolasát tudományos földművelésnek fogják hívni. Azoknak pedig, a kik azt mondják, hogy Anglia nagy és hatalmas volt akkor is, mikor a népnevelésről még senki sem álmodott: azt feleljük, hogy igaz, csak hogy ma más időket élünk, mert azok a tudatlan tömegek ma az ország politikai urai. Való, hogy a hatalom új tulajdonosai alig tudnak róla, hogy az az övék, mert hát legnagyobb részök olvasni nem tud; de ha az ő vezérségök ideje bekövetkezik, rövid időn mind halomra döntik, a mi becses kincset most féltve féltünk. Amerikában a legdemokratább érzelmű is borzad, népnevelés nélkül, a suffrage universelletől, mert úgy érzi, hogy nevelt nép nélkül, intézményeik félszázadig sem létezhetnének: de Angliában a kormány jó lélekkel életbeléptet oly népoktatási törvényt, mely mellett a nép még az eddiginél is alább sülyed a tudatlanságban, a mely a tanító helyzetén mitsem javított, az iskola-kényszert nem valósítja meg, s az iskola-kötelezett-ség idejét ki nem terjeszti.

Ha az iskolai czélokra most aláíró negyed-millió ember zsebében hagyná a maga két font sterlingjét, minden erő-ködés és vesződés nélkül az egész országra kiterjedő iskola-felügyeletet teremthetnénk, a valóban liberalisoknak legkisebb megterhelhetése nélkül. A nemzeti nevelés feladatát a philan-thropia régiójából a nyilvános kötelesség szabad ege alá vin-nők. Ezzel aztán a magán és felelősség nélküli testület kezei-ből a nemzeti működés ellenőrzése alá állítanók a nevelés-ügyet. Végül lenne ingyenes iskolánk, s abba az iskolakényszer gépezetével beterelhetnők a tudatlan néptömeget. Az ingyen-iskola az iskolakényszer folyománya, arra úgy contribuál min-

denki, mint az ingyen himlő-oltásra. Az ingyeniskola ellen semmit sem ér az oly ellenvetés, hogy a szüle nem becsüli azt. Miért ne, mikor tudnia kell, hogy közvetve ő is hozzájárul annak föntartásához? Vagy azt mondja valaki, hogy igazságtalan dolog nőtelen embert is kötelezni, hogy az iskola céljaira fizessen? Épen nem, mert neki mindig jogában áll megházasodni, családot alkotni. Ily ellenvetéssel a közúti, a közvilágítási terhek alól is ki lehetne bújni, ha azt mondaná az illető, hogy ő nem szokott utazni, vagy nem szokása este kijárni.

Általában egy népiskolai tanuló 1 sterling- s 5 shillingbe kerül egy évre, és így 3 millió gyermek évi iskolázása legfennebb 3,750,000 sterlingbe kerülne. Ha a nemzet ezt az összeget megadná, a Chancellor of the Exchequer dolga lenne azt részenként kiosztani. Ebből a consolidált iskolai alap fedezne 2,500.000 £-et, s a fennmaradó 1,250,000 £-et a birtokosok 3 d.-nyi helyi adóiból ki lehetne állítani. Hogy három penny valami nagy teher lenne, senki sem állíthatja. Ha a helyi vagy községi adózás netán helytelen, lehet mással pótolni.

Az ingyen népoktatás kérdése, a mit a continensen Condorceten kezdve a legjelesebb reformerek megvitattak, nagyon megérdemli, hogy Angliában is megvitassák, s midőn kiváló államférfiaink az ingyen népoktatás kedvéért új terheket akarnak kiróni, vigyázzanak, hogy az államegyház javára befolyó adományokat, a választókat érdeklő legigazságosabb és leghasznosabb célokra használják.

FELMÉRI LAJOS.

Wahrheit und Irrthum im Darwinismus. Von Eduard v. Hartmann. Berlin, Carl Duncker's Verlag. 1875.

Azon merész materialisticus világnézet, melynek leg-híresebb képviselője mai nap Darwin, nem egészen új; csak hogy napjainkban a nagyobb közönség is megismerkedett az illető tannal, a híres britt tudós világos és népszerű irataiból. Ez külső oka Darwin hírének. Belső, tudományos oka az, hogy ő rendszerezítette a kiválási tant. Egyes tudósokat kivéve, csak annyit tudtak, vagyis inkább fogadtak el Darwin előtt az illetők, hogy a földön élő szerves lények, még a legtökéletesebbek is, minden teremtési csoda hozzájárulása nélkül szár-

maztak a szervezetlen anyagból; de miképen történt az, hogy a hasonnemű szervezetlen anyagból hasonnemű mechanicus módon, csak némi különféle külső befolyások következtében annyi féle hasonnemű, de mégis egymástól annyira különböző faj eredhetett, s mindez bizonyos tervszerű rendszer szerint: arról sejtelmök sem volt. A rejtélynek sokáig keresett kulcsát Darwin vélte feltalálni, még pedig a létért küzdelemben, melyben a leginkább életre való szerves lények kiválnak; ezek aztán leginkább alkalmazkodnak a különféle életfeltételekhez, melyek által némileg módosulván, az így nyert tulajdonságait átöröklés útján állandósítják és átruházzák későbbi nemzedékekre. De ezzel még koránt sincs befejezve a kiválási folyamat, melyet még több más hozzájáruló segéd-mozzanat mindinkább módosít. De nincs okunk Darwin rendszerét akár mily felületesen is vázolni, miután úgy is a hazai olvasó közönségnek kezében van Darwinnak a Természettudományi Társulat által kiadott: *A fajok eredete* stb. című alapműve.

A nevezett mű, mióta megjelent, nemcsak nagy hatást gerjesztett azok körében, kik hozzá szegődtek Darwin tanához, hanem nagy ellenhatást is mind azok között, kik más elvet vallván, nem fogadhatták el a szerves világnak merően mechanicus módon történt eredetét. Ez ellenzők is különfélék, és két főcsoportba sorolhatók, melyek egyike a vallási hagyományhoz ragaszkodván, nem küszöbölte ki a teremtési csodát a természet rendszeréből, — míg a másik, philosophokból álló csoport nem szorúl ugyan csodára a természet magyarázatában, de tagadja, hogy a szerves világ csupa véletlennek eredménye; ennek tervszerűségéből örökkévaló eszméket következtetnek, melyek hozzájárulása nélkül nem keletkezhetek volna a fajok. Szóval — nem tekintve a hitet, mely az emberi tudomány körén kívül vagy felül áll — két nagy táborban állanak egymás ellenében a tudósok, kiknek egyik része az idealisticus, a másik a materialisticus világnézet mellett küzd. És nemcsak az elméleti téren, hanem a gyakorlatin is mély és nagy hatásuk lehetnek a tudományos világnak a Darwinismus mellett és ellen folytatott vitái. — „A mechanicus és organicus, a materialisticus és idealisticus felfogások régi természet-philosophiai ellentéte — írja Hartmann fent nevezett művében — a szerves világ eredetének és fejlődésének kérdésében pontosult össze; hogy pedig a jövőben a materialisticus

vagy az idealisticus világnézeté lesz-e a diadal, az attól függ, miképen dül el a természet-philosophiában a vita az egyik vagy másik szempont részére; — ez oly alternativa, melynek lehetőségei az egyetemlegesen összekötött mívelt népek további fejlődését, legalább egyelőre, nagyon eltérő útra terelhetik.“

Már ez idézetből sejdíthetjük, hogy az idealisticus világnézet táborában küzd Hartmann, mint a ki már a *Philosophie des Unbewussten* című híres művében is a *természeti* és *ivari kiválás* tanait mint túlbecsült kinagyarázási elveket mutatta föl, melyek csak bizonyos korlátozottabb tekintetben lehetnek érvényesek. Ez előttünk fekvő mű feladata és tartalma nem egyéb, mint e fentebbi állítás bővebb magyarázata. Bizonyításainak anyagát tekintélyes természettudósok, sőt magának Darwinnak műveiből meríti; a bizonyítékokul használt anyag helyes kiválasztása, a belőlök elvont philosophiai eredmény és az előadásnak éles elmével párosult tetsző modora szerzőnek eredeti érdeme. Ismertetése éppen nem fölösleges irodalmunkban, mely Darwin tanaival oly örömet foglalkozik. Nem árt ismerni az ellenvéleményeket is, kivált ha szorosán a tudomány körében maradnak.

Mindjárt az első lapokon találó analógiákkal igyekszik megvilágosítani azon állítás helytelenségét, hogy a fajok alakulása nem másnak köszönhető, mint hogy egymásból kiváltak, azaz, hogy a fajok genesisé csak *realis*, és nem egyszersmind *idealis*, tudniillik eszméken alapuló. A genesis *realis* voltát szerző is megengedi, mivel a teremtési csoda egészen ki van zárva eszme-köréből, tehát nem is fogadhatja el, hogy a fajok külön-külön teremtettek. De a *realis* genesis egyszersmind *idealis*, mi már az említett analógiákból kiderül. Ezek pedig a következők.

Az ásványok országában is a kristály-alakzatok oly típusok, melyek rokonságuk fokai szerint egy természeti rendszerbe sorolhatók; itt tehát eszményi rokonságot látunk, de azért még sem mondhatnók, hogy a rokon kristály-típusok egymásból eredtek volna. E szerint azt tapasztaljuk, hogy már *realis* genesis nélkül is lehetséges az eszményi genesis.

Másrészt az emberi művek körében azt találjuk, hogy a csücsíves templom a románból, ez utóbbi a bazilikából, és ez megint a római árucarnokok egy neméből keletkezett. Ebből pedig nem azt következtethetni, hogy ívezetének átváltozása

által lett gót templommá a román templom, stb., hanem hogy a román stíl eszméje az emberi észben alakult át gót stillé, és az így átalakult eszme szerint fejlődött ki a gót templom. Itt tehát olyan keletkezési sorozat van szemünk előtt, melyről minden kétség nélkül tudjuk, hogy eszményi genesisen alapszik. Igaz, hogy az itt érintett stíl-eszmék csak *egymás után* keletkeztek egymásból az emberi észben, és így csak egymás után működtek mint eszményi tényezők; — és e tekintetben elütnek a természet folyamatát vezető eszméktől. Mert ha vannak ilyenek, nem időszerűleg válik ki egyik a másikból, hanem csak örökkévalók lehetnek azon eszmék, melyek a faj-typusok alapokát képezik.

Midőn pedig szerző ez eszmék létezését kideríti, azért épen nem tagadja Darwin érdemét.

A létért való harc, a változékonyság, az átöröklés, a külső körülmények befolyása, az egyes szervek használatának vagy nem használatának befolyása, — az ivari kiválás: ezen a Darwinismus állításai szerint minden más tényező kizárással lényegesen működő tényezők sokat megmagyaráznak ugyan, és kinyomozásuk Darwinnak nagy érdeme; de csak e megszorítással hagyja érvényökben Hartmann az érintett tényezőket. Ezek csak hozzájárulnak a faj-typusok képzéséhez és nem hozzák létre a typusokat; csak a segédmunkásokhoz hasonlíthatók, kik tökéletesben faragják ki azon köveket, melyekből aztán a mester terve szerint felépül a templom.

Nem követhetjük a szerzőt mindenüvé, midőn a Darwinismus taglalása által annak érvényét megszorítja, mert különben nagyon is messze túlhaladnók kiszabott terünket. Azért csak egy és más példát hozhatunk fel.

Darwin szerint a hasznosság egyik elősegítő körülmény a természeti kiválásban: így p. a mézes virágok közül, melyek rovarok hozzájárulásával, t. i. azok által oda vitt himporral termékenyítettnek meg, azok leginkább képesek rovarokat magukhoz csalni, melyek legfeltünőbbek nagyságok s ragyogó színezetök által; e tulajdonságok tehát hasznosak az illető virágok létért való harcában, miért is a mézesvirágok nagysága és ragyogó színezete a természeti kiválás hatékonyságának egyik legkedveltebb példájául szokott szolgálni. Mindazon által feltünő virága van sok olyan növénynek is, melyek nem méznedvűek, tehát egyáltalában nem képesek rovarokat ma-

gokhoz csalni. Sőt Wigand, a marburgi növénytan tanár *Der Darwinismus und die Naturforschung Newtons und Cuviers. Braunschweig, Vieweg u. Sohn, 1874.* cz. munkája szerint olyan növények is vannak, melyeknek virága feltűnő és méztartalmú, de melyek bebizonyíthatólag még sem termékenyíthetők meg rovarok által.

Valamint a hasznosság, úgy a változékonyság sem állhat meg, melynek pedig nagy szerepe jutott Darwin szerint a fajok képződésében. — Hogy a változékonyság által a minden körülmény- és életfeltételnek megfelelő typus állhasson elő, szükséges, hogy a szerves lények minden irányban változékonnyak legyenek, és hogy a változékonyság annyiban legyen határtalan, a mennyiben nem magában, hanem csak külső akadályokban lellessen határt. Már pedig e két feltétel egyike sem igazolható. Egy tenyésztő sem vállalkozhatik sarkantyús galamb, kék tök vagy kék narancs előállítására, mert a természet nem hoz létre ilyen változásokat.

Igy az egész Darwin-féle tant kritikai vizsgálatnak vetvén alá, egyes részleteknél kimutatja, hogy azok egyáltalában nem elegendők a fajképződés magyarázatára, másoknál pedig, hogy már is az eszme befolyásának elismerése lappang azokban. Ilyen p. az ivari kiválás, mert az ebben működő nemi ösztön, mint psychicus tényező, a legkirívóbb ellentétben áll az egész merően mechanicus felfogással.

Már most az a kérdés, hogy ha nem merő véletlenek ösműködése által alakulnak a typusok: miképen nyilvánul az eszme hatása alakulásukban? E kérdésre szerző Baumgärtner Henrik nevű német physiologgal felel, ki a kiválási tant már Darwin előtt felállítván, azt tanította, hogy az ivar-változás (Keim-Metamorphose) az, mely által egyik typus másikká változik át. E hypothesis Kölliker (*Über die Darwinsche Schöpfungs-Theorie.* Lipcse 1864.) későbbben heterogen nemzésnek (heterogene Zeugung) nevezte el, mely szerint egy fajbeli szülők egyszer egy oly szülöttet hoznak létre, mely egy új faj alapját veti meg.

A szerző erősen küzd azon lehető felfogás ellen, mely szerint azt hihetnők, hogy a már más uton kiküszöbölt teremtetési csoda itt új alakban csempésztetik be a tudományba.

Szó sincs valamely független tényező önkényes beavatkozásáról, hanem a természeti terv, tehát eszme hatása az,

mely működik akkor, midőn az ivar egyszerre úgy változik át, hogy egyszerre, nem pedig számtalan és tervnélküli változások által egy czélszerű typos jöhessen létre. — Hogy az így keletkezett fajok realis rokonságukon kívül idealis rokonságban is állanak egymással, ennek oka a természet czélszerű működése, bizonyos czél után törekvése. E czél azon eszményi elv, melyért viv az idealistikus philosophus, és melyet a Darwinismus számításán kívül hagyhatni vél.

Csak egyetlen egy észrevételt csatolunk ez ismertetéshez. A szerző az ivar-metamorphosist egy „benső törvényszerű, és mégis kivételesen fellépő átváltozásnak“ nevezi el. Ez ellenmondásnak látszik, de nem az; csakhogy talán találóbban lehetett volna kifejezni azon gondolatot, mely szerint a szerves lények egész szervezetében sokáig lappangón működő törvényszerűség, ez előkészülés után, és változott külső változások miatt, az ivar oly változásában nyer határozott, *kivételesnek látszó* kifejezést, mely egy új fajt hoz létre. Hogy minő ez a folyamat, azt talán megérthetjük, ha egy oly organicus világot tekintünk meg, melynek legparányibb alkatrészei sem kerülhetik ki figyelmünket, ha szorgalmasan vizsgáljuk. — Az irodalom egész korokon át egy helyhez kötöttnek látszik. Az emberek szelleme mintegy száraz malomban egy pont körül mozog, a nélkül, hogy csak egy lépést is haladna előre. A már elcsépelet szalmát újra meg újra csépelik, de — itt-ott mégis találkozik egy-egy búzaszem, mely különben elveszett volna. Más szóval, mindazonáltal hogy egy egész irodalmi kor laposnak látszik, a mennyiben egy alak sem válik ki határozottabban, egy író sem bír többet és jobbat fejezni ki, mint a megelőző kor jobbjai — mégis, ha a microscoppal vizsgáló figyelmével tekintjük, egyes mondatokban, szóvirágokban stb. új eszmék csiráját találhatnók, melyek talán magoknak az illető íróknak figyelmét is kikerülték, és így annál inkább elvesztek az olvasó világra nézve. De ilyen irodalmi parányok szaporodván, hatásuk is mindinkább növekszik, mindaddig, míg új viszonyok következtében, mint pl. nagy háború, messzeható felfedezés, politikai vagy társadalmi forradalom stb. egy oly lángeszű író áll elő, ki egymaga egy új irodalmi faj képviselője. E példa, mint egyáltalában az analogiák, nem lehet egészen találó, de mégis talán némi világosságot vet ama hypothesisre, mely az egész általunk ismertett érte-

kezésnek sarkpontja és magva. És ezzel be is fejezzük jelen ismertetésünket.

DUX ADOLF.

Hazánk évtalajai. Magyarország történelmének kortani átnézete 884—1840. Dr. Kerékgyártó Árpád kir. budapesti egyetemi tanár által. Budapest, 1875. Franklin-társulat. 696 l. Ara 5 frt.

Magyarország történelmének e chronologiai átnézete minden esetre lézagnpótló munka, hasznos segédkönyv. Szerző ugyan többre becsüli könyvét, mint a mennyit bármely jeles ily nemű munka érhet, de ez keveset változtat a dolgon. „A jelen dolgozat feladata — mond az előszóban — tájékoztató szövétneket gyűjtani egy évezred eseményei tömkelegében, elősegélni a hazai történelem beható tanulmányozását és könnyíteni a tanulságok elvonását a köz és magán élet céljaira. Különösen még e következő előnyöket nyújthat e munkálat: kiigazítja az elhibázott időadatokat, az események egyidejűségét szembetűnően kiemeli, az évezreden keresztülvonuló hason nemű tényeknek és adatoknak különféle irányokban összesítését lehetővé teszi, az egyetemes magyar történelem ismétlésénél mint velős tartalmú átnézet vezérfonalul szolgálhat.“

Íme a szerző a magyar történelemnek chronologiai átnézetétől olyasmit is vár, a mit a magyar történelemnek csak pragmatikai és kritikai rajza nyújthat, tehát maga a valóságos történelem. Munkája nem is ilyen s az előszó ide vonatkozó részei csak újabb bizonyágai szerző nem eléggé erős ítélőtehetségének. Ennek nyomait egyébiránt magában a munkában is észrevehetni itt-ott. Szerző szorgalmas és fáradhatatlan az adatok összegyűjtésében, de nem mindig tudja megkülönböztetni a lényegest a lényegtelenről. Csak egy pár példát hozunk fel. Az 531-ik lapon azt találjuk, hogy 1711 jun. 6-ikán Siniavszky lengyel palatinusnál keresztvási lakoma volt, melyben Rákóczi hitvesével részt vett s hol a vendégek éjfélig tánczoltak. Van-e ebben történelmi érdekű mozzanat? Az 539-ik lapon ez áll: 1714 marczius 13. Nesselrode, pécsi püspök, székvárosában megyei zsinatot tartott, de azt nem említi, hogy történt-e ott valami olyas, a mi igazolná a megemlést, stb. Sok ily érdektelen adat van e könyvben és az érdekesek rovására, a melyeket mintegy kiszorítanak. Másfelől a munka

aránytalansága is szembetűnő. A szerző sokkal több figyelmet fordít a középkorra, mint helyenként az újra. Ezt maga is bevallja az előszóban s azzal mentegetőzik, hogy nem volt reá tere, a szerződés igen szűkre, csak harmincz ívre, szabta a határt, a mi azon túl helyenként összeszorítva készült, a nyomda-intézet jóvoltából látott napvilágot, de gondja lesz reá, hogy e hiányt pótolja, ha a második kiadás szükségesnek mutatkoznék.

Ugyanakkor nem fog ártani, ha a szerző más tekintetben is javít munkáján: mérsékli rokon- és ellenszenvét, a melyet az adatok csoportosításában s némely kifejezésben nagyon is kitüntet. Ennek ily munkában teljességgel nincs helye. Különösen Széchenyi és Görgey ellen fordul haragja. A 629-dik lapon Széchenyi *Reformtöredékéről* azt írja, hogy e röpiratnak egyik czélja nem volt egyéb, mint Kossuth *piszkolása* és népszerűtlenné tétele. Tehát az írónak, szónoknak, államférfiúnak nem szabad a gúny fegyverét használni, mert az piszkolás! Vajon Kossuth soha sem használta-e e fegyvert, bárha nem forgatta is valami kitűnően? Mily együgyűség! Valóban Széchenyi legkevésbé sikerült gúnyjában is több ész nyilatkozik mint szerző egész történelmi bölcsességében. Görgey ellenében még tovább megy, s oly tényeket fog reá, a melyek nem igazak. A 692-ik lapon azt írja, hogy Görgey 1849 aug. 26-ikán Klagenfurtba kísértetett, hol mind két kormánytól (orosz és osztrák) évdíjat húzott. Görgey az orosz kormánytól nem kapott soha semmi évdíjat, az osztrák kormánytól is csak mint internált fogoly fogadott el tartást. Egész 1853-ig kiadott emlékiratai tiszteletdíjából élt, midőn ez fogytán volt, kérte az osztrák kormányt vagy engedje szabadon kereshetni kenyérét, vagy mint politikai fogolynak rendeljen tartást. Ezt maga bevallja *Gazdátlan leveleiben*, de különben is köztudomásu. „Pár évvel — úgy mond — munkám megjelenése után, az érte keresett írói díj fogytával még azt is megtenni kényszerültem, a mi legnehezebben esett, t. i. tartásért folyamodtam. Barátaim azonban ne vegyék zokon e lépést tőlem, mert e valóban kínos lépést egyedül a kötött kezű családapa tette. Politikai jellemnek nincsen köze ahhoz.“

A MUZEUMOKRÓL.

Az útzók, a kik idegen városokban elvégezték dolgukat s időt szakíthatnak magoknak, meg szokták tekinteni a város nevezetességeit s néznivalóit, rendszeren oly tárgyakat, melyekre a művészet vagy a történelem reá nyomta bélyegét: királyi palotákat, templomokat, középületeket, muzeumokat. A tudomány és művészet e raktárainak bámulása még a commis voyageurt is, legalább pillanatokra, kiemeli a prózai élet mindennapiságából, mert a lélek is megkívánja táplálékát csak úgy, mint a test, s így természetes, hogy mindenki meg akar ismerkedni a különféle nemzetek régiségeivel s műkincseivel, ízlésöknek irányával s kifejlődésével; Párisban meglátogatja a Louvret s a Hôtel Clunyt, Londonban a British Muzeumot, a National Galleryt és South Kensingtont, sőt érdeklődik még azon tárgyakat is, melyeket kellőleg megbírálni nem képes. A muzeumok látogatása azonban más szempontból is fölötte érdekes, minthogy általánosan véve mondhatjuk, hogy a nemzetek műveltségi fokát a muzeumok száma s gazdagsága szerint lehet meghatározni; a mely nemzetnek nincsen művészeti érzéke, s mely történelmének emlékeivel nem gondol, azt alig tartjuk polgárosodottnak. Olasz-, Francia-, Angol- s Németország kisebb városaiban is találunk mügyűjteményeket, Oroszországban csak a fővárosokban; mióta Egyiptom felfogta műveltségi missioját, alapított egy muzeumot Bulakban; most Törökország is kezd e részben mozogni, sőt az atlanti tengeren túl, a prózai, pénzhajhászó Egyesült Államokban szintén ébred a vágy nemcsak a józan ész kiművelni, hanem az ízlést is. — A muzeumok egyébiránt nemcsak a művelődési fokot jelzik oly pontosan, mint a hévmérő a temperaturát, hanem

egyszersmind mutatják azt is, mily állás az, melyet minden nemzet a politikai világban követel. Nagyhatalmasságok fővárosai, vagy azon nemzetekéi, melyek nagyhatalmi állásra igényt tartanak, világpolgári irányt követnek gyűjteményeikben; széles látkörüknél fogva semmi sem idegen előttök, mi az emberi nem művelődéséről tanúskodik s azt felderíti. Muzeumaik az emberi műveltség minden ágaira kiterjednek, a művészetnek, legszélesebb értelemben véve, képviselői s raktárai, melyekben mindenki általános átnézetet nyerhet az emberi nem összes művelődésének minden phasisairól az egész földtekén. Korlátolt igényű nemzeteknél ellenben, melyek érzik másod- s harmadrendű állásukat s épen azért hiúsággal pótolják a nagy nemzetek önérzetét, inkább tartományi muzeumokat találunk, nem annyira közművelődési intézeteket a honfiak számára, mint kereskedési eszközöket, melyekkel az országot mutatják be az idegeneknek. Főczéljuk nem az, hogy a bennszülöttek minél többet tanúlhassanak, hanem az, hogy az ide vetődött idegen ismerkedhessék meg az ország művelődésével s természet-ritkaságaival.

Nehéz szabatosan értelmezni a muzeum szót; különböző fogalmak köttetnek ezzel össze, a múzsák szentélye más-más szempontból ítéltethetik meg, hiszen a múzsák száma a görögöknél kilenczre ment, ők voltak az emberi nem összes szellemi életének képviselői. Az újabb kor gyakorlata azonban a muzeum név alatt, ha az minden további melléknév nélkül használtatik, mügyűjteményeket ért, s a tudományos gyűjteményeknél melléknév által határozza meg külön czéljokat, így látunk természettudományi, ethnographiai, gipszöntvényi, műipari, gazdasági, bonczani, egyiptomi, brazíliai, sőt tűzérsegi s tengerészeti muzeumokat, mi nem jelent egyebet, mint természettudományi, népismei, gipszöntvényi, műipari, gazdasági, bonczani, egyiptomi, brazíliai gyűjteményeket, fegyvertárakat, hajóminta-tárakat.

Az ó-kori nemzetek nem alakítottak ily gyűjteményeket, a mi szép volt s ritka, azt az isteneknek ajánlották, a templomokban, telkeiken s berkeikben állították fel; vagy a gyűléstérek, közhelyeken s nyilvános épületekben, hol szintén az egész lakosság élvezhette. Gyűjtemények legelőször a rómaiaknál keletkeztek, midőn a proconsulok s később a császárok kirabolták a templomok és városok kincseit, hogy palotáikat s villáikat ezekkel, mint fényűzési czikkekkal ékesítsék ma-

gánélvezetül. Verresnek gyűjteménye Cicero vádbeszédeiből ismeretes, de Cicero maga is műértő volt, s gyűjtött régi korinthetai díszedényeket s görög szobrokat. Asinius Pollio villája telve volt a régi híres művészek remekeivel, Nero rendszeresen kiraboltatta Görögországot, s aranyházába vitette a műemlékeket, végre Hadrian császár nyári laka Tiburban, melynek helyén most Tivoli épült, csaknem egy újabb-kori muzeum alakját viselte, mert itt mind az, mit a császár világbirodalmának tartományaiban nevezetesnek tartott, eredetiben vagy másolatban fel volt állítva, a kertekben, termekben s oszlopcsarnokokban, hanem itt is az élvezet volt a főczél, nem a tanulás. A keresztényiség vakbuzgóságának első fellobbanása összetörte a bálványokat, a barbarok megsemmisíték a régi világ dicsőségét, de a mint a XIV. században a tudományok ismét fel kezdtek éledni, az ó-kor kéziratjai mellett plastikai emlékei is szenvedélyesen gyűjtettek. A szobrok s feliratok, melyek főleg Rómában s környékén felásattak, nem romboltattak többé össze mint bálványok, a csönkébbak azonban még gyakran mészsze égettettek vagy új épületekbe falaztattak be. Midőn a tudományos Aeneas Sylvius Piccolomini a pápai székre emeltetett s II. Pius nevet vett fel, 1450-ben megtiltotta, hogy a régi márványfeliratok és szobrok a mészkemenzébe vitessenek. X. Leo Rafaelt bízta meg a római ásatások felügyeletével; a pápák, a Medicik, az Esték, a Farnesék dicsőségüket találták a szobor, vésett kő és éremgyűjteményekben, de az ó-kor ez emlékei nálok is főleg díszítményekül szolgáltak palotáikban akkor is, midőn Ghiberti, a florenzi szobrász, görög szobrokat gyűjtött már, hogy tanulmányul szolgáljanak neki. Lorenzo Medici volt a fejedelmek közül az első, ki kertjéhez, melyben római régiségei el voltak helyezve, egy műtanodát csatolt, s gyűjteményét közművelődési intézetnek tekintette.

Olaszország a XV- és XVI-dik században az európai műveltség élén állott, nála volt nemcsak a vallás, hanem a divat jogara is, a hegyentúli fejedelmek tehát utánozták az olasz uralkodók fényűzését, fitogtatták műízlésüket, pártolták a tudományt. A legkitünőbb köztök Mátyás király volt, egy nemzedékkel később I. Ferencz, a francia király s V. Károly császár, ki mindig inkább spanyolnak érezte magát, mint németnek. Így keletkeztek a XVI- és XVII-dik században

csaknem minden udvarnál a kincstárak mellett fegyvertárak, műkamrák (Kunstkammern, melyeket az olaszok még egyszerűbben Guardarobbának, tárnak, neveztek) s ezekben természetesen mind az felvétetett, a minek akár belbecse, akár műbecse volt, vagy történelmileg érdekessé vált, vagy általában ritkának, sőt némében egyetlennek tartatott. Ferdinánd osztrák főherczeg gyűjteménye az ambraszi várban Innsbruck mellett, melynek legnagyobb része eddig is együtt maradt s Bécsben az alsó Belvedérben őriztetik, legjobban mutatja az ily gyűjtemények természetét. Itt látunk régi és középkori bronz szobrocskákat, gazdag aranyásványokat, amethyst és smaragd kristályokat, elefántcsont-véséseket, nagy korallágakat, a középkor nevezetes lovagjainak s hadvezéreinek fegyverzetét, fizetérszarvakat, családi s egyéb festményeket, díszedényeket, Cellini világhírű arany sótartóját, szarvas-agancsot, mely egy fa törzsébe belenőtt, gyönyörű festésű régi kéziratokat, strucztojásokat, mexikói bálványokat, pápai aranyrózsákat s szentelt kardokat, szóval, természetani, művészeti, történelmi ritkaságokat. Ily műkamrák emelték az udvarok fényét, — híres volt különösen a drezdai s berlini — a rendkívülinek azonban, a mesterségesnek s a ritkának ez időben nagyobb vonzó ereje volt, s jobban kerestetett, mint a művészeti s a szép. A vendégek s a nagy közönség az úgy nevezett unicumokat bámulták leginkább, oly tárgyakat, melyeket, habár műtörténelmi vagy általában tudományos becsök néha alig van, csak egyetlen egy gyűjteményben lehetett találni, máshol nem.

E fegyvertárakból, műkamrákból, Guardarobbákból keletkeztek a XVIII. században a modern muzeumok. Könyvtárak már a XV. században kezeltettek önállólag s külön e célra emelt épületekben helyeztetek el, a mostani képtárak nagyobb részint a múlt században keletkeztek, a mennyiben mind Olaszországban, mind az Alpeseken túl a festmények, melyek a paloták termeit szerteszét díszíték, nagy csarnokokban pontosítottak össze. Az új felállításnál azonban a symmetria játszott főszerepet, oly annyira, hogy nem egy becses kép hol kisebbre fűrészeltetett, hol egy darabbal megtoldatott, hogy jobban illjék helyére, hol más képnek ellenfüggelékül szolgált; ez akkor formatizálásnak neveztetett. Sok kép pusztult el ez időben, lomtárba vettetett s elveszett, mert nem tartatott elég díszesnek; sok átfestetett s restauráltatott, s ez

által elvesztette eredeti typusát, műtörténelmi jellegét s műbecsét. A szobrok is ez időben a kertekből termekből s lépcsőházakból a csarnokokba vitettek át; ezeket legnagyobb-részt már akkor kifoldozták, átdolgozták s kicsiszolták, midőn esonka állapotban kiásva a fejedelmi s nagyúri lakokban állították fel. A természettudományi gyűjtemények is ekkor nyertek rendszeresebb alakot, miután Linnée az első tudományos rendszert megalapította s Buffon szép irányja által a műveltek figyelmét ez irányba terelte. A szörnyszülöttek lassan-lassan a lomtárakba vándoroltak, a ritkaságok s unikumok pedig kitűnő polczaikról azon helyre mentek át, mely őket a rendszer szerint illette.

Mind ez új felállításoknál régi, más célra készült épületek használtattak fel, elhagyott paloták, megszüntetett kolostorok, céljokat vesztett középületek. Rómában Kelemen és Pius pápák a Vatican egyik szárnyát alakíták át oly roppant muzeummá, hogy abban több régi szobor talált elhelyezést, mint Európa összes egyéb gyűjteményeiben. 1) Később a Capitolium és Lateran termei is muzeumokká váltak. Florenzben a nagyhercegek a Pitti-palota királyi termeiben összpontosították festményeiknek s szobraiknak egy részét, a másikat a Vasari által épített kormányhivatal-palota (Uffizj) legmagasabb emeletében, napjainkban pedig a Bargello, a Márk és az Onofrio kolostorok lettek a műemlékek díszes rakhelyei, Párisban a Louvre, Bécsben a felső s alsó Belvedere, Spanyolországban az Escorial, Pétervárott az Eremitage, Drezdában a Grüne Gewölbe s a Japáni palota. Csak midőn a műkincsek culturhistoriai megbecsülése nem szorítkozott többé kizárólag a műtörténelemmel foglalkozó tudósokra, midőn Winckelmann nézetei a művelt osztályokat áthatották, akkor keletkeztek az első épületek, melyek kizárólag azon célból emeltettek, hogy a műemlékek s országos gyűjtemények bennök elhelyeztessenek, ugyanazért már a terv készítésénél a felállítás és világítás célszerűsége szolgált kiindulási pontúl, ilyenek a British és South Kensingtoni muzeum Londonban, a Studjpalota Nápolyban, a muzeumok Berlinben, Pétervárott s Pes-

1) A reánk maradt féléletnagyságu s annál nagyobb ó-kori szobrok összes száma legfőlebb 4000-re megyen, annyi sem, mint az egy Aemilius Scaurus birtokában volt.

ten, a Glyptotheka, a két Pinacotheka s a bajor muzeum Münchenben, s legújabbán azon fénypaloták, melyek már a legközelebbi évtizedben Bécsnek legkitünőbb díszei lesznek. E monumentalis épületekbe s ragyogó termeikbe azonban az építészek s dilettansok nézete szerint, nem illenek bele megsérült szobrok s dombormű-töredékek, eltört díszedények és üvegek és sok oly éktelen tárgy, melynek mostani külső alakja nem felel meg tudományos és culturtörténelmi értékének, mert a műemlékek még jelenleg is nagyrészt a termék díszítményeinek tekintetnek, s azért a restauratio szentségtelen keze, mely három század óta annyi emléket kivetköztetett eredeti alakjából, még most is úzi kárhozatos mesterségét, a műkincsek átídomításában. Alig van régi szoborgyűjtemény Európában,— némileg a British Muzeum kivételével,¹⁾ hol azóta hogy Canova el nem fogadta a megbizást a Parthenon műveinek kiegészítésére, a görög torsók nem restauráltak, — melyben nem akadnánk számos régi szobrokra újkori féjjel, kézzel s lábbal, sőt épen nem ritka azon eset is, hogy a fő is, a test is régi ugyan, csakhogy nem tartoztak egymáshoz s két különböző régi szobor maradványai, melyek értelem nélkül egyesítették.

A British Muzeum egyébiránt más tekintetben is mintaszerű, s a gyűjtemények elrendezésére s belbecsére nézve meghaladja a continens muzeumait, melyektől főképen abban is különbözik, hogy ezek a régi műkamarákból alakultak, a fedelmi ház magán birtokához tartoznak, a civillistából nyerik dotációikat, gyarapodások e szerint egyéni hajlamoknak s változó szeszélynek van kitéve, sokszor egészen megakad, másszor csak egy bizonyos irányban létesül. A British Muzeum ellenben kezdettől fogva a nemzeti tulajdon jellegét viselte, a parlamenttől húzta dotációját, igazgatása műértő kezekre volt bízva, az ellenőrzés egy állandó bizottságra. A műkincsek szaporítása e szerint tervszerűleg történt, mi által a gyűjtemények összesége a tökélyt megközelíti, minthogy az angol

¹⁾ Itt is a Townley-gyűjtemény szobrai restauráltak, s a Drezdából s Nápolyból ismeretes Symplegma, mely a Hermaphroditot ábrázolja, a mint egy satyr öleléseitől menekülni igyekezik, értelmetlenül egy részeg satyrrá változott át. A közönség ízlését jellemzi, hogy a Britsh muzeumban ezen eltorzított alak sokszor rajzoltatik, a mint azt többször tapasztaltam.

parliament érezvén ezen közművelődési intézet nagyhatású befolyását a tudományosság emelésére s a műizlés nemesítésére, minden évben oly összeget szavaz meg számára, minőt máshol nem szoktak ily célokra fordítani. A British Muzeum rendes költségvetése évtizedek óta aránylag magas, a tavali előirányzat szerint 1.020,610 ezüst forintra ment, ebben a tisztviselők fizetése 124,900 frttal, a könyvtár catalogusának kiegészítése 41,900 forintra, a vételek 248,400 forintra szereznek, s ha valamely rendkívüli eset fordul elő, hogy például valamely érdekes gyűjtemény megszerezhető, a parliament ezen költséget is mindig meg szokta szavazni. Így vétettek meg régente Sir William Hamilton etrusiai díszedényei, Townley szobrai, Lord Elgin márványai s a phigaliali domborművek, de az aeginai szoboresoportozat megvételének alkalmá elszalasztatott a francia háborúk alatt. Újabb időkben szereztek meg Blacas herczeg vésett kövei, Castellani arany műemlékei, márványai s bronceai s a Farnese-palota római szobrai. Ezeken felül még nevezetes ásatások is történnék a nemzet költségén, így fedeztettek fel a lyciai emlékek, Ninive királyi palotái, a Mausoleum, a cnidosi szobrok, Cyrene halottvárosa s legújabbán az Artemisium Ephesusban. Csak így alakúlhatott azon nagyszerű gyűjtemény, melyben most Egyptom, Assyria, Görögország s kiválólag az athéni iskola művészete, a legnagyobb kiterjedésben képviseltetik. A római császáridők, a középkor s a barbáridők emlékei azonban kevésbé számosak, de Christy a francia barlangok kutatója s a történelemelőtti emlékek legszerencsésebb gyűjtője szintén a British Muzeumnak hagyományozta híres gyűjteményét, mely azonban ideiglenesen máshol helyeztetett el, minthogy a monumentalis épületbe többé belé nem fért, mely a műemlékeken kívül magában foglalja még a roppant terjedelmű pénzgyűjteményt, a rendkívül gazdag ásványtárt, a páratlan őslényi gyűjteményt, s az állattani muzeumot, mely a maga nemében legelső egész Európában. Itt van továbbá a rézmetszettár, egy tekintélyes kéziratár s végre Európának legjobban rendezett, legszámosabban látogatott s valószínűleg leggazdagabb könyvtára. A parliament ugyanazért elhatározta, hogy a természetrajzi gyűjtemények egy külön muzeumba vitessenek át, hol a nagy csontvázgyűjtemény is valahára felállíthatatik, mely eddig a British Muzeum pinczéiben eldugva hevert, s így

megszavaztatott e célra a szükséges költség, melyből a tavalyi évre 800,000 ezüst forint esett. A British Muzeum e szerint kizárólag műemlékeknek lesz szentelve s azon könyvtárnak, melyben minden idegen nemzeti irodalmának terményeit föl-lelheti.

Az angolok egyébiránt azt találták, hogy még a British Muzeum roppant műgyűjteményei sem elégségesek a művelődés történelmének földerítésére, s egy válogatott fegyvertárt állítottak fel a Towerben s a South Kensington muzeum gyűjteményeit szerezték össze, melyek most minden európai műiparmuzeumnak elérhetetlen mintaképei. A mint a British Muzeumban a classikai nemzetek emlékeire fektettetett a főszűly, úgy ez South Kensingtonban a középkori s különösen az olasz műtörténelemre helyeztetett, oly annyira, hogy az olasz műtörténelem itt is részint eredetiekből, részint másolatokból tanulmányozható. Itt látjuk Donatello, Luca della Robbia, Verrocchio, Michel Angelo viasz és terra cotta mintáit, sőt néhány márványszobrát, elhíresedett remekműveknek gipszöntvényeit s minden nemzetnek műiparteremtéseit, minden korból. A mint a British Muzeum kincseihez hozzá van csatolva a nagyszerű könyvtár, mely azoknak életet ad, úgy a South Kensingtoni muzeum kapcsolatban van egy minta-rajz-tanodával, mely 1850 óta az angol iparosok ízlésének nemesítésére szemlátomást hatott, úgy, hogy sok iparágban még a francia választékosság is az angol szépség mellett másod-helyre szorult.

Albert herczeg, Victoria királynő nagyműveltségű férjének kezdeményezésére alakult a South Kensington muzeum, mely kiadványai, felolvasásai, a nagyobb iparvárosokban felállított rajz-tanodák s időnkénti kiállítások által lassan-lassan az egész országra kiterjesztette hatását. Itt is, mint a British Muzeumnál, kitűnő férfiak működnek mint örök s tisztviselők, az előbbinél látjuk jelenleg Newtont, a hellén művészet nagy ismerőjét, Birchet, az egyptologot, Poolet, a numismatát, Francksot, a közép-kor s történelemelőtti emlékek szorgalmas vizsgálóját; South Kensingtonban pedig Robinson működött, Owen Jones, Cole, Pollen, s egy kitűnően szervezett rajz-tanári kar. Az egész intézet negyedszázados fennállása alatt a legújabb kimutatások szerint tizenkét millió frtnál valamivel többbe került, beleértve az épületet, rajz-tanodát s administratiót, s az angol

lapok azt tartják, hogy az ország soha czélszerűbben s hasznosabban nem fektetett be ily összeget. A tavalyi költségvetés szerint a központi kezelés évenként 55,900 forintba kerül, vételekre 383,960 forint irányoztatott elő. A parlament nem sokalja ezt, mert tudja, hogy éppen úgy, a mint Sir William Hamilton etrusiai díszedény-gyűjteményének megvétele Josiah Wedgewoodnak adta az első eszmét staffordshirei gyáranak művészeti irányban is eszközendő kifejlesztésére, miből az Etruria nevű nagy gyártelep keletkezett, egész Straffordshire agyagipara pedig roppantúl emelkedett, úgy a South Kensingtoni gyűjtemények s rajzstanoda állapították meg napjainkban az angol műipar versenyképességét a francziákkal, kik mozgékonyaságok, ízlésök s a divat által egész Európában csaknem egyedárúsággal bírtak a műipar minden ágaiban.

Hosszabban szoltunk a British és South Kensington muzeumról, de ezzel nem meritettük ki a hasonló célú közművelődési intézetek sorát, melyek Angolországban a parlament által gyamolittatnak. A tavalyi költségvetésből látjuk, hogy Angolország művészeti és közművelődési czélokra összesen 3.715,400 forintot költ egy évben, ezen összegben találunk a képtár (National Gallery)¹⁾ palotájának kiterjesztésére 420,000 forintot, a képtár gyarapítására 60,450, központi vezetésére 20,510 frtot; Bethnalgreen előváros muzeumára 55,700, a nemzeti arczkép-gyűjteményre 20,000, az edinburghi muzeumra 72,320, a skót nemzeti képtárra 21,000, az irlandira 23,800, a Towerben lévő fegyvertárra 7160 forintot. Ily nagy mértékben pártolja az angol parlament s kormány a művészetet s tudományt a reform óta, mely a közép osztály kezébe adta a törvényhozást, holott az aristocratiát képviselő tory-kormány kevesebbet gondolt ezekkel. Millingen 1823-ban még élesen vádolta az e részben tapasztalható hanyagságot s ellentétül felhozta a franczia kormány bőkezűségét. Az örvendetes változás főérdeme

¹⁾ Az angolok az által, hogy képtárokat nemzetinek nevezik, csak azt akarják kifejezni, hogy az nem királyi, hogy a nemzet adja reá a pénzt, nem a civillista. A ki azonban itt akarjá tanulmányozni az angol művészeti iskolát, az nagyon csalatkoznék, itt a régi olasz iskolát találja képviselve, és sok szép spanyol, németalföldi s hollandus festményt, de két Turneren kívül semmi angol képet; ezek a South Kensingtoni muzeumban láthatók. A British Muzeumban is legkisebb tért foglalnak el az Angolországban talált régiségek.

itt is Albert herczegé, de működésének csak az által lett sikere, hogy az ősz Joseph Hume, ki a parlamentben mindig a takarékoság apostola volt, s minden pazarlás ellen kérlelhetetlenül kikelt, a közművelődési czélokra előirányzott minden összeget nemcsak megszavazott, hanem elfogadások mellett melegen fel is szólalt. E két férfinak köszönheti az angol nép, hogy muzeumai a jelen időben a leggazdagabbak s a legjobban szervezettek.

A francia muzeumok jóval megelőzték az előtt az angolokat, még most is legközelebb állnak hozzájuk. A Louvre s a Hôtel Cluny gyűjteményei a királyi paloták, templomok s kolostorok régi kincseiből gazdagodtak először, s a képeknek és szobroknak mind számára, mind műbecsére nézve még most is megverik mind a continentalis gyűjteményeket; központi vezetősök azonban nem volt oly állandó s következetes, mint a British Muzeumé. A kormányformákkal mindig megváltoztak az elvek is, melyek szerint a muzeumok igazgattak. 1815-ben nemcsak vissza kellett adni mind azon szobrokat és festményeket, melyek a francia győzelmek folytán Párisba vitettek s a 1814-iki békéből kifelejtettek, hanem a Bourbonok vallásossága visszaadta a templomoknak is azon középkori emlékeket, melyeket Lenoir a forradalom dühétől megmentett s a Petits Augustins országos gyűjteménybe elhelyezett.

Lajos Fülöp alatt erősen gyarapodtak a gyűjtemények, különösen a képtár, mely egy gyönyörű spanyol galériával gazdagodott. A sokat rágalmazott második köztársaság igazságszerezete nem engedte, hogy a képtár e része elvonassék az elűzött királyi családtól, a mint ez bebizonyította, hogy a festmények a civillistából vétettek meg, s visszaadta a spanyol gyűjteményt Lajos Fülöp fiainak, kik azt Londonban elárvereztették. III-ik Napoleon kitette a műértő Charles Blancot az igazgatói székből, ki a köztársaság ideje alatt a Louvre gyűjteményeit úgy igazgatta, a mint oly férfitől várható volt, kinek műtörténelmi művei közelismerésre találtak; helyébe gróf Nieuvekerke neveztetett, kit legjobb szándéka mellett is a párisi társaság s a sportvilág jobban ismert, mint a tudomány és művészet, ki azonban a társaság és sportvilág emberei közül minden esetre legjobban illet ez állomásra. A gróf természetesen a képtárban nem látott egyebet, mint festményeket, melyeknek nagy része eredetileg is fejedelmi termek

díszítésére készült s jelenleg is arra felhasználható, e szerint szívesen kölcsönzött képeket a nemzeti képtárból a császári, sőt a ministeri salonok decoratiójára. Napoleon egyébiránt jól érezte a muzeumok fontosságát s a művészet pártolásának szükségességét, s uralkodása nem nélkülözte e részben a fényt; ő építtette ki a Louvret s összekötötte a Tuileriakkal, úgy, hogy e két palota együtt a világnak csaknem legnagyobb épületét alkotta,¹⁾ s az itt nyert helyiségeket betöltötte gyűjteményekkel, szobrokkal, képekkel s kisebb műkincsekkel, megvette a híres Campana muzeumot Rómában, gyarapította a Louvre műemlékeit s megalapította a történelemelőtti régiségek számára a st. germaini muzeumot.

Sedan után ismét Charles Blanc lett igazgató, de Mac Mahon újra kitette a Louvreból, s marquis de Cheneviéret, a műértő buzgó katolikust nevezte helyébe, ki azt találja, hogy az összeg, mely a képtár gyarapítására meg szokott szavaztatni, sokkal czélszerűbben fordítható azon templomok helyreállítására, melyek a háború és commune által szenvedtek.

Németország, a Skandináv országok s Oroszország fővárosi gyűjteményei mind nem nemzetiék, de császáriak és királyiak, ugyanazért gyarapodások nem folytonos, mert mindig megakad, ha a fejedelem nem műértő s nem műkedvelő, az országgyűlések pedig ritkán követik az angol parlament példáját. Az egyetemeknél azonban lassan-lassan kevés költséggel gipszöntvény-gyűjtemények keletkeztek, melyek mind a művészetre, mind a tudományra mindennap nagyobb befolyást nyernek. Az első gipszöntvény-gyűjteményt Mengs, a festész, alakította, Winckelmann ismert barátja, s azt a spanyol udvarnak adta el. Egy második tökéletesebb példányt, melyben az akkor ismert legjobb régi szobrok és mellszobrok képviselve voltak, megszerezte a drezdai udvar; de a kor nem érezte még elegendően a régi műtörténelem fontosságát, a gipszöntvények nem találtattak elég becseseknek, hogy valami királyi palota díszére válhassanak, a gyűjtemény napjainkig egy lomtárban felejtve penészedett. Ellenben Bonnban, hol Ottfried Müller s különösen Welker egyetemi tanárok meghonosíták az archeológiát, összegyűjtettek a műtörténelemre nézve neve-

¹⁾ A legnagyobb palota a Vatican, tizenegyezer szobáival, kertjeivel együtt oly területet foglalván el, mint a régi Turin.

zetesebb emlékek gipszöntvényei, más egyetemek utánózták a példát, s midőn a kristálypalota 1852-ben fölépült Sydenhamban, London mellett, a gipszöntvények lettek a nagy terem legfőbb díszei, még pedig nemcsak a régi szobrokéi, hanem a középkoriakéi is, az angolok, francziák, németek, olaszok, melyek nagy része ez alkalommal formáltatott le legelőször. Ez nem volt ugyan az első alkalom, hogy nagyobb gipszöntvény-gyűjtemény állíttatott fel Angolországban, a műakadémia már régebben bírt egygyel; később, midőn az angol parlament megvette Lord Elgintől az athenei műemlékeket, melyek sorában a Parthenon párkányzatának két oldala csak fészöntvényben jelent meg, IV. György ezeket mind leformáltatta s a szövetséges udvaroknak ajándékban megküldte, melyek mind nem tudták megbecsülni az ajándékot, s odaadták a műakadémiáknak, csak a pápa viszonzta e szívességet azzal, hogy a Vatican leghíresebb szobrainak gipszöntvényeit a királynak megküldte, ki épen akkor Irlandot látogatván meg, azokat emlékül Cork városának adta, hol azóta több írlandi művész adta magát a szobrászatra, a mint jelenleg is az angol szobrászok nagy része ír születésű.

A kristálypalotában kiállított nagy gipszöntvény-gyűjtemény általános feltűnést okozott, s megnyitotta az ily másolatoknak a muzeumok kapuit. Berliné a dicsőség, hogy e részben a leggazdagabb gyűjteményt szerezte, sőt számára azon gyögyörű palotát is építtette, melynek lépcsősarnokát Kaulbach dicsőítette frescóival. De a berlini gipszmuzeum is még roppant hézagokat mutat különösen a renaissance korából; hiába keressük itt a velencei s felső olasz iskola remekeit a Lombardik és Leopardik domborműveit, a Certosa díszeit, Gaston de Foix síremlékét, Orcagna, Donatello, Luca della Robbia, Rosellino, Mino, a Majanók vagy Verrocchio munkáinak öntvényeit, sőt Michel Angelo szobrainak több mint fele még mindig hiányzik, pedig az ily gyűjtemény költsége nem oly tetemes, hogy bármely kormány el ne viselhetné, így például a Hestia Giustiniani, melynek márvány eredetije most 18,000 talléron árúba bocsáttatott, 180 tallérért megszerezhető leöntvényben, azt lehetne tehát hinni, hogy a fővárosi muzeumok mindenütt sietni fognak a művészet remekeinek minél tökéletesebb sorát a közönségnek gipszöntvényekben bemutatni, de úgy látszik, nem tudnak még megmenekedni azon felfogástól,

hogy az emlékek a díszpaloták díszitményei s hogy a nemtelen anyag ellentétben áll a márványoszlopzatokkal s frescofalakkal; az aristocrazia s a dilettansok nem tudnak megbarátkozni a gipszöntvényekkel. A South Kensington muzeum gyűjteménye a renaissance korából eddig a legteljesebb; igazgatósága sok éveken keresztül formáltatta az olasz műemlékeket, mind addig, míg 1865-ben az olasz kormány eltiltotta a formálást azon ürügy alatt, hogy ez által az erediti megsérülhetne, s így a lehetőség, hogy minden nagyobb város kevés költséggel felállíthatná falai közt a keresztyén szobrászat hasonmásainak teljes sorát, egyelőre megszűnt, halljuk azonban, hogy jelenleg a porosz kormány engedelmet kért az olasztól a műemlékek leformálására, s reméljük, hogy e kérése nem fog visszautasíttatni.

Ismeretes, hogy a photographia újabb időben oly ropant kifejlést nyert, miszerint most az eredeti olajfestményeket is híven le lehet fényképeztetni, minden javítás (retouche) nélkül, mely a festmény jellemét megváltoztatja. Braun Adolf kiadta a Vatican frescót, s a legnevezetesebb kézrajzgyűjteményeket, melyek a nagy közönség előtt el voltak zárva, s kevés műbarát által ismertettek; a drezdai, madridi, bécsi képtárak kincsei vállalkozó műárúsok dicséretes buzgósága által közétették; egy nemzetközi társaság adja ki Páris, Frankfurt, London, Pétervár válogatott festményeit, Raphael csaknem minden munkáinak fényképe már is megszerezhető, de eddigelé nem találkozott se kormány, se könyvtár, se muzeum, mely a festmények fényképeit teljességökben kiállítaná. A bécsi császári könyvtár gyűjti ugyan ezeket, eddigelé azonban nem rendelkezik oly helyiséggel, hol e kincsekhez a közönség is hozzáférhetne, holott csak ily gyűjtemény képes felvilágosítást adni a festmények eredetiségéről, valódi becséről, jelenlegi állapotáról, a régi ritkább művészek művészeti kifejléséről s munkásságok különböző phasisairól, pedig ily gyűjtemények nélkül a műtörténelem tanulmányozása mindig hézagos marad. Grimm Hermann, a berlini tanár, kezdte meg az izgatást ily gyűjtemények alapítására, de ékes szavai nem találtak eddig visszhangra, remélhető azonban, hogy nem sokára az ily fényképgyűjtemények, melyek összes költsége nem haladja meg az 5,000 forintot, nem fognak hiányozni semmi egyetemenél s nagyobb rajztanodánál, s aligha a South Ken-

singtoni muzeum nem lesz e részben is ismét az első, mert az angolok legjobban átlátták, hogy a photographia a leghatályosabb eszköz a művészet népszerűsítésére s az ízlés nemesítésére. A British Muzeum igazgatósága már is fényképezetesi nevezetesebb műkincseit, tekintettel egy részről a tudományra, más részről a tanintézetekre. A különböző egyiptomi dynastiák emlékei: szobrok, stélák és hieroglyph-szövegek, a Sardanapal palotájában talált ékirati agyagkönyvtár maradványai s ezekkel a ninivei királyok lakjainak domborművei, a lyciai s parthenoni emlékek már most is kitünő fényképekben olcsó áron szerezhetők meg, s az angol középtanodákban a tanárok felolvasásainak magyarázatául el is terjedtek.

A nemzetközi nagy ipartárlatok Londonban, Párisban és Bécsben, melyek szintén Albert herceg kezdeményezéséből keletkeztek, tudvalevőleg hatalmas befolyással voltak az ízlés tisztítására s a műiparnak nemesebb irányban való kifejlesztésére, s felköltötték a vágyat oly muzeumokat állítani fel, melyekben a műipar, vagyis, a mint Párisban elnevezték: a munka történelmét századról századra időnkig tanulmányozni lehessen. A kormányok átlátták, hogy ily gyűjtemények közgazdasági tekintetben csak úgy mint közművelődésiben a legnagyobb figyelmet érdemlik, s így alakultak most mindenütt iparmuzeumok. Az iparosok ritkán fogják fel ezeknek célját, sokan középkori észjárással azt hiszik, hogy egy úgy nevezett remekmunka, melynek főérdeme a mechanikai nehézségek legyőzése, s a türelemmunkák, melyeken az ember éveken át fáradozik, fő helyet igényelhetnek az iparmuzeumokban, még ha alakjokban a célszerűség, műízlés és szépség hiányzik is, pedig tudhatnák, hogy az ily tárgyakat, minők Chinában még sokkal mesterségesebben készülnek mint nálunk, csak a műveletlen osztályok szokták bámulni, s hogy ezeknek az iparra semmi hatásuk nincs. Mások ismét gépmintákat keresnek az iparmuzeumokban, munka-megtakarító szerzeszámokat, a legújabb találmányok raktárát s ismertetését. Senki sem tagadhatja az ily gyűjtemények nagy hasznát, minő például az, mely Washingtonban a Patent Officeban halmoztatott össze, csakhogy az nem iparmuzeum. Az újabb időben keletkezett iparmuzeumok mind a South Kensingtoni mintájára alakultak, közhaszonra nézve legelső a continentalisok közt a bécsi Oesterreichische Muzeum für Industrie und Kunst, mely

gyűjteményei, felolvasásai, kiadásai, kézikönyvei s a hozzákapcsolt ipar-rajztanoda által az osztrák ipar nemesítésére s kiterjedésére oly jótékonyan hatott.

Nemzeti muzeum, mely kizárólag nemzeti jellegű volna, alig van több, mint a Germanisches Muzeum Nürnbergben, a bajor Münchenben, a Römischgermanisches Mainzban s a két muzeum Koppenhágában és Stockholmban, azonban itt is lassan-lassan belopódnak az idegen elemek, hol becses hagyományok által, hol felvilágosítás és összehasonlítás céljából, s minél régebben állnak fel a muzeumok, annál inkább öltenek általános jellemet. A párisi gyűjtemények, melyek most harmadszor a „nemzeti“ czímet viselik, miután időközben hol királyiaknak, hol császáriaknak címeztettek, tudvalevőleg cosmopolitikus irányban terjednek ki a culturtörténelem minden időszakára.

A mi a provincialis muzeumokat illeti, azok majd mind nélkülözik a rendszert s nagyobbára a vak esetnek szüleményei. Valamely műkedvelő hazafi meghal s gyűjteményét, melyet egyéni ízlése szerint alakított, szülővárosának hagyja, mely közönségesen csak nagy nehezen tud ennek helyet és szekrényeket szerezni, míg találkozik ismét valamely lelkes polgár, ki képes a közönség érdekét a muzeum ügyében felköltetni s gyarapodását egy időre biztosítani. Ez a provincialis muzeumok története legtöbb esetben, gyarapodások csak akkor tekintethetik biztosítottak, ha valamely egyetemhez kapcsolhatnak vagy a provincialis administratio oltalma alá kerülnek, feladatok a helybeli régiségek gyűjtése és megóvása. Franciaországban a kormány ezek közt osztja fel a Louvre fölöslegét.

Ha most áttérünk a magyar nemzeti muzeumra s a hazánkban jelenleg eredő vidéki muzeumokra, megelégedéssel tapasztalhatjuk, hogy az eddig elért eredmények a legszebb reményekre jogosítanak fel, sok történt az utolsó években, de többnek kell megtörténnie, ha akarjuk, hogy a muzeum céljának megfelelően s mint közművelődési intézet nemzeti életünkre befolyással legyen.

A muzeum 1870-ig kizárólag az anyaggyűjtés stadiumában állt, de csekély dotatiója mellett a gyűjtés sem folytattatható rendszeresen, s a gyűjtemények szaporodását nagyobbrészt csak hazafi adományoknak köszönheté, a meglévő muzeumi

tárgyak alig helyeztethettek el illően, kevés terem volt szekrényekkel ellátva, melyek szintén honfiak és hazafias érzelmű intézetek ajándékából készültek. Öt év óta azonban a kormány s országgyűlés tekintettel vannak az oly népszerű s oly sokat látogatott közművelődési intézet érdekeire, s viszonyainkhoz képest gondoskodtak szükségéről úgy, hogy a könyvtárnál, melynek csaknem fele része nem volt felállítva, jelenleg a lajstromozásnak és rendezésnek befejezése kevés hónapok múlva várható, az okirattár több irányban tetemesen szaporodott, s a költség nem hiányzott minden osztálynál külön szakkönyvtár felállítására, mi által az örök képesek a tudomány színvonalán maradni. A régiségtár bútorozása csaknem teljes, az állattaré jövő évben, az ásványtaré két év alatt elkészül; egy gipszöntvényi csarnok s egy népismeji gyűjtemény bővítik az elébbi kincseket, a római feliratok elhelyeztetek, a középkori hazai emlékek szaporodnak, a képtár czélszerűbben állítatott fel, a hazai szobrászok művei egy külön folyosóban pontosítottak össze, s minden évben körülbelül 30,000 forint fordított a könyvtár s gyűjtemények gyarapítására. A lajstromozás a könyvtárban s régiségtárban, a meghatározás az állattárban, s a rendezés és felállítás az ásványtárban még egy ideig el fogják foglalni az örök és segédek szorgalmát, de a pusztán mechanikai munka már mindenütt vége felé jár s az idő közeledik, hol a tudományos munkálódás nagyobb mérvben folytathatik. Szükséges, hogy minden osztálynál adassék ki egy tudományos catalogus (catalogue raisonné), hogy a nevezetesebb tárgyakról készüljenek monographiák, hogy fölolvasások tegyék közhasznuakká a gyűjteményeket. A könyvtárnál gondoskodni kell a bekötésről, más részről egy csarnokról, melyben a legnevezetesebb kéziratok, nyomdai zsengek, különösen a magyarok kiállíttassanak; a régiségtárnál most, hol a római feliratok már fényesen közétetettek, a történelemelőtti emlékek közül azok, melyek más országokéitól eltérnek, kiadandók, és különös figyelem fordítandó azon emlékekre, melyek a népvándorlás idejéből hazánkban találtattak, annál inkább, minthogy e korbéli emlékek eddig az archaeologok által rendszeresen alig tárgyaltattak. A magyar zománcz történelme még mindig vár felderítőjére, a magyar műemlékek, melyek templomokban, középületekben s kastélyokban lap pangnak s elhanyagoltatnak, gipszöntvényekben s fényképekben

lemásolandók s a muzeumban központosítandók, az állattárban az anyag már készen áll a magyar fauna megírására, az ásványtárban hiányoznak még az őslények egész sorozatának lenyomatái, melyek a British Muzeumból könnyen megszerezhetők. A képtár újra rendezendő, úgy, hogy a régi képek az országos Eszterházy-képtárba tétessenek át, s az újkoriak onnét a muzeumba szállíttassanak, a kézrajzok s rézmetszetek a közönség érelmébe hozandók s egy photographiai képgyűjtemény alakítandó, nem is említve azon nevezetes szerepet, mely az iparmuzeumnak s rajztanodának az ízlés nemesítésére fel van tartva. Szóval szükséges, hogy azon gyűjtemények, melyek most a muzeum épületében fel vannak halmozva, ne maradjanak holt kincsül, hanem úgy mint az arany s ezüst rudak, melyek a bank pinczéiben letéve mégis a pénzforgalom alapjául szolgálnak, ez is leírások, másolások, felolvasások és kiadások által új életre ébresztessék s termékenynyé tétessék. Ez a legközelebbi évek feladata.

A vidéki muzeumokat illetőleg felhozatik ugyan, hogy általok az erők elforgácsoltatnak s a hazai régiségek s emlékek, melyek közt nem egy lehet országos érdekű, elvonatnak a központtól s a tudományos világ ismeretétől, de mind ez ellensúlyoztatik azon érdekeltség által, melyet a vidéki muzeumok körükben felköltenek, mi által száz meg száz emlék, mely különben nyomtalanul elvész, megőriztetik a tudomány számára. A vidéki muzeumok feladata felkutatni a vidék emlékeit s nevezetességeit, azokat az enyészettől megóvni, s összeköttetésben maradni a központi nemzeti muzeummal, hol évi jelentéseik nyomán az ország minden részeiben lévő gyűjtemények lajstroma elkészülhet. A rendelkezésre álló szellemi s anyagi erők elegendően megfelelnek ily feladatnak, czélunk tehát nem áll kimérhetetlen távolságban s ha az ország ezentúl sem tagadja meg az intézetnek eddigi pártfogását, nincs ok kételkedni azon, hogy a muzeum már a legközelebbi években az ország méltóságának s a tudomány igényeinek minden tekintetben meg fog felelni.

PULSZKY FERENCZ.

A TÁRSADALMI TUDOMÁNY ÉS AZ ANGOL PHILOSOPHIA. *)

Van-e társadalmi tudomány? S a társadalmak élete, mely épen olyan természeti tény, mint az egyéni élet, alá van-e törvényeknek vetve? Ki lehet-e fejteni e törvényeket az egymásra ható különbségek azon egybetett összességéből, mely felett uralkodnak, és ama számtalan esetlegességből, a melyek azokat elfedik és elváltoztatják? Minő nehézségek akadályozzák azon tudomány megalapítását, a melynek eszméjére az Aristotelesek, Machiavellik, Montesquieuk rájöttek, de a melyet csak részben valósítottak meg, s a melyet talán tökéletesbített módszerek a szabadság nagyobb főkéra emelnek? Minők e módszerek? Minő előtanulmányokhoz kell fogni, milyen tévedéseket kell kerülni, a szellem minő tulajdonait kell művelni? Szóval minő nevelésnek és fegyelemnek vesse magát alá az ember, ha néhány lépéssel előre akar haladni azon tudományban, a melyet újabban elég barbar és rosztól gyártott szóval sociológiának neveznek? Mennyi előleges feladat, a melyek megoldásával e tudomány már eleve is találkozik, és a melynek megvitatása bárminő eredményre vezessen, már magában is nagy érdekléssel kínálkozik; ez tárgya egy újabb munkának, a melyet egyaránt ajánl szerzőjének neve és a tárgy fontossága.

A bevezetés a társadalmi tudományba (*Study of social science*), csak egy kis része Spencer Herbert philosophiai kutatásainak. Előbb töredékesen, majd egy kötetbe összeállítva, az említett czímen, adta ki általános elveit a sociológiáról, me-

*) Spencer Herbert: *Study of social science*.

lyek nehezen fértek volna el egy nagy értekezés keretében. Ez az a mit egy kezdő fejezetben, vagy jobban mondva bevezetésben, előad. Ez által válik épen általános érdekűvé és könnyebben hozzá férhető olvasmánynyá, mint a milyenek a szorosan vett tudományos értekezések. Olyan eszméket pendit meg, a melyek mindenkit érdekelnek: mindennapi nézeteinket, szenvedélyeinket, előítéleteinket, ábrándjainkat. Szigorúsággal és kimélet nélkül, mondhatni túlságosan támadja meg azokat. Olvasni fogják, s már is olvassák kíváncsian és mohón.

Jelöljük ki mindenek előtt néhány szóval a helyet, melyet Spencer ez új műve, a többi, már számos dolgozata között elfoglal. Spencer a jelenkori angol gondolkodók közt rendszerítő ereje által tűnik ki. A philosophiai szemlélődés egész terét átölelte és megkísérlette egybefoglalni az adatok és eszmék egész tömegét, melyet a természeti és erkölcsi tudományok körében az újabb időben felhalmoztak. Comte Agost rájött a positiv philosophia eszméjére, mely szerinte nem volna egyéb, mint az összes tudományok általánosítása; de legyen szabad kimondanunk: csak is eszméje volt róla. Spencer megkísérli befejezni e philosophiát; az ő *Első elvei* magokban foglalják a rendszer metaphysikáját és természettanát. A *Psychologia elve* és a *Biologia elvei*, ennek kifejtését tartalmazzák. Hogy teljes legyen a keret, melyet vagy húsz évvel ezelőtt Spencer magának körvonalozott, a sociologia és az erkölcstan elveinek kiadása van még hátra. Ha e két munka be lesz fejezve, s minden arra mutat, hogy legalább az első, nem sokára készen lesz, akkor meg lesz Spencernek a philosophia körében azon ritka öröme, hogy tervét teljesen kivitte, miután megvolt nem kevésbbé rendkívüli bátorsága fogalmazására. A nélkül, hogy szerző philosophiáját méltatnók, mi ez uttal nem feladatunk, csak azt jegyezzük meg, hogy ily roppant terjedelmű vállalat, oly nagy alkotó erőről, tág ismeretkörről és szilárd értelemről tanúskodik, mely csak fensőbb szellem tulajdona. Még azt is állithatjuk, hogy Stuart Mill halála óta, a nélkül, hogy félreismernök Bainnek, Spencer egyik vetélytársának, a lélektani vizsgálódások terén nyilvánuló ritka tehetségét, jelenleg Spencer valódi főnöke az új angol philosophiának, mely néhány év óta köztudomás szerint nagy feltűnést kezd ébresztteni.

A bevezetés a társadalmi tudományba nem méltatlan írója hirnevéhez. Ha itt-ott szerfeletti hosszadalmasságot, fárasztó

fejtegetéseket vethetünk is szemére, — a mik az angol könyvek szokott hibái, — azért nem kevésbé érdekes könyv marad, telve átható és meglepő nézetekkel, melyek mindég foglalkoztatják gondolkodásunkat, még akkor is, ha ellenmondunk szerzőnek, telve oly igazságokkal a melyeket jó tudni, vagy visszaidézni emlékezetünkbe. Jól megfontolva, jól megértve, némi kivételekkel, a melyeket ki fogunk jelölni, nagyon hasznos szolgálatoakat tehet, különösen Franciaországban, mert ama tévedések, a melyeket ő feltüntet, nagyon általánosan uralkodnak ott: ő a politikában türelmet, részrehajlatlanságot, a kiengesztelődés szellemét tanítja, megtanít erőt venni önmagunkon, behatolni mások gondolkodási modorába, s arra, hogy ne akarjunk mindent egyszerre elérni, hogy ne kössünk szerfeletti fontosságot a kormányformához, ne várjunk mindent az államtól. Tanítja vagy legalább felidézi emlékezetünkbe, a mit mindenki tud és mégis mindenki elfeled, hogy a politika nehéz, hogy a legbonyolultabb tények képezik tárgyát, s következőleg, hogy a legtöbb tanulmányt igényelné, s hogy mégis erre szentelnek legkevesebbet. Ezek a fő igazságok, a melyeket nagy erővel, szembetűnő határozottsággal és a példáknak mondhatni túlságos bőségével fejteget. Egyszersmind azonban ovakodnunk kell néhány hibás iránytól. Szerző néha, sőt nagyon is gyakran, többet bizonyít, mint akar: könyve félreértve könnyen a közönyösség, a quietismus és fatalismus egy nemére vezethet. Nagyon hinni látszik, s majdnem elhitheti, hogy a dolgok magoktól haladnak előre, s oly módon, hogy az egyén, ha tevékenységét egy irányba terelnék, egy más irányban megkeserüli. E fentartások és észrevételek megjelölésére szorítkozunk, a vizsgálat ki fogja tüntetni, van-e alapjuk.

I.

Minden tudomány közt kétségen kívül a leghasznosabb lenne, mely megtanítana bennünket, kormányozni magunkat és épen ezt tudjuk legkevésbé. Mennyi kezdetleges tévedés, mennyi ártalmas előítélet uralkodik e részben! Hányan vannak, kik még most is azt hiszik, hogy a fényűzés a kereskedést emeli, hogy a nyomornak gyógyszere a könnyörületesség, hogy az állam vele született erényekkel és bölcseséggel van megáldva! Hányan hiszik magukról, hogy nem kell se illető-

ség, se különös és előkészítő tanulmány arra, hogy társadalmi kérdésben döntsenek! A módszer azon ridegségével és komolyságával szemben, a melyet más tudományokban alkalmazunk, szerző szembe állítja a könnyelműséget, türelmetlenséget, hanyagságot, a melylyel a politikai tudományokban élnek. Maguk a tudósok is, a kik oly követelően lépnek fel saját tudományukban, azt hiszik, hogy a politikában első tekintetre, vizsgálat nélkül is ítéletet mondhatnak. Alig van valami különösebb például, mint midőn látjuk, hogy orvosok, kik tudják, hogy az élet tudománya mily kényes és összetett, és hogy mily elővigyázattal kell hozzá nyulni; a politikában a legtulzóbb eszméket fogadják el a reformok lehetőségére nézve; mintha a társadalom egyszerűbb szervezet volna az egyénnél, és mintha kevesebb veszélylyel járna minden elővigyázat nélkül nyulni hozzá.

Csak a csillagászatot hozzuk fel annak bebizonyítására, hogy az igazság megállapítása és a legkisebb tévedés kiküszöbölése milyen kényes vigyázatot igényel. Már oda vitték, hogy megméri az idegek működési idejét, s az időkülönbséget, a melyet az egyéniség szerint minden észrevétel igényel; ezt nevezik egyéni kiegyenlítésnek. Miután az idegfolyam gyorsasága 30 és 90 meter közt változhatik másodpercenként, miután valamivel gyorsabb nyáron, mint télen, miután a között a pillanat között, a melyben az észlelő megpillantja a tüneeményt az égen és a között, a melyben ujjával jelzi, oly időköz foly le, a mely megközelíthetőleg különbözik az egyénhez képest: a csillagászok kiszámították az egyes észlelőben a tévedés idejét és módokat alkalmaznak, hogy e tévedés jelentőségeit lehetőleg csökkentsek. Láthatni ebből, hogy a pontosság és szabatoság minő fokára vitték a csillagászatban az elővigyázatot és a módszert. Kérdezd már most ugyanazon csillagásztól, a ki ilyen szigorúan pontos saját tudományában, hogy mit gondol e vagy amaz intézményről: minden habozás és minden előtanulmány nélkül fog felelni. Nem tartja szükségesnek megkérdezni a történelmet, nem kutatni, hogy milyen következményeket vontak maguk után ilyen vagy olyan intézmények akár hazájában, akár máshol; nem tartja szükségesnek analogia útján vizsgálni, mi történnék, ha a tervezett intézményről lemondának, a nélkül, hogy valamely megfelelő keletkeznék; nem kutatja az intézmény közvetett eredményeit,

ha vajon, hogy kézzelfogható eredményeket idézzen elő, nem okoz-e veszedelmes visszaeséseket, nem gátol-e meg, vagy nyom el más eszközöket, a melyek ugyanazon célhoz vezetnének. A természetben kiszámítják a közegek (medium) ellentállása által okozott eltérést, a társadalmi tudományban mellőzik, nem is gondolva a közegek működésével. A meteorológiában elismerik, hogy nem bírják a légáramlat menetét előre meghatározni és irányozni; a politikában könnyűnek vélnék előre látni és irányozni minden áramlatot. A legszigorubb tudományokban is minden perczen megkövetelik, hogy a való és létező megkülönböztetessék; a politikában azt hiszik, hogy a való és létező folyton egyezik. Két hideg folyékony test egybe keverve fel kezd forni: mily paradox eredmény! A sociológiában úgy hiszik nincs ellentmondó eredmény. ¹⁾ Az orvosi tudományban gyakorlatban van a várakozó módszer, a mely abból áll, hogy semmit se tegyenek; vagy ha tesznek valamit, csupán általános kezeléshez folyamodnak, a helyett, hogy minden kórjelenségre megfelelő külön gyógyszert alkalmaznának: barbar és tudatlan módszer, melyet átengednek a kuruzslóknak. A politikában ellenben nemcsak, hogy soha nem alkalmazták a várakozó módszert, hanem még fogalmuk sincs általános gyógykezelésről, s folyvást megmaradnak a mellett, hogy minden bajra minden gyógyszert alkalmaznak a nélkül, hogy visszahatásra gondolnának. ²⁾

Ez egybehasonlítás a tudományok és a politika közt meglepő, de közvetlenül oly ellenvetést idéz fel, melyet szerző nem titkol el. Azt mondják, hogy a politikában nincs idő szigorúan tudományos vizsgálódásra: a polgár kötelessége cselekedni, szavazni és a rendelkezésére álló értesülések nyomán legjobb meggyőződése szerint állást foglalni. Spencer megkísérli ez ellenvetés megoldását, azt feleli, hogy legtöbb esetben a tartózkodás a legjobb politika. Azon eszme „hogy tenni kell valamit“, szerinte a legelterjedtebb és végzetesebb előítéle-

¹⁾ Például így történt, hogy az 1848-iki köztársasági pártiak nem látták előre, hogy a suffrage universel által önmagokat nyomják el és szolgáltatják át a kényuralomnak.

²⁾ Például így hiszik, hogy a demokratia kihágásait egyedül az elnyomás módszere képes fékezni, holott e kihágások időszakonkénti visszatérése eléggé tanuszkodhatnék, hogy e szer csak táplálja a bajt.

tek egyike. Mennél jártasabb az ember a nemzetgazdaságban, annál könnyebben észreveheti, hogy a bajok, a melyeket orvosolni akarunk, másutt és más alakban ismét visszatérnek. A legokosabb orvos az, ki legkevesebbet tesz. Minél tudatlanabb valaki, annál jobban hiszen a mindent orvosló szerekben. A politikusok nagy része hasonlít a szolgálóhoz, ki megitta gazdája orvosságát, hogy kárba ne vesszen.

Megvallva az igazat, e felelet nem nagyon kielégítő, szerző oly hibába esik itt, melyet több ízben lesz alkalmunk kijelölni, abba, hogy kelleténél többet bizonyít. Úgy látszik, könnyen megoldhatja vala az ellenvetést, a nélkül, hogy annak tette volna ki magát, hogy az embereket tartózkodásra buzdítsa, mi a legrosszabb politika. Kétségkívül azt mondani: tenni kell valamit, a nélkül, hogy tudnók mit, képtelen előítélet; de azt mondani: hogy soha semmit sem kell tenni, nem sokkal okosabb dolog. Az okos orvos semmit sem tesz szükségtelenül, de ha semmit sem tenne, az az orvosi tudomány létének tagadása volna; e mellett az általános hitetlenség ép oly következménye a tudatlanságnak, mint a vak hiszékenység. A tudatlanok nem bíznak az orvosokban, hivatják őket, de nem használják gyógyszereiket. Azt mondják: jobb a betegségben, mint az orvos keze alatt meghalni. Ezek a vígjáték szavai. Visszaesésektől lehet tartani, az igaz, de ezeket is tanulmányozták, egyik fő tárgyát képezik azok az orvosi tudománynak; a legjobb orvos, a ki legjobban ismeri ezeket. Ezt egészen alkalmazhatjuk a politikára. A „semmit tevés“ korlátlan elve a török fatalismus egy nemére vezetne el. Igen sok eset fordul elő, hol lehetetlen semmit sem tenni. Egy határos nép megváltoztatja fegyvereit és tökéletesebb rendszert fogad el, lehet-e semmit sem tenni? Háború fenyeget, rögtön nagy összeget kell lefizetni. Pénzt kell keresni, lehet-e semmit sem tenni? Több elavult intézmény áll még fen, melyek nyomasztólag hatnak a polgárookra, akadályozzák a munkásságot, és lealacsonyítják az embert, és ne kelljen semmit tenni? Rontani nem annyi-e már, mint valamit tenni? Nem vizsgáljuk itt szerző túlságos előítéleteit az állam tevékenysége iránt, de ha előítéletei alaposak, nem kell-e legalább korlátozni e tevékenységet, a hol túlságos? A semmit tevés tana mindentől visszatartana: fentartaná az egyeduralmakat, a kényuralmat, a kiváltságokat, a korlátozó és tiltó törvényeket, mindenütt, a

hol e visszaélések léteznek és bizonyára ellenkező irányra vezetne, mint szerző kívánná.

E tannak különben kétféle értelme lehet: egyaránt alkalmazható az államra és a polgárookra. Az államra alkalmazva egyszerűen az önkormányzat (self-government), mely határozottan feltételezi, hogy ha az állam semmit sem tesz, a polgárok sokat fognak tenni. A polgárookra alkalmazva, a tartózkodás tana, a mi a politikai testület halála. Nyilvánvaló, hogy ez nem szerző gondolatja, hanem az olvasóé, a ki szavazatának számos lehető következményeit látva, megretten. Sokkal okosabb volna azt mondani neki: A szavazás percében lelkiismereted, saját belátásod szerint cselekedjél, — de addig tanulj! Szóval, éppen mivel adandó alkalommal, saját lelkiismereted sugallata és pillanatnyi belátása szerint kell majd cselekedned, akár mint egyszerű polgárnak, akár mint kormányzónak, okos dolog előre megtanúlni mindazt, a mire a tudomány e tárgyban megtaníthat bennünket: balgaság a politikát pártszellemben írt könyvekből, vagy napi lapokból tanulni, a helyett, hogy, mint oly tudományt tanulnók, mely a pártokon kívül és felül áll.¹⁾

Miután kimutatta a társadalmi tudomány szükséges voltát Spencer, felállítja e tudomány létezését, s szerintünk igen jó érvekkel bizonyítja. Megtámadja a theologiai tant, mely a gondviselést szerepelteti a történeti eseményekben, és egy más, nem kevésbé túlzott elméletet ad a nagy emberekről. Kimutatja, hogy még azoknak vallomásai szerint is, a kik küzdenek ellene, létezik társadalmi tudomány, mert törvényeket alkotnak a jövő számára, a mi világosan fölteszi, hogy az emberi cselekedetek bizonyos szabályoknak vannak alávetve, a melyeket némileg előre lehet látni. „Különben — mond szerző — a kormány és törvényhozás képtelen dolgok lennének. Lehetne, ha akarná az ember, a parlament dolgát sorsjátéktól tenni függővé, avagy írásra vagy fejre játszani, vagy

¹⁾ Ez célja egy új intézetnek, az *École des sciences politiques*nek, mely Franciaországban közelebb Boutmy Em. igazgatósága alatt alakult, oly intézet, a melynek feladata éppen a politikai tények tanulmányozása, merőben minden érdektől ment és minden pártszellemben felülemelkedő szempontból: a pénzügy, a népjog, a diplomacia, az összehasonlító törvényhozás, ezek tárgyai a politikai tudománynak, melynek úgy gyakorlati, mint elméleti oktatása az említett iskola feladata.

még inkább egészen elmellőzni. A társadalmi következmények nem fejlődvén megjelölhető rendben, nem lehetne előre semmire sem számítani, minden össze volna zavarva.“ Ha ellenben törvényeket alkotunk: jele, hogy épen ez által bizonyos természetes okszerűsége, az okok és okozatok közt bizonyos kapcsolatokra találunk. Különben nagyon korlátolt felfogása a tudománynak, minden ágában egyenlő fokú pontosságot követelni. Egyedül a géptan- s a természettanban, jobban mondva a szervesetlen anyag tudományaiban lehet mennyiségi törvényeket felállítani. A biológiai tudományokban a törvények csupán minőségek (qualitativ): az előrelátás kevésbé biztos. Még a meteorológiában is csak megközelítő az előrelátás; de azért mindenütt, a hol bizonyos fokig előre lehet következtetni, van tudomány. Még ha a társadalmi viszonyokban nem is volnának szigorúbb törvények, mint a meteorológiában, elegendők volnának, hogy egy tudomány anyagát alkossák.

E nézetekben teljesen osztozunk és magunk is nem egyszer állítottuk szemben a positivisták korlátolt felfogásával, a kik tagadják tudományos jellegét a philosophiának és az erkölcsi tudományoknak. Azonban ha Spencer nézetei sokat bizonyítanak is azok ellen, kik a társadalmi tudomány létezését teljesen tagadják: kétséget ébresztenek bennünk a gyakorlati scepticismus ugyanazon neme által, a melyre épen az imént tanított. Mert ha valóban vannak a politikában bizonyos általános törvények és némi megközelítő előrelátások: azon előrelátásoknak megfelelő és a pontosság ugyanazon fokán álló tények is vannak. Avagy helyes-e azt mondani, hogy a midőn háború fenyeget, készülleteket kell tenni, hogy a kormánynak a közvéleményt számításba kell venni, hogy nem szabad hasztalanul kihívni; hogy tudomással kell bírni arról, a mi a külföldön történik, hogy meg ne lepettessünk általa, stb. Ha a társadalmi tudomány csak megközelítő tudomány: akkor a gyakorlati politika csak hozzávető mesterség lenne, de oly mesterség, hol a szemnek egy helyesen vetett pillanata igen gyakran megelőzhetné a tudományos inductiókat. Ha ellenben azt állítjuk, mint szerző könyve első fejezetében, hogy legtöbbször semmit sem szabad tenni, mert az elhatározásnak jó vagy rossz következményét előre nem lehet biztosan látni, nem annyi volna-e ez, mint azt mondani, hogy semmit sem lehet előre látni, következésképpen nincs tudomány?

Ez után szerző megmagyarázza a társadalmi tudomány természetét, és megvalljuk, hogy nézetei e tárgyban homályosaknak, vagy legalább is nagyon koraiaknak látszanak. Igen nehéz előre megmagyarázni valamely tudomány természetét annak, ki azt még nem ismeri, nehéz főleg, ha e tudomány nagyon részletes és rendszeres megértése forog szóban. Már pedig Spencer sajátos, külön értelemben magyarázza a társadalmi tudományt. *Sociológiai elvei* kétségen kívül jobban megértetik velünk, hogy minő fogalmat alkot arról magának; de tanácsos lett volna, nem zavarni össze az előzetes fogalmát, a melynek csak bevezetésül kell vala szolgálnia, azon elméleti következtetésekkel, a melyekre maga a tanulmány vezetend. Spencer eszméje, melyet Comte Ágosttól vett át, a sociológiát a biológiára alapítani. Ez eszmét, legyen bár igaz vagy téves, nem lehet előlegesen, minden fejtegetés nélkül méltatni. Különbben ki lesz téve az ember azon ellenvetésnek, a melyet Spencer maga vet fel önmagának, s gyöngén czáfol meg, hogy csak távoli analogia van az egyéni és a társadalmi szervezet, a társadalmi és természetrajzi morphologia közt. Miért kitenni magunkat az akadémikuskodó szellemek ellenvetéseinek? És mire való elhamarkodott nézeteket vetni fel, kellő bizonyítékok nélkül, oly elméknél, a melyek mindent könnyen elfogadnak.

Ez előleges elmékedések után szerző tárgyának mélyébe hatol, egymás után tanulmányozva mindazon sokféle nehézségeket, a melyekkel a társadalmi tudomány találkozik. E vizsgálat hosszadalmasságai mellett is a legélénkebb érdekekkel bír; terjedelmes és mély elemzése mindazon hibás irányoknak, a melyek megosztva tartják az embereket, egy fejezet tévedéseink okairól, mely hozzájárul mindahhoz, a mit e tárgyról annyiszor megírtak a philosophok, ez az a dolog, a melyért a legtöbb jóakaratot tanúsíthatjuk szerző iránt, fentartva mind a mellett magunknak néha a jogot, a mi nézeteinket szembe állítani az övéivel, nem annyira azért, hogy ellentmondjunk, mint inkább, hogy kiegészítsük és alkalmilag helyreigazítsuk azon nézeteket.

A társadalmi tudomány elől három féle nehézség zárja el az utat. A nehézségek egy része tárgyilagos, és a tanulmányozandó tények meglepő halmazára vonatkozik; más része alanyi és magától a szemlélőtől ered. Az utóbbi nehézségek ismét két neműek: olyanok, a melyek az értelemből, és olya-

nok, a melyek az érzelmességéből erednek. Végre a nehézségek egy harmadik osztályának okai a különböző közegek (mediümok), a melyek közt az emberek élnek: nemzeti előítéletek, a párt, a vallás, az osztályok előítéletei stb. E különböző nehézségek száma oly nagy, hogy szerző maga is megállapodik, kérdezve önmagától, vajon „nem megy-e igen messzire a bizonyításban“, és hogy a midőn feltűnteti, mily nehéz a társadalmi tudomány, nem azon gondolatot ébreszti-e sokakban, hogy az lehetetlen. Azt feleli ez ellenvetésre, hogy mindezen akadályok és a részlet tévedéseiből vont levezetés daczára, az egyetemes tények egy bizonyos osztályai végre is kibontakoznak minden véletlen köréből, és hogy az összehasonlító rendszer elég szigorú általánosságokra vezet: igen bölcs és szerintünk igen alapos válasz, melyet azonban nem bizonyít kellőleg. Szerző annyira kiterjeszkedik ezen nehézségekre, hogy nem elég egy kissé határozatlan általánosság azon kétely eloszlatására, a melyet könyve előidézni törekszik. Szabatosan meg kellett volna mutatnia, számos példával, szokása szerint: mint képes a szigorú rendszer a sociológiában kifejezni az általános törvényt a különös esetekből, és az okozatokat mint hozza az okkal kapcsolatba. Ebben összpontosult a kérdés veleje. Szerző majd semmit sem szól a sociologiai rendszerről, mely külön fejezet tárgya is lehetett volna. Úgy látszik, nála a módszer az analogia módszere, mert az élő testek vizsgálásából analogia útján következtet a társadalmi törvényekre; de ez nagyon hozzátvető és bizonytalan módszer. Semmit sem szól a történeti módszerről, sőt a történetről igen megvetőleg beszél, pedig nehéz felfogni, mint lehetne bármely társadalmi tudományt is megalapítani a történelem nélkül: a fejlődés tanában, inkább mint másutt, szükséges eszköz a történelem. Azt sem magyarázza meg szerző kellő határozottsággal, mit ért összehasonlító módszer alatt, sem hogy mi módon kerül el a tévedéseket e módszer; semmit sem szól több tudós kísérletéről a mennyiségtani módszert behozni a társadalmi tudományba. Itt tehát egy jelentékeny hézag van Spencer munkájában, és egy komoly szellem vitathatná, hogy miután elolvasta azt, kevesebbé van meggyőződve, mint annak előtte, a társadalmi tudomány lehetőségéről.

Ám vizsgáljuk a nehézségek ama borzasztó halmazát, (szerző saját szavai), a melyeket ő felsorol és oly nagy kedvvel

fejteget munkája legnagyobb részében. Először is az általa úgynevezett tárgyilagos nehézségeket fejtegeti és megállapítja egymás után, mindig példákra támaszkodva: hogy igen nehéz a sociológiában határozott, a tanúk személyes hajlamai, hangulatai által még nem hamisított bizonyítékokat szerezni, hogy részrehajlatlan vizsgálás esetében, magok a vizsgálat által előidézett feltételek is képesek az eredmény meghamisítására; hogy az ember mindig hajlandó ténynek állítani azt, a mi csupán egy észleletből levont következtetés; hogy az emberekben kiváló hajlam van magokat felületes látszat által elvakíttatni s a valóságos és lényeges dolgot figyelmen kívül hagyni; s hogy, még ha sikerül is biztos adatokat szerezni, ez adatok végtelen száma és terjedelme a térben, akadályoz bennünket az egész tiszta áttekintésében; míg a lassúság, a melylyel az időben jelentkeznek, lehetetlenné teszi az emberi szellemre nézve felfogni a valódi viszonyt az előzmények és a következmények között. Ezeket nevezi szerző tárgyilagos nehézségeknak. Azok közül, a melyeket alanyiaknak nevez, a legérdekesebbek, a melyek a szenvedélyek és érzelmekből erednek.¹⁾ Az egész világ tudja, mint nagyítja a rémület a dolgokat. A szerelmesek csalódásai ismeretesek, és Spencer e helyt megemlékezhetett volna Lucretius és Molière némely verséről. Politikai nézeteink legnagyobb részének forrása a szenvedély. Mindaz, a mi eszménkkel ellenkezik, türelmetlenné tesz és ingerültséget okoz. Carlyle a nemzetgazdaságtant végzetes tudománynak nevezi, mert megzavarja társadalmi reformjait. A reactionariusok szintoly kevésbé szeretik e tudományt, mert kedvencz elméleteikkel sok pontban ellenkezik. Spencer a példák közt felhossa a francia politikai pártok gyűlöletét egymás ellenében.

A példák közt, a melyeket azért idéz, hogy az érzelem befolyását a politikai ítéletre bizonyítsa, felhossa a többi közt a rémuralom által elkövetett gázságok iránti undort és a bámulatot, melyet Napoleon lángesze és győzelmei keltettek; kit Nagynak neveznek és a kinek az angolok is meghozzák a

¹⁾ Magára az emberi szellemre vonatkozó nehézségek közt felhossa szerző, hogy hiányzik az embernél oly összetett képesség, mely az összetett társadalmi viszonyok helyes felfogására vezetne, s hogy a különböző és változó társadalmi jelenségek mindezekhez simuló képességeket tételeznek fel. Ezekkel az emberek nem bírnak.

hódolatot, kalapot emelve sirjánál. Pedig ha mindkét részről számba vesszük a halottakat, ki fog tűnni, hogy a rémuralom áldozatainak száma nem több 10.000-nél, míg Napoleon áldozatainak száma két millióra megy. A rémuralom által legyilkolt 10.000 ember világszerte jajveszéklést és szánalmat keltett, a 2 millió ember, kiket Napoleon hadjárataiban leöldöstek, nem keltett se jajveszéklést, se szánalmat. Azok számára tartjuk fen könnyeinket, a kiknek egy nagy része saját vagy elődei hibájáért lakott, míg azon ártatlan és minden hibától ment két millió emberért egy könyvet sem ejtünk. A 10.000 szenvedései szívszaggató és drámai elbeszélésekre adtak alkalmat; de semmi szívszaggató dolog nincs azon nem tudni mi okból feláldozott két millió ember szenvedéseiben, semmi drámai azon családok sorsában, a melyeknek köréből e két millió embert kiszakították. Egy lánczait rázó népnek kétségbeesés és méltatlankodása nem folynak be enyhítő körülmények gyanánt, de egy kényúr hatalomszomja és határtalan nagyravágyása: ezek már igen is enyhítő körülmények. — Ezen egész részen keserű és mély ironia vonul át és hatása megragadó.

Szerző az elnézés vagy inkább elragadó bámulat e nemét, melyet oly rég óta nem csak Franciaországban, hanem az egész világon Napoleon hadi dicsősége az emberek képzeletében ébresztett, a hódolat ösztönszerű érzelmének, és a socialis hatalom iránt érzett vak hitnek tulajdonítja és alkalmat vesz ebből a tekintély és kormányhatalom iránt érzett előítélet megtámadására. Ez annyi mint merőben különböző tények egybezavarása, az állam tulajdonainak és képességeinek vitatása véleményem szerint nagyon roszul fér össze az érzékenység előítéletével. Bizni az állam működése hatályosságában és ügyességében, lehet hogy rosz szokás avagy balvélemény; de nem indulat, nem szenvedély. A hódítók iránt tanúsított engedékenység, ama nem egészen világos bámulat, melyet győzelmek ébresztenek bennünk, ama természetes hajlamban találják forrásukat, a melylyel az erő irányában viseltetünk. Ha két délczeg bajnokot látunk küzdeni, akaratlanul is az erősebbel rokonszenvezünk, azzal, a ki a másikat legyőzi. Ezen kívül a háborúkban oly nagy bátorság mutatkozik, mely élénken felizgatja a képzelőtehetséget és nagy fényt kölcsönöz az eseményeknek és személyeknek. Innen a gyermekek és felnőttek vonzalma az ütközetek iránt, ez oka, hogy a legnagyobb hősök,

a legismeretesebbek, a nagy hadvezérek. S végre ha a hódítások egymást gyorsan követik, messzire kihatnak, nagy területet ölelnek fel, ha mint 15 év szakadatlan sikere tűnnek elének, melyben a vereségek, a visszavonulások, némileg csak költészetet kölcsönöznek a multnak, így annál dicsőbbnek tünik fel az egész együtt. Ez lélektani magyarázata az I. Napoleon által okozott varázsnak, mely daczára az okosabbak tiltakozásainak folyton nagyobbodott volna a következő századokban, ha az óta a képzelmet ellenkező irányba nem ragadták volna ama gyászos megaláztatások, melyek újabban e névhez fűződnek.

Egészen más természetű ama babonás bizalom, mely a kormány és állam természetfeletti erényeit akarja velünk elhittetni és a melyet szerző oly elkeseredettséggel támad meg, hogy ez által saját ügyének árthat, mert úgy látszik ez uttal maga is egy indulat uralma alá került. Az állam, a kormány, általában az administratio ellen valódi ellenszenvvel viseltetik, kifogyhatatlan a hivatalnokok ostobasága, tehetetlensége és tudatlansága felsorolásában. „Emberek csoportja, kik közül igen kevés ér valamit, igen sok közülök egészen közönséges, egy részök merőben ostoba.“ Ezen vádai támogatására számos példát idéz az angol administratio köréből. S mit látunk? Mennél számosabb a példa a közigazgatás hanyagságára: annál inkább követelik hatalma terjesztését. Ha a hivatalnokok nem teljesítik kötelességöket: nevezünk ki felügyelőket, szokás mondani; de ki fog felügyelni a felügyelőkre. A tapasztalat mutatja, hogy a hivatalnokoknál hiányzik az okosság; és ime minden újabb reform ezen feltételre van alapítva: a hivatalnokoknak lesz eszök. Nem szűnnek meg panaszkodni a bureaucratiaira, és mindég több bureaucratiaát követelnek.

Kétségen kívül igen csipős vádirat, a melynél azonban a szinezés kissé erős. Meg kellene hallgatni a másik pártot is. Úgy látszik szerző abba a hibába esett itt, a melyet maga gyakran említ, hogy elfelejti az emberi dolgok természetszerű tökéletlenségét. Azért, hogy az administratio nem csalhatatlan, azt kell-e mondani, hogy semmire sem alkalmas. Hogy meg-
 útáljuk a socialismust, szükség-e bennünk megvetést támasztani a közhatalom iránt? Szerző sok ellenvetése egyedül Angliára alkalmazható teljesen, s épen arról tanuskodik, hogy az administratio hátra maradt, elavult, hogy szüksége van reformokra. A törvények túlságos bonyolódottsága Angliának sajátos baja.

Mióta a francia törvények codificáltattak, ezen egyszerűsítés a semmitőszék legfőbb tekintélyével karöltve, nagyon alá szálítottta a perek számát, annyira, hogy a törvényszékek egy részét el akarják törölni. Ime egy eset, hol a törvényhozás és kormányzat működése jótékony volt és hasznos eredményeket szült. A miket a nemzeti levéltárakról mond, szintén csak az angol levéltárakra illenek. Az egészből csak annyi igaz, hogy igen sok idő kell valamely közigazgatási visszaélés helyre hozására. Meglepő példánk van erre Franciaországban, melyet méltán lehet Spencer idézett példái mellé állítani. A külügyi ministerium köztudomás szerint, csak a XVII-ik század végéig engedi a levéltárak használatát; a XVIII-ik század mindedig el volt zárva a tudományos kutatások elől, csak kivételesen, kedvezésből, többnyire idegenek előtt nyílt volt meg. Pedig nyilvánvaló, hogy igen kevés politikai vagy diplomatiái érdekekkel bírhat több mint száz éves okiratok zár alatt tartása. Világos, hogy az administratio tehetetlensége a fő oka e visszaélésnek. De már azon vannak, hogy e visszaélés megszűnjék; bizottság küldetett ki, a mely bizonyára ki fog valamit vinni. Ha abból indultak volna ki, hogy — mint Spencer hiszi, — a közigazgatás teljesen ellenkezik a haladással, nem tettek volna semmit, s a visszaélés örökre megmaradt volna; így tehát nem mindég helytelen reformokat kívánni. Az is igaz, hogy az emberi tökéletlenség következtében minden szerves dologban természetes hajlam mutatkozik idővel az elfajulásra, a miért is mondja Machiavelli, hogy időnként a testületeket eredeti tisztaságukra kell visszavinni. Épen az a buzgalom, a melyet Spencer méltán vesz észre minden új intézményben, van hivatva a gépezet újból megindítására. Spencer kételkedése minden közigazgatási működés ellenében annyira megy, hogy még azon vizsgálók ellen is kikel, a kik a tanuló ifjak megvizsgálásával vannak megbízva. Azt kérdi: ki fogja majd vizsgálni a vizsgálókat. Míg a felületes emberek csak a növendékek ostoba feleleteit látják, Spencert főleg a kérdések ostobasága lepte meg. Oly pessimismus, a melyet túlságosnak kell mondani: s ez csak egy kis részlet szerző nagy vádiratából. Különben nem az forog fen, hogy állást foglaljunk az állam működése mellett vagy azzal szemben. E vita egy azok közül, a melyet a társadalmi tudománynak kell majd eldönteni: de a két vélemény egyikének sincs joga, a másikat előítélet czímén kizárni. Így

igen könnyű volna előítélet czímén, túl tenni magát az embernek, minden alapos kutatáson, avagy az ügynek a melyet védünk kedvező előfeltételeket alkotni.

II.

A Spencer által jelzett előítéletek harmadik osztályába azok tartoznak, a melyek azon különböző csoportozatok köréből, avagy befolyása alatt keletkeznek, a melyekhez az egyén tartozik. Ezek közt a főbbek: a haza, az osztály, a pártok, a vallások, stb. Ezekből négy neme az előítéleteknek keletkezik, a melyekről szerző igen érdekes fejtegetéseket közöl: a hazafiúság előítéletei, az osztályok előítéletei, a politikai előítéletek a vallásos előítéletek.

A hazafiúság előítéletei ismereteseek mindenki előtt. Minden nemzet nagyon jól látja azokat másoknál, de csak nagy nehezen ismeri meg önmagában. Spencer például méltán említi fel, ama sajtóságos előítéletet, mely nem engedi meg, hogy a nemzetnek, melynek az ember tagja, ne legyen igaza. Ha valamely kormány jogtalan háborút visel, hazafiatlanság volna azt mondani, hogy e háború igazságtalan. Az egyesült államok és Anglia közt folyt háború alatt mondta volt egy amerikai szónok: „Hazánk, legyen bár igaza, vagy nem igaza.“ Ez az egyetemes nézet a világ minden népénél. Akár van hazánknak igaza, akár nincsen, mindég úgy kell cselekedni, mintha igaza volna. Ilyen gondolkodásmód nem fér össze a politikai tudomány legegyszerűbb eszméjével se.

Spencer Franciaországot jelöli meg, mint fő színterét annak, a mit hazafias előítéletnek mond. „Ime, — úgymond — az az önbecsülés, a melyet a francziákban látunk; nézzük, hová sodorta őket Franciaország segédeszközeiben helyezett túlságos önbizalmuk: ez volt oka, hogy a francziák oly kevésbé vették a többi nemzeteket, ez vezette őket arra, hogy megvették a többi nemzetek eszméit, hogy nem vették semmibe, a mi azoknál történt. — Minden francia iratban feltaláljuk azt a meggyőződést, hogy Franciaország a mester, a miből azt következik, hogy nincs mit tanulnia. Lényeges dolog a többi népekre nézve a francia eszmék terjesztése, a francziának nincs szüksége más nép eszméire.“ Ezt a leczkét, a melyet kissé tetszetős alakba is lehetett volna önteni, méltó megfon-

tolni, meghallgatni és elmélkedni rajta. Az utóbbi időben egyébaránt Franciaországban magában is igen gyakran lehet ehhez hasonló dolgokat francia írótól is olvasni. De ha ilyes mi kemény, határozott hangon, tartózkodás, a jó akarat legcsekélyebb árnyalata nélkül mondatik, maga a hazafiúi előítélet jön kísértetbe ellentmondani, megkérdezni szerzőtől, nem áll-e maga is valamely előítélet befolyása alatt? Mellőzzük a közelmúlt hadjárat oly fájdalmas eseményeit és azok okait: azon általános ellenvetés megczáfolására szorítkozunk, hogy Franciaország vonakodik más népek eszméit elsajátítani. Századunk egész művelődési története tanúskodik ez állítás ellen. Egy nagy politikai iskola alakult, mely feladatául tűzte ki megismertetni és behozni Franciaországba az angol intézményeket: az alkotmányos és doctrinaire iskola, Chateaubriand, Royer Collard, Guizot iskolája. Ezen iskola kormányozta 34 éven át 1814-től 1848-ig Franciaországot. Hasonlóképp alakult azon nagy irodalmi iskola, mely éppen Shakespeare, Goethe, Byron utánzását tűzte ki célul, Racine és Boileau utánzása helyett; és ezen iskola a romantikus iskola, mely roppant forradalmat idézett elő az irodalom összes mezején. Van Franciaországnak nemzetgazdasági iskolája, a mely Saytól kezdve Bastiatig, Smith Ádám és Cobden elveit hozta be és tanította, iskola, mely még mai napig is tért foglal a francia akademiákban, iskolákban, a politikai tanácskozásokban és sokat tett Franciaország ipariügyi kormányzatának módosítására. Royer, Collard, Cousin és Jouffroy philosophiai iskolája elhagyva Condillac régi, francia philosophiáját, Reid és Stewart skót philosophiáját magyarázta, fordította, tanította, s a mióta ezen skót philosophia is túlélte magát magában hazájában is, az új angol philosophia lépven helyébe, ezen új iskola művei, magának Spencernek dolgozatai, rögtön magyarázókra, fordítókra adtak Franciaországban. Hogy Franciaország nem tudja mások eszméit elsajátítani, ez egyike a legigazságtalanabb vádaknak. Avagy a mult században nem Voltaire volt-e, a ki elébb Franciaországba, s onnan Európába átvitte Newton, Locke sőt némileg Shakespeare nevét is? Nem Montesquieu volt-e, ki megismertette az angol alkotmány rugóit és nagyszerűségét felleplezte maguk az angolok előtt? S a mai nap is oly művek, mint a minöket Tocqueville Amerikáról, Leon Faucher, Alfons Esquiros Angliáról irtak, szembe szökő bizonyságok,

hogy Franciaország élénken foglalkozik a külfölddel és igen fogékony megérteni erkölceit, törvényeit és intézményeit.

A míg Spencer, mint a hazafiúság előítéletét idézi azt az alapos, a vagy alaptalan jó véleményt, a melyet Franciaország önmaga iránt táplál, és állítólagos idegenkedését más népek érdemeivel szemben: ő maga viszont hazafiatlansággal vádolja azokat az angolok közül, a kik azt hiszik, hogy lehetne valami Franciaországban, a mi jobb mint Angliában. Minő csudálatos elvakultság és minő csattanós példa amaz általános igazságra, a mit szerző bizonyítani akar. Azt hinni, hogy Franciaországnak nincs mit tanulnia, a hazafiúság előítélete: de azt hinni, hogy Angliának kellene valamit tanulnia, a hazafiatlanság előítélete. Franciaország hibás, hogy nem utánozza mindenben Angliát, de az angolok vétkeznének, ha valamiben utánozni akarnák a francziákat. Spencer meg akarva czáfolni ellenfelét, Arnoldot, azt mondja neki, a nélkül, hogy észrevenné, hogy ez vádiratának czáfolata: „A míg Arnold úr magasztalja a francia intézményeket, a francziák érezve azok hibáit, az angol intézményeket fogadják el.“ Ez eléggé túlzott ugyan, de mutatja, hogy a francziák sem írtoznak az utánzás-tól. Különb en ezen okoskodás, mit sem bizonyít, mert hiszen épen ezen ok hívja fel Franciaországban a nemzetiség védőit azok ellen, kik az idegen kölcsönzés mellett vannak. „Magasztaljátok, mondják ők az angol intézményeket.“¹⁾ S valósággal Angliában a kormányzati szellem naponként nagyobb haladást tesz. Nem kell erre egyéb bizonyítékot keresni, mint Spencer művét, mely lépésről lépésre küzd az ellen. Látva az érveknek ezen ellenkezéseit, el kell ismerni, hogy egyrészt mennyire igaza van Spencernek általában, midőn a nemzeti előítéletekről beszél, és hogy mennyire nincs igaza másrészt, midőn részletezve a dolgot, ezen előítéleteket csak más nemzeteknél látja és nem saját nemzeténél. Ha felül tudott volna emelkedni azon előítéleten a melyet megtámad, beláthatta volna, hogy ezen ellentétes okoskodásokban semmi ellentmondás nincs, hogy kölcsönözhetünk valamit attól, a ki mitőlünk kölcsönözött, — hogy ez nem bizonyít egyebet, mint hogy a nemzetek, a mint mivé-
lődnék, mind inkább hasonlóbakká lesznek egymáshoz és a

¹⁾ Ez a többi közt Dupont-White argumentuma, ki köztudomás szerint a centralisatio és államhatalomnak rendszeres védője.

társadalom egyenlő álláspontjára törekeshetnek, — hogy a mi kezdetben a nemzetségekben, a törzsekben, a tartományokban fejlődik, a nemzetek közt végződik be, — hogy épen a tudomány feladata tanulmányozni és elősegíteni e fejlődést, a helyett, hogy makacsul ragaszkodnék az ember saját hazája fenségéhez minden más nemzettel szemben. ¹⁾

Ezután szerző az osztályok előítéleteinek tárgyalására tér át. Ebben csak is dicsérhetjük és helyeselhetjük. Szinte sajnáljuk, hogy szerző egész könyvet nem írt e tárgyról, a legfontosabbat és legéletrevalóbbat a jelen korra. Mily szép könyvet írhatott volna! Minő hasznos lett volna egész Európára és különösen Franciaországra nézve, mely annyira alá van ásva a társadalmi gyűlölettől és a melyet a társadalmi harc már több ízben oly fájdalmasan és mélyen megingatott. E harc örökké tápláltatik, megmérgezve a két párt előítéletei, az osztályok kölcsönös mellőzése, a gyűlölet és megvetés, az önszeretet és büszkeség által. Ki fogja e sebeket begyógyítani? Ki fogja lecsendesíteni e pokoli szenvedélyeket? Ki fogja más útra terelni e borzasztó erkölcsöket? Az erőszaknak meg van a maga ideje és gyakran azok ellen fordul, a kik vele élnek, egyedül az ész hathat maradandólag; de ez az, a mit az emberek a legjobban utálnak: inkább szeretik a bajt, mint e keserű orvosságot.

Minden csoportnak, a melyekből egy társadalom áll, meg van bizonyos osztály-szellem, a mely csakis saját érdekére teszi őt figyelemessé, vagy is inkább azon igaz vagy hibás véleménye, a melyet saját érdekeiről magának alkotott; szerző hivatkozik azon kölcsönös előítéletekre, a melyek a munkás és birtokos osztály közt fenforognak. A legkeserűbb igazságokat mondja oda a munkásoknak: feltünteti saját zsarnokságukat, melyet egymás irányában gyakorolnak. Midőn azt látjuk például, hogy kőszénbányák munkásai megtiltják köztök bárkinek is többet dolgozni hetenként három napnál, s uroktól nagyobb díjt fogadni el; ha látjuk, mint kényszerítik a munká-

¹⁾ A nemzeti előítéletek közt felhozhatta volna Spencer azt a hihetetlen makaesságot, a melylyel más idegen nemzetek ellenszégülnek a méter-rendszer elfogadásának, egyedül mivel francia, holott valósággal, Franciaország által feltalálva, se nem francia, se angol, hanem egyszerűen a társadalmi élet egyik lényeges tényének szigorúan tudományos megvalósítása.

sok társaikat felhagyni a munkával: nem mondhatjuk e róluk is, hogy az igazságérzete az ő osztályukban sincs jobban kifejlődve, mint azon osztályokban, a melyeket oly igazságtalanoknak mondanak maguk irányában? Ha egy ács-czéh szabályokkal korlátozza a tanulók számát, visszautasítva kérlelhetetlenül azokat, a kik a megállapított számon felül jönnek és ha minden iparos-egyesület ugyanezt teszi: nem Malthus törvénye-e ez, a melyet a munkások önmaguk alkalmaznának magukra? Az osztály előitélete elhitheti a munkással, hogy egyedül közte és ura közt forog fen a kérdés, holott a fogyasztók minden osztálya érdekelve van és ezen fogvasztók roppant túlsúlyban épen magából a munkás-osztályból kerülnek ki. Ha az osztály előitéletei a munkásokat kevésbé vakítaná el, megértenék, hogy ha nem áll elő újabb iparszervezet, annak oka az, hogy ez lehetetlen, hogy a munkásoknak természete nem oly jó avagy legalább, hogy csak kevésnél köztök elég jó. A mostaninál tökéletesebb iparos szervezetek több előrelátást és emelkedettebb igazságérzetet követelnének. Ellenkezőleg, hibás eszméik a fizetés egyenlőségéről őket alábbrendelteké teszik, nem engedik meg, hogy a régi társadalmi szervezet ellen küzdjenek, mely a munka és fizetés aranyosságára van alapítva. Szóval, hogy szerző következtetéseivel éljünk: „a jelen iparos-szervezet körülbelöl a legjobb, a mivel a jelenlegi emberi természet összeférhet. A bajok, a melyeket előidéző, mind oly bajok, a melyeket az emberek saját tökéletlenségök által vonnak magukra.“ A jelen viszonyok közt, mond továbbá szerző, a kormányzás sokba kerül, mert a kormányozandó emberek igen tökéletlenek. A milyen mértékben fognak hiányai csökkenni, olcsóbbá fog válni, és így nagyobb részük lesz az embereknek a jótéteményekben.

A munkás-osztály ezen előitéleteivel szerző szigorú önállósággal állítja szembe a munkaadó osztályok előitéleteit, s e kérdések egyik veszedelmes oldala, hogy a közvélemény szerint alig szabad előállani ezen előitéletekkel, a nélkül, hogy az embert azzal ne vádolnák, hogy ellenséges állást foglal a birtokos osztályokkal szemben. Így például a conservatívek szerint a munkásmozgalmaknak soha sincs igazuk. Tűrhetetlen a gondolat, hogy valamely összegben alul meg lehet tagadni a szolgálatot. Szerző idézi a londoni gázgyár munkásainak strikját: erőszakkal készültek elnyomni ezen, maga után oly

sokféle kellemetlenséget előidéző dolgot. Pár év előtt a bérkocsisok strikjánál a közvélemény hangosan méltatlankodott: mintha a természet különösen arra teremtett volna bizonyos embereket, hogy másokat kocsikáztassanak. Nem látják be, hogy ezen érzelem az életben a szolgálai munkára vezetne. Hasonlóképp kell hallanunk napról napra panaszokat a cselédek növekvő követeléseiről. Még azok is, a kik legnagyobb hévvel azon vannak, hogy helyzetükön javítsanak, csudálkoznak, hogy cselédeiknél merőben hasonló gondolatokra akadnak. Hivatalnokok, kik egyik városból a másikba mennek, hogy így előléptetésekre tegyenek szert: panaszkodnak, hogy a cselédek mai nap nem ragaszkodnak úgy a családhoz, mint azelőtt, a mikor csaknem házi butoroknak tekintettek. „Az uralkodó néposztály, mondja vakmerően Spencer, nem kételkedik azon, hogy létezésének egyedüli jogos alapja a nép emberei életének javítása. A nagy számnak kevesek alá rendelése nem igazolható másképen, mint a jólét kifejlesztésének előmozdításával.“ A mai nemesek és nagyok valósággal boldogabban élnek most, mint a középkor hűbérururai. Sőt talán a mai gazdagok még boldogobbaknak éreznék magukat oly rendszer alatt, a melyben kevesebb egyenlőtlenység uralkodnék. Spencer e helyütt ismét felfrissíti, szellemdús lélektani fejtegetések kíséretében, azt a régi általános igazságot; hogy nem a vagyonból magából áll a boldogság.

A két osztály ezen összehasonlításához sok, nem kevésbbé fontos vonást lehetne csatolni. A mint a munkás a gazdagban csak a romlott haszonlesőt, a szabadságát elnyomó zsarnokot látja: úgy a gazdag, a birtokos, csak úgy beszél a munkásokról, mint őt minden perczen kirabolni kész tömegről. A proletarius, ki a közhelyeken, a sétányokon az ifju semmittevőket romlott nők társaságában látja, a ki az ujságból ezen, vagy azon nagy ember ilyen, vagy olyan szomorú kalandjait olvassa, azt fogja ebből következtetni, hogy az egész osztály a bűn, a tétlenség, az erkölcstelenség karjai közt van. A gazdag valamely lebűjből részeg munkást látva kijönni, azt következteti, hogy az egész osztály rest és részeges. Mind a két osztály ismer a másik részen becsületes és jó embereket is, de azért mégis azt következtetik egy részt, hogy a birtokosok tolvajok, más részt, hogy a munkások osztozni akarnak. A munkásoknak még megbocsátunk, azon feltétel alatt, hogy nagyon csen-

desen, okosan viseljék magukat, hogy ne legyenek hamis nézeteik, mintha magunk csalhatatlanok volnánk: nem kívánjuk, hogy feljebb emelkedjenek: csudálkozva kérdezzük, hogy mi történnék, ha miveltek és felvilágosodottak lennének. Semmi fáradságot sem szerzünk magunknak, hogy gondolkodásmódjukba behassunk, hogy megértsük, hogy kifejtsük nyelvök zavarából és éretlen nézeteik rendetlenségéből, ama igazi érzelmeiket, a melyek lelkesítik őket, a melyeket ők maguk sem tudnak téves és rosz szenvedélyeiktől megkülönböztetni. Javukat csak azon feltétel alatt akarjuk, ha örökre elismerik alárendeltségüket, nem vesszük tekintetbe a méltányosság és büszkeség érzelmét, mely legképtelenebb követeléseik alatt is rejlik. Nem látjuk be, hogy a bizalmatlanság és kevélység által gyűlöletöket és irigységöket tápláljuk, nem gondoljuk meg, nem lehetne-e nagyobb nyíltszívűséggel, rokonszenvvel és szánalommal, bátrabban fogadva be őket az emberiség nagy családjába, többet tenni a társadalom békéje érdekében, mint az egyesületek, a clubok és socialista lapok ellen hozott törvényekkel.

A politikai előítéletek a legismeretesebbek mindenki előtt, habár mindenki csaknem vakon aláveti magát ezeknek, ha pártjáról van szó. A radicaloknak szemébe ötik, hogy a toryt előítéletei elvakítják a jelen vagy jövő valamely baja iránt. Azonnal feltűnik a tory előtt, hogy a radical nem különbözteti meg jó oldalait annak, a mit le akar rombolni és nem veszi észre azon bajokat, a melyeket az intézmény valószínűleg elő fog idézni, a melyet felállítani szeretne; egyiknek sem jut eszébe, hogy ellenfele szint olyan szükséges, mint ő maga. A radical, nem létesíthető eszményével, nem tudja, hogy lelkesültsége a dolgok haladását elő fogja ugyan segíteni, de sokkal kisebb mértékben, mint hiszi, s nem akarja megengedni, hogy a tory ellentállása üdvös mérséklet ő reá nézve. A tory önfejliségében nem akarja belátni, hogy a dolgok megállapított rendje csak viszonylag jó és hogy saját érvei csak időelőtti változások megakadályozására valók. Ezen pártelőítéletek talán még erősebbek Franciaországban, mint Angliában. Visszahatnak még a múlt idők felfogásmódjára is. Hasonlítsa össze az ember az athenei köztársaság képét, a melyet a tory Milford adott, a radical Grotéval. „Ha olvassuk, mit mond Macaulay az angol proletariusok viszonyairól, ezelőtt egy-két

századdal, csudálkozunk, hogyan élhettek meg, olvassuk ellenben Cobbet vagy Hallam műveit, s csudálkozunk, hogyan bírjuk a jelen nyomorúságait tűrni, az elmúlt jólét után.“ Ezt mondja Froude, a tudományos szellemnek a történelemre alkalmazásáról szólván: „Az 1844-iki nagy éhség alatt, egy írlandi hivatalnok azt mondta volt, hogy két millió ember veszett el. Két millió! viszonzá egy dublini protestans, ötszáz sem halt el.“ Ime, mit tesz a pártszellem.

E tények olyannyira ismereteseek, hogy Spencer nem tartja szükségesnek azoknál tovább időzni; jobbnak tartja a finomabb és kevésbbé feltűnő előítéletek ellen küzdeni. Egyike ezen előítéleteknek p. o. azt hinni, hogy az eredmények mindig megfelelnek az alkalmazott eszközöknek. Mi valószínűbb például, mint azt hinni, hogy minél több cselédet tart az ember, annál jobban lesz kiszolgálva? — holott a tapasztalat az ellenkezőt bizonyítja. Hasonló tévedés azt hinni, hogy minél inkább emelik az adókat, annál több pénzt vesznek be: ellenkezőleg azt látjuk, hogy bizonyos határon felül az adó a jövedelmet csökkenti, a helyett, hogy növelné. A gépészetben a legjobb gép a legegyszerűbb. Egy hasonló, az előbbiből eredő előítélet, a törvény erejében vetett hit, mely folytonos és mérték nélküli szaporításukra vezetne; túlságosan magasztaljuk azok jótéteményeit, szemet húnnyva a bajok előtt, a melyeket előidéznek. „Minél összetettebb valamely csoportulat, annál számosabbak, kiszámíthatatlanabbak és zavartabbak valamely véletlen erő által okozott eredmények: a társadalom pedig minden csoportulatok közt az, a melyben legnehezebb szándékos és öntudatos irányban hatni.“ Spencer például a szesz italok árulására hozott törvényeket idézi. Még meglepőbb példát hozhatott volna fel: a francia forradalmi törvényeket a maximumról. A megelőző előítéletből foly ama túlzott fontosság, a melyet a politikai kormányformának tulajdonítanak: nem mintha ezen formák valóban különbösök volnának, hanem annyit érnek, a mennyit az ország ér, mely azokat elfogadja; magukra hagyva nem nélkülözhetik az okosságot, az igazságérzetet, a mérsékletet, az önuralmat. Spencer itt is többnyire Franciaországban keresi példáit; a kormányformák tehetlenségének oka, úgy mond, a francziák képtelensége a szabadságra. Ezen fejtegetésein meglátszik a régi nemzeti versengés befolyása. Értekező abban talál vigaszt, hogy Spencer Fran-

cziaország mellett az Egyesült-Államokat említi mint példát, hogy ott a kormányzat csak látszólag szabad és hol a külső alak az alapot elrejtí.

Egy másik politikai előítélet, a melyet szerző megjelöl, a mely majd minden emberrel közös, még azokkal is, a kik legkevésbé vannak alávétve a megelőző előítéleteknek, „bizonyos homályos hit valamely, a jelenleginél sokkal jobb állapot lehetőségében“; azon hit, hogy ha az embereket úgy vesszük is, mint a minők, a közügyeket mégis sokkal jobban lehetne kormányozni. Felteszik, hogy lehetne oly kormányra tenni szert, a mely valóban észszerű elvek által vezéreltetnék és hogy tökéletlen társadalomtól is lehetne oly törvényhozási szabályokat venni, a melyek aránylag nem lennének oly tökéletlenek. Ez tévedés: oly nép, mely se nem jó, se nem okos, semmi mesterkedés útján sem szerezhet magának oly kormányt, mely valóban jó és okos. Ez annyi volna, mint azt hinni, hogy az összes okosabb és jobb lehet az egyénnél, pedig az ellenkező áll.

Mindezen észrevételek érdekesek, tanulságosak; gondolkodásra ébresztenek; sőt általánosságban igazak is, és sehol sem oly égetően szükséges alkalmazásuk, mint Franciaországban, mert kiválólag francia előítélet hinni a törvények hatásaiban, a kormányforma jelentőségében, a közjog fontosságában, megfélekedve minduntalan arról, hogy a polgárt kell előbb tökéletesíteni mint az intézményeket, avagy legalább egyszerre, hogy mit sem használ gyengíteni az alárendeltséget, ha nem növeljük az ember önuralmát. Azonban habár ezen eszmék legnagyobb részét csak helyeselhetjük, sajnálatunkat kell kifejeznünk, hogy szerző nem határozza meg eléggé ezen észrevételek határát. Kétségen kívül gyászos előítéletek ellen küzd; hanem az ellenkező állítások, ha minden tartózkodás nélkül adatnak elő, szintén végzetes előítéletekké válhatnak és bizonyos gyakorlati kétkedésre vagy nem kevésbé veszélyes tartózkodásra vezethetnének benünket. Kétség kívül nem kell nagyon bízni a törvények hathatóságában; de annyit tesz-e ez, hogy egy törvényt sem kell alkotni? Kétségtelen, nem szabad túlbecsülni a politikai formák és intézmények értékét, de azt jelenti-e ez, hogy nem kellene ez intézmények? Kétségtelen, hogy az emberi dolgoknak viszonylagos, az emberek értékének megfelelő becse van: de

annyit tesz-e ez, hogy nem kell javítani törekednünk a mi fenáll, avagy legalább magakadályozni a hanyatlást? Túlzása azon eredmények bizonytalanságának, a melyeket a rosszul számított rendszabályok előidézhetnek, nem vezetne-e közönbösségre? nem mondaná-e mindenik: utánam özönviz? Hogy egyedül az intézményekre vonatkozókra szorítkozzunk, azt hiszszük, hogy szerző ellenében is fentarthatjuk azt, hogy az emberek csoportulata általán véve jobb az egyénnél és épen ezen nyugszik a politikai testület eszméje. Valóban, ha vizsgáljuk a nyilvános vagy választó gyülekezeteket, látjuk, hogy az egyesek kisebb vagy nagyobb mértékben hibás nézeteket hoznak magukkal; de végre is bizonyos általános érdeket képviselő eszmét, melyhez magán- és napi-életmódjuknak semmi köze. A testületekbe egyesült emberek általános eszmék iránt lelkesülnek, melyek lehetnek képtelenek, de személyes érdekekkel csakis igen távoli összeköttetésben állanak. Ezt mondhatni a politikai intézmények védelmére; azok magukban eszközül szolgálnak a polgárok erkölcsisége emelésére és, ha egyenlőség áll fen minden egyébben, oly nép, melynek jó intézményei vannak, fensőbbiséggel bir a felett, mely nem bir azokkal. Így tehát nem hasztalan dolog azokat kívánni. Ugyanazt mondjuk a kormányzati és törvényhozói működésről. Kétség kívül a kormányzat nem ad azoknak, kik azza! fel vannak ruházva, már ez által valami természetfeletti erőt; de maga a tény közérdekléssel lenni elfoglalva, az együtteség, az általánosság és a részrehajlatlanság bizonyos szellemét költi fel, mely egészen minden különös tévedések és egyéni érdekekből vont következtetések daczára is az összesség legnagyobb jólétére irányul. 1) Kétségen kívül az államgondviselés tana veszélyes halvélemény, melyet igen hasznos megtámadni; de egészen addig kell-e mennünk, hogy azt mondjuk, épen semmi kormány sem kell? A társadalmi tudomány igen könnyű volna, ha megalkotására elég volna egyszerűen mind annak, a mit eddig állítottak, ellenkezőjét venni; ezen egyszerű eljárással élt Proudhn, ez szerzett neki az együgyűek közt nagy bámulókat; de oly szellem, mint Spencer, sokkal magasabb és komo-

1) Például így történhetik meg, hogy olyan gonosz ember, mint XI. Lajos, többet tehetett a közjó javára, mint más sokkal nemesebb természetű ember.

lyabb, hogysem beérné ilyen ellentételekkel, a melyekből semmit sem tanulunk.

A túlságos félelem a törvényhozói hatalomtól Spencert még arra is rávitte, hogy tiltakozik a most már általánosan elismert irány, a népnevelés felkarolása ellen. Különös dolog, hogy ugyanazon ember, a ki egész könyvén át a tudatlanság gyászos eredményeit és a társadalmi tudomány szükséges voltát bizonyítgatja, egyszerre azt fedezi fel, hogy egyike a legnagyobb előítéleteknek sokat várni az oktatás fejlődésétől és magától a neveléstől is. Ám ellenezzük a tankötelezettség elvét; mérsékeljük ama túlzott várakozásokat, a melyeket a népoktatás jótéteményéhez kötnek, s tanítsuk, hogy mint bármí más, ez sem lehet, egyedül minden baj gyógyszere: mind ez hasznos és bölcs lehet; de határozottan ellenkező állást foglalni a közvéleménnyel és azt mondani, a mit a legvakabb tudatlanság mondhat, hogy: „Minő viszony lehet az olvasni tudás és a kötelesség magasabb érzetére emelkedés között? az a könnyűség, a melylyel hangokat, képviselő jegyeket tudunk alkotni, miként mozdíthatja elő a jöttevés akarátát, s miként fejthetné ki a szorzótábla ismerete a rokonszenv érzetét?” — Ilyen közönséges és felületes ellenvetéseket tenni egy meg lehet túlajtott, de alapjában igen okos irány ellenében, nagyon meghasonlott és elcsüggedt elmére mutat, mely nem tudja, mit ne támadjon meg.

Spencer nagy súlyt fektet lélektani ismereteire, a melyek a mint látszik azt tanítják neki, hogy az értelemnek semmi szerepe sincs az emberek cselekedeteinél ¹⁾, de ez igen felületes lélektan. A nélkül, hogy azt mondanák, mint Plató és Sokrates, hogy a bűn csak tudatlanság, a tapasztalat mutatja, hogy a műveltség hiánya viszi a legnagyobb szerepet a legtöbb bünténynél. Ha a jövő erkölcsének, mint Spencer hiszi, hasznossági erkölcsnek kellene lennie, nem kell-e gyakorolni

¹⁾ Hogy bebizonyítsa Spencer, hogy az értelmességnek semmi köze a cselekedetekhez, a házi urakat hívja fel tanúként, „a kik azt állítják, — úgy mond — hogy a cselédek mit sem adnak a szemrehányásokra, és állhatatosan megmaradnak rossz szokásaik mellett, ha ezerszer bizonyítjuk is nekik azok képtelenségét.” Úgy látszik, hogy ha valami, hát ez az, a mi bizonyítja a műveltség szükségességét, mert az önfejlőség, a miről Spencer beszél, épen az okosság hiányából ered. Különben a tény merőben alaptalan, a cselédek, ha még

az elmélkedést, a számító képességet, vizsgálni a cselekedete-
ket és azok következményeit, hogy megtanuljuk a jót a rossz-
tól megkülönböztetni; ha pedig az erkölcsstan ezután is deon-
tologikus marad, a mint hiszszük, nem világos-e, hogy ismer-
nünk kell előbb kötelességeinket, mielőtt teljesíthetnők? Ezen
világos igazságok ellenébe mint újat és alaposat, azt az ellen-
vetést állítani, a mely merőben köznapi, hogy „az ember
magaviseletét nem az ismeret, hanem az érzelem határozza
el,“ annyi, mint azt állítani, hogy az érzelem a nevelésben
semmi szerepet sem játszik, a mi nem áll: mert ez annyi, mint
azt tenni fel, hogy az észnélküli érzelem, az ész világa nélkül
maga is előidézheti az erkölcsösséget; a mi ismét igen nagy
tévedés.

Végre a nélkül, hogy bárminő túlzott remények által
megcsalattassuk magunkat és elismerve, hogy az emberi dol-
gok emberi dolgok maradnak örökre, azaz tökéletlenek: vak-
nak kellene lennie annak, a ki nem ismeri el a népnevelés
hasznosságát, szükségét, parancsoló kényszerűségét. Hallgas-
suk meg egy munkás tanuskodását, ki az Internationale egyik
alapítója volt, a melynek kihágásaitól azonban utálattal fordult
el: „Számptalan iparág van, mely a gyermekeket foglalkoztatja;
kegyetlen elvekben vannak nevelve. Nem érnek rá az iskolába
járni, már nyolcz éves korukban, a műhelybe küldik őket, a
műhelyben nőnek fel. En munkás voltam tíz éves koromban,
*meg voltam szokva az 1832 és 1834-iki felkelésekről, a Saint-
Merri-utca torlaszairól hallani beszélni; azt mondtuk volt egy-
másnak: Nem megyünk-e mi is barrikádokat emelni?* Elérkezett
február, megjöttek a juniusi napok. *A gyermekek a forradalom
dicsőítése között növekedtek.* Vannak gyermekek, kik nem tud-
ják felfogni a béke előnyeit. Ezek nem olvasnak lapokat,
hanem ha valami történik az utcákon, oda rohannak. Ha
egy nyilvános összejövetel alkalmával azt mondjuk nekik.

fialok, ép oly fogékonyak a tökéletesebbedésre és felvilgosodására,
mint akármelyik más néposztály, a nélkül, hogy „a büntetéstől való
félelemre szorúlnának“. S szerző maga is ellentmond önmagának a
• nélkül, hogy gyanítaná, mert midőn a cselédeket a feddésre érzéket-
lennek állítja, egyaránt képteleneknek mondja őket, hogy egy felindulás
vagy egy eszme által megváltozzanak, pedig ennek ellenkezőjét akarja
kimutatni; különben ezen egész rész a nevelésről mintája az álokos-
kodásoknak.

hogy sorsuk meg fog változni, elhiszik; *az enyém és tiéd közti különbségre kell őket tanítani.*

III.

Igy gyorsan és talán a kelleténél többet is átugorva, elérkezünk a könyv végére; de az olvasóra is kell valamit hagyni. Szerző mint már említettük a sociológiát a biológiához köti ¹⁾, a politika tanulmányozását a szerves testek tanulmányozásához kapcsolja. Nem csupán képlegesen, mint metaphorát használja a társadalmi szervezet kifejezést, valódi értelemben beszél ezen szervezet tagjairól, működéseiről. A társadalom testében nagyobb mérvben az élő test jelenségeit látja. Hiszen tudva van, hogy kezdetleges alakja az életnek az alsóbb rendű állatoknál és növényeknél a polyzoismusban nyilvánul, több egyén összesereglése egy közös törzsön. A polipok, a belférgék példák ezen összenövésekre, ez az, a mi őket a gyarmatokhoz hasonlókká teszi. Lassanként a mint az élet nagyobb kifejlést nyer, gazdagabb lesz, fejlődik; az egyes elválík, saját külön életet kezd. Itt ismét új mozgalom támad: a kezdetben kisebb-nagyobb mértékben független részek lassanként mind szorosabban szövetkeznek és mialatt mindenik sajátos és különvált functiókkal kezd bírni, mindinkább egy közös központ körül csoportosúlnak. Ekkép az állati öszpontosítás haladása arányban áll a munka-megosztás fejlődésével a különvált szervekben; oly törvény, mely közbevetőleg mondva, szerzót kedvezőbb nézetre bírhatná a központosítás fejlődéséről a politikai testületekben, miután az állattan kimutatja, hogy ezen öszpontosítás a helyett, hogy akadályozná mindenik rész saját működéseinek eredetiségét és különységét, épen feltételezi azt. Spencer szerint a politikai testületek nem egyebek a biológiai fejlődés eredményeinél. A mely jelenségek a biológiai, avagy zoológiai rendben feltűnnek, jelentkeznek a sociológiában is. Igy a munkafelosztás a nemzetgazdaságtanban nem képlegesen, hanem valósággal nem egyéb, mint a munka-felosztás a physiológiában. A különbség a socialis

¹⁾ Ezen gondolat, mint szerző is elismeri, Comte Ágosté talajdonképen; de ő teszi feladatává kifejtését.

test feje és tagjai közt szigorúan ugyanazon a törvényeken alapúl, a mely az élő testben alárendeli a szerveket a központoknak.

Szerzőnek a biológiából vett és a sociológiára alkalmazott törvényei közt egyike a legfontosabbaknak ama Darwin által fölfedezett nevezetes törvény az élet versenyéről. Ezen törvény szerint a gyöngébb, kevésbé fölfegyverzett, kevésbé tehetős fajnak szükségkép el kell vesznie a társadalmi harcban. Ez a törvény nem csak a fajokra és népekre áll, hanem az egyénekre nézve is, és szerző abból a legkegyetlenebb következményeket vonja le, azon társadalmi sőt egyéni rendszabályok ellen, a melyeknek czélja a gyöngébbek oltalmazása. Nem fogják túlérzékenységgel vádolni az új angol iskolát. A mily mértékben visszaélt a socialismus az érzelő philanthropiával, ép olyan mértékben szenvedgi Spencer iskolája a szigorúságot, hogy ne mondjuk a kegyetlenséget. Alig hogy megtűri azt, a mit egyéni *altruismus*nak mond és kevésbé múlik, hogy aljassággal nem vádolja a jóttevés érzelmét, „a melylyel, — úgy mond, — a túlvilágon jó helyet igyekeznek magoknak biztosítani, nem törődve azzal, mibe kerül embertársaiknak,“ mintha a jótéteménynek soha más oka nem lett volna, mint a paradicsomba jutás vágya, mintha nem fakadna az az emberi szív legtermészetesebb érzelmeiből, „a tehetetleneket a tehetősebbek költségén táplálni, úgy mond, nagy kegyetlenség. Ha a kevésbé érdemeseket tengődni segítjük, megmentvén a veszendőségtől, a melyre érdemeik hiánya folytán természetesen jutnának: az érdem mindinkább ritka lesz nemzedékről nemzedékre“, mintha a physikai gyengeség mindig erkölcsi gyengeség jele volna, mintha a gyengék, a tehetetlenek, a képtelenek nem okoznának a társadalomnak nagyobb kellemetlenségeket, ha senki sem foglalkozik velök! Például a törekvés a vakon születettek, a süket-némák, a fiatal fegyenczek sorsán könnyíteni, nem arra irányul-e, hogy őket némileg a társadalom hasznos tagjaivá tegyük a helyett, hogy annak csupán terhére legyenek, minden haszon nélkül? A beteg gyermekek kórházai, az ingyen rendelések kétségen kívül kiragadhatnak a halál karjai közül gyengéket és senkinek hasznát nem hajtó tehetetleneket is, de ugyanezen eszközök tehetnének ismét képesekké életrevaló kezeket és szíveket is a szolgálatra. Előre elítélni a gyöngeséget és tehetetlensé-

get, annyi volna, mint visszatérni a gyermekek kitevése spárta-elméledére. Ha az ember következetes akarna lenni, nem lenne elég meghalni hagyni, el is kellene nyomni őket: mert mi jogon venné el a szegény, mindenre képtelen nyomorék az egészségesek és erősek részét? Ezen barbar következtetést egy biológiai törvény nevében hirdetni, annyi, mint egybezarvni a nemeket és fajokat, annyi, mint félreismerni azt, hogy valamely törvény alsóbb fokról felsőbb fokra menve változhatik és más törvények által pótolthatik, p. o. az emberiség egyik törvénye, hogy az egyén értéke sokkal nagyobb, mint az állatok más nemeié: maga elég arra, hogy az emberi nem ne legyen egyedül állati törvények által szabályozva. Az emberi élet tisztelete, még ha esetleg ilyen vagy amolyan bajt okozna is, már magában is nagy jótétemény; a hajlam egymáson segíteni, egymáson könnyíteni a társadalmi dolgok legnagyobb részének hasonlíthatatlanul több jót okoz, mint a minők a jelzett bajok. A mi által az emberi társaság oly magasan az állatok fölé emelkedik, az éppen a társas lét, a közös öszműködésnek érzete: a civilisatio egy műve sem érhető el külön álló erőlkedések által; a fegyelem és a személyes érdek nem volna elég, ha nem csatlakoznék hozzá a szeretet embertársaink irányában és a társadalmi érdek. Ez érzelem egyik alakja a szánalom a gyengék irányában: némely lélek különösen meg van áldva ez érzelemmel, de nem kell attól tartani, hogy nagy számmal volnának ilyenek. Milyen philosophiai iskola lenne az, a melyben egy Las Casas, Vincent de Paul, Éppée abbé, Wilberforce az emberiség ellenségeinek tekintetnének.

A biologia és sociologia összehasonlításából Spencer azt a másik következtést is vonja, hogy a politikai testületek, szintűgy, mint a szerves testek egy benső, önkéntes törvénynek vannak alávetve, melyet se elnyomni, se gyorsítani nem lehet, csupán erőszakolni és esetleg megváltoztatni: ezt ő az evolutio törvényének hívja. Hogy ezen törvényt jól megértsük, Spencer philosophiáját alaposan kellene tanulmányozni, de nem bocsátkozva tanának belső felosztásába, csak azt állítjuk, hogy az evolutio, a mint ő érti, egy neme az önkéntes vegetációnak és hogy csak nagyon kis mértékben lehet e fejlődés módosítására befolylni. Leibnitz már Spencer előtt mondta: „A jelen a multból lesz és méhében hordja a jövőt.“ Ez elv igen határozott következményei, hogy nem lehet a társadalomra elvont

és elméleti tervek által hatni és nem lehet rögtön, gyorsan, gyökeresen megváltoztatni a rosztat vagy jót, hogy a változások csak lassan történhetnek meg és hogy egy-egy nemzedék csak igen kis részszel járul ahhoz. Ebben ad Spencer igazat a conservativeknek, míg más részt megengedi a radicalisoknak, hogy az emberi nem valószínű javítása és lehető változásai elé nincs határ szabva.

Ez az elmélet kétségen kívül igaz általán véve, s az újtóknak és fentartóknak oly egyezkedési tért nyit, a melyen jóra való tehetségek már is közelednek egymáshoz. A rögtönös forradalmak helyébe, mely a politikából a geológiára ment át, most a lassú hatások elmélete készül lépni, mely a geológiából megy át a politikába. Leibnitz elmélete a folytonosságról és a végtelen kicsinyről, melynek horderejét nem tudták megbecsülni, következetesen a természetre, a történetre, a társadalomra alkalmaztatik. E mérséklő elmélet egyaránt szól a türelmetleneknek és maradóknak, s jól megértve mérsékletet és a kibékülés józan szellemét hozná be közénk.

Ha azonban az evolutio elméletének érdemeit elismerjük általánosságban, ez elméletnek vannak oly szirtjei, a melyek közül Spencer, a mint látszik, nem menekült ki. A legfőbb a fatalismus egy neme, mely képes volna elhithetni velünk, hogy a társadalom gomba módra magától támad és egyenesen céljai felé megy minden beavatkozás nélkül. Spencer előre látta ez ellenvetést s maga felel reá: de ez a felelet nem elég ellensúlyozni könyve általános benyomását. Mert végre is mit látunk? Mindenütt eleitől végig a semmittevés és magára-hagyás elméleteit. A polgárnak, ki, midőn szavazni akar, nem ér rá megtanulni a társadalmi tudományt és tanácsot kér, hogy mitevő legyen, Spencer azt feleli: ne tégy semmit. A törvényhozónak, a ki előtt ezer sajnós bajt tárnak fel és tanácsot kér, miként orvosolja ezeket: szerző azt feleli, hogy a törvény a legtöbb alkalommal sokkal nagyobb rossz, mint a baj, melyet orvosolni akar. A jószándékú közigazgatási hivatalnoknak, a ki a nélkül, hogy sokat tenne, még is szeretne valamit tenni, udvariasan azt mondja, hogy annyira alkalmatlan, hogy a legokosabb az lesz, ha beadja lemondását. A nemes elmének, a ki hisz a politikai szabadság áldásaiban és szeretne hazája intézményeit javítani; azt mondja, hogy a politikai jogok kevés jelentőséggel bírnak és a kormányforma körül-

belül közönbös. Az emberbarátnak, a ki megutálva a háborúkat és forradalmakat, az emberek bajait nevelés és oktatás által reményli orvosolni, azt feleli, hogy a nevelés és oktatás soha senkit meg nem javított és teljesen hatástalan. A papoknak és a hívőknek, a kik a vallásra számítanak, azt tanítja, hogy a vallásos meggyőződésnek semmi befolyása az erkölcsiségre. Azoknak, a kik szájalommal eltelve az emberek nyomorai iránt, könnyíteni igyekeznek rajtuk, azt mondja: hagyjátok meghalni azokat, a kik halálra vannak ítélve. Azt hínők, hogy e társadalmi tudomány, melynek szükséges voltát szerző oly jól kifejtette, fontos tényező lenne a társadalom haladására nézve, de itt is értésünkre adja szerző, hogy nem kell azt várni, hogy mindaz, a mit a társadalmi tudományról, ama nehézségekről, a melyekbe ütközik és a tanulmányozásához szükséges készülletekről mondani lehetne, nagyon módosítanak a különböző gondolkozási módokat a társadalmi ügyekről. A negatiók ez egybehalmazásából a következmény, avagy benyomás, melyet ránk tesz, nem lehet egyéb, mint lehangoltság, közönyösség, a közügyek elhanyagolása és elvégre az egyéni önzés. Szerző még arra sem szólít fel, hogy tanuljunk ezen társadalmi tudományból, mert ha ezen tudomány végkövetkezménye, hogy nem kell semmit sem tenni, ezen következtetést oly könnyű megtanulni és alkalmazni, hogy sietni fogunk elfogadni, felmentve magunkat a bizonyítás alól. Nem hiszszük, hogy ez Spencernek valóban szándoka: de mint minden merev és általános elme annyira meggy elmélkedésében, hogy a nélkül, hogy észrevenné, önmaga ellen kezd beszélni.

Férfiás, önálló gondolkozás, finom és mély alaposság, figyelemre méltó bőség adatokban és ítéletekben, számos változatos, új nézet: ime Spencer érdemei, a melyeket jogosan nem lehet tőle megtagadni. Olvasva az egész világ azt fogja mondani: gondolkozó fő; de viszont bizonyos epés hajlam mindent és mindenkit bírálni, túlzott irány, mindent előítéletnek mondani, a mi nem egyezik véleményével, logikai merevség, mely nem engedi meg, hogy a kellő időben megállapodjék, mit mind az igazságosság, mind a következetesség kívánának, s végre szigorúság, mely néha az embertelenségig megy: ezek hibái. Megvalljuk, hogy bármily érdeket költött is könyve, csudálva gondolatai erejét, ismeretei gazdagságát,

azt vettük észre magunkban, hogy sajnálni kezdjük a hajdani jó skótokat, a Reideket, a Stewartokat. Minő jóhiszeműség, minő jókedv és kedves egyszerűség. Hivők voltak, de jóakarók: mai nap türelmet tanítanak keménységgel, scepticismust fanyarsággal. Valljuk meg, ha nyertünk is tudományosságban, nem nyertünk kellemben és kedélyben.

PAUL JANET *után*

y. —t.

ELSŐ SZÖVETKEZÉS LENGYELORSZÁG FELOSZTÁSÁRA 1656-BAN.¹⁾

I.

Egy fecsegő török — Hasszán basa — 1652 tavaszán Segesvárt fontos képpel nagy dolgokat beszélt a consulnak, s néhány ennél összegyűlt szásznak. Lássátok, mondá magyarul, mert ez volt a társalgás nyelve, már több-zör voltam én itt s egyszer épen ebben a szobában, terminuson²⁾ adtam át a nagyhatalmú szultántól a resolutiót öreg Rákóczynak, akkor, midőn magának a lengyel koronát, fiának Györgynek a kozák királyságot, s másik fiának Zsigmondnak az erdélyi fejedelemséget kereste.

A dologban, ha nem is így történt, volt valami. 1648-ban az öreg Rákóczy Györgynek voltak kilátásai, hogy megnyeri a lengyel koronát, s hogy fiát Zsigmondot a lengyelektől elszakadni vágyó kozákok királyokká választják. Az erdélyi diplomaták Varsón s a barátságos indulatú lengyel palatinusok székhelyein kívül: Stockholmban, Mitauban, (Lithvaniában) Jassyban s Czeherinben (a kozákok fővárosában) nem mindennapi tevékenységet fejtettek ki. — Ez ügynököknek legfőbb támaszai a dissidens főurak s a háborgó kozákok voltak. Azok a vallás kérdése, ezek függetlenségi vágyaik miatt ragaszkodtak a Rákóczyakhoz, s az idő legkivált ez utóbbiakra nézve igen alkalmasnak tűnt fel.

¹⁾ *Okmánytár II. Rákóczy Gy. diplomáciai összeköttetéséhez 1648—1660.* Az akadémia megbízásából kiadta Szilágyi Sándor. Budapest, 1874.

²⁾ Tudniillik törvénykezési terminuson, mely az országgyűléssel kapcsolatban tartatott.

Húsz év előtt teljesen leveretve a lengyelek által, s azóta a legnagyobb üldözéseknek, nyomorgatásoknak kitéve, elviselhetetlen adókkal — mely annyira sokféle volt, hogy pl. még az új ruhára is vetettek — terhelve, vallásukban háborogtatva, csak nehezen hordozák igájukat. Alig másfél évvel Ulászló halála előtt egy előkelő kozák Chmelniczky, kit értelmi fensősége, magasb míveltsége, szónoki tehetsége fajrokonai fölc emelt, megsértve egy lengyel nemes által, ki jószágait elfoglalta, nejét elrablá s meggyilkolá és kigúnyolva az országgyűlés által, mely ezért nem adott neki elégtételt: a doni víz-esések vidékére menekült s ott a csapatok élére állva, majd az összes kozákságot részére nyerve és hetmanná választatva, megverte a lengyel sereget. Egészen a hetman terveibe vágott az apát lengyel királylyá, s a fiút kozák királylyá tenni — de I. Györgynek halála a dolgon lényeges változtatást eszközölt.

A sújtott család néhány hónapot tétlenségben töltött¹⁾ s ezzel a lengyel korona el volt játszva. Kázmér megválasztása után a Rákóczyak ügynökeinek nem volt más feladata, mint azon munkálni, hogy a koronázás halasztassék, s hogy a lengyelek és kozákok közt a viszályos kérdésekre nézve kiegyezés ne jöhessen létre.

Kemény János — Kassai halála után — az öreg Rákóczynak legmegbizottabb embere Moldvában volt mint követ Lupul vajdánál, kinek egyik leányát Radzivil litván marsall bírta nőül. Innen ez Mósa Gergelyt és Rác Györgyöt küldé Kozáksországba folytatni a hetmannal kezdett alkudozást: arra bírni őt, hogy a lengyel király koronázásának elhalasztásán munkáljon, s megállapítani Zsigmond királyságának feltételeit.²⁾ Mire a követek odaértek, Chmelniczky Bogdán, a hetman megverte a lengyeleket, s egész táborukat elfoglalá. S midőn ez a diadaljelvényekkel Czeherinbe visszatért: Mósa és Rác az üdvözlők csapatához csatlakoztak, mert fővárosa és népe határtalan lelkesedéssel fogadta a hetmant, ki ezóta még inkább ura volt a helyzetnek.

Azonban az erdélyi követek által hozott pontozatok

¹⁾ *Kemény János Önéletírása.*

²⁾ *Kemény János Önéletírása.* Szalay kiad. 483. l. Az útatítás közölve az *Okmánytár* 3-ik s köv. lapjain.

felett még nem döntöttek: ők visszatértek hazájokba s velök együtt Wihovszky, a „hadak nótáriusa“ tekintélyes követség élén Erdélybe ment alkudozni a pontozatok felett, melyek Rákóczy Zsigmondot a kozákok királyává tegyék.¹⁾ De bár e tárgyban ezután sem szakadtak meg az alkudozások, sőt 1650 februárjában Márjásy a fejdelem bejárója Kozárországba ment²⁾, semmi lényeges megállapodás nem jött létre. Úgy látszik Chmelniczky függőben akarta tartani a kérdést — mert a lengyel respublicával rendkívül kedvező feltételek mellett megkötött békének se őszinteségében, se tartósságában nem bízott.

Ez alkudozás folyamára s mindenek fölött a siker biztosítására nézve nem kis fontosságú dolog volt a szomszéd moldvai vajda, Lupul barátságát biztosítani. Készséggel fogadta tehát a család Lupulnak azon Kemény által tett ajánlatát, hogy Rákóczy Zsigmond vegye nőül az ő leányát. S e tekintetben csakhamar mindkét részről oda értek a dolgok, hogy a vajda leányát a portáról — hol az kezes volt — kihozatta.

De Lupul ravasz, számító ember volt, kezdetől fogva ellensége a Rákóczy-családnak, és most sem őszinte — s leányával kereskedést indított.³⁾ A portáról is ellenzették s amaz valószínűleg az okból, mert inkább szerette volna lengyel palatinushoz adni — pár hó múlva már felbontotta a viszonyt, a vallás különbözőségét vetvén okúl. Mind a mellett terveit füstbe mentek, mert országát 1650 augusztusában elébb egy tatár horda, azután egy kozák csapat kirablá — s ez utóbbit Chmelniczky csak azon feltét alatt vitte Moldvából ki, hogy Lupul leányát Irénet az ő fiával Tomuszszal (Timotheus) eljegyezze.

E hadjárat végén a hetman a Pruth melletti táborból 1650 sept. 16. követeket küldött Rákóczyhoz, tudatni vele, hogy a béke már helyre állván, embereit biztosan küldheti hozzá Moldván át, továbbá kinyerni tőle, hogy ha a lengyelek megtámadnák őt, adjon nekik segítséget, mint erre nézve már a két oláh vajdával s a tatárokkal szövetsége van.⁴⁾

1) *Kemény János Önéletírása*, 494. l.

2) Az *Okmánytár* 662-ik lapja.

3) *Kemény János*, 485. l. *Krausz naplója*, I. k. 184. l.

4) *Okmánytár*, 38., 39. ll.

Ez alkudozások azután is folyton folytak. Chmelniczky meg volt győződve, hogy a zborovi előnyös békét a lengyelek csak addig szenvedik, míg nem érzik magukat elég erőseknek annak felbontására, s ezért lehetőleg biztosítani akarta magát. Míg egyfelől az oroszokkal és törökökkel diplomaciai alkudozást kezdett, 1651-ben új sergeket teremtett, tatár hadakat vont maga mellé, s Rákóczyt is segélyadásra akarta bírni. E czélból megújítja a Rákóczyval folytatott alkudozásokat: csak-hogy a tárgyalást más stádiumba vezette: most arról volt szó, hogy magát a fejedelmet, Rákóczy Györgyöt válaszsák királylá.

Rákóczy György 1651 ápr. 19-én Göcs Pált Kozákságba küldé; máj. 9-ről levél érkezett ettől, hogy egy kozáktatár követség van útban. El is érkezett a kozák követ Tetera Pál hozzá: „adván vocatiót arra, hogy a kozákok készek Rákóczyt királyoknak agnoscálni s minden obedienciát usque ad mortem praestálni“¹⁾ oly feltétel mellett, hogy ez lépjen be a tatárokkal kötött szövetségbe, s küldjön nekik segélyt a lengyelek ellen, még pedig gyorsan, mert hadaik már csaknem szemben állnak. Rákóczy tanácsurainak, püspökének Csulaynak s Bisterfeldnek votumát bekérte: ez utóbbiak kimerítően a kérdés minden oldalát megvilágítva feleltek.

Csak akkor nyújtson segélyt a kozákoknak, ha meggyőződést szerzett, hogy ügyök igaz, ha a porta engedélyt ad rá, ha a kozákok nem szövetségesül, hanem fejkül hívják, ha a lengyelek csakugyan törnek ellene, s a kozákok bukása rá is veszélyt hozna. Ez esetben elébb egy okos, reformált vallású, s a hadi és politikai ügyekben jártas követet küldjön Lengyelországba, ki ott a viszály békés kiegyenlítésén munkáljon, s csak ha ez nem vezetett sikerre, mutassa ki igaz ügyét a világ előtt egy proclamatióban, s ha mindezt megtette, akkor adjon segélyt. Addig halaszsa a dolgot, s a követeket tartsa magánál. Erre találhat ürügyet: nem jött meg a porta engedélye, nem a khán követsége, s ez alatt tán Göcs is ír valamit: szóval e tanács épen azt akarta meggátolni, minek elérésén munkált főként a követség: a gyors segélyt.

Rákóczy úgy is tett: Göcs nemsokára hazaérkezett, s új, a tárgyalások függőbentartására számított izennel vissza is

¹⁾ Tetera levele *Okmánytár* 64-ik l.

ment — de a dolog csakhamar egészen váratlan fordulatot vett. A kozák hadak és tatár hordák Bereszteczk alatt a Styr folyó közelében 1651 jul. 3-án a lengyelektől keményen megverettek; bár magok is sok kitűnő emberök halálát siratták.¹⁾ A diadal a lengyeleket a helyzet urává tette; de ők a szept. 28-án Biela-Cerkiewben megkötött békében nem a mérséklet és ildom, hanem a bosszú szavára hallgattak. A kozák hadak száma felére szállíttatott, legrégebbi telephelyeik elhagyására kényszerítették s a hetman kezén csak Czeherin hagyatott meg.²⁾ Ezzel mind azaz inség, nyomor, mely a zboróvi egyezkedés előtt sújtotta, mind az a kíméletlen zsarlás, melylyel a lengyel urak zsidó haszonbérlői sanyargatták a kozákokat, újra kezdetét vette, s mivel a birtok nélkül maradtakat a kiewi palat natus nem fogadhatta be, Chmelniczky Mihajlovics Elek orosz czárnál kieszközlé, hogy ezek a szomszédos vadonban, Bielográd mellett letelepedhettek. Ez volt az első közeledés az oroszokhoz — már közel volt az idő, hogy ez első lépést teljes meghódolás s az orosz fenhatóság elismerése kövesse.

Chmelniczkyt e tusában nem személyes bosszú, nem a vágy vezette, neje halálát, a szenvedett megaláztatás okát, megtorlani; ő egy türhetetlen igától akarta felmenteni nemzetét. Ő Wladislaw haláláig nem is gondolt rá, elszakadni a lengyel koronától: nemzete régi kiváltságait követelte vissza. De midőn a királyválasztási küzdelmek még jobban megbéníták a respublica zilált erejét: merész lelkében megfogamzott a felszabadulás eszméje. Így nézett utána, hogy a Rákóczyak közül királyt keressen nemzetének: terv, melynek akkor lett volna értéke, ha a lengyel koronát is egy Rákóczy nyeri el; de a mely most már kétszeres megfontolást igényelt. Ha tehát a bereszteczki csatavesztés e tervét dugába dönté: kényszerítve látta magát új és biztos szövetséges után nézni.

S hasznavehetőbb szövetségesnek Lupult a moldvai vajdát hitte: ki veje marsal Radzivil által a lengyel palatinusokra, ügyessége ravaszsága s pénze által a portai ügyekre és a tatár hordákra jelentékeny befolyással bírt, s kinek leányával 1650 óta fia Timotheus jegyben járt. Eljöttnek látta az

¹⁾ Érdekes jelentések vannak e csatáról az *Okmánytár* 74. s köv. II.

²⁾ *Bellum Cosacco-Poloniceum* Grondskytól 212. I.

időt, hogy Lupul igérete teljesítésére emlékeztesse: de ez, daczára, hogy bojárjai is közbevetették magokat, mitsem akart róla hallani s e rokonságot, mint egy egykorú lengyel író mondja, nagyon lealázónak tekintette. Veje Radzivil közbevetésére egy lengyel had rendeltetett ki megvédésére Kalinovsky vezérlete alatt: de ez a kozákok által megveretett s 1652 augusztusában Timotheus és Iréne menyegzője megtartott. Rákóczy e nászra „az idő rövidsége miatt“ nem küldötte el képviselőjét.

Rákóczy a hetman üdvözlétére követséget indított — biztosítani őt, hogy „barátságos hajlama a régi maradt“¹⁾ — de ez új összeköttetés a régi viszonyt közöttök mégis lazábbá tette. Lupul régi ellensége volt a Rákóczy-családnak, s bár 1653. február havában Lucs István és Rác Gergely mint követői Kozárországba utaztak, hogy a régi frigyét megújítsák, s erre ápril havában kozák követség jött Erdélybe²⁾ — nemsokára nyílt szakadás állott be. Már 1651 ősze óta törekedett Rákóczy azon, hogy a lengyel királynak a kozákokkal folytatott alkudozásai miatt felébredt gyanúját eloszlassa³⁾ s 1652-ben Bethlen János és Mikes által közbenjárását fel is ajánlá a lengyeleknek. Midőn pedig Lupul a következő 1653-ban Máté, az oláhországi vajda elűzésére tett kísérletet, Rákóczy ennek védelmére sietett. Lupul árulásait terjedelmes emlékiratokban fejté ki, s midőn Kemény Jánost hadaival Moldvába küldé, márczius 25-dikén nemcsak egyes lengyel főurakat, hanem a moldvai hospodár vejét Radzivilt s nászurát Chmelniczkyt fel akarta világosítani emlékirataival az ügy állására nézve.⁴⁾ „Már a megbuktatásunkra szánt gépezet — írja az előbbinek — készen van, — csak a kitörés alkalma hiányzik. Ezért kell nekünk szövetségesünknek, a havasalföldi fejedelemnek segítséget adnunk.“ — „Azért, mert nagyságoddal és herczeg Radzivilal rokonsága van, mindent elnéztem volna neki — írja a hetmannak — de nem bízhatni ez állhatatlan

1) *Okmánytár* 673. l.

2) *Okmánytár* 119. l. V. ö. 694. l.

3) „Az lengyel követek suspicálkodnak, noha mi bizony soha az republica oppressióját nem kívántuk, hanem inkább mindenkoron az békeség megtartását svadeáltuk“ írja Rákóczy. *Okmánytár* 84. l.

4) Közölve *Okmánytár* 674—678. ll.

emberben.“ Nemsokára ezután együtt harcoltak az erdélyi és lengyel hadak a kozákok és Lupul ellen.¹⁾

A hadjárat kezdetén ugyanis, mint tudva van, az erdélyi hadak szerencsés előmenetelét a kozák hadak fordították meg, miután a Kemény által elűzött Lupul Lengyelországban Kamenitzbe zárkózott, honnan veje Radzivil segélyével a kozákok közé szökött, de nemsokára visszatért Moldvába, veje Timotheus által vezetett kozák hadakkal, Rákóczy várakozása és reménye ellenére, kit néhány hó előtt (1652 december) biztosított a hetman, hogy minden vállalatát pártolni, s minden ellensége ellen megsegíteni fogja,²⁾ s kihez ez alapon Kemény Moldvába nyomulása után követet is küldött. Mialatt ez oda járt, és oda is vészett: Timusz az erdélyi hadak egyik trombitását, ki azért küldetett a kozák táborba, hogy őt értekezletre hívja föl, Rákóczy „nem kevés gyalázatára“ visszaküldte, s a kedvező perczen megtámadta, megverte Borost, ki hadai egy részét már visszabocsátotta Erdélybe.

Chmelniczky gyanítva, hogy Rákóczy e kudarcot nem fogja elszenvedni, s valószínűleg hogy időt is nyerjen, júliusban mentegetőző követeket küldött Erdélybe: „ő nem tudott semmit fia vállalatáról, nem is helyeselte azt, sőt már parancsot is adott ki, hogy hadait visszavezesse.“ De a Moldvából Lupultól jött követek viseletét gyanúsnak, az izenetet kétértelműnek találta Rákóczy, s le is tartóztatta azokat, bár utóbb egyet eskü mellett, hogy visszatérend, hazabocsátott.³⁾ Mindenek előtt kiegyenlítő azon sérelmet, hogy a lengyel földről oly könnyen kiengedék szökni Lupult,⁴⁾ azután szövetséget kötött a republikával közös támadásra a kozákok ellen,⁵⁾ maga pedig gyorsan újabb hadakat ültetett fel s serget küldött Lupul és Timusz ellen.

A koczka hirtelen fordult, midőn egyfelől Petki széke-

¹⁾ „Ac sicut praeterita aestate conjunctio armorum nostrorum communibus inimicis nostris formidanda fuit“ írja 1654-ben a lengyel király Rákóczynak. *Okmánytár* 135. l.

²⁾ *Okmánytár* 701. l.

³⁾ *Okmánytár* 694. l.

⁴⁾ *Okmánytár* 684. l.

⁵⁾ *Okmánytár* 150-ik lap, Lubomirszky levele: „gratulor, quod ditiones tam vicinae et a primis temporibus amicae ad strictiori jungantur vinculo.“

lyekkel s másfelől Lubomirszky lengyelekkel Moldvába nyomultak. Bebizonyult, hogy Chmelniczky juliusi követsége ámtás, s az ez által hozott izenet, hogy a hetman hadai visszatérésére rendeletet adott volna, nem volt való. Az egyesült lengyel és erdélyi hadaknak az egyesült kozák és moldvai hadakkal kellett verekedni — de a diadal az előbbieneké lett, melynek következtében Lupul Ukraniába menekült, Timusz pedig napával Szucsavába zárkozott. E vad, állatias ösztönű kozák — kitől napa csak a várba szorult bojár lányok becsülete árán mentette meg magát¹⁾ — elesett, s midőn Kemény új hadakat vezetett Moldvába, a kozákok szabad elvonulás mellett földadták a várat — Lupult pedig a tatárok lánczokba verve Konstantinápolyba küldék. Stephanus Georgius vissza helyeztetett vajdai székébe, mint az erdélyi fejedelem hűbérese, — Chmelniczky pedig, kinek fia halála s Lupul bukása után nem volt oka Rákóczyval ellenségeskedni, kereste az alkalmatosságot ezzel kibékülhetni.

A hetman követeit Rákóczy 1654 jan. 30-án visszabocsátotta nem minden szemrehányások nélkül. „De mitán — írja — a meglettet meg nem letté tenni nem lehet, elhiszszük, hogy mind ez végzetes események következménye volt.“ Csak azt óhajtaná tudni, hogy mik tervei — mert ezeket emelkedett lelkű katonának nem illik titkolni. Ő részéről kölesönös egyetértést óhajt. Ez alatt febr. 20-áról a hetmantól új követek érkeztek, s Rákóczy márcz. 30-án ezeknek adott válaszában, bár ismételten kiemelte a hetman kétértelmű, megbízhatatlan magaviseletét, késznek nyilatkozott a régi barátság kötelékeit megújítani.²⁾

Hogy mik voltak a hetman tervei, mire a válasz ezekre a levelekre megjöhetett volna, már kivilágosodtak azok. 1653 végén a muszka czárral alkudozásba bocsátkozott, hogy minő föltételek alatt csatoltassék Ukrajna Oroszországhoz. A kiegyezés azokra nézve már karácsonra létrejött: a lajstromba írt s fizetett kozák harczosok száma 60,000-re emelkedett, a hetman Czeherinen kívül évenként ezer aranyat kap, de a külhatalmakhoz követeket nem küldhet, s azoktól sem fogadhat, a tatárokkal pedig tartson békét. 1654. jan. 6-kán a kozá-

1) *Krausz naplója*, Fabricius kiadása I. k. 215. l.

2) Rákóczy mindkét levele az *Okmánytárban* 694. és 700. ll.

kok már le is tették az oroszoknak a hűség esküjét. Ezzel az elszakadás Lengyelországtól kimondatott, s hogy az tényleg is végrehajtsák, az oroszok, mint az ő alattvalóikká lett kozákok védelmezői megtámadták Lengyelországot.

E két ellenség ellen a lengyelek két szövetségest kerestek: az erdélyi fejedelmet, s a tatár khánt. Az egész 1654-en át e két hatalmasság követei egymást érték Rákóczynál. A fejedelem fia Ferencz, s Kemény János ez év derekán megnyerték a lengyel országgyűléstől az indigenatust, s minthogy a moldvai hadjáratot megelőzőtt szövetség oly eredményteljesnek bizonyult, János Kázmér azt hitte, hogy annak megújítása nem fog nehézségekbe ütközni, s szept. 25-én Szumozovsky Jánost oly megbizással küldé hozzá, „hogy a régi jó szomszédság kötelékeit fűzze szorosabbra“. ¹⁾ Csaknem egy időben vele, s épen ez ügyben a tatár khántól is, mint ez idétt a lengyelek szövetségesétől, jöttek követek hozzá támogatni a lengyelekkel kötendő frigy eszméjét.

A jó szóra jó szóval felelt Rákóczy — de még habozott hogy a kínálkozó szövetségek közül melyiket fogadja el, s véglegesen egyik felett sem határozott. A lengyeleknek közbenjáróul ajánlá fel magát a hetmannál, a tatár követeket biztatásokkal bocsátotta el, és a kozákokat igyekezett viszont magához kötelezni, s az utolsó háborúból magával hozott foglyokat egyik nála megfordult követségnek titkon kiadatá Görgényből. ²⁾ Szerencséje emelkedőben volt, befolyása délen és keleten megállapítva, annyira, hogy midőn ez idétt a havasalföldi hospodár Máté, családjának régi szövetségesese, meghalt — ennek utóda Konstantin habozás nélkül az ő pártfogásába ajánlá magát és országát.

De a mint e küzdelem folytán a lengyelek szerencséje hanyatlott, s a kozákok és új véduraik előbb-előbb nyomultak, Smolensket, Wilmát elfoglalták, János Kázmér mind sürgetőbbben kérte a rég megígért segílyt s a tatárok sürgetései is

¹⁾ *Okmánytár* 158-ik lap. Szumososzky megbízó levele. A lengyel indigenatus megnyeréséről 698. l., hol a lengyel cancellart kéri, hogy fia számára az expeditiot családjához méltóan eszközölje.

²⁾ Krausz beszéli *Krónikájában* (236. l.), hogy ezen Szucsava alatt elfogott számszerint 28 kozákokat Rákóczy Görgényből — hol azok ez ideig őriztettek — nagy titokban bocsátatta szabadon, nehogy az udvarában időző tatárok észrevegyék.

megújultak, úgy, hogy 1654 vége felé lengyel, török, tatár és kozák követek csaknem egyszerre fordultak meg udvarában. Ez utóbbiak semlegességét, az elsők fegyveres beavatkozását kérték, s végre Rákóczy megigérette ezt¹⁾ de oly kikötéssel, hogy előbb megpróbálja rábírní a kozákokat, hogy méltányos feltételek mellett térjenek vissza a respublica iránti hűségre.

„Mit sem hagytunk mi már e tekintetben megkísérletlenül s magának e bűnös lázadás főkútforrásának, Chmelniczkynek bűnfeledést ígértünk; de azt felelték, hogy a muszka szövetségtől nem szakadhatnak el s hozzánk nem állhatnak s e felett még azon is mesterkednek, hogy szövetségesünket a tatár khánt elidegenítsék tőlünk“²⁾ írta a lengyel király Rákóczynak, ki daczára ennek, elküldötte Lucs Istvánt 1655 elején a kozákokhoz, ki onnan eredménytelenül tért vissza: „Isten megkeményítette a kozákok szívét.“³⁾

Ez alkudozások és egyezkedések eredménye a tervezet lett, hogy a tatár khán, Rákóczy s a lengyelek egész erővel egyszerre intézzenek támadást a kozákok ellen s kényszerítsék ezeket békére: de egy véletlen a tervet megghiúsította.

Ez volt: az oláhországi lázadás.

Mióta csak Konstantin elnyerte a hospodárságot, a szeménység (egy oláh, tatár és bulgárokból alkotott állandó sereg, mely havasalföldi leányokkal összeházasodván, a katonai szolgálatot javadalmaival együtt örökösödővé tette) követelte egész zsoldját, kiváltságai megtartását s minthogy elbocsátástól tartott: nyílt lázadásban tört ki s márcz. 12-én 32 bojárt fölkonczolt. Ily körülmények közt, midőn védenecznének állása forgott koczán, szó sem lehetett a János Kázmérnak adandó segélyről: „bizonynyal sajnáljuk e fordulatot, írta a király april 27-ről, de méltányoljuk, hogy erejét a szomszédban támadt tűz kioltására s szövetségese védelmére fordítja.“⁴⁾

De Rákóczyt más is visszatartá a segélyadástól: — egy hír az europai protestans hatalmak szövetkezéséről beszélt, s ő

¹⁾ „ . . . officisse imper exortum in Valachia tumultum, quominus copiarum militarium jam destinatum partem subsidio nostro commodaret.“ Írja a lengyel király Rákóczynak. *Okmánytár* 174. l.

²⁾ *Okmánytár* 161. l.

³⁾ *Okmánytár* 176. l.

⁴⁾ *Okmánytár* 174. l.

abba be akart lépni. Észak-Europát rövid keletű emelkedésök daczára is a három nagyobb protestans hatalom: Anglia, Hollandia, Svédország s ezekkel együtt bizonyos tekintetben az emelkedésben levő Brandenburg dominálta s miután kettőjük, Anglia és Hollandia, háborúját épen ez időben végezte be, várható volt, hogy most már barátságosabbak lesznek viszonyaik s a szövetkezésökről szóló hírnek legalább is valószínűségét jelzé e körülmény. A brandenburgi választónak közel rokonát birta nőül testvére Zsigmond s baráti összeköttetése ezzel sohasem szakadt meg; a negyediknek Svédországnak trónjára épen ez év elején lépett fel egy új uralkodó X. Károly, erős, elhatározott, nagyratörő ember, kinek agyában már régóta forrtak nagyravágyó tervek és életképes eszmék.

Ez utóbbival még mint pfalzi herczeggel állt Rákóczy összeköttetésben: midőn Krisztina királyné báró Schütten Benedeket gúnyiratáért országából elüldöze, Rákóczy ezt befogadta Erdélybe, Szebenben egy évnél hosszabb ideig menhelyet adott neki s azután a portára kíségité. Tette ezt a fejedelem a herczeg Károly Gusztáv közbenjárására, ki ezért (1652 jan. 3-áról írt levelében) lekötelezettjének írja magát, várva az alkalmat, hogy viszonzszolgálatot tehessen neki.¹⁾

Az ötödik protestans állam Dánia volt Norvégiával, mely azonban nem feledhetve, hogy Svédország belőle vált ki s még nehezebben tűrhetve, hogy hatalomban, emelkedésben messze túlszárnyalá, főként a harminczéves háború alatt, s mindannyiszor, midőn csak alkalma volt tenni, vele szemben ellenséges vagy legalább is fenyegető állást foglalt el.

Az idő alkalmasnak tűnhetett fel helyre állítani a protestans államok közt az egyetértést, mert úgy látszott, hogy a régi szenvedélyek és féltékenységek egy perczre szüneteltek: Anglia és Hollandia háborúja véget ért, Dánia féltékenységének határt szabott saját gyengesége, Hollandiát belviszályai foglalták el s így mindeniknek nyugalomra, békére volt szüksége, sőt három közülök, Anglia, Hollandia és Svédország, közös szövetség létrehozásán működött. E perczet ragadta meg Rákóczy a hatodik protestans ország fejedelme, hogy azokkal összeköttetést eszközöljön s e célból 1654 végén Schaum Konstantint, — mert Bisterfeldre öregsége és beteges-

²⁾ *Okmánytár* 91. l. *Krausz naplója* I. k. 186. l.

kedése miatt nem gondolhatott ¹⁾ — a protestans északi hatalmakhoz küldé: Svédországba, hogy Károly Gusztáv trónra léptét üdvözlje, Hollandiába és Angliába, hogy háborújuk bevégeződésén örömét fejezze ki, ²⁾ hogy ezek közös szövetségébe Erdély felvételét eszközölje ki s végre hogy útközben a dán királynak is üdvözlét adjon át.

Schaum 1654 decz. utolsó napján indult el: febr. végén Stockholmban volt a svéd királynál, márcz. közepén Flensburgban a dán királynál, kik mindketten szívesen fogadták. „Örülök, írá válaszában (febr. 25-én), az első, hogy azon összeköttetést, mely a svéd királyok s kedveltséged ősei közt oly eredménydús volt tovább folytathatom.“ ³⁾ „Magasságod erényeinek híre, felelé a másik (márcz. 16-án), a távoli tartományokból hozzánkig hatott s ezért örömmel újítom fel őseink barátságát.“ ⁴⁾

Az alkudozások csomóját a lord protector magasan kiemelkedő alakja tartotta kezei közt: Westmünsterben kelle eldőlni a szövetség kérdésének. Schaum april 23-án érkezett Londonba ⁵⁾ ajánló levelekkel s biztos kilátással a jó fogadtatásra. Cromwell máj. 4-én ünnepélyesen fogadta: „Nagyságod fejedelmi fénye, mondá Schaum, keleti határainkon is áttört s egész Vaskapuig hatott s még ellenségeit is bámulatra gerszti, kik maguk is kénytelenek elismerni, hogy nem a végezet rejtett hatalma, hanem maga az Isten szemelte ki az ilyen felséget. Ez inditá uramat, ki nem utolsó a fejedelmek közt, hogy a dicsőség ez oltára előtt megjelenjen, felajánlván szolgálatait s viszont barátságát óhajtván megnyerni.“ Majd üdvözölte ura nevében s benyújtá ennek leveleit. ⁶⁾

Azután megkezdődtek az alkudozások. Tíz nap mulva Schaum benyújtá urának pontozatait: 1. felajánlá barátságát s felhívta bizalmas levelezésre. 2. Óhajtaná tudni, hogy létrejött-e már a szövetség Hollandia, Svédország és Anglia közt, mely az üldözések e korszakában oly hasznos lehetne? 3. Mik

¹⁾ *Okmánytár* 178. l. Egy Schaumhoz írt levélben.

²⁾ A Cromwellnek s a Hollandiába írt levél. *Okmánytár* 696. l. Minden arra mutat, hogy e leveleket Bisterfeld fogalmazta.

³⁾ *Okmánytár* 163. l. a svéd király levele.

⁴⁾ *Okmánytár* 165. l. a dán király levele.

⁵⁾ *Okmánytár* 178. l.

⁶⁾ Simonyi *Londoni Okmánytár* 216. l.

tervei, hadi készülődésének okai? melyekre nézve a mennyiben teheti, a közjó érdekében felajánlja szolgálatait. ¹⁾

Cromwell válaszát máj. 31-kén adta ki: örömmel értette követétől, hogy vele szövetekezni és barátkozni akar. Örül ez alkalomnak, hogy jó indulatának kifejezést adhat. S minthogy érdemeinek és törekvéseinek híre hozzáig elhatott, csak közölje vele, hogy mik a keresztyénség javára vonatkozó tervei. Isten kezét látja e dologban, ki oly távol vidéken ügyének oly hatalmas védőjét támasztá fel benne, s ki mindkettőjökben felébreszté az igaz hit iránti buzgalmat, s ki bizonynyal megmutatandja a segély eszközeit is, melyeket ő nem fog használatlanul elszalasztani. ²⁾

Sok jó szót hozott hozott haza Schaum; de mire küldetése alapítva volt, a hármass szövetség nem jött létre — még kevésbbé a protestans fejedelmek uniója. Állami érdekek s féltékenységek állták annak útját — s azon kívül, hogy Európa protestans fejedelmeinek rokonszenvéről meggyőződött, más következménye nem is lett Rákóczyra nézve, mint hogy a császár udvarában s egy pár ellenséges magyar főúr kastélyában gyanús szemmel nézték törekvéseit. „Szakadjon nyaka Rákóczy fejedelemnek mostani feltött szándékában“ mondá családjának régi ellensége, Wesselényi, fölemelve s Csáky Istvánra köszöntve poharát egy magyarországi lakomán s Csáky kocczintani készült vele. „Nem úgy urak,“ mondá Zrínyi Miklós, „erre nem iszunk; adjon isten neki szerencsét, mert ha Erdély bukik, Magyarország is bukik vele“ s Pálffy, Batthyány, Zrínyi Péter mind ezt fogadták el. ³⁾

A primás — hasonló ellensége Rákóczynak — nem lépett fel ily nyilvánosan. Ő megbuktatta Zrínyi Miklós nádori jelöltségét, Wesselényit tétette be a ternába oly emberekkel, kikről bizton tudta, hogy nem fognak megválasztatni s aztán kérdést intézett Rákóczyhoz e követküldések céljára nézve, s e tekintetben aggodalmait fejezé ki. Rákóczyt bosszantá a dolog. „Küldtünk, küldünk ezután is, — felelé önérzettel, — mert királyok, fejedelmek ismeretségében akarunk lenni, s nem is tilthat el attól senki, mert fejedelmek vagyunk.“ ⁴⁾

¹⁾ Simonyi *Londoni Okmánytár* 220. l.

²⁾ Cromwell válasza, *Okmánytár* 182. l.

³⁾ *Krausz krónikája* 224. l.

⁴⁾ Rákóczy levele a primáshoz, *Okmánytár* 424. l.

Lippay levelét Rákóczy Tergoviston kapta — akkor már a második oláh vajda is adófizetője volt. Márczius óta a szeménység lázadása folyton tartott, Konstantin csak bajjal tudott megmenekedni s a felkelők vezéröket, Heriza dvornikot vajdává választák. Ily módon Konstantin a fölkelést önerején leverni nem tudván, a szilisztriai basát és Rákóczyt segélyadásra hívta fel. Maga a basa is intézett ez ügyben felhívást Rákóczyhoz — ki ezt Fehérvártt ápril 28-án tartott részgyűlésben a rendek előtt kérdésbe is tette. „Kérje ki a porta engedélyét“ volt a rendek válasza s a fejedelem ennek eszközésére Száva Mihályt a portára küldé.¹⁾

Az oláhországi intervenció terve ezzel készen volt. A fejedelem saját hadait is készíté s a moldvai vajdát is felszólítá, hogy vele egy időben üssön Havasalföldre. „Bennünk — válaszolá a moldvai — fogyatkozást nem tapasztal nagyságod. Csak ez dologgal ne késsünk, mivel most nekünk is abban jó módunk vagyon; mert a szomszédságbeli hadak lecsendesedtenek: a lengyelek vesztegségben vannak, az kozák még táborban nem szállott, az tatár innen eltávozott és felment.“²⁾ S már junius 1-ről megírta egész útazási tervét: „kérjük is az istent, adja érnünk azt az szent napot, melyen nagyságod méltóságos személyét láthassuk.“³⁾

Ez idétt Rákóczy már attól tartott, hogy a zendülő szemények, latránok, kalarások Erdélybe tesznek becsapást — s hogy e részben is biztosítsa magát, a hozzá menekült bojárokat tisztességes őrizet alá helyezteté — és a mint portai ügynökétől, Harsányitól, megkapta a tudósítást, hogy „ha a rebellis latrok között kétfelé csap és compescálja őket, hatalmas császárnak is kedves szolgálatot teszen,“⁴⁾ — junius 12-ikén Segesvártt 30,000 ember felett megtartá a szemlét.⁵⁾

Mikes Kelement előre küldte némi csapatokkal oly megbizással, hogy a moldvai vajda seregével egyesülten induljon el. Junius 4-én elhatározták a moldvai hadak felültetését; két nap múlva ezek már elindultak s az erdélyi hadak Román-

¹⁾ Krausz naplója 230—234. s Okmánytár 189. l.

²⁾ Okmánytár 180. l. a vajda levele.

³⁾ Okmánytár 185. l. a vajda levele.

⁴⁾ Harsányi jelentése, Okmánytár 189. l.

⁵⁾ Krausz naplója I. k. 235. l.

vásárnál egy csapattal s Egyedhalmánál a fősereggel egyesültek.¹⁾ Maga Rákóczy egyenesen a zendülők főtáborhelyének vette útját; de úgy, hogy ő is találkozzék a moldvai hadakkal, melyek némi tatár csapatokat is vártak. Délről Sciaus pasát némi török hadakkal várták, ily módon szándékozván a lázadókat bekeríteni.²⁾ Ez ellenében Hericza egész tervét arra állapítja, hogy Rákóczyt, mielőtt a moldvaival egyesülhetne — támadja meg, s e czélból el is indúlt seregével. Apróbb csatározások már korábban is voltak; a döntő ütközet Ploest közelében a Telcze folyó mellett ama „végzetes helynél“ vívott, hol egy kápolna jelzé öt ütközetnek megtörténtét. A fejedelem nem várta Hericzát s épen déli álmát aludta, midőn jelenték a szeménység és látránság közeledtét. Hadaít csakhamar rendbe szedte s három felől intézett támadást: saját maga, Kemény és Gaudi által vezetett csapatokkal, s diadala teljes volt.³⁾ A látránság, ki le nem vágatott vagy el nem széledt, meghódolt — de Hericza a szilisztriai pasához menekült. A diadal után elébb István, majd Konstantin vajdjával egyesült, „elég nyavalyásúl vagyon, mi tartjuk éléssel“ írta anyjának. Azután Tergovistra ment „jó karban hagyni a vajdát“, kit székébe újra beültetett. Hericzát a pasa, mint „hittel izente“, a Dunába akarta vettetni, de csak orrát vágatta le s Rákóczy-nak a vele folytatott alkudozások útján kiadta. A fejedelem nemsokára visszaindult, Boros Jánost hagyva hátra hadai egy részével, hogy a bojárokkal tétesse le a hűség esküjét s azután Hericzát hozza ki magával.⁴⁾

Minden úgy történt, mint rendelé. A bojárok letették az esküt s Hericzát Boros magával hozta.

Rákóczy e napig folytonosan emelkedett hatalomban s a közvélemény szemében. Mindkét oláh vajdát ő ültette székébe s ezek megbízható szövetségesei s adófizetői voltak. Lengyel-

¹⁾ Mikes jelentése, *Okmánytár* 193. l. s Rákóczy anyjához június 8-ról.

²⁾ Rákóczy levele június 8-ról.

³⁾ Szalárdy *Sívalmas Krónika* 284. s köv. ll. Bethlen János bécsi kiadás 37. l. s *Krausz* I. k. 236. l. Ez utóbbi a moldvai hadakat a csata előtt egyesíti az erdélyiekkel — de ez nem történt meg, mint Szalárdyból s az *Okmánytár* leveleiből látható.

⁴⁾ Rákóczy levele anyjához október 9- és 17-ről. *Okmánytár* 209. s köv. ll.

ország kereste barátságát, segélyét, a kozákok minden áron jóvá akarták tenni a csorbát, mit Lupul megsegítése által az összeköttetésen ütöttek, a tatár hordák khánja folytonosan küldözé hozzá követeit, s a portán a sikernek mindig hódolni kész divánban követeit megkülönböztetéssel fogadták. Szóval keleten politikai súlylyal bírt — mi megállapítá tekintélyét a nyugoti uralkodók előtt is, kik magok is szívesen léptek vele összeköttetésbe, kitüntetéssel fogadták követeit s hízelgő szavakkal halmozák leveleikben.

Így mit eddig tett, minden hazájának hasznára, emelkedésére szolgált. Országában és szomszédjainál a helyzet ura volt; tisztelt és becsült, vagy félt és irigyelt urakodó, kinek terveit, érdekeit nem szokták figyelmen kívül hagyni. Követeit, kikkel nyugotra, keletre megírta diadalait, Mózsza Gergelyt a brandenburgi választó több német fejedelmek udvarában, 1) Lucs Istvánt a hetmannál 2) kitüntetéssel fogadták. Háborúi pénzt hoztak, biztosíták a kereskedelmi összeköttetést, még pedig országára nézve előnyösen. Tekintélye, híre, tudomány-szeretete két intézetéhez két európai tudóst nyert meg: Comenius Amost Pataknak s Basire Izsákot Fehérvárnak, ez utóbbit a portáról, hol mint menekült tartózkodott, az angol és francia residensek ajánlatára.

S a magyar az ő birtoka határán túl is részvétellel nézte emelkedését, lakomáin poharat kocczintott rá s büszkén emlegette nevét. 3) Zrínyi a költő koronát szeretett volna fején látni, „mert kinek kívánhatja jobban az jó szerencsét és előmenetelt, mint annak, ki romlott hazánkat megsegíteni kívánja s fárad is rajta.“ Sőt egy elkeseredett perczében nem mutatkozott idegennek bemenni az ő szolgálatára. 4) Az irigység, a féltékenység is elnémult — s a bécsi államférfiak is, ha nem nézték is jó szemmel, bizalommal Erdély emelkedő hatalmát, de nem látták alkalmasnak az időt valamit kezdeni. Minden, a mit tehettek, annyi volt, hogy legelkeseredettebb ellenségei,

1) *Okmánytár* 234. s 235. ll.

2) *Okmánytár* 259. l.

3) Szelepcsényi levele Rákóczyhoz 1654. február 17. Kamarai levéltárban, *Okmánytár* 423. l.

4) Klobusiczky jelentései Rákóczyhoz a kamarai levéltárban (megjelentek a *Történeti Lapokban*) s Zrínyi levele Rákóczyhoz. *Szilágyi Rajzok és Tanulmányok* II. 275. s köv. ll.

Lippai a primás s Wesselényi a nádor által a hol csak tehetőek, akadályokat gördítettek útjába.

Az éjszaki conflagratio e perczen kezdett nagyobb mérvet ölteni — a svéd király azon napokban lépte át a lengyel határt, melyben ő Oláhország székvárosából, Tergovistból hazajött.

II.

X. Károly Gusztáv 1654 elején lépett a svéd trónra, melyről Krisztina lelépett. János Kázmér a lengyel király, a Wasák elüzött ágából, protestált. „Harmincezer tanúval fogja bebizonyítani öcsém a maga jogát“ mondá a lelépő királyné. De nem ez eszélytelen protestatió, melynek úgy sem volt gyakorlati értéke, még kevésbé az, hogy a lengyel király a svéd korona czímeit saját czímébe fölvette, bírta X. Károlyt Lengyelország megtámadására. Csaknem egy év telt el addig, míg ő a hadi készültekhez fogott, daczára, hogy ez idő alatt a lengyel király szomszédja ingerlésére egyik eszélytelen tettet a másik után követte el, mintha épen a kozák háború mellé még egy másikat akarna felidézni.

Az épen ez idő tájban kiütött lengyel-orosz háború bírta őt erre, mert világos volt előtte, hogy a változás, melyet ez Orosz- és Lengyelország helyzetében előidéz, Svédországra is befolyással leend, hogy Oroszország nagyobbodása, közeledése a keleti tengerhez az éjszaki hatalmasságok egyensúlyát föl fogja billenteni, s végre is tisztában volt azzal, hogy ez alakulásoknál egyik szomszédjától sem hagyhatja magát megelőztetni. Mert nem volt-e valószínű, hogy ha Oroszország e háborúból győzedelmesen fog kibontakozni, hogy a keleti tengeren kikötőket szerezhessen, Svédország új hódításait fogja megtámadni?

Már 1654 őszén ügynököt küldött X. Károly Lengyelországba, biztos hírt hozni neki: ha vajon Oroszország egész Lengyelországot akarja-e elfoglalni, vagy csak néhány kikötőt a keleti tengeren? s ha Nagy-Lengyelország a császár, Rákóczy vagy a Brandenburgihoz akar-e hajolni? s nincsenek-e ez utóbbinak hódító tervei? s viszont követét a császári udvarnál Stejernt útasítá, hogy Erdély és Magyarország állapotjáról megbízható jelentést tegyen.

De nem egyedül ettől tartott Károly. Hollandia rá nézve még félelmesebb hatalom volt. Hírt vett ugyanis, hogy ez alig végezve be Cromwellel háborúját, máris Lengyelországgal alkudozik, hogy ennek segélyére húsz hadi hajót küld a keleti tengerre, hogy Lengyelország viszont haagai residensét Koppenhágába küldte, hogy ez hármok között szövetséget hozzon létre, s végre, hogy Hollandia pár hóval azután ezeken kívül Brandenburggal is kezdett egyezkedni — s hogy ez egyezkedés fulánkja éppen ellene volna irányozva.

Mindenek előtt a brandenburgival akart tisztába jöni: „nekünk közösek érdekeink“ — izente a választófejedelemnek s ez viszont panaszolkodott, hogy „terhére van a vazall függőség Lengyelországtól“. — Bár nem bízott a sikerben a király, végre mégis követeket küldött a fejedelemhez — inkább hogy ennek célzataira nézve bizonyosságot szerezzenek. „Lengyelország — írák e követek neki, egy pár jegyzékváltás után, — olyan állapotban van, hogy fel akarják osztani“, s elmondák, hogy minő részeket akar királyuk megtartani; a brandenburgitól pedig, ki maga is elmondá nekik, hogy Lengyelország melyik tartományát óhajtja, határozott szövetkezési tervet kívántak. A választó azt nem terjeszté elébe: s az alkudozások egyszerű folytatása elég volt a kérdést alkalmas perczig függőben tartani.

Azon fokban, a mint Oroszország hadi szerencséje nőtt, öltött határozottabb alakot X. Károly terve: megtámadni Lengyelországot.

Oroszországgal osztozni volt első célja, mert ez, mint háborút folytató fél, természetes szövetségesnek látszott. Hollandia ellenében Cromwell barátságában keresett támaszt; a fia IV. Ferdinánd halálán búsongó császártól, a Spanyolországgal versengő Franciaországtól, a belviszályoktól zaklatott Dániától nem tartott; az sem rettenté vissza, hogy a czár nem fogadta követét, s az oroszok ingerelve az által, hogy Svédország már a 30 éves háborúban foglalt el oly tartományokat, melyekre ők is rávetették szemöket, mind fenyegetőbb hangon kezdtek szólni, s bár a háborúból származható veszélyeket tisztán látta, és a rendek bizottsága előtt (1655. márcz. 21.) nem is titkolta el, mégis el volt tökéelve, hogy nem lép le az önálló svéd politika útjáról, s egy maga kezdi meg s lehetőleg folytatja a háborút Lengyelország ellen.

Ez volt Lengyelország szerencséje.

Megszaggatva a kozák háború, megtörve a belviszályok által, már Oroszország támadását is nehezen tudta szenvedni. S most egy új ellenség készült, kétszeresen veszélyessé válható, ha azokkal csatlakozhatik, vagy legalább egyetértésre juthat. De X. Károly csak akkor gondolt komolyan szövetségekre, midőn váratlan sükereit szövetségesek hiánya kockára tette, — ő máskülönben ha nem is egész Lengyelországot, de akkora részét szánta magának, hogy olyan osztozáshoz nehezen hihetett szövetségest találhatni: a Netze, Bug és Narewa közti rész túlan a Niemenig, mint „incorporatum és inseperatum Sveciae Dominium,“ s ezekhez még Kis-Lengyelország, Podlachia, Polesia, Lithvania, Masovia svéd hűbéreké lesznek: a mi ezentúl még megmarad, kapják Brandenburg, Rákóczy és a kozákok, ha t. i. segíteni fogják.¹⁾ A mily nagyravágyó és tetterős volt, minden más ár kicsinynek tünt föl előtte. Bízott a 30 éves háború alatt kipróbált seregben, melyet a mint elhatározta magát, lázas gyorsasággal szerelt fel, s még inkább önmagában. S ez önbizalomra elég oka volt: mert a diplomáciai hálók fonását Mazarin sem értette jobban, mint ő; mert az elhatározás szilárdságában, a végrehajtás gyorsaságában Cromwell sem tett túl rajta; mert háborúhoz szokott sergének csakugyan mindenütt jobb dolga volt, mint otthonn. De mindezek megfontolásakor inkább számolt magával és országával, mint azon uralkodókkal, kikkel legközelebbi érintkezései lehettek.

János Kázmér nem tehetetlenségében s tunyaságában válhatott veszélyessé, hanem szomszédjai által. Az orosz czár Elek (Nagy Péter atyja) már megkezde államát europai lábra állítani s ő egész Lengyelországra áhitozott. A brandenburgi választó s az erdélyi fejdelem hasonlólag mint ő, föltörekvő uralkodók, nem kockáztathattak kevesért sokat, s segélyük ára X. Károly ellenében annyival nagyobb volt, mennyivel becsesebb szolgálatokat tehetett e segély Lengyelországnak. Mind kettő összekötetésben a császárral bizonyos mérvig ennek befolyása alatt állt, hallgatott ennek tanácsára — s mert Károly elmúlasztotta az alkalmat mindjárt beütésekor szorosan

¹⁾ Carlson *Svédország történetében* ismerteti e terveket, melyeket a király korrlátnoká tollába mondott.

fűzni az ő érdekeiket magáéhoz, mindkettő, szereplése csaknem egész ideje alatt, egyszerre folytatta alkudozásait mindkét hadakozó féllel. A kozák hetmant érdeke az oroszhoz fűzte, az csak Lengyelország ellen akarta biztosítani magát — de a hetman ekkor már csak Erdélyen át volt megnyerhető. S hogy erre Károly nem tett lépést, annyival csodálatosabb, mert teljesen felismerte a szolgálatot, mit Rákóczy neki a porta, Moldva s a tatárok megnyerése körül tehet.²⁾ De mindent maga akart végrehajtani, s annyira bizott önmagában, hogy elindultakor (jul. 10.) úgy nyilatkozott, hogy a sürgöny mit neki küldeni fognak a legnagyobb gyorsaság mellett is, Varsóban, sőt még Krakóban sem fogja őt utolérhetni.

S az első siker csakugyan megfelelt e reményeknek: a király aug. 4-én lépte át a lengyel határt, aug. 23-án Subotánál megnyerte az első nagyobb csatát, aug. 30-án már a fővárosban volt, hol svéd kormányt rendezett — s egy holnap sem telt bele, hogy Krakó is az övé lett; János Kázmér mint bújdosó ment a magyar határszélre, onnan Sziléziába. Ugyanaz, kitől ő koronáját követelte egy év előtt: egy év leforgása alatt saját országától fosztá meg őt magát.

Lengyelország a szétdarabolás szélén állt — mert másik oldalon éppen ily gyorsan nyomultak elé az oroszok és kozákok.

A svéd király Hornt Lengyelország szívébe küldé egy sereggel, de az öreg tábornok nem használta föl kellően az időt, s ez alatt az oroszok benyomultak Lithvániába, bevették Wilnát, s ekkép ez oldalon útját állották a svédek előnyomulásának. S aztán mind elébb nyomultak: csakhamar egész Volhynia és Lithvániának nagyrésze kezökben volt. E szerencsétlen tartományt s palatinusát Radzivil svéd és orosz egyszerre szorongatta hódolatra. Chmelniczky is elébb-elébb nyomult Buturlinnal, s a hetman két vezére: Tetera a pulkovník s Vyhovszky a „notarius“ Potockynak egy ellene jövő hadosztályát megszalasztá, s Leópoliszt ostrom alá fogta. Lembergben már benn voltak a kozákok.

Rákóczy udvarában ez idő alatt (septemberben) ismét egymást válták fel a versengő hatalmak követei. Mindjárt szeptember elején X. Károly követe jött, azzal bízva meg,

¹⁾ Maga is hivatkozott erre, midőn végre csakugyan szövetezett vele.

hogy üdvözölje, a háború okait tudassa, s kérjen engedélyt hadak fogadására; Rákóczy ezt megtagadta, máskülönb komolyabb összeköttetéstől nem mutatkozott idegennek.¹⁾ Azután Sumosovsky jött, ugyanaz, ki a mult évben már volt nála, sürgetni a segélyt.²⁾ „Az oláhországi zavarok miatt nem lehet, hol ismét felütötték a lázadók fejöket“ — volt a válasz, s ez úgy is volt: Kemény, Mikes, Boros hadaikkal Havasalföldén voltak. Leghosszabb tárgyalást a harmadik követnek, Kozakovskynak előterjesztése vett igénybe.

Kozakovskyt Potocky Szaniszló a lengyel fővezér s Kázmérnak legkitartóbb, legszívósabb híve küldte. Ez a Kozakovsky pedig lengyel tiszt volt, s egyszersmind bejáró Rákóczynál — tehát mindkét helyütt megbízhatónak nézett egyén, ki most csakugyan különös missióval jött Fejérvárra: „látván — izente Potocky — mindenfelől ellenségnek árvízkepen rájuk borulását, mintsem svédet, muszkát uralnák, készebbek Rákóczyt tenni királyokká.“ Csakhogy nyomon küldjön segélyt, mert már is aggasztóvá kezdett lenni Potocky helyzete s küldje be egyik főemberét teljhatalommal.³⁾ S minthogy Rákóczy válasza késett, újra sürgeté: „nem tagadom — írni — hogy a svédek, oroszok s kozákok — kik már Brzezanynál szálltak táborba — bekerítettek, azért volna sürgős a válasz Kozakovskynak.“⁴⁾

Meglepő és megfontolást érdemlő dolog volt ez. Az a híve a királynak, ki azután is, hogy már a quartiánok is letették a fegyvert, még mindig tartá magát, neki ajánlja fel a trónt, melyről Kázmér épen nem mondott le: e lépést vajjon komolyan tette-e, vagy csak azért, hogy segélyt nyerjen, s bevonhassa őt a küzdelembe? Rákóczy mégis megtanúlt annyit atyjától, hogy ha szövetkezik, ugyancsak megkösse a bogot. A mint Kozakovskyt kihallgatta, udvarába hívatta Sebesi Ferenczet,

1) *Okmánytár* 264. s 249. ll.

2) *Okmánytár* 283. l.

4) Grondszky írja, hogy a bujdosó, mások, hogy az elégtetlen lengyelek ajánlák a koronát Rákóczynak. Nem ekkor s nem ezen körülmények közt — legalább egy biztosan megnevezett adat sem mutat hasonlóra. A miről a krónikások értesültek, az Potocky ajánlata volt.

3) Potocky levele Rákóczychoz a régi naptár szerint szeptember 22-ről, az új szerint október 2-ről. L. *Okmánytár* 248. s köv. ll.

egy követségeken forgott főurat, s Kozakovskyval sept. 19-én mindkettőt megbízó levelekkel, s az elsőt felhatalmazással¹⁾ ellátva útnak indítá Potockyhoz. Az alkudozások vezetésével Sebesi volt megbízva: mondja meg, hogy segílyt a havasalföldi zavarok miatt egyelőre nem adhat, de készül; a királyságra való meghívás ügyében tapogatózva járjon el, s csak ha a tervet komolynak látja, jelentse ki: hogy nem vágyik rá méltánytalan úton, de sem kislelkűség nem tartja vissza, sem keresztyéni indulatja nem szenved, hogy hivalkodva elmulassa az alkalmat nekik szolgálhatni. Különben járjon utána, hogy mennyi a lengyel erő, mit várhatni ezektől, s hogyan lehetne a dolgot megindítani?²⁾

Sebesi okt. 10-én találkozott Potockyval, másnap vele ment Tusimere, s harmadnap vacsora után kiegyezett vele: „és assecuráltam kezem beadásával — írja Sebesi — urunk képében; maga is hasonlóképen keze beadásával assecurált, hogy a mit végeztünk akkor, ő is megállja.“ Kiegyezésök summája pedig ez volt: küldjön be Rákóczy hadat, s fizesse a seregeket, melyeknek szívek talán másfelé vonz, de melyeket a zsold megadása által jóakaróivá tesz, s az ő hűségére téríti át — ez pedig történjék még két hét alatt, addig ő vár.³⁾

Sebesi okt. 20-án érkezett vissza Görgénybe, hol a fejedelemmel találkozott, s honnan három nap múlva visszaindult, de hadak nélkül, küldve egyszerre a lengyel fővezérhez és a svéd királyhoz.⁴⁾ Mire ő lengyel földre ért, Potocky, ki eredetileg a kozákok ellen indult volt, s azután fordult Krakó fölmentésére, tizenegyezer emberével együtt, október 28-án, be sem várva a két hetet, meghódolt a svéd királynak. Potocky utolsó reménye a tatár hordákban volt, melyek már fel is ültek s elindultak a kozákok ellen: de Iseran mellett Buturlinnal s Chmelniczkyvel találkozáván, a létrejött kiegyezés folytán viszsztatérésre bíráttak. Ez napon már egész Lengyelország a három ellenség kezében volt, a negyedik pedig, a brandenburgi választó seregeivel már a határszélén állt.

A siker, melyet Károly ily rövid idő alatt vívott ki, egész

1) *Okmánytár* 242. s 243. ll. Továbbá 247. l.

2) A Sebesinek adott útásítás, *Okmánytár* 245. s köv. ll.

3) A resolutio, *Okmánytár* 247. l.

4) Mindkét menedéklevél, *Okmánytár* 257. s 258. l.

Európát ámulatba ejté, mit legjobban fejez ki D'Avaugour francia követ levele urához: „ez a király szünet nélkül testtől, lelkestől dolgozik, s mindenben annyi eszélylyel, erővel, vigyázattal jár el, hogy mi sem lehet bámulatosabb, mint látni őt, miként hajtja végre vállalatait, terveit. Ugy látszik, valóban, nagy dolgokra született, melyeket nagyravágyása sugal neki. Már is épen oly korlátlanul uralkodik Lengyelországon, mint saját alattvalóin, s épen oly buzgalommal is szolgálják. Bámulatos, mint megtudta nyerni az előkelőket s hogyan változtatta a lengyel nemzet gyűlöletét, barátsággá.“

Mi természetesebb, mint hogy e gyors, e meglepő siker hatása alól Rákóczy sem vonhatta ki magát? családjában hagyományos a svéd szövetség, Torstensonnak és apjának fegyverei már harczoltak együtt, s épen ezért nem felfogható-e, hogy a diadalmas ellenségnek közeledése birtokaihoz ellenállhatlanul vonzá őt fegyvereit az övéhez csatolni? Már ő vele is volt érintkezése s tábornokai — különösen Wittenberg — midőn határaihoz közeledett, levelekkel üdvözölték. Sebesinek volt feladata erre egyengetni az utat: mert a lengyel respublikához adott megbízó levél, a Potoczkyval leendő találkozás csak a valóság eltakarására voltak számítva — ezeknek fedezni kellett a svéd királyhoz való menetelét.

Sebesi Varsóban Rainer Jánossal, a fejedelem egyik felsőmagyarországi hívével találkozott s innen nyomon mentek a király után, ki hadaival a brandendurgi választó ellen nyomúlt. Fridrik Vilmos, kit közönségesen a „nagy választónak“ neveznek, a republica hűbérese volt Poroszország bírása által s mint ilyent a svéd király a hűségeskü letételére szólította föl. Ő feleletül 8000 emberrel Nyugot-Poroszországba ment, elhatározva Károlynak ellenállani, de a király gyors közeledése, mely őt saját országától való elvágással fenyegette, visszatérésre bírá. Károly nov. 29-én már Thorn előtt volt, őt nap mulva átvette a város kulcsait s decz. 5-én (az új naptár szerint, a svédek a régi szerint számították: nov. 25-re) — az napon, melyen fia XI. Károly született, bevonulását tartá.

Rákóczytól ezalatt újabb feltételekkel új követ érkezett Sebesi után, Jakabfalvi, ki Thorn előtt négy mértfölddel érte utol őket. Másnap, hogy Thorn feladta magát, az erdélyiek is bementek, — még az nap, decz. 6-án kihallgatáson voltak a királynál. Decz. 7-én volt Sebesinek s Jakabfalvinak magán-

kihallgatása a királynál. Két egész óráig tartott az alkudozás, egyezkedés: de ez úttal eredménytelen maradt, mert a király Rákóczyval kötendő követségének feltételeit a brandenburgival való viszonyának miként alakulásától tette függővé. ¹⁾ De ő Thornból még az nap elindult, magával vitte az erdélyi követeket (kik Rainert levelekkel visszabocsáták urokhöz), s egy eddigi vállalatának megfelelő merész lépésre határozta el magát: egyenesen a brandenburgi ellen ment, ki Königsbergben volt s decz. 26-án ostrommal fogta körül e várat. Szemtől szemben állt egymással a két emelkedő protestans hatalom s bár Károlynak módjában lett volna hatalma súlyát éreztetni a brandenburgival, de az ezzel kötendő szövetség értékét teljesen felfogva, maga szólítá fel az egyezkedésre. Pár hét múlva meg volt kötve a kiegyezés, a szövetség, mely welauinak neveztetik, — minthogy ott írta a király alá — s most már nem levén az idő szerint szüksége az erdélyi fejedelem szövetségére, 1656 jan. 17-én kiadta a választ Sebesinek, Jakabfalvinnak:

„Nagy örömmel fogadja a fejedelem üdvözlését, legyen ő is biztosítva vonzalmáról. Ha a lengyel zavarok le fognak csendesedni s ő értesül a fejedelemnek ez iránti bővebb declariójáról s szándékáról, kész lesz vele egyetérteni. Óhajtja, hogy érintkezések állandó és szívélyes legyen. Igyekezni fog a kozákokat részökre nyerni s a császárnál bármiben szolgálhat, szívesen teszi. A Lengyelország által zálogban bírt szepesi városok kiváltását illetőleg: elébb tájékozandja magát, s akkor igyekezni fog szolgálni neki. Nagy elismeréssel fogja venni, hogy ha közbenjárand a lengyel főuraknál, hogy ezek hódoljanak.“ A Jakabfalvi által utóbb hozott ajánlatokra készségét nyilvánítá, hogy a kozákokkal s tatárokkal folyamatban levő egyezkedésbe s általán minden békekötésébe befoglalandja. ²⁾

Ez egész válaszban ez utolsó pontnak volt, bár ennek is a messze jövőre, valami gyakorlati értéke — a többinek nem

¹⁾ Rainer jelentése 1865. deczember 29-ről. *Okmánytár* 277. s köv. ll. Rainert visszatértek a lengyelek elfogták s levelei egy részét elvették. A fejedelemnek szólót Wielopolszky visszaküldte s 1656. január 27-ről mentegeté magát s az egész félreértés súlyát Rainerre akarta hárítani. *Okmánytár* 307. l.

²⁾ *Okmánytár* 290. s 292. ll.

volt más célja, mint halasztani az egyezkedést s visszatartani Rákóczyt egy netaláni lengyel szövetségzéstől. Mert hogy e perczen szerencséje tetőpontján a lengyel koronában osztályost tűrni nem akart, azt leginkább a brandenburgival folytatott egyezkedés tüntette ki: Ermelandon kívül alig tudott többet kivívni ez, mint azt, hogy a lengyel hűbéri kötelék alól feloldatott.

S ez egyezkedés megkötése után is néhány hétig még magával vitte az erdélyieket s csak Lovitzban febr. 1-jén adta ki nekik menedéklevelöket. ¹⁾

Károly felett már ekkor komor fellegek kezdtek gyülekezni. A tatárok, a lengyelek szövetségesei 1655 végén magok részére nyerek a kozákokat s „igen erősen kötöttek“ ezekkel, hogy együtt harcoljanak Kázmér mellett s hogy a donmelleki kozákokat feltartóztassák. „Csudavilág ez, panaszolá Stephán vajda Rákóczynak, azt mi elménkkel fel nem érhetjük, mi fog következni e dologból“ — mert ez új frigy Chmelniczyt két szövetségésével az oroszszal és svédvel hozta összeültkezésbe. ²⁾ Az oroszok, elég gyengének találván Lengyelországot arra, hogy szövetségés nélkül is meghódítják, nem jó szemmel nézték X. Károly diadalait s Lithvaniában 1655—6 telén gyakran összecsaptak a svédekkel, Moskanban pedig elzárták a svéd követeket — ily előzmények után a svéd király előtt az orosz háború kikerülhetlennek látszott. S mi ezeknél is aggasztóbbnak tetszetett, Lengyelország ellenállásra készült.

Csakhamar kitünt, hogy Potocky csatlakozása és meghódolása színleges volt; fölkeléseket tervezett, hajtott végre. A nép megmutatta, hogy sok erő van benne az ellenállásra s Kázmér készülöketön menhelye elhagyására, hogy országa felszabadításának ügyét maga vezesse. Ugyanazon erőket, melyekre még eddig X. Károly oly kevés súlyt fektetett, Rákóczyt s a kozákokat akarta ő maga részére megnyerni. „Fogja tudni nagyságod, irá Kázmér nem minden szemrehányás nélkül 1656 jan. 11-ről Rákóczynak, mily nagy szolgálatot tett nekünk a tatár khán, mely bármely keresztvén fejedelemnek becsületére szolgált volna, midön rávette Chmel-

¹⁾ A menedéklevel, *Okmánytár* 304. l.

²⁾ Stephan vajda levele Rákóczychoz, *Okmánytár* 262. l.

niczkyt, hogy a lázadás útjáról letérjen, „s felhívta ugyanakkor: csatolja sergeit az övéhez s a brandeburgiéhoz, kit még ez időtt mindig szövetségesének tartott. 1) S a családok, melylyel érdekeit a magáéhoz akarta csatolni, a lengyel trónkövetkezés megigérése volt, melyet a Rákóczyház régi barátai, Potocky, Lubomirszky, Wielopolszky helyheztek kilátásba. Sebesivel egy időben ezekkel Mikes alkudozott, s ez utóbbtól jan. elején Erdélybe tért vissza. „A trónkövetkezést, írta ez, óhajtom és hiszem, királyunk halála után, senkinek másnak, egyedül nagyságodnak határozzák az egek“; s ezután levelében bő szavakkal ecsetelve Rákóczy népszerűségét a senatus és egyes főurak előtt, valamint kilátásait a koronára mindenek előtt, a katonák zsoldjának megfizetésére ötvenezer tallér beküldését, valamint Chmelniczkyhez, hogy ezt részökre nyerjék, követnek küldését sürgette. 2)

Rákóczy nem sok súlyt fektetett ez ígéretekre, bizonynyal sejtve, hogy a lengyel trónkövetkezés olyan családok, melyet segélynyerésért mindenféle, az osztráknak, sőt még az oroszoknak is felajánlottak: de minthogy Sebesit várta s általán az egész dolgot függőben akarta tartani, kitérő feleletet adott s febr. 9-ki levelében üdvözölte a királyt, hogy visszatért hazájába. Kázmér köszönettel fogadta ezt, „rövid idő mulva Prazmovszky Miklós korlátnokot küldjük Nagyságodhoz, hogy terveinket felfedezze“ — írta Leopoldból márcz. 17-ről 3) s ennek legközelebről elindulását e hó végén Wielopolszky is jelenté. 4)

De mielőtt Prazmovszky a lengyel kivály „terveivel“ elindult volna, kevésbe mult, hogy Rákóczy terveiről nem ránták le a titok leplét. A fölkelő léngyelek mind jobban szervezkedtek, csapataik guerilla-harczaikkal mind több-több tért nyertek. Egy ilyen csapat Warkánál — márcz. 28-án — megvert egy svéd hadoszlopot: sokat levágott közülök, sokat fogolylyá tett, s ez utóbbiak közt megtalálta Sebesit, Jakabfalvit, Kozakovskyt, kik éppen hazatérőben voltak a svéd királytól. 5) Tisztességes kíséret mellett Leopoldba vitték őket Kázmér királyhoz, ki

1) Kázmér levele Rákóczyhoz, *Okmánytár* 287. l.

2) Wielopolszky levelei Rákóczyhoz január 4. és február 11., *Okmánytár* 283. és 315. ll.

3) A király levele, *Okmánytár* 331. l.

4) Wielopolszky levele, *Okmánytár* 353. l.

5) *Okmánytár* 366. l. s Grondsky *Bellum Cosacco-Polonicum* 278. l.

megkérdezte Sebesit, hogy micsoda követséget viselt a svéd királynál?

A svéd király segílyt kért a fejedelemtől — mondá Sebesi — ki azt megtagadta; aztán a fejedelem tudomást akart szerezni, hogy miért támadta az meg Lengyelországot? rokonai számára, kik birtokaikba akartak menni, szabad mentelt eszközölt, s óhajtását fejezte ki, vajha e tűz jó módjával eloltatnék.

. . . „Ebben, mond Sebesi naplójában, semmi sem volt, hanem csak mentségemre való volt, mikor elfogtak.“¹⁾ A király — legalább úgy mutatta — megnyugodott e felvilágosításban s tovább bocsátá őket. A fejedelmet pedig ápril 28-ikáról értesíté ez eseményről: „örömökre szolgál, hogy magasságod is, mint megígérte, hasonló szívességgel fogja rendkívüli követemet fogadni.“²⁾

A rendkívüli követek Prazmosky és Silnicky máj. 15-én Fehérvárra érkeztek. Fel voltak hatalmazva szövetséget kötni a fejedelemmel: vagy személyesen vezessen hadat a republica megsegelésére, vagy legalább küldjön sereget be, vagy ha ezek közül egyik sem lehetne, adjon kölcsön pénzt, melynek fejében a tizenhárom szepesi várost ajánlák fel. Ezek fejében megígérték, hogy a fejedelmet még Kázmér életében királyokká választják, s ennek halála után rögtön átveheti az uralkodást; ha pedig ő halna meg előbb, mind ezt fiára, Ferenczre, ruházzák — de oly feltétel alatt, hogy ez térjen át a kath. vallásra, ennek fejében azután a király s királyné fiokká fogadják.³⁾

Rákóczy megkezdte az alkudozást ez alapon, de maga részéről épen oly kevésbé komolyan, mint a hogy nem bízott az ajánlatok komolyságában. Időt akarván nyerni, nehézségeket támasztott, melyek elosztatására újabb útasítások végett Silniczky visszament, míg a főkövet nála maradt.

Ez alatt a csatatéren, valamint a diplomatia mezején váratlan események történtek, nevezetes fordulatok álltak be. X. Károly nagy szerencséje, roppant sikerei megdöbbsentették a katolikus hatalmakat, kik a svéd királynak Cromwellel

¹⁾ Sebesi jelentése ez eseményről, *Okmánytár* 306. l.

²⁾ A király levele, *Okmánytár* 366. l.

³⁾ Grondsky 284. s köv. ll.

leendő szövetségésétől tartottak. A pápa néhány udvarhoz fordult, hogy Kázmérnak segélyt eszközöljen, Mazarin hazája régi szövetségesének elleneseit támogatta s Ausztria Oroszországot ösztönzé a svéd birtok megtámadására, de ösztönözte Dániát is, Svédország régi ellenlábását, mely ellen a kereskedelmi érdekek miatt féltékeny hollandok egy szövetséget akartak létrehozni s ahhoz Brandenburgot meg is nyerék — melynek azután, hogy megkapta Svédországtól a mit kaphatott, úgy sem volt érdeke tovább is Károlyt támogatni. Lengyelország forrongott, a kifosztott, nyomorgatott lengyel nép a zsarolásokat ellenállással torolta meg, s a nemesség, ha már Kázmérra haragudott, mert kiváltságait fékezte, még elkeseredettebben fordult el Károly fenhéjázó szellemétől — s a svédek egyszerre azon vették észre magokat, hogy fölkelőkkel, ellenállókkal vannak szemben. Már nem mondhaták magokénak az országot, mely pár hó előtt még az övék volt. Ez fordulatot jelzett.

Károly téli hadjárata, melyet 4000 emberre olvadt seregével folytatott, a legfényesebbek közé tartozik, mit a történet felmutathat; átkelése a San vizén oly stratégiai művelet, mely merészségével, biztosságával mindig bánulat tárgya lesz; a brandenburgi választónak újra megnyerése pedig — nehéz dolog volt, maga mondá — a diplomatiái sakkhúzások közt kiváló helyet foglal el: de mind ez, sőt maga a három napos varsói csata is kevés pozitív eredményt szerzett neki. Franciaország már tavasz óta mint közvetítő szerepelt közte s a republica közt, s Mazarin úgy hitte, hogy e diadal után nyomatékosabban teheti. De két hatalom, mely utóbb maga osztozott Lengyelországon s melyek mindenike számított a lengyel trónkövetkezésre, az osztrák és az orosz sugalmazásaival Kázmérnál ellenzé azt — s habár Károly nem volt attól idegen, érezve azt, hogy a varsói csata nem győzte le a lengyel hadat, csak szétveré — elfogadhatatlan föltételeket tűzött elébe. Lengyelország e perczen két béke közt választhatott: a svéd és az orosz béke közt; hasztalan mutatta ki a francia követ az elsőnek előnyeit, a királyné által sugalmazott Kázmér és senatorok az utóbbi mellett nyilatkoztak. S habár még hónapok kellettek hozzá, hogy a Welnában folytatott alkudozások ez utóbbiakkal eredményre vezettek volna; de Károly és az oroszok közt már június 3-dika óta folyt a háború, kik

három oldalról ütöttek be a svéd birtokokba, úgy, hogy Károlynak egyszerre két nagy háborúja volt: az oroszokkal és a lengyelekkel.

Most már beláthatta, hogy magában, legfennebb egy szövetséggel a helyzet ura nem lehet, hogy főként Lengyelország szomszédaira van szüksége, ha a küzdelemnek állandó sikerét akarja biztosítani, s épen ezért eredeti tervén: Lengyelországot lehetőleg egészen megtartani, sokképen kell módosítania. S így jutott el ahhoz, miről egy év előtt még hallani sem akart: Lengyelország felosztásának tervéhez, mert most már csakugyan nem volt más lehetőség a háború folytatásához, mint a Rákóczyval s a kozákkal eddigelé oly lanyhán folytatott alkudozásokat komolyabban munkába venni s a szövetséget ezekkel megkötni. Ez alkudozások hévmérője úgy is mindig a hadi eseményekkel párhuzamosan emelkedett vagy szállott alá; ez időben meg épen nagyon alacsonyan állott.

III.

Mielőtt Rákóczy a svéd vagy a lengyel szövetségek közül valamelyikre elhatározta volna magát, a kozákokkal kívánt szorosabb frigyre lépni, tudván, hogy szövetségének ára ekkép tetemesen fog emelkedni. Lucs István, ki már többször forgott a kozákok közt s utolszor a havasalföldi diadal hírét vitte meg oda, 1656 elején ismét útra kelt Cseherinbe. A hetman jól fogadta Lucsot s (febr. 9.) ígéré is, hogy örökre megtartják a keresztyén barátságot, s mihelyt ideje engedi, követet küld Rákóczyhoz. ¹⁾

De a követ késett, mert a hetman nem sok ilyen „vándor diplomatával“ rendelkezett s most a moldvai vajda által intézett a fejedelem figyelmeztetést hozzá. Márczius 22-kéről a hetman bizonynyal írta, hogy a mint követei iminnen-amonnan, hova szét vannak küldve, visszajönnék, hozzá fogja küldeni. Wyhowsky a sereg „notariusa“ is biztosítja, hogy a mint a kozákok diplomatái hazatérnek, első útjuk hozzá lesz „tractálni az barátságának confirmatiója felől és az confidentiának erősítésére“. ²⁾ A moldvai vajda újabb sürgetésére a hetman ápril

¹⁾ *Okmánytár* 313. l. A hetman levele.

²⁾ *Wihowszky* levelének Rákóczy irodájában készült fordítása. *Okmánytár* 338. l.

4-kéről tudósítá, hogy már megvan a frigy a cárral és khánnal, ki meg is esküdt azokra: „s az ő vele szerzett barátság fundamentomos erősítésére“, a mint hazatérnek követjei, hozzá is fog küldeni.¹⁾ Hat nap múlva csakugyan el is indult követe, Bruchoviecky János, hogy a megkezdett alkudozást folytassa s hozzon köztök „szilárd egyetértést“ létre,²⁾ s Bruchoviecky szerencsésen eljutott Erdélybe.

E perczen Rákóczy udvara erősebb diplomatai mozgalmak központja volt, mint valaha. A kozákok megnyerésén Károly is hosszabb idő óta munkált; Dániel archimandrita a télen is megfordult Chmelniczknél s Erdélyen ment át,³⁾ s a nyáron újabb követei ismét erre vették útjokat, Andreas Graecos, a kozákok egyik vándor diplomatája junius havában a moldvai vajdánál s nála is megfordult⁴⁾ oly küldetéssel, hogy az oroszokkal leendő szövetekezés előnyeit kimutassa neki. Bruchowiecky a lengyel követeket Rákóczynál érte, s midőn Sebesi haza érkezett, az ettől nyert értesülések s a két kozák követtel folytatott alkudozások alapján egyszerre két követséget indított útra: Sebesit a hetmanhoz, hogy a kiegyezést végleg fejezze be, s Rác Györgyöt a muszka cárrhoz, hogy a közös frigybe ezt is nyerje meg.

Rác korábban távozott hazulról. Andreas Graecos, kit Rákóczy szívelyessége s még jobban ajándékai nagyon lekötölezték, július 5-kéről jelenté neki, hogy Rác György ez nap indult el udvarából Moszkvába. A hetman nagyon meg volt elégedve, ő is küldött a cárrhoz követet, hogy ez a vele kötendő frigy előnyeit mutogassa,⁵⁾ s írt notariusával együtt Rákóczynak: „megértettük, hogy fön séged őszinte baráti viszonyba akar lépni velünk és a muszka czar ő felségével, kegyelmes urunkkal. S ezért a követ mellé egész országunk határáig kíséretet rendeltünk“. ⁶⁾ Rác elindultakor még híre sem volt az oroszok támadásának: s már javában folyt a háború, midőn augusztus elején a cárrhoz érkezett, ki Lithvaniában volt serege élén, melyet a svédek ellen személyesen

1) *Okmánytár* 354. l.

2) Az erre vonatkozó adatok *Okmánytár* 361, 368, 412. ll.

3) *Okmánytár* 320. l.

4) *Okmánytár* 380. s 401. ll.

5) *Okmánytár* 401. l. Graecos levelében.

6) *Okmánytár* 402—404. ll.

vezetett. A czár augusztus 4-én fogadta Ráczt, a szövetségést Rákóczyval szívesen fogja venni, de a világ teremtése után 7164-ik évben kiadott válasza semmi más kilátást sem nyújtott ¹⁾ ez ígéreten kívül arra, hogy a svédvel megkezdett háborúját félben hagyja. Ő egy talpalatnyi földet sem akart Lengyelországból másnak engedni, mert már is ezt legalább is örökségének tekinté. Miként Kalibán a tündérszigeten — ő sem akart idegent túrni abban, mit magáénak tartott.

Néhány nappal Ráczt után Sebesi is útra kelt. Az előbbi követváltások alkalmából a barátságos viszony már létrejött, de ez még nem volt szövetség. Sebesi meg volt bízva szövetséget hozni létre oly módon, hogy soha senki parancsolatjára ellene vagy utódai s szövetségesei ellen nem indítanak hadat, s ellenségeit is határaikon át nem eresztik. Erre a hetman, a notarius, a puchovnikok esküdjének meg, állítsanak ki diplomát s biztosító levelet azon minta szerint, melyet Sebesi magával visz és bocsássák hozzá követjüket — s ő is diplomát és biztosító levelet fog adni. De ha esküt kívánnának tőle, azt ne ígérje meg, sőt igyekezzék megértetni velők, hogy helyzetök egészen különböző; a hetman ugyanis alattvalóitól függ, s különben is nálok ez a bevett szokás; más oldalról ő — Rákóczy — maga „a regens és absolutus fejedelem“. Saját hitlevelét vele adta — de ezt csak akkor adja ki kezéből, ha a kozákok hitleveleit neki átadták. Különben járjon utána, hogy kihez hajolnak inkább, a svédekhez-e, vagy a lengyelekhez? minő kötelezettségök a muszkához s a tatárhoz? Megmondhatja, hogy ő még egyik féllel sem szerződött: „nem declaratus ellensége a lengyelnek s hagyományos barátsága a svédvel fennáll“. A svéd még nem kért tőle segílyt, de igen a lengyel, a svéd és kozák ellen s most is van főkövete nála. Különben köztök s a lengyelek közt a béke létrehozására szívesen elvállalja a közbenjárást. Annak is járjon végére, hogy ha a lengyelek üldözni kezdenék a nem katolikusokat, akarnák-e ők ezeket megsegíteni. ²⁾

Sebesi Moldván át vette útját. Julius 4-kén a vajdánál volt s 10-kén lépett kozák földre. Pusztá helyeken, felégetett falvak között ment — egy térségen, mely a tatárok útja szo-

¹⁾ A czár levele Rákóczyhoz, *Okmánytár* 426. l.

²⁾ *Okmánytár* 384. s köv. ll. Sebesi megbízó levele s útasítása.

kott lenni s „tolvajos és félelmes“. E falvak a kozák hordák tanyái, földbevájt házakból állottak, melyek alig emelkedtek ki s melyek közt alig lehetett egy-egy nagyobbacska látni: a puchovnikok lakásait. 19-kén érkezett Sebesi Czeherinbe, másnap szemben volt a hetmannal, ki rendkívül szívélyesen fogadta s meg is vendégelte, harmadnap Vihoczknál, a notariusnál volt ebéden, ki ez idő szerint még egész befolyását a szövetség megkötésére fordítá s kinél a hetman meg is látogatta, azután való nap Bruchowieckynél, a hetman legbefolyásosabb diplomatájánál, ki tavasszal az erdélyi követséget viselte s e szövetekezés kezdője vala, — volt a díszebéd. Ez alatt az egyezkedés egyes részleteit megbeszélték, 26-kán beadta Sebesi követségének pontozatait, tisztába hozta a szövetekezés feltételeit; követek mennek vele Erdélybe: Kowalewsky és Hrusza, kik az esküt letegyék, s ha visszatérnek, fog a diploma kicseréltetni. ¹⁾

Sebesi julius 28-án (a kozákoknál divatozó ó-naptár szerint 18-kán) átvette a hetman levelét urához, át Wyhovskyét: „soha sem fogja — írta ez — a hetman kitörölni fenségedet lelke fehér lapjára írt barátai közül; ő is fogja siettetni a követek elindulását, hogy minél hamarabb világ bámulata lehessen e szétválhatatlan frigy“. ²⁾ Sebesi 29-ikén elindult s a következő hó 27-kén jelentést tett urának útja eredményéről. Öntelt hiú ember volt — „talán csak a kutyáit nem ismerem Tatárországnak, — mondá — alig van ezeknek 25,000 harcosuk“, ³⁾ s annál élénkebben ecsetelte a kozák frigy előnyeit.

A dolog jól indult. A kozák frigyvet a fejdelem és a fejedelmi tanács egyaránt előnyösnek találta; megállapították a szövetekezés feltételeit, a hitlevelet, mely elválaszthatatlan frigygyel volt őket összefüzendő, s a kozákok fegyveres segélyét is biztosítá; szept. 7-én aláírta ezeket a fejdelem s Kowalkowsky és a lengyel eredetű Hruszu megesküdtek rá, s a fejdelem követének, Ujlaki Lászlónak — Sebesi ekkor beteg volt — kíséretében visszaindultak a kozákokhoz. ⁴⁾

Ez idő alatt egy más diplomáciai verseny is folyt a fehér-

1) *Okmánytár* 379. s köv. II. Sebesi *Naplója*.

2) Wihovszky levele, *Okmánytár* 413. l.

3) Szalárdy *Siralmas Magyar Krónikája* 293. l.

4) *Okmánytár* 450. l.

vári udvarban. A lengyel követek az ajánlott frigy megkötése végett tavasz óta ott voltak, de midőn a lengyel király ügyeiben jobb fordulat állott be, Prazmowsky, miért hogy a fejedelem késlekedik a segélyadással, visszatért, ez utóbbinak társa Silniczky azonban — részben, hogy megügyelje a törtéendőket, — nála maradt. A varsói csata után az elégtelen lengyelek újra kezdék sürgetni, hogy eljött az actióbalépés ideje,¹⁾ s augusztus elején Lubomirszky marsal, Stanislawszky galicziai zászlótartót a fejedelemhez küldé újabb ajánlatokkal, hogy rögtön adandó segély fejében akár Keleti-Galicziát, akár Podgorzé egy részét még életében átengedik neki trónkövetkezésének teljes épségbentartása mellett. Míg a fejedelem ez ajánlatokat fontolgatá egész váratlanul svéd követek: Sternbach és Welling érkeztek udvarába.

Ezek véd- és dacszövetségre szólítják fel őt.

Károly a mint arról meggyőződött, hogy a lengyel háborút a szomszéd országok segélye nélkül sikerrel nem végzi be, kezdett megbarátkozni az eszmével, hogy ezeknek is juttat részt az országból. Így érlelődött lassanként meg lelkében a gondolat Lengyelország felosztására. Egyik államférfia Skytte Benedek, ugyanaz, ki mint bujdosó Erdélyben is volt, jun. 24-ről ír: „el van határozva, hogy a lengyel korona szétdaraboltassék: ő felsége magának tartja a Visztulától Krakkóig való részeket s Kis-Lengyelországot, az elector kapja Poroszországot s Erdélynek felajánlá a hozzá közel fekvő tartományokat. A kozák szabad néppé lesz.“ Ennél Rákóczy többet kívánt, ennyit a lengyelek is ígértek neki, s midőn a svéd követek hozzá mentek, már többet ajánlottak ezek is: Veres-Oroszországot, Podoliát, Volhyniát, s az egész országot a déli határtól Narewig és Bugig. „Solum interesse persvadet Ragotzium“ mondá bosszúsan tanácsosainak egy értekezleten (sept. 4.) a király, de mégis súlyt fektetett e szövetségre: „nemcsak úgy kell tekinteni, mint a lengyel viszonyokra nézve, hanem az oroszok ellen is hasznos dolgot, mert ő eszközölhet a portáról engedélyt a moldvaiaknak, tatároknak s másoknak, hogy velünk tarthassanak.“ Bizony lehet, hogy Rákóczy az önérdé-

¹⁾ Grondsky 289. l. V. ö. 300. l. *Okmánytár* 427. l. a marsal levelével, továbbá Schmidt Vilmos értekezésével Rákóczy hadjárata lengyel források után: az *Erd. Muz. Egylet Évkönyvei* III. k. 102. l.

ket nem hagyta ki a játékból — de másképen cselekedett-e maga a király is? ki ekkor már ugyancsak fonta a szövetségek hálóját leendő osztozó társaival: Rákóczyval, a brandenburgival s a kozákokkal, mely utóbbiaktól Dániel archimandrita már nyáron meghozta a biztosítást, hogy készek akár a lengyeleket, akár az oroszokat megtámadni.¹⁾

Rákóczy a svéd követeket nagy kitüntetéssel fogadta; de alkudozásait velök titokban folytató. Tanácsosaival több ízben értekezett: rész szerint való conjunctiója van a lengyellel, kibővítse-e azt? vagy atyja régi szövetségét újítsa meg a svédde? — De ezek eltérő tanácsokat adtak — s maga Rákóczy is a kozák frigy mikénti alakulásától tette függővé végelhatározását. A mely nap bevégzett ténynyé vált a kozák szövetség, tanácsurairól terjeszté: „svéd és lengyel követek vannak nálunk s tesznek ajánlatokat frigyre: a lengyel király s királyné fiát fiokká akarják fogadni — de lelke vesztésével (azaz, hogy catholizáljon) s a lengyel korona majd ezé lenne. A svédnek Lengyelország nevezetes részét ajánlják a királyi czímmel. Melyiket fogadja el?“ Csak kis rész volt azon a véleményen, hogy „az lengyelek szomszédosabbak levén a svétusoknál, inkább illik azoknak barátságával élni,“ a nagyobb rész, ha csakugyan bele akar elegyedni, a svéd mellett nyilatkozott, Barcsay már a rész szerint való lengyel conjunctiót sem javallá, most pedig a felmészárlott reformátusok vérére mutatott, kik ösztönzik, hogy keljen fel a fejdelem az isten dicsősége mellett; Rédey nem bízott a lengyelek őszinteségében, mert még nem jött olyan követ, kinek mind a királytól, mind a statusoktól teljhatalma volna; Petki a lengyelek csalfaságára hivatkozott, kik „az időnek és szerencsének változó állapotjához képest változtatták állapotjokat.“ Haller úgy hitte, hogy a lengyel szövetség még akkor sem volt hasznos, midőn a respublica virágzott, hát most, midőn az elhanyagolt?²⁾ Kettőben értettek ezek egyet: hogy a lengyelek ajánlatait a végszükség tétette — ez tehát meg nem bízható, s hogy a vallás érdeke tiltja annak üldözését fölsegélteni.

Rákóczy lelkében már ekkor jórészt el volt döntve a

¹⁾ Károly levele Oxenstjernához. Carlson *Schwedische Geschichte* 149. lap.

²⁾ A tanácsurak votumai. *Okmánytár* 445—456. II.

kérdés: ő tanácsuraitól nem kívánt többet, mint hogy nézetében erősítsék meg. Óvatosan ugyan, de feltartóztatlanul ment a svéd szövetség lejtőjén. Hiába inté anyja megfontolásra s tárta fel előtte a beavatkozásnak lehető rossz következményeit: írva „bezzeg most volna szükség Bisterfeldius uram tanácsára“ e hívőknek nem rég történt halálára czélozva. ¹⁾ Hiába tanácsoló egyikmásk tanácsosa, hogy tartson semlegességet, mert az biztosabb ²⁾: ezentúl már csak arról volt szó, hogy a szerződések sánczával mennél jobban körülvegye magát s biztosítsa a beavatkozás sikerét.

Sternbach és Welling megérkezések után mindjárt egy terjedelmes emlékiratot nyújtottak be: melyben a megindult egyezkedésben beállt haladék mentségeit adák elő mindenek előtt. Ő felsége teljes igyekezettel azon van, hogy az általa ajánlott, különben a svéd korona és Erdély közt már régóta fenálló barátság szilárd alapokra legyen fektetve. Ő felsége felajánlja a lengyel korona némely részeit örökösen a nyerendő segély fejében, mely mindkettőjükre s az evangelicus vallásra nézve is oly eredménydús lehet. Terjedelmesen ecsetelik a viszonyok állását, kiemelik, hogy sem az oroszoktól, sem a kozákoktól, sem a tatároktól nincs mit tartani — ez utóbbiakhoz X. Károly is szándékozik követet küldeni, addig legyen nálok a fejedelem a közbenjáró, valamint a portán is, hol eddig tett lépéseit is nagy elismeréssel fogadta a király. ³⁾

A praeliminárekon hamar túl voltak; de a fejedelemnek még voltak aggályai: tudni akarta, hol van a király serge s ha ő haddal Lengyelországba nyomúl az alatt pedig a császár itthon megtámadná, meg tudná-e a király ötét védelmezni? Különben a porta megnyerésén már teljes erővel és igyekezettel buzgólkodnak követei.

Csakugyan egyremásra küldte Rákóczy postáit a portára a kapitálishoz Balogh Mátéhoz s tolmácsához Harsányihoz, hogy ezek ott egyengessék a lengyel invasióknak útját, de legmeghittebb török emberei sem merék a döntő körökben elérkezni s egyelőre azt tanácsláknak: küldjön be főkövetet s küldjenek a svédek is: mint Báthory idejében. Csak így

¹⁾ Lorántfy Zs. levele a kamarai levéltárban.

²⁾ *Okmánytár* 469. l.

³⁾ Az emlékirat, *Okmánytár* 483. s köv. ll.

lehet valami a dologból. „Különben, írja a kapitálya, a portán nem akarják, hogy az erős, hadakozó svéd legyen szomszédjok. Tanácskozzék nagyságod, izené a főmufti, istennel, maga erejével s gondolja meg jól a dolog eventusát.“ Ennél több biztatást nem nyerhetett. ¹⁾ Még kevesebb eredménnyel járt el Száva Mihály, kit szept. 30-án Szefer Kázihoz, a tatár khán fővezéréhez s Bakcsi Szeraili megbizottjához küldött — részben, hogy puhatolódjék, hogy minő hatást tett ott a kozák frigy híre, részben pedig, hogy van-e kilátás arra, hogy őket a svéd barátságnak meglehessen nyerni? ²⁾ Végre november 6-án udvarából egy svéd követ a hetmanhoz ment, előkészítendő ezt, hogy Rákóczyval egy időben ő is kezdje meg a támadást. ³⁾

Október végén, november elején mind sürgetőbben kérétek a svéd követek, hogy végre írja alá a szövetkezést. Hoszszan beszéltek neki a késlekedés veszélyeiről, ⁴⁾ de ő várta ez alkudozásai sikerét, várta Ujlaki megérkezését, ki végre nov. végén csakugyan megjött a hetman diplomájával.

De nem volt könnyű Ujlakinak azt megszerezni. Ő okt. 11-én adta be a pontozatokat, melyekre Rákóczy a hetman s a pulkovníkok esküjét kívánta. Vihovszky a notarius, Tetera s többen már másnap nehézségeket támasztottak: ezek nem olyan pontok, mint a milyenekre Rákóczy is megesküdött — a Rákóczy diplomájában azok nincsenek meg. Okt. 14-én Ujlaki újra sürgette a dolgot: miért kíván ő nagysága — mondá Vihovszky — többet mi tőlünk? mi nem veszünk jármot a nyakunkra, mert minket nem hódított meg, mint a moldvaiakat. S midőn Ujlaki elmondá, hogy Hrusza és Kowalevszky, az Erdélyben járt követek már megesküdtek ezekre, csak hogy meg nem ölék őket, úgy rájok támadtak. A dolog közel állt már a felbomláshoz, a pulkovníkok el akartak oszolni s Ujlakinak a pontokat és diplomát illetőleg végre is engedni kellett. Október 18-án a hetman, a pulkovníkok a bibliára fektetett keresztre tévén kezöket, megesküdtek. A dolog ezzel rendbe

¹⁾ Harsányi és Balogh jelentései Rákóczyhoz, *Okmánytár* 471. s 483. ll.

²⁾ Száva Mihálynak adott útásítás, *Okmánytár* 477. l.

³⁾ Rákóczy levele, *Okmánytár* 499. l.

⁴⁾ Welling és Sternbach levelei Rákóczyhoz október 25. s november 9. *Okmánytár* 490. s 497. ll.

lón hozva s Ujlaki avval jött haza, hogy a hetman kiadta a fölkelésre a rendeletet: s a kellő időben készen álland 15000 emberével. ¹⁾ Ugyan akkor a kozáknak hasonló szövetsége jött létre a moldvai vajdával is. „Ha minket személyünk szerint kíván is nagyságod, készek vagyunk“ — írta ez Rákóczynak. „Az magas hegyen épített várat el nem rejthetik, úgy az nagyságod méltóságos ereje is el nem titkoltathatik.“ ²⁾

S most már Rákóczy azon meggyőződéssel, hogy minden rendben van, besem várva a porta engedélyét, melylyel különben kapitihái nem igen bíztatták, s azt hive, hogy a siker megengesztelendi a divánt, — végre decz. 6-án aláírta a szerződést, mely Károly részéről Lengyelország fennemlített részeinek megszerzésére a támogatást felajánlá s melynek fejében ő Károly javára fegyveres intervencióra kötelezé magát. S mint-hogy Károly már elébb — nov. 16-án — Labiauban aláírta a szerződést: tenyleg létrejött az első szövetkezés Lengyelország felosztására: Svédország, Brandenburg, Erdély és Kozákország közt: „úgy, hogy emlékezeti se legyen az lengyel királyságnak.“ ³⁾

Ennek ellenében Lengyelország javára, pillanatnyi bár s végzetszerű, de ez idő szerént lényeges fordulat állott be, midőn Lengyelország és Oroszország október 24-dikén fegyverszünetet kötöttek. S e tervezett felosztás ellen más különben is nagy tevékenységet fejtett ki az európai diplomacia. Franciaország békét akart létrehozni Svéd- és Lengyelország közt: de ez utóbbi hallani sem akart róla, míg a svédek lengyel földön állnak. A császár ellenkezőleg dolgozott: nem mintha komolyan vette volna a lengyel koronának felajánlását — ő a békére nézve attól tartott, hogy a svéd ellene forduland s mint I. Rákóczy idejében, ismét Dániát ösztönzé háborúra és e tervében a spanyol diplomacia is támogatta. De Lengyelország merev magatartása ellenében X. Károly sem ingadozott, biztos szemmel mérlegelte az új veszélyeket: hármasszövetségének előnyeit vetve a latba, úgy találta, hogy új ellenségei még nem léptettek ki a küzdőterre, s hogy megelőzze őket gyors működéshez látott.

¹⁾ Ujlaki jelentése Czeberinből október 19. *Okmánytár* 485. 1.

²⁾ Stephan vajda levele, *Okmánytár* 502. 1.

³⁾ Sebesi naplója az *Okmánytár*-ban 504. 1.

Rákóczy is megkötvén a szövetséget, gyorsan munkához fogott. Fényes, jól szervezett sereggel 1657 elején Máramaroson át útnak indult; sietett, hogy a lengyel hadak által erősen szorongatott Krakót még a svédek kezében találja s hogy a porta visszahívó rendelete útban ne érje. Sok nehézségek közt, küzdve a téli idő alkalmatlanságával, gyorsan haladt előre, február derekán egyesült az Antoni pulkovník által vezetett kozák haddal. ¹⁾ Lemberg meghódolt, meg más várak is: de a lengyelek remélt általános meghódolása elmaradt; azonban még egyszer megkínálták békével; a Szepességet 44000 aranyért, Lublót s a krakói vajdaságot igérvén neki. Ily árért sem akart hűtlen lenni a szövetséghez s előre ment. Közeledtére Krakó öt havi ostromzár alól felszabadult s Würtz átadá neki a város kulcsait. Innen is tovább ment belebb Lengyelországba oly sietséggel, hogy elmulasztá még az útjában eső erődöket is hatalmába keríteni, melyek által tarthatta volna fen országával a biztos összeköttetést: hiba, mely utóbb nagyon megbosszulta magát.

X. Károly is feléje tartott — sok nehézséggel küzdve, de biztos hadvezéri tapintattal háritva el az akadályokat. Apr. 10-én Rákóczy Christoporához érkezett Mvidboscice közelébe hol a svéd király főhadiszállása volt s a hadi rendbe felállított svédek által üdvölvésekkel fogadtatott. A fejedelem kísérete ragyogott a fénytől: díszöltönyös magyar urak voltak drágakövekkel ékitett sastollas forgókkal a kalpagon. Közel 60,000-re tették (kézzel fogható nagysággal) serege számát: magyarok, moldvaiak s kozákok összesen. De az egyesülés a két sereg közt csak april 18-ika (a régi naptár szerint 8-ika) után hajtatott végre s e roppant sereg együtt csakugyan festői látványt nyújtott. Éljenekkel, lelkesedéssel üdvözölték az erdélyiek a svéd királyt s az ágyúk dörgése, a dobok, trombiták, hegedűk és más hangszerek öszhangja csudás hangvegyületté olvadt össze. Rákóczy levett főveggel Kemény Jánostól, az ő vezérértől s Ldanovitz Antonitól, a kozák vezértől kísérve ellovagolt előtte. S mint a király a fejedelem sátra felé lovagolt, minden magyar és kozák tiszt kíséretéhez csatlakozott, mely csakhamar néhány ezerre nőtt. Meglepő képet

¹⁾ Rákóczy Gy. levele anyjához február 18-ikáról a kamarai levéltárban.

nyújtott Lavichost csúcsáról áttekinteni az elterülő tábor felett s látni este az őrtüzek ezreit, melyek veresre festék az eget.

A lengyel had, melyet meg akartak támadni, ez alatt időt nyert a távozásra s az egyesült sereg utána indulván, napokon át forcirozott menéssel kergette. A lengyelség minduntalan változtatta mozdulatait s végre is Károly és Rákóczy abban egyeztek meg, hogy Brzest ostromára menjenek; talán a lengyeleket ez erőd védelmére fogják kényszeríthetni. Brzest máj. 13-án capitulált s Rákóczy átvette azt. Itt vette Károly a hírt, hogy a dánok megkezdették az ellenségeskedést s két nap múlva Károly és Rákóczy elváltak egymástól egyelőre, hogy két ellenséges tábor ellen menjenek. Az elválás meglehetősen hideg volt. De még nem volt elzárva a lehetőség, hogy együtt működjenek: s máj. 20-án a két sereg csakugyan közeledett egymáshoz. Máj. 21-én Kemény János a király táborába ment hadi tanácsra.

Kemény elmondta itt, hogy a fejedelem közelebb akar az erdélyi szélekhez menni, mert a tatárok beütésétől tart. Zavichost felé szándékszik útját venni s kérte a királyt, hogy kísértesse el csapatjaival odáig. A király azt felelé, hogy szövetségüket ellenségeik ellen kötötték s nem arra, hogy egymást saját tartományaikban oltalmazzák. Kemény nem tehetett kifogást e felfogás ellen s végre is nem kaphatván svéd hadakat déli Lengyelország védelmére, meg kellett nyugodni abban, hogy Stenbock a fősereggel maradjon vele, de úgy, hogy a Visztula s a Búg körül operáljanak.

A király ezután elvált s Rákóczy és Stenbock együtt mentek Varsó ellen, mely jun. 9-én capitulált. Csakhamar oda érkezett a király parancsa, hogy Stenbock váljon el Rákóczitól. Rákóczy könnyező szemekkel vette a hírt s junius 23-án (a régi szerint 13-án) a svéd tábor csakugyan elvált ez erdélyi és a kozák hadaktól.

Ime ott állt Rákóczy sorsa lejtőjén. gyorsan haladva a bukás örvényébe, melybe kétségtelenül Károly önzése taszította. Szomorú kiábrándulás volt ez, most egész rettenetességében látható a rideg valót: a remélt lengyel korona helyett saját országa is veszélyben, s ő egy csomó ellenségnek kész zsákmányul oda dobva. De a bekövetkezett való rosszabb volt mind annál, a mitől tartott.

Rákóczy a svéd királytól elválása előtt Chmielovból ápril 18-áról futárt küldte Erdélybe Sebesi után, hogy ez menjen követségbe a hetmanhoz s attól svéd követtel együtt a tatár khánhoz, rávenni ezt, hogy a svéd királylyal frígyre lépjen, a lengyelnek pedig ne adjon segílyt. ¹⁾

Sebesi későn, jun. 20-án érkezett Czeherinbe, mikor már Rákóczit a svéd hadak elválásától csak három nap választotta el. S mi még nehezité helyzetét az volt, hogy látta, hogyan nő a meghasonlás a kozákok s erdélyiek közt. Ldanovitz Antonitól egyre panaszszal telt levelek érkeztek Czeherinbe: a magyarok — irá — fosztogatják a kozákokat s megölik; fejedelmök, panaszlá máskor, tractál a lengyelekkal, oroszokkal; Brzest magának tartá, pedig a mi a Visztulán innen esik, az egyezés szerént a kozákoké. Más ízben viszont azért kelt ki, hogy Rákóczy semmibe sem veszi őt s úgy tesz, mintha magának akarná tartani mind, a mit elfoglalnak. Különbén sem kérd tanácsot tőle, mindent önféjűleg intéz.

Ime a két osztozó fél még meg se fogta a zsákmányt s már is összeveszett felette — s a szakadás, mely folytonosan nagyobbá lett köztök, annyival sajnosabb, mert a veszély naponként nőtt. „A tatár khán, mondá Sebesi, csak hallani se akarta, hogy svéd és magyar követ megyen hozzá“ s a Vihovszkyval tartott értekezleten elhatározták, hogy Welling és Sebesi, kik e végett jöttek a hetman udvarába, nem mennek el a khánhoz, miután már ez kiszállott s így valószínű, hogy le fogná őket tartóztatni. Az orosz követek pedig egymásra jöttek Czeherinbe, zajosan sürgetve, élesen követelve, hogy a hetman bontsa fel a svédvel s az erdélyivel kötött szövetségét. ²⁾ A hetman maga mind ennek daczára ragaszkodott megkötött frígyéhez, de hasztalan, azzal ő már nem fordíthatta meg a szerencse kerekét.

Még, mitől eleinte a dolgok fordulatát várták a szövetségesek, III. Ferdinánd halála s Leopold trónkövetkezése, még az sem vált hasznokra; mert ez megújította atyjának Kázmérral kötött szövetségét. S midőn elválva a svédektől, visszafordúlt, Rákóczy útja mind nehezebbé lön. Julius 2-án

1) *Okmánytár* 514. l. közölve az útasítás.

2) Sebesi naplójegyzetei, *Okmánytár* 525—546. II.

átkelése a Visztulán rendetlen volt. Majd a kozákok is elváltak tőle s ő folytonos rettegés közt, hogy tatár, német, vagy kozák hadra fog bukkanni, haladt előre. A lengyel had már nem kerülte őt, mint eddig, hanem nyomába indult s fölkereste.

Az erdélyi hadak Borek vize mellett álltak, a lengyelek Czarny-Ostrowban s jul. 22-én nem annyira békét, mint kegyelmet vásárolt súlyos feltételek mellett s szövetséget kötve a respublicával. ¹⁾ Ezzel nem volt vége a dolognak: néhány nap mulva az erdélyi hadak a tatárok közeledéséről vettek hírt. Rákóczy elvált táborától s álruhában haza menekült; hadát pedig utolérték a tatárok s végső elkeseredéssel folytatott küzdelem után legyőzték, nagy részét felkonczolák s a megmaradtakat Kemény Jánossal együtt Krimbe hurczolák. A kozákok tettek kísérletet közbenjárásra a foglyok kiszabadítása ügyében s Wihowsky (Chmelniczky aug. 6-án meghalt) Sebesinek erre nézve ígéretet is tett ²⁾: de a dologból nem lett semmi.

Károly aug. 16-án Holsteinből írt Rákóczynak: testvére és a brandenburgi választó által akarja a lengyeleket tisztességes békére kényszeríteni s érezve, hogy Rákóczy az ő áldozata, barátságát, jó szolgálatait jövőre is felajánlá. ³⁾ Aztán Wihovszky, az új kozák hetman is biztatta őt nov. 24-ikéről segélyével, közbenjárásával. ⁴⁾ De mind ez hiú ígéret volt. Rákóczy pedig a harc mezején és diplomacia terén egyenlő kitarással folytatta a török hadak túlnyomó ereje s a német államférfiak kétszínű magoktartása ellen küzdelmeit fejedelemisége megtartása érdekében: néha fölédtek reményei, midőn, X. Károly megírta neki (1658 april), hogy ismét megy Lengyelország ellen, midőn Wihovszky (márcz. 3.) reményt nyújtja neki, hogy hadat vezet mellé ⁵⁾, midőn Bécsbe, Németországba küldött követei kedvező híreket írtak, a pápai internuncius, a szász választó, a rajnai választó már azon a ponton

¹⁾ Mind a frigylevél, mind az egymásnak adott menedéklevelek közölve vannak, *Okmánytár* 550—562. ll.

²⁾ *Okmánytár* 546. l.

³⁾ *Okmánytár* 561. l. Károly Gusztáv levele.

⁴⁾ *Okmánytár* 579. l.

⁵⁾ *Okmánytár* 605. l.

voltak, hogy német hadak fogadását megengedjék¹⁾
de mind ezekből semmi sem teljesült: mígnem küzdelmeinek,
reményeinek életével együtt a gyalai csatatéren vége lett.

Azon hatalmak pedig, melyek Lengyelország felosztását
akkor meggátolák: Austria, Oroszország s közvetve Branden-
burg is — az invasió után követett magatartása által — egy
század mulva magok osztották föl Lengyelországot.

SZILÁGYI SÁNDOR.

¹⁾ Az erre vonatkozó levelek az *Okmánytárban* szétszórva.

MÉG EGYSZER A KÖZÉPISKOLA ÜGYE.

A hajdani egyiptomiakról mesélik, hogy betegeiket kitétek az útfélre s a jövő-járók javaslataiból és tanácsadásaiból szerkesztették azt a therapia codexét, melytől aztán az orvosoknak büntelen eltérni nem volt szabad. Ily útfélen fekvő beteg képében látom én középiskolánkat, s némi mulatsággal jár ellesni, olykor fel is jegyezni, mi mindent mondanak szakértők s a kik azok akarnak lenni — e két rovat jó rendin elakozza írónk sergét — a nyavalya enyhítésére. Magam is szerevén magamnak azt a mulatságot, mást is kívánok részeltetni benne, s tavalyi közlésemet hadd kövesse második följegyzésem.

Ez úttal Bokor József, a tanácsadó,^{*)} kinek a javaslatát ha figyelemre méltatják s teljesedésbe veszik, szerinte nemcsak menekül nyavalyájától a patiens, hanem az egészségnek, testi, lelki erőnek oly fokára jut, a milyenben születése óta soha sem volt. Ez a magasztos szó: „eszmény“ kevesebbet, mint regeneratiót, mint legalább is megifjodást nem jelenthet. Tanácsadónk — tekintve fennebbi rovatolásunkat — szakértő akar lenni. Gyógyítási kísértését, az orvostudomány szabályai szerint, diagnosison kezdi. A „láttelel“ ez:

„Majd Európaszerte általános a panasz a tanintézetek sikertelensége miatt. És a panaszok még csak nem is a népiskolák ellen fordúlnak, hanem épen a felsőbb oktatást illetik. Hogy se a középiskola, se az egyetem nem felel meg feladatának; hogy a felsőbb intézetet abszolvált növendékeknél sem az ismeretekben kellő mélység, sem a jellemzilárdságban elég

^{*)} *A középiskola eszménye.* Írta Bokor József tanár. Budapest, 1874.

biztosság nincsen; hogy az iskola nem orvosa, mérséklője társadalmi ziláltságunknak, sőt tápanyagszerző azok számára; ez s ehhez hasonló panaszok merülnek fel mindenütt. Az egyetem még csak mossa kezeit, a hibás előkészületet nyújtó középiskolára hárítván a felelősséget, különben pedig bátran szemébe néz minden vádnak, ha kellő anyagi erővel rendelkezhetik. De a középiskola számára nincs menedék. Hasztalan meríti ki a nyelvészet, a történelem, a matematika, a természet-studiumok tanára minden erejét, az egyetem nincs megelégedve ancillájával.“

Ha bírálatot írnék a szóban forgó könyvről, elsöben is stilaris tekintetből elemezném az idézetet s kimutatván legalább 20%-ra menő hibáit, le is fordítanám belátásom szerint feddhetetlen magyarrá. De részint nincs helyem itt reá, aztán nem is a mű terjedelmes ismertetése a célja e tárgyra vonatkozó közleményeimnek, hanem csak bizonyos téves fogalmak kiigazítása. Ennélfogva az alakot annyiban hagyva, az anyagnak fordulok bonczkésémmel.

Valamint orvosunk szakértő, úgy diagnosis is diagnosis, t. i. a nyavalyajelek számbavétele és megvitatása, csak *akar* lenni. Nem azt beszéli el, a mit ő lát, hanem a mit a netalán ráfogott beteg körüliek állítanak felöle, tehát nem nyújt biztosítást a diagnosta, hogy valóban úgy van-e a dolog, a mint állítják. Én Tamás vagyok benne.

Elsöben is megjegyzem, hogy nincs és nem volt soha fennálló rendszer, intézmény, mely ellen a korabeliek ne dohogtak volna. Lám én értem a táblabirói időszakot, értem az átmeneti, a politikai commis voyageurök, úgy nevezett utazó patrioták korát, a hétig tartó köztársaságot, a Bach-kormányt, benne vagyok a kiegyezett alkotmány korszakában; de egyetlen egyet sem tudok, a melyben elégületlenek ne lettünk, a melyben országszerte „panaszok ne emelkedtek“ volna. És ime: a dolgok változtak, a panasz meg az állam megmaradt. Így áll körülbelül a dolog az oktatás ügyével is. A trivium-és quadriviumtól fogva egy mintaszerű porosz gymnasiumnak a Herkules oszlopaival versenyző szerkezetéig, egy sem volt, mely panasz vagy elégületlenség tárgya ne lett, melyet a közvélemény gáncsaival megkímélt, a szakértök rostálgatása szállakra ne szedett volna. És idök folytán a korholás ottan-ottan megszűnt, a kritika kifáradt, vagy másra fordította figyelmét,

s a középiskola egy pillanatig sem szűnt meg, hanem mind e mai napig, lényeges változás nélkül, megmaradt, és diagnosis ide-oda, jó egészségnek örvend.

No, hisz én nem mondom, hogy mind arany, a mi fénylik. Igen is, vannak fogyatkozásai, hibái az iskolaszervezeteknek is. „Tökéletességet, mert hol van az? nem kell keresnünk,“ azt szokta vala mondani egykori legjelesebb hőse színpadunknak, Pergő Czélesztin. De biz én azt vélem azokról a bajokról, a mit Voltaire mondott a kávéról, hogy „méreg lehet, de lassú, mert száz évig élél vele az ember“. Hanem hogyha minden javaslatot végrehajtottak volna az iskolákon, a mit hívott és hívatlan reformerei valaha sürgettek, aligha tönkre nem silányult volna. A haláltánc zenekarában egyik hegedűs az orvos.

De tekintsük más oldalról és tárgyiasan ama diagnosist. „Általános a panasz, — úgy mond — hogy... a középiskola... nem felel meg feladatának.“

Itt mindjárt tiltakoznunk kell az „általános“ szó ellen, melynek egyedüli támasza a dolog határozatlan kifejezése. A támasz azonnal ki lesz ütve alóla, mihelyt arra szorítjuk a „panasz“ tolmácsolóját, hogy feleljen meg, mi a feladata a középiskolának? és „mennyiben nem felel meg neki?“ Duo quum faciunt idem, non est idem! Hat ember kiálthatja egyformán, hogy „jaj!“ s mindeniknek másutt meg másutt fájhat. Jajt vagy pihát mondhat nemcsak európa-, hanem amerikaszerzte is az iskolaügy iránt érdeklődő philantropok serge, de a felkiáltásnak csak úgy vehetjük értelmét, ha a felkiáltó hazáját s az ettől függő viszonyokat apróra vizsgáljuk. Minden philantrop vagy philodidactos csak azokra az intézetekre nézve hallatja bizalmatlansága votumát, a melyeknek specialis feladata, rendszere, szerkezete előtte ismeretes, s panaszát a körülményekhez képest más máskép részletezné s különbözőképp felelne iménti kérdéseinkre. Az a valami, a mit középiskolának — a francziának *école secondaire* — nevezünk, azon egy országban is nagyon különböző dolog és még különbözőbb más-más országokban, kivált a hol idegen befolyástól, vagy épen majmolástól függetlenül fejlett. Indúljon el egy avatatlan tudnivágyó személyes ismeretet szerezni magának Amerika és Európa felsőbb iskoláiról, járja meg Cambridget, Chicagót, Newyorkot, Bostont, Philadelphiát, Párist, Lyont, Orleanst, Oxfordot, Rugbyt, Etont, Aberdeent, Hallet, Lipsécét, Berlint,

Münchent, Würzburgot, Zürichet, Sz.-Gallent, stb. és oly ködfátyolképet fog agyában haza hozni, mely inkább hasonlít egy lázas fej hallucinatioihoz, mint egy középiskola észszerű eszményéhez. És szint oly különbözők a vádak és reformjavaslatok is, melyek a különböző körülmények közt különböző tartományokban keletkeztek. Franciaországban a tudomány és a catholicismus, az université és papság közt támadt harc-ból fejlett ki a mozgalom. Angliában a természettudósok kiabálása idézte elé a reformokat. Németországban a szakértetlen utilitarianismus keltette a küzdelmet a humanismus és realismus közt. Mindezek csak úgy találkoznak és keverednek az „általános panasz“ fogalma alatt össze, mint a különbözőféle rókabőr a csávéban. Ily hebehurgya generalisatiót nem tehetni a „középiskolai reform“ vagy éppen „eszmény“ szilárd épületet megbíró alapjává.

Ámde azt mondja szerzőnk, hogy ő határozottabban is formulázza a közvélemény kritikáját, t. i. hogy „az abszolvt növendékeknél nincs az ismeretekben kellő mélység stb.“, mint a fennebbi idézetben olvashatni.

Jól van! Tegyük, hogy ezek a vádak részint tényeken alapúlnak. Hanem elsöben azt kérdem, ki az a vádló, a ki triposát olymposi magaslatra helyezve, mennydörgi követeléseit oly hatalmasan? Ezret mernék egy ellen tenni, hogy Jupiterünk éppen abban a fitymált, gáncsolt, becsmérelt középiskolában szerezte „általános műveltségét“, szélesebb látkörét, magasabb eszméit! „Vajmi kicsiny volt, a mit onnan hoztam,“ veti büszkén ellenem az illetett, „saját erőm, törekvésem gyümölcssei azok!“ Meglehet, de a tehetséget, hogy erejét használni bírja, hogy törekvése gyümölcsöző legyen, megint csak a korholt intézet eszközölte. Mert hiszen van fehér holló is: voltak minden korban, kik egészen önerejükön jutottak „az ismeretek kellő mélységére“, emelkedtek a tudomány magaslatára, de éppen az ilyenek nem szokták ócsárolni a tanintézeteket, söt, mint egy Faraday, úntalan sajnálkoznak azon, hogy mostoha sorsuk nem engedte részesedni abban a segítségben, mely fáradságos pályájakat könnyítette, haladásukat gyorsította volna. Ezek véleményéhez járulnak azok a szavazatok, melyek a gáncsolókkal szemben a középiskolai oktatás sikerült eredményeit emlegetik dicsérettel. Hely szüke miatt csak egy legújabb példára szorítkozom. Newyorkban egy közkedvelt-

ségű pap tavaly, június 28-án, a Harvard collegiuma emlék-ünnepe alkalmával prédikálván, azt vette tárgyául, hogy „mennyt köszönhet a haza a felsőbb iskolákban oktatott növendékeknek“. Állításait a legújabb időkből vett tényekkel bizonyítván, akár költemény, akár nagyítás csak csökkenthette volna beszéde hatását. *Ex uno disce omnes.* — Jupiter tonans — akarom mondani Bokor József — azonban nem hagyja magát ennyivel leültettetni, s azt fogja mondani, hogy ő és megalégületlen társai, ha szintén növendékei is ama gyalázott középiskolának és megengedik, hogy nyertek is valamit az ottani tanulásokkal, ők csak tiszteletre méltó kivételek, de a nagy tömegre nézve áll az idézett ítélet. Állana talán, ha a világban csak éles megkülönböztetések volnának; ha az emberiségnek egy része tökéletes jó, a másik ördögi rossz; az egyik eszményi szép, a másik kiállhatatlan rút; az egyik bölcs, a másik bolond; az egyik egeket hasogató tudós, a másik merőben tudatlan volna. De bizony a természetben nemcsak vannak átmenetek, hanem — úgy szólva — egészen átmenetekből áll az, minek a legmegátalkodottabb darwinista sem fog ellent mondani. És még ellenkező esetben sem lehetne hátrányos következtetéseket vonni az iskolákra nézve; mert a mint az emlegettem predikátor mondá: „a collegiumok nem csinálhatnak bölcseket, s a theologiai tanintézetek szenteket azokból, a kiket a természet kőműveseknek és szántóvetőknek szánt“. Úgy pedig, a mint van, még kevésbé lehet általánosan elítélni a „felsőbb tanintézeteket absolvált növendékeket“ s ennél fogva magokat az intézeteket és rendszereket.

Vegyük elébb csak amúgy durvájában a dolgot. Ha valamennyi középiskolai növendéktől: a ki például 1874-ben „absolvált“, megkérdezhetnők, vajon azért a pénzért, a meny nyibe neki, bármily fölbecsülve, egész tanfolyama került, kész volna-e minden „ismeretét“, melyet az intézetben szerzett, odaadni s magát abba a lelkiállapotba visszahelyeztetni, melyben oda belépett? Kétségtelenül azt felelné az összes számnak legalább 95%-ja, hogy „nem!“ A felelet ösztönszerű volna, s az illető ritka kivétellel maga sem tudná megmondani, a miért-et; de egy kis elemzés kitisztazza a dolgot, s kimutatja a felelet helyes voltát.

Az oktatás kisebb-nagyobb fokú sikerültének három tényezője van: 1. a methodus, 2. a tanító, és 3. a tanítvány

jó akarata. Ezek következő viszonyban vannak egymással. Az aránylag legrosszabb módszert is bírja hasznosítani a kezelésébe avatott jó tanító. Ellenben a legjobb módszer is eredménytelen eszköz a rossz tanító kezében. És mind a kettő hatását megghiúsíthatja a harmadik tényező fogyatkozása. Se mély és terjedelmes ismeret, se hasznos fontolgatás nem kell arra, hogy akárki is ezen evidens igazságokra nézve egyet értsen velem. Mellőzhetem tehát bizonyításukat és egyenesen csak következtetem belőlük azt, hogy a módszer ilyen vagy olyansága a legkevésbé lényeges kellék, mivel azt a más két tényező pótolhatja. Ennélfogva, ha igaz volna is, hogy a művelt világban a közoktatás sikere csekély, annak okát csupán a módszerek hibáiban, az iskolai rendszer mivoltában keresni nagyon kezdeties és felületes eljárás, és a dolgok javultát az iskolai szerkezet radikál reformjától várni, szint oly hiú mint vérmes remény. De hát ha még, mint egy s más oldalról láttuk, nem is igaz, és az az ijesztő kép, melyet a gúnyolódók serge állít előnkbe, csak egy rém, vajon nem lelkiismeretlen merénylet lenne-e egy rendszert, melynek keblén táplálkozott legalább is négyszáz év óta az európai műveltség, vaktában eldobni és egy újjal, bár a legeszményiebbel, melyről még senkinek sincs tapasztalata, és a melyhez még előbb új tanítókat kellene teremteni, ifjaknak nemzedékeit tenni kockára?

Ne csodálkozzék olvasóm, hogy egy negyedik tényezőt, mely neki ama háromnak láttára legott eszébe jutott, a tanulóbeli *tehetséget*, még csak meg sem említettem. Szántszándékkal hagytam el; mert ez tényező ugyan, de nem egy rendű azokkal. A voltaképi különbség köztük nem egy rendbeli. Az első az, hogy amazok kellékek és akár melyikök meglehet vagy hiányozhatnak; a tanulás tehetsége mindig megvan, mert azzal a természet minden embert, a ki lelkileg nem nyomorék, ellátott. Továbbá amazok eszközei a tanulásnak, ezt pedig szint úgy nem lehet annak mondani, mint a vele analog földet a gazdaság eszközének. De nevezetesen, harmadszor, ama három tényezőnek, bár mi mértékben és fokozatban, az oktatás kezdetekor már készen meg kell lenni. Azt az oktatót, ki netalán tanítványával együtt tenné magáévá a tantárgyat, tétővázás nélkül felcserélném egy gyengébbel, de tárgyába avatottal. A módszerről önként érthetni a kívánt tulajdonságot; akaratot

pedig senkinek sem adhatni; ennek is hát okvetetlenül már meg kell lenni, s ha nem volna, ott van a surrogatuma, a kényyszerítés; hiszen a kecske sem menne a vásárba, de hajtják, azt mondja a nép bölcsesége. A tehetség mindazok ellenében csak mint hajtás létezik, melyet élesztetni, ápolni, gyarapítani, igazán növelni kell, éppen mint a gazdának művelni a földjét, ha termést vár tőle.

És íme ez az iskola, jelesen és különösen a középiskola feladata, úgy mint a tehetségnek, egy szóval kimondva, fejlesztése. Ha e feladatát nem teljesíti, akkor aztán korholjuk, ócsároljuk, gyalázzuk, gúnyoljuk, nem bánom, mert megérdemli. De hogy teljesíti-e vagy nem, azt nem az onnan hozott ismeretek terjedelmes vagy mély voltával mérjük meg, hanem az „absolvált“ növendékek — ismét röviden mondva — tanulmányosságából. Mi módon lehet ezt a verdictet hozni, az az illető jury dolga; én csak azt állítom, hogy lehet s meg is tudnám mondani a módját, de kifejtése külön értekezést igényelne, mire itt nincs hely, sem idő. Én itt Sz. egyik criteriumának hívságát, sőt igazságtalanságát — mert csak az egyetemet „absolvált“ ifjakra alkalmazható — akartam kimutatni, mi, azt vélem, alkalmasint sikerült is. A mi a másik criteriumát, a „jellem szilárdságát“ illeti, ez csak szószaporítás, — hogy ne mondjam fekete festéknek a gyanúsító képben, — a melylyel a középiskola eszményének nincs tovább semmi köze. Gondolhatni, hogy nem úgy értem, mintha az erkölcsi nevelés nem tartoznék az efféle intézetek feladatához, hanem úgy, hogy a szóban forgó könyv egyáltalában nem vesződik az iskolai feladatnak erkölcsi részével. Mert Bokor úr egyedül az oktató módszert tárgyalja, úgy a hogy. Már pedig az egyik a másikkal nincs elválhatatlan viszonyban. Lehet valaki kitünő jó tanító és — hogy többet ne mondjak — igen gyenge erkölcsi nevelő, és megfordítva. A második criterium tehát alaptalan és igazolatlan vád lévén, czáfolatával én sem vesződöm. De több annál, mert nemcsak támogattatlan vád, hanem merő rágalom az, mintha a középiskola „a társadalmi szilárdságok számára tápanyag gyűjtő“ volna; mire elég lesz figyelmeztetnem olvasómat. *Affirmantis est probare.*

Ez a logikai adagium engemet is kötelez két állításom megbizonyítására. Egyik az, hogy helyesen formuláztam a középiskola feladatát. Másik az, hogy ebből a nézőpontból

tekintve, a létező intézetek a feladatot valóban teljesítik is. Az elsővel röviden végzünk. Az én formulám ugyan is nem egyéb, mint a híres *formale principium*, melyben végelemzésben minden paedagogus egymással s velem is egyetért, s a fölötte való tüzes viták a dolognak mind csak a héjja körül tusakodnak, a valóság benne változatlan és sértetlen marad.

Az egyetértés igazolását a szakértő s az illető irodalommal ismeretes olvasóra bízván, csak azt az egyet jegyzem meg, hogy az én formulám azzal is, a melyet szerzünk — a ki pedig valamennyi más ellen folyton tiltakozik és polemizál — meg-egyeznek. Tessék ítélni: „a középiskola feladatát a következőkben jelölhetjük meg: *művelje az ember szellemi tehetségeit megfelelő eszközökkel, de úgy, hogy a művelés súlypontja az értelmén feködjék.*“ (Középiskola eszménye, 38—39. lap.) *) És ismét a 42-ik lapon: „az intellectus művelése a főfeladata a középiskolának“. — *Si omnes consentiunt, ego non dissentio*, és bizonyításnak ennyi elég.

De van az én kifejezésemnek három előnye, melyet nem hallgathatok el.

Egy az, hogy a humanismust és realismust kibékülve keblébe fogadja, egyformán ápolja és segíti czélt érni.

Más az, hogy az a hasonlóképen érvényes és általános elismert elv, mely szerint „a középiskola bármely alakjában a rokon felsőbb iskolákra *előkészíti* az ifjat“, helyes értelemben önkényt következik belőle.

Harmadik, hogy az én formulám a középiskolák értelmezése gyanánt is szolgálhatván, azt a mi minden definíciónak szükséges, de elégséges alapja, a fogalom *lehetőségét*, könnyen kimutathatni vele és benne.

Ugyanis *tanulás és szellemi tehetségek fejlesztése*, vagy ha tetszik, *művelése* elválhatatlanul együtt járnak, annyira, hogy a ki a tanulást a szellemi tehetségek gyakorlásának értelmezné, nem ütne el az igazságtól. Önkényt érthető, hogy a tanulást általában és nem valami félszeg vagy egyoldalú tanulást, teszem, a csupa könyv nélküli tanulást, értem.

*) Stilaris tekintetben két hiba van ebben a formulában. Egyik az, hogy Sz. így írja: „a középiskolának feladata“. Ezt idézetemben kiigazítottam. A másik az, hogy nem tudhatni, az „ember“-e vagy a „középiskola“ a subjectuma ennek, hogy: „művelje“. Ezt hát taláalomra nem igazíthattam ki.

Minthogy pedig a középiskolában *tanulnak* az ifjak, tehát a formulában foglalt fogalom lehetősége ki van mutatva. Ab esse ad posse valet consequentia.

És azon „esse“, a tényállás, segít bebizonyítani a második állítást is, mely szerint a létezett és létező középiskolák tagadhatatlanul megoldották és teljesítették feladatukat: a szellemi tehetségek fejlesztését. Következik az már csak elméleti okoskodással is abból az előzményből, hogy azok tüzetes tanintézetek, a hol a növendékek rendes, mindennapi, kirekesztő foglalkodása a tanulás. Ez pedig szorosan karöltve, sőt ikerileg egybeforrva együtt jár a tehetségek fejlődésével. Tehát az iskolák nemcsak hogy teljesítik, hanem lehetetlen is lenne nem teljesíteniük feladatukat.

Ha tud valaki egy oly középiskolát, hol a növendékek épen nem tanulnának, csak siessen közzé tenni, mert én azonnal bevallom, hogy az — olyan kivétel, mely a szabályt erősíti.

A tények logikája pedig azokat a milliokat juttatja eszünkbe, kik a középiskolákból akár a legfelsőbb tanintézetekbe, akár egyenesen az életbe kilépve, fejlesztett tehetségeikkel életpályájokat vele megkönnyebítve, segítve érezték és érzik. És mindazoknak, a kik tehetségeik világra ható használatával fényes nevet vívtak ki, hányat lennének, a kinek életrajzában meg ne volna nevezve a középiskola, a hol szellemi adományaik kiművelését nyerték? Ezzel a fényes tényvel szemben szerző pusztá állítása, hogy „a középiskolából kikerült növendékek 90 százaléka nem tud tanulni“, és hogy „legtöbb, mondhatnók valamennyi nagy emberünk, nem a középiskolának köszönheti — nem irányát, ez sok lenne, hanem egyszerűen — tehetségeinek azon kiképeztetését, mely méhében hordja az irányt, a jövőt“, alaptalan, igazolatlan szófia-beszéd, sőt merőben ellenkezik a valósággal. Jegyezzük meg, hogy azok az intézetek, melyeken ama milliók sokasága s íme válogatottak kevés száma haszonnal keresztülment, a lehető legkülönbözőbb szerkezetűek és húzzuk azt a tanúságot belőle, hogy a szerkezetek oly külsőségek, melyek az iskola belső lényegét nem csorbitják; mert a különbéleség ellenére mindenik czélt ér és czélt érethet növendékeivel. Ebből még azt a továbbit, hogy „*quieta non movere*“.

Szerzőnk ugyan mind ezekben ellenkező véleményben van. Megbotránkozik kivált a különbéleségen és szoros „egy-

séges“ rendszert, megállapítást sürget. Legkülönösebben szúrja szemét a humanizmus és realizmus megkülönböztetése: az érvelés minden nemét, a retorikának figura készletét, a gúny egész tegzét kimeríti ama dualizmus elleni küzdelmében, mely a nyolcz ívre terjedő munkának körülbelül egy tizedét foglalja el. Ha a csodálkozás nem illik — Horatiusként — philosophushoz, bizony, ha lehet, még kevésbé a botránkozás, legkevésbé pedig, ha akár melyikök téves nézet nyomán keletkezik. Szerzőnknek érvelése és gúnya egyformán azon a hamis feltevésen alapszik, hogy bizonyos célhoz csak egyetlen egy út vezet. Hát nem tudja-e Bokor úr azt a közmondást, hogy „minden út Rómába viszen“? Oh, dehogy nem tudja, hiszen előtte csak a jézsuiták középiskolái lelnék kegyelmet; ezek dicséretében kifogyhatatlan, még pedig azért, hogy „tantárgyaik“ amaz adagium „szellemétől, eszméjétől“ voltak áthatva, összekapcsolva, lelkesítve“; szóval: ők „elérhető czélul“ Rómát „tűzték ki“.

Igen is különbféle módon, különb-különbféle eszközökkel lehet azon egy czélt elérni. Valamint azon egy bármi jeles gondolatnak különböző kifejezései lehetnek; mint a legfontosabb, legtermékenyebb igazságokat a mathesisben igen sokfélekép deducálhatni; mint locomotivokat más-más rendszerrel készíthetni, mint a costume s divat által keletkezett minden ruhaváltozatokban lehet ízletesen öltözködni. És így elvégre nagyon különböző rend-, módszerű, sokféle szerkezetű középiskolákkal el lehet a tanítás czélját, a tehetségek fejlesztését érni.

Így kirántva hóna alól a mankót, amaz érvelés, ama retorika és ama gúny inaszakadtnak mutatkozik és földre bukik fentarthatatlanul. Ez a summás eredmény felment attól a fáradságtól, hogy egyenként szellőztessem a középiskola eszményének idevágó szakaszait. Egy szó mint száz, a középiskola, *úgy a mint van*, szerkezete minden különbfélesége mellett az, a minek eredménye, a mai európai és amerikai műveltség, ellenmondhatatlanul bizonyítja: egyáltalában és egyenkint véve, hasznos, üdvös intézet. És az, teszem hozzá, hibái mellett is, mert hogy vannak hibái, világos. Csakhogy ezek a hibák nem a középiskola 400 év óta következetesen s a korok szelleméhez szabottan fejlődött szerkezetének a sajátja, hanem azokat az egyes intézetek külön-külön rendszereinek

kell felróni és annyi félek, a hány a rendszer. Kiki seperjen saját háza előtt. De csupán csak azokat a hibákat tulajdonítsuk ám a „középiskola eszménye“ elleni bűnül, melyek az illető intézet szerkezetében rejlenek vagy gyökereznek. Mert hiszen hanyagság, rossz kezelés, lelkiismeretlenség, hitvány tanítók a legangyalibb rendszert is tönkre tehetik. Bokor úr ebben is, mint egyebekben, merőben ellenkező véleménynyel van. Ő minden hibát a középiskola jelen állapotának teszen fel a rovására s általában színt úgy mint kedvencei, a jézuiták, csak két kategoriát ismer a tanügyben, úgy mint az ortho- és heterodoxiát. A ki, vagy a mi az elsőbbnek nem hódol, anathema esto!

Mik ennek az orthodoxianak a fő pontjai, a melyeket az eddigiekben nem érintettünk, mindjárt látni fogjuk; hanem előbb húzzunk némi tanúságot a mondatokból.

Első az, hogy az a kürtölt általános baj csak rémkép lévén, általános, gyökeres, igazabban destructív reformra sincs szükség. Meglevő, kipróbált, bizonyos jót problematicus jobbért bár mennyi reclam hitelére eldobni, annyi, mint a francia közmondást: „le mieux est l'ennemi du bien“ igazolni. A magyar pedig azt mondja: jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok.

A radical reform után mindjárt legnagyobb calamitás a rendszernek részletekig ható egyformásítása és az erre való kényszerítés. Vagy a tanszabadság elve hiú ábránd; vagy egy ily törvény egy rakás rosznak rejtegeti a magvát. A kettő együtt megférhetetlen. Egyetlen egy ok, mely az egyformásítás mellett szól, az az aránylag ritka eset, midőn egy fiatal arra kényszerítik körülményei, hogy iskolát változtasson. Úgy de az ily esetből származó bajon egy kis méltányossággal sokkép segíthetni.

Harmadik tanúság, hogy illető intézeteket szemmel kell tartani s a mutatkozó hibákon legott segíteni és segítettni. Csak azt jegyzem meg, hogy ezeriben egyszer fognak azok a hibák a rendszernek tulajdoníthatók lenni; hanem legeslegtöbb esetben afféle feljebb érintetem személyes vétkek, melyeket s velök együtt gyászos következéseiket irgalmatlanul el kell háritani és kiirtani. Nehezebb kérdés az, hogy mikép jöjjenek az ily hibák nyomára azok, a kiket illet.

A felelet egyelőre könnyűnek látszik. Ex operibus eorum

stb., tehát a kilépő tanítványok minőségéből. De ez csak tovább tolása a kérdésnek. Mert hát azt miből ítéljük meg?

Az érettségi bizonyítványokból? — Valamint igazságtalanságnak kell nyilvánítanom szerzőnk túlzott képét: „Kridának nevezhetni az érettségi bizonyítványokkal ellátott s az egyetemről állandóan korholt növendékek előkészületét“, úgy más felől méltányosan hiszem állíthatni, hogy criteriumnak, a készségség diagnózisának nézni, csalódás volna. Oka egy felől az, hogy azok állítják ki, a kik működése eredményét kellene belőle megítélnünk. Ez annyi, mintha a vendéglős étlapjából akarnók étkei jóságát megítélni. Ehhez járul, hogy azoknak a rovatoknak: *sufficiens*, *bonus*, *eminens*, s ki tudja még hogy hogy hívják, nincs viszonytalan (absolut) értelmök. Csak annyit tanulunk belőlük, hogy egyik jobbat jelent a másiknál, s a kiosztogatásban is legtöbbször csak ezt a viszonyt veszik tekintetbe a kiállító tanárok. E bajon csak úgy segíthetni, hogy ha, mint Angliában van már gyakorlatba véve, az érettségi vizsgákat felvételieliekkel cseréljük fel. De ez sem segítne a másik még nagyobb bajon: a vizsga *encyclopaedicus* természetén. Ez által olyat kívánnak a középiskolát végzett ifjútól, a mit ez, általában szólva, mint a priori et posteriori érvekkel kimutathatni, nem teljesíthet. Ez által továbbá lehetetlenné teszik neki készségét, tanulni tudását a vizsgán kimutatni; mivel az egész eljárás a mondott okból a legkárhuztatandóbb módon és mértékben felületes és éppen az *encyclopaedismus* miatt szükségkép annak kell lennie. Hogy ítélhessük meg a bizonyítványból azt, a mit a bizonyítványt adó tanártestület sem bír megítélni? Ezt a botránykövet úgy háríthatjuk el, ha akár az érettségi, akár felvételi vizsgára eléálló ifjat, optioja szerint, egy, legfőlebb két rokon tudományból kérdezzük ki; de aztán csak úgy adjuk ki az érettségi bizonyítványát, ha abban a választott szakban derekasan jártas és meggyőzőleg ki bírja mutatni, hogy valamit, akár mit, meg bír, meg tud tanulni. Ezt aztán bizvást befogadhatni egyetemi polgárnak, mert itt sem fog más nemű pályát választani, mint amott tárgyat, és hasznára bírja — remélhetőleg fogja is — fordítani a felsőbb oktatást. Nem mondom én semmi újat. Hiszen a tanári vizsgán sem kívánnak többet a procedenstől, a kinek szakja egész terjedelmében jártasnak, alapos, széles ismeretűnek kell lenni, hanem csak hogy egy főbb és egy melléktárgyban mutassa

ki azt a minőségét. Nemde nem igazságtalanság-e, czélszerűtlensége mellett, ennél többet kívánni a középiskola — bár végzett — növendékétől?

Most már visszatérek Sz. orthodoxijára, azaz egyedül üdvözítőnek nyilvánított hitére.

Az érintettek után első pont az, hogy a legfelsőbb iskolákra készítés a középiskola ügyében elvül nem szolgálhat. Mint lázas állapotunkben nem tudunk olykor menekülni egy eszmétől, úgy üldözi az előkészítés írónkat s azzal küzd egész könyvén át. És miután ő világosan elismeri, hogy az *előkészítés* a középiskolának feladata, mindennapi foglalkozása, eredménye; és mégis *ellene* mint czél ellen „tiltakozik“, elviségét tagadja; — hogy ezt az ellentmondást a józan logikával mikép bírja megegyeztetni, nem értem. Csak az a gyanu szolgáltat némi magyarázatot, hogy az orthodoxiának általában kevés köze a logikával.

Második pont: „a nyelvtanítás nem eszköze az észtehetségek művelésének“; sőt — hogy Sz. jellemző szavaival éljek: „a nyelvtan a szellemi bénaság valódi műhelye“. (54. l.) Ergo a nyelvtanítást, kivált a nyelvtant a középiskolából ki kell küszöbölni.

Ezzel szemben a mathesist ajánlja minden áron Sz. a szellemi tehetségek művelése legalkalmasb, legtöbb sikert biztosító eszközéül. Mind a két túlzást mérséklendi a következő két idézet: „A nyelvtanítás a módszer tökélyeinek a legteljesebb képviselője: azaz, az emberi elme minden tehetségeit, az emlékezetet nem is említve, az associatio idearumtól fogva, mely az egyes szók megtanulásában kezd már szerepelni, egy logikailag feddhetetlen és rhetorikailag szeplőtlen periodus alkotására megkivántató combinatióig minden fokozaton át, teljes számban gyakorolja és fejti. Nevezetesen folytonos foglalkozásban tartja a — mondhatni — legbecsesbiket, az ítélőtehetséget, melynek helyessége szellemi jellemünk legszilárdabb, leghasznosabb vonása, s a melynek gyengeségét a legfényesb adományok, a képzelődés bármely dús volta, az ötletek bármily bőven fakadó forrása, az álokoskodás bármily ámitó fogásai sem pótolják ki. Annnyira saját tulajdonsága a tehetségek fejlesztése a nyelvtanulmányoknak, hogy megléte a tanítási módszer nemétől is független.“*)

*) Lásd *Módszer és némi alkalmazásai*, I. 39. l.

Lássuk már a másik „ellenlábás“-t:

„A mathesis a világért sem az a legderekabb, logikai disciplina, a minek közönségesen tartják; sőt ha merőben arra adja magát a tanuló, alkalmatlanná teszi az eszét a minden oldalú okoskodásra. Az elmegyakorlatoknak szűkebb körére szorítja őt, semmint a nyelv és a természetvizsgálás; a bizonyításoknak oly egyféle nemére szoktatja, melyben igen kevés a változatosság; ítélőtehetségét a mennyiség és mekkoraság viszonyaira irányozza, nem vevén számba a minőséget és más fontos viszonyokat. Nem foglalkodtatja az értelemnek oly minden körülmények közt hasznos tehetségeit, minők a szem-meltartás (observatio), összehasonlítás, általánosítás, osztályozás, inductio, analogia, melyeket mind kelt, foglalkodtat, erősít és gyarapít a nyelvtanulás és természetvizsgálás.“

„A mathesisbeli érveléseket minden lépten világosság kell hogy folytonosan kísérje, számokra egyenes mesgye van kijelölve, melyből félretérni csaknem lehetetlen. De ha természetvizsgálói, erkölcsi, irodalmi tanulmányokra szánja magát valaki, tapogatódzni, tanakodni, hasonlítani, itélni, tapasztalni, valószínűségeket méregetni, következetlenségek hálózatát bontogatni és csalfaságokat kideríteni kénytelen.“

„A mathesis kifejezései szabatoságuk miatt nem adnak példákat oly csalódásokra, melyek a közbeszéd határozatlanságaiból keletkeznek, és a matematikai bebizonyításnál nincs helye álokoskodásnak vagy a valószínűségek megvitatásának, minthogy tárgya miatt alakjában hibátlanak, következményeiben biztosnak kell lennie; ennél fogva a mathesisen alapuló tudományok nem szolgáltatnak módot, mikép fedezzük fel és kerüljük ki a logikai hibákat. Innen van az, hogy a matematikus a két szélsőség, u. m. hiszélékenység és skepticismus valamelyikébe bukkan, éppen nem ritkán.“

„A mathesis nem nyújt alkalmat a beszéd és okoskodás fejlesztésére, mert szegény a szókészlete és kevés, sajátias formulákra szorítkozik a logikája. Igazságai, melyeket hirdet, nem tűnnek ellenmondást, tehát nem keltenek eszmecserét és nem oly természetüek, hogy rendes társalkodásban beszélgetés tárgyai legyenek. Ez okból nem szolgálhatnak a gondolat kifejezése tökélyesítésére.“*)

*) Lásd Marcel *Language as a means of elemental Cultur.* Lond, 1853. I. 79—81. I.

Heterodoxia biz e; de túlzásait leszámítva is marad elég a mi meggyőzőn, mily szükséges eszköz tehetségek fejlesztésére a nyelvtanítás; sőt a mathesis mellett is mennyire nélkülözhetetlen. Ezt tisztába hozva, folytathatjuk a „positivismus“ orthodoxiája pontjait.

Eddig a tagadók valának. Most már az átmenet az állítókra.

Harmadik: „általános műveltség“, „formale Bildung“, „tehetségek fejlesztése“ s általában minden értelmezés, melyvel valaha paedagogus a középiskolák feladatát jellemezte, csak értelemtől üres szólások, vagy a mi még sokkal rosszabb, egymásnak ellentmondó, haszontalan vagy hamis fogalmakat rejtegetnek. Egyedül igaz, hasznos, czélszerű és termékeny az a kifejezés, a melyet feljebb idéztünk: „művelje az ember sat.“ — Ipse dixit.

Negyedik pont és igazolása: A jezsuitáktól eredt a tantézetek valódi, sőt egyedüli reformja; még pedig azért, mivel „központosítással“ s az idvezítő *egyház positiv* eszméjével oly szilárd testületet alkottak, mely a protestantismus decentralizáló, s spekulatív szabadságot kultiváló tendenciájával merőbben ellentétes volt“. — „A jezsuita collegiumok tantárgyai mind egy czéltől voltak áthatva, a fölöttök álló theológiától, a melyet az üdvözítő egyház ezredéves eszméje töltött be melegséggel, világossággal, . . . és ez társadalmunk (akkori) világnézetével szoros kapcsolatban volt, . . . létök a társadalom kívánataiból fakadt; munkálkodások mint kitűzött czéljok a társadalomba vezetett vissza.“

Ám de ez a világnézet elmúlt, „közel áll a végbukásához“ és vele a középiskolák elvesztették életerejüket. Életet csak úgy adhatni nekik, ha a jezsuiták elhanyaglott positiv eszméje helyett, egy új, a mai társadalomnak megfelelő, positiv rendszerrel galvanizáljuk. Ezt a csudát egy abrakadabra, egy talismán fogja végrehajtani, s ez a negyedik pont maga, u. m. Sz. szavaival: „*tanítsunk igazságot*“.

„Jaj!“ — felszólal nem egy olvasóm, ha türelme volt idáig kísérni, — „hiszen mi egy valódi positiv eszmét vártunk, e pedig oly formalis törvény mint épen a Kant *kategorisches Imperativja!* — Én arról nem tehetek, nyájas olvasóm, én az írónak nem vagyok ügyvéde, csak pusztá referens. A mit tehetek az, hogy az ő saját világosítását közlöm: „A paedagogia

feladata az, . . . hogy a művelésre szolgáló eszközöket megállapítsa, még pedig maga az intellektus természete által kijelölt *egységes* irányban. Ez akként történhetik meg, ha mindenben fogja követni az intellektus útját, nevezetesen ha a tüneményekből elvont általánosságot, azok törvényét, vagy a mi mindegy: *igazságot tanít*, s másodsor, ha ez igazságok egy *bizonyos egységes sorát* állapítja meg, olyan formán, hogy az elsőbrendű egy felsőbbrendűnek rendíthetlen alapja, magyarázója, másfelől az értelemnek fokozatos fejlesztője legyen; s hogy ezen igazságok sora végül *egy rendszert, egy világméretet* alkosson, mint volt például a jezsuitáknak, a katolicismus rendszerében“.

Mit ért és mit von ki ebből olvasóm, nem tudom. Én azt, hogy az egyedül *üdvözítő egyházból* költözzünk hát által a „positiv philosophia“ Comtetól épített, Littrétől támogatott, és díszített, Stuart Milltől és Herbert Spencertől, módosított épületének egyedül boldogító csarnokába! — És ezzel átmehe-tünk az orthodoxia ötödik pontjára, vagyis inkább pontozatára, mely a középiskolai tanulmányokat tárgyalja. Én csak a puszta névsort állítom elé, s csak arra kérem az olvasót, hogy vesse össze a sorozat minden cikkét az imént idézett tagadhatatlanul szép szavakkal.

„Comte hat alapvető tudományt különböztet meg“ . . . melyeknek s pedig következő rendszerben kell képezni a középiskola állandó eszközeit:

„1. Az asztronómia. 2. A fizika. 3. A chemia. 4. A fiziológia. 5. A sociológia és történelem tudománya. 6. A mathesis.“

Ezen hallatlan új tárgysorozathoz, természetesen — hogy megleglje a zsák a feltjét — új tanmódszer is kellett. Teremtett is szerzőnk, legalább név szerint — kettőt, u. m. a „*dogmatica*“ és a „*historica*“ methodust, hogy minden eddig ismertek kirekesztésével ezek működjenek és uralkodjanak az *eszm nyes középiskolában*. Hogy miben álljon ez a kétágu módszer, azt az én buta eszem a szerző értelmezéseiből sem bírta felfogni; hanem ha majd egy pár tankönyvet fog világgá bocsájtani szerinte Bokor úr, akkor talán szerencsésebb lesznek.

De biz ohajtandó, hogy szerkesztésök is szerencsésebb architectonikával alkotva üssön ki, mint a *középiskola eszmé-nye*. Ez ugyanis jónak és rosznak, igaznak és hamisnak syllo-

és paralogismusoknak, hebehurgya generalisatióknak, merész következtetéseknek, igazi és ferdített adatoknak, eltalált rajzoknak és torzképeknek, kiálló színeknek és fekete árnyaknak oly rendetlen egyvelege, a melyet olvasni még nem igen volt alkalmam. Az egész egy fürge kis kutya képét kelti, melyet valaki poráz nélkül viszen útra magával, s a mely keringő nyargalásaival, úntalan megtéréseivel két annyi utat tesz meg, mint gazdája. Előadásáról csak azt jegyzem meg, hogy a nyelvtan fitymalása ritkán boszúlta meg magát oly fényesen, mint szerzőnk stilusában, melyet mindjárt külsőleg ilyes cacographiák, mint: negatio, de kompositio, reactio, absoluticismus, consecventia, sensualis, observatio, fisiologia“ bélyegeznek. Bensőleg pedig meg fogják ismertetni a következő mutatóványok:

„A tanintézetek szervezetéről ép oly kevéssé . . . gondoskodni, miként nem a tudomány czéljáról. — Des Cartes . . . lép föl . . . midőn *porhanyóvá* tétetett a talaj (azt akarja mondani: „miután meg volt törve az út“). — „A tömeg képezte a mozgalom bázisát. — A bösz zsivaly csirájában fojtott el minden nagyobb tanügyi szervezést. — Más más alakulását látjuk szemben a szülő anyával. (Akarja mondani: az anyához való viszonyában.) — Az áradat elé *czél*, biztos *meder*, vonva. — A kis Svájczot hívom fel. (Azaz: idézi például). — Gondoskodtak *ellentábasáról*, a formale principiumról. — A jezsuita-iskolák befolyása . . . onnan eredt, hogy . . . szoros kapcsolatban rendezték be azokat. (Nem tudni a jezsuiták rendezték-é be az iskolákat, vagy az iskolák a jezsuitákat.) — A jezsuiták keze alatt volt középiskola teljesen kifejlődött tanintézetté.“
Elég ennyi a 17. lapig. Ex ungue leonem.

És mi a kulcsa az egésznek? Az, hogy szerzőnk beleszette a positiva philosophiába, ebben egy új evangeliumot lát, s erre akarja téríteni a középiskolák útján a magyar nemzetet.

Reményem, hogy nem sikerül. . . .

• Lesz a ki kétli még,
Hogy a Tiber visszára folyhat
És a vizek fel a nagy hegyekre.

Bokor úr a positiv philosophia Machiavellije akar lenni. De Skanderbég kardjához Skanderbég karja, és Machiavelli-féle törekvésekhez Machiavelli esze kell.

DEMBINSZKI EMLÉKIRATAIRÓL. *)

Harmadik közlemény.**)

X.

Schlik hadtestének megmenekülésén Kossuth rendkívül megbotránkozott, — és mégsem adta ki Dembinszkinak az útlevelet. Pedig előre figyelmeztetve volt Klapka által, hogy Dembinszki visszás intézkedéseinek az lesz a vége.

„Még az nap“ (febr. 6-án, a szerencsi hadi tanács után) — úgy mond Klapka — „jelentettem az esetet (hogy Dembinszki a sereg két harmadával nem Schlik után Kassa felé, hanem félre, Miskolczra vonúl) Kossuthnak és a hadügyministernek és leplezetlenül megmondottam, hogy semmitféle jó eredményt nem várhatok Dembinszki dispositióiból, elszalasztván velök az ügyünk jobbra fordítására kínálkozott legkedvezőbb alkalmat; és hogy miután ellenvetéseim a főhadiszálláson figyelembe nem vétettek, a legközelebbi operatiók felelősségében való részesítés ellen óvást teszek, mely operatiókat egyedül Dembinszki tervezte, engem pusztán azok kivételének szomorú kötelessége illetvén.“ ***)

E jelentés azonban csak visszatetszést szülhetett Debreczenben. Különben nehezen sikerül vala Dembinszkinak Kossuthnal elhitetni, hogy Klapka az, a ki Schliket elszalasztotta.

*) *Dembinszki Magyarországon*. A vezér hátrahagyott kéziratából összeállította Danzer F. Alphons. Budapest, 1874. Athenaeum.

***) A két első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 14. és 15-ik számaiban.

****) Klapka: *Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen*, I. k. 227—228. l.

Ez pedig mennyire sikerült Dembinszkinék, tisztán kivethető Kossuthnak erre vonatkozó, az *Emlékiratok* 78. lapján közölt levele következő soraiból:

„Altábornagy úr! Kérem, küldje el a mellékelt levelet Klapka ezredeshez. Minél inkább kombinálom a helyzetet, annál jobban bánt tudnom azt, hogy Klapka ezredes lássú menetei, főhadiszállásának Hidas-Németiből Gönczre visszahelyezése egy győzelem után s az egészen haszontalan visszavonulás az üres Kassára Schliknek egérutat nyitottak s ő most már vagy Pest felé huzódik, hol az ellenséges haderőt megszaportja 14—15,000 emberrel, vagy pedig fenyegetvén jobb szárnyunkat, még ha Pest felé hatolunk is előre, arra kényszerít, hogy egy hadtestet hagyjunk hátra, mely elég erős legyen, őt sakkban tartani, ha nem vonulna Pestnek, hanem Jablonovskival egyesülve újlag fenyegetné Kassát vagy Miskolczot.

„És ő annyira a markunkban volt! inkább még mint Roth tábornok, kit 10,000 emberével együtt elfogtunk. Valóban szomorú!”

Mily ügyes fogásokkal folytathatta Dembinszki a Schlik féle hadtest megmeneküléséért egyedül őt terhelő felelősségnek Klapkára tukmálását bizonyítja, továbbá Kossuthnak egy később kelt levele, melyben az ekképen tör ki Klapka ellen (96. l.):

„Nagyon tisztelt altábornagy úr!

„Klapka ezredes derék ember, de neki egész életében sokat kell tennie, míg helyre hozza ama roppant hibáját, hogy Schliket nem üldözte vagy nem fogta el.

„Borzasztó! Isten őt kezeinkbe adta és ő megszabadulni engedi! Klapka megérdemli, hogy haditörvényszék elé álltassék.”

Ez utóbbi levelet Dembinszki már felbontva, Szemere néhány kísérő soraival vette (95. l.), melyekből a következőket indézzük:

„Miskolcz, febr. 13. 1849 d. u. 3 óraker.

„Ön meg fog bocsátani, hogy e levelet felbontottam . . .

„Klapka ezredes (vagy talán ekkor már tábornok) most érkezett meg. Tegnap éjjel mondá nekem, hogy ő érkezett meg legelőbb Kassára 10-dikén; Görgey csak későn este.

„Szivem mélyen érzi a fájdalmat, melyet nekem a hiba okoz, mert szegény hazám fogja ezt megbűnhödni.

„Kérem továbbra is bizalmát. Örökké fogok azon örülni, hogy én voltam az első, a ki azt sürgettem, hogy a tábornok (Görgey) önnek rendeltessék alá. *Szolgáljon ez önnek dicsőségére*, hazámnak pedig hasznára. Szemere.“

Ebből azt látjuk, hogy nem egyedül Dembinszki ámitotta Kossuthot annyira, hogy ez Dembinszki bűneiért Klapkát véle haditörvényszék elé állítandónak; hanem, hogy Szemere is segített hozzá; máskülönben ez nem ijedt volna meg az ügynek haditörvényszék elébe vitelétől oly mértékben, hogy szükségesnek lássa Dembinszki haragjának Klapkától el Görgeyre térítését; mint valami különösen fontos dolgot közölvén kísérő soraiban azon egészen közömbös körülményt, hogy Görgey még később ért Kassára (éjszak felől), mint Klapka (dél felől).

Schogy sem akarhatta bizony Szemere, hogy Klapka haditörvényszék elé állíttassék; jól tudva, hogy ő maga, a szerencsi haditanács tagjául, Klapka nem bűnös volna mellett tanúskodni kénytelenítenék Dembinszki ellen, kinek ő legnagyobb kívánsága teljesültét — Miskolcz megszállását — köszöné.

Pedig képesnek hitte Szemere Dembinszkit arra, hogy a magyar vezérekkel szemben túlsúlyra vergődvén, a legvégsőig menjen Klapka ellen, — kovácsolván a vasat, míg izzó.

És azt, hogy Görgey Klapkánál később ért Kassára: Dembinszkinék Klapka ellen ki-kifakadó felindulásához mértén, elégtelen engesztelő hatású körülménynek ítélvén Szemere arra, hogy Dembinszkit önmérséklésre bírja: inkább arról gondoskodott hamarjában, hogy magának Dembinszki bizalmát hálaérzet felkeltése által is biztosítsa, nehogy *nélküle* határozzon Dembinszki a fölött: vajon haditörvényszék elé állítsa-e Klapkát vagy ne.

Hálaérzetet meg maga iránt kelteni Dembinszkiben az által iparkodik Szemere, hogy Dembinszki dicsőségére válhatónak mondja Görgeynek ő alája való rendeltetését, a minek első indítványozója ő (Szemere) volt.

Így már, ha mindjárt kecsgetető hatással bírna is Kossuth indítványa Dembinszkire, esetleg emez mégis elébb Szemerével megbeszélendi a dolgot, mielőtt Klapkának hadi-

törvényszék elé állítására véglegesen elhatározná magát. — És Szemere nagylelkű elnézést ajánlandott vala, hogy a kecske is jóllakjék, a káposzta is megmaradjon, azaz: se ki ne adassék Dembinszkinak az útlevél — mi elkerülhetetlen, ha a haditörvényszék előtt felolvasásra kerül Klapkának Debreczenbe küldött jelentése, — se veszendőbe ne menjen Klapkában az a kitünő hadvezéri tehetség, a melyet benne elismerni, daczára Dembinszki kaján dühöngéseinek, még Szemere is kénytelen volt.

Azonban — ekkortájt már kevésbbé Klapkával törődött Dembinszki.

XI.

A tornallyai csata utáni éjjel azon hadügyministeri rendeletet vette Dembinszki, mely végre a Királyhágón innen táborozó valamennyi magyar haderőt, tehát még a Görgey-féle hadtestet is, neki rendeli alá.

Állítja Dembinszki, hogy a rendelet vétele után azonnal arra szólította fel Görgeyt, mondja meg neki katona őszinteségével, vajon bizalmára számíthat-e, s megjegyzi egyúttal, hogy e levélre soha választ nem kapott.

Hanem pusztá hiú öntetszelgés Dembinszkinak ez állítása is, mint a milyenek kimutattuk a Schlik kémjének szabadon bocsáttatásával, meg a fütyülő golyók ellen gyakorolt hatvágással való dicsekvését; — ha csakugyan oly elbizakodott volt Dembinszki, bizalmi nyilatkozatra épen azon perczben szólítani fel Görgeyt, melyben ő ennek eddigi sikeres önálló hadműködését ok nélkül maga megakasztotta: akkor nem lehet hibáztatnunk Görgey eljárását, ki a katonai őszinteséggel és katonai illendőséggel megadható egyedüli feleletet *hallgatva* adta meg. E felelet pedig nem lehetett más, mint: „Érdemeld ki, meglesz bizalmam.“

Görgeyre vonatkozó személyes bajainak elbeszélését ekképen folytatja Dembinszki (90. l.):

„Miskolczon hallám Szemere kormánybiztostól, hogy Görgey határozottan vonakodott magát az én parancsnokságom alá helyezni. Összehitta a törzstiszteket s nyilatkozatot követelt tőlük, vajon a magyar hadsereg főparancsnokává lett kineveztetésemben nem látják-e a nemzeti becsületet meg-

sértve s vajon elfogadnak-e engem főparancsnokúl. Ily nyilatkozatot azonban kieroszakolni Görgeynek nem sikerült

„Megköszöntem Szemerének e közleményt, de meg is mondtam neki, hogy én Görgey ellenszegülését megőrzöm szívemben s remélem, hogy egyenes magamtartása s azon szolgálatok által, melyeket Görgey hazájának teendek, őt is meg fogom nyerni.“

E helyt — nézetünk szerint — nem az a kérdés: vajon mind annak, mit Dembinszkinék ez idézet szerint Szemere beszélt Görgeyről, alapja van-e, vagy nincsen? Itt egyedül az lehet feladatunk, hogy azon eddig rejtett okot lehetőleg kiderítsük, mely annyira erős hatással volt Dembinszkire, hogy a nagy kísértésnek, melybe őt Szemerének Görgey elleni kedélyizgató ösztökélései vitték, ellent tudott állani.

Mert abban, hogy Dembinszki híven közli, mit neki Görgeyről Szemere beszélt, kétkednünk alig lehet, ha meggondoljuk, mennyire mérgesíthette a republicanus elveket fitogtatni szerető Szemerét amaz ismeretes váczí proclamatio, melyben Görgey *éretlenségnek* bélyegez ország-világ előtt minden köztársasági tendentiát.

Valóságos lidércznyomást érezhetett Szemere, látván ott a legfégyelmesebb s egyszersmind legerősebb magyar hadtest élén az ő elszánt *elvi* ellenfelét!

Görgeyvel szemben kétségkívül teljes egyetértés létezett Kossuth és Szemere közt.

Kossuth azonban — úgy látszik — egyelőre még bevárónak vélte: vajon a hadseregnek maga ellen ingerlése nélkül is nem sikerülne-e Dembinszkinék aláásnia Görgey tekintélyét, parányivá zsugorítania hatáskörét; míg ellenben Szemere — erélyesebb, tehát türelmetlenebb természeténél fogva — sehogy sem állhatta meg, hogy Dembinszkit valamely, Görgey elleni — bár erőszakos — actióra rábírní ne próbálgassa.

És mikor mégis oly határozottan ellentállani látjuk Dembinszkit e nem csekély kísértésnek, jogosan kérdehetjük: e váratlan tüneménynek vajon mi lehet oka? — Kinek, minek kedvéért mondhatott le Dembinszki a sértett hiúság boszúvágyának oly édes kielégítéséről?

A történhető összetűzés végeredményében kételkedett volna-e Dembinszki? — Hisz' a magyar kormány leghatalma-

sabb két embere támogatta őt Görgey ellen! — Vagy az épen folyamatban levő hadműveletek jó sikerét féltette-e talán Dembinszki a Görgeyvel való összezörrenés egyéb lehető következményeitől? — Hisz' azon időben — a tornallyai csata után következő napokban — épen semmi féle fontosabb hadművelet nem vala folyamatban. S egyébiránt is már kimutattuk, hogy e tekintetben mily tág volt Dembinszki lelkiismerete; máskülönbén hogyan szalaszthatta volna el a Schlik hadtestének megsemmisítésére kínálkozó alkalmat oly könnyű szerrel csupán azért, hogy a Kossuthnak fölötte alkalmatlan Görgeyt az akkori válságosnak vélt helyzetéből valahogy ki ne segítse.

Mi az tehát, a mi Dembinszkit arra indíthatta, hogy egyrészt Klapkát hadi törvényszék elé ne állítsa, holott Kossuth maga indítványozta ez eljárást Klapka ellen, másrészt — Görgeyvel szemben — daczára Szemere epés árulkozásainak, meg épen a nagylelkűen megbocsátó szerepére vállalkozzék?

E kérdést nemcsak a végett vetjük fel, hogy megtudjuk végtére, mik voltak Dembinszkinak azon legtitkosabb gondolatai és szándokai, melyeket ő — az Athenaeum szerint — még sipkája előtt is rejtegetett.

Felvetjük e kérdést a végett is, hogy kimutassuk: talány-szerű hadi dispositióinak kulcsát, végezőláját, miért kellett Dembinszkinak nemcsak sipkája előtt, hanem kipróbált alvezérei előtt is rejtegetnie, s emezeknek miért kellett fővezérök haditervei iránt oly teljes tájékozatlanságban maradniok.

Dembinszki — emlékiratai tanúsága szerint — tulajdonképen ázzal kezdé meg fővezérkedését Magyarországon, hogy pálcát tört mind a fölött, mi addig a háború folyama alatt magyar részről hadviselés tekintetében történt.

Ő útban van épen Török-Szt.-Miklósról Tokaj felé, hogy — a mint láttuk — a Kazinczy-féle hadosztály élén Klapka segítségére siessen, midőn január 31-én fővezérré kinevezetését veszi. Február 1-én Egyekből Tisza-Polgárra indulván, a rosz utak miatt csak késő éjjel éri el e pontot, hol két napot pihentetvén, időt nyer meggondolni mi történt addig s mi történjék azon túl. Február 3-án már megvan állapítva haditerve; ír is róla egyet-mást Kossuthnak Debreczenbe; nem sokat ugyan, sőt igen keveset, mert nem meri szándékait futár által közleni; hanem igéri, ha csak negyven órát nyerhetne az

ellenségtől, akkor Debreczenbe megyen és Kossuthnak, valamint a hadügyminiszternek majd élő szóval terjeszti elő tervét. Mellesleg említve, az e kilátásba helyezett találkozásra való alkalom véletlenül nem kínálkozván, titok leple borítja haditervét mindvégig. És ha egy-két öndicsőítő visszapillantással kevesebbet vett emlékirataiban Dembinszki: ama tervéről még ma sem tudunk semmit. S így feladatunk érdekében hálával tartozunk Dembinszkinek érte, hogy meg nem fért szíve medrében a Magyarországon viselt dolgainak leírása közt megáradt önelégültség.

Említett tiszapolgári főhadiszállásáról február 3-án Kossuthhoz intézett jelentése tartalmának részünkről majd alább idézendő közlését megelőzőleg azonban következőképen emlékiratoz Dembinszky (63. l.).

„Ha meggondolom a magyarok eddigi hadműveleteit: mindig arra a gondolatra kell jutnom, hogy a magyarok ez ideig mindig az osztrákok által dictáltatták magoknak a törvényt s összefüggéstelen védelmi csatározást folytattak. Tervem azonnal kész volt, hogy az állapotot megváltoztassam, s minden áron átmenjek a támadó harciba“.

E minden áron a támadó harciba való átmenetelében megakadályoztatta Dembinszkit egyelőre — a mint láttuk — az, hogy akkori felfogása szerint mindenek előtt Kossuth kedvéért Görgeyt Schlik ellenében cserben hagynia, — Miskolcz városát — Szemere kedvéért — tetemes haderővel közvetlenül megszállania, — saját maga kedvéért végre egy körülbelől tízezer főnyi haderőt közvetlen a maga keze alá kerítnie kellett.

Okszerűen tehát csakis a tornallyai csata után várhatjuk Dembinszkitől, hogy szavának állva, *minden áron a támadó harciba menjen át*, — hogy jövőre többé ne az osztrákok, hanem az általa vezérelt magyarok dictálják a törvényt.

E feladatot miképen vélte megoldandónak Dembinszki: láttuk elébb; és csak azután feleljünk meg az imént felvetettük kérdésre; csak azután vizsgáljuk, az addig constatalandó tények alapján, azon feltűnő jámborságnak valódi értékét, melyet Dembinszki Klapkával és Görgeyvel szemben tanúsítani célhazvezetőnek tartott.

XII.

Mielőtt Dembinszki dispositióit elésorolnók, nézzük a magyar haderők főbb részének akkori feloszlását.

Görgey hadteste: (VII.) négy hadosztály; hadosztályparancsnokok: Aulich, Kmety, Pöltenberg (Piller helyébe) és Guyon. Azonkívül létezett még e hadtestnél egy részint a belső tábori szolgálatra, részint a tartalékul szervezett kis csapat Weissel parancsnoksága alatt.

Klapka hadteste: (I.) három hadosztály; Dessewffy, Márjássy (Kazinczy helyébe), és Schultz (Márjássy helyébe) alatt.

Répássy hadteste: (azelőtt Perczelé) két hadosztály Sze-kulics és Hertelendy által vezényelve.

A Hertelendy-félét kivéve, a melynek rendeltetése a Tisza-Füred és Poroszló közt a Tiszán átvezető híd biztosítása volt, — az itt elésorolt hadosztályok, összesen körülbelül 30,000 ember 120 ágyúval képezték azon haderőt, a melylyel Dembinszki saját állítása szerint a támadó harcza minden áron átmenni készült.

A Klapka hadtestéből a Dessewffy-féle hadosztály — követve a Márjássy-féle által — már Mező-Kövesd táján táborozott, Miskolcz városát pedig a Schulez-hadosztály tartá megszállva, ott a Kassáról le — Miskolczra — rendelt Görgey-féle hadtest megérkezését bevárando, mikor (Klapka szerint február 19-én)*) váratlanul azon hírt vette Dembinszki, hogy Schlik Rimaszombat tájáról ismét előrenyomulva, már Putnokhoz közeledik.

Görgey hadteste — mint mondók — épen útközben volt, Kassáról Miskolczra.

A hadmenet alatt két egyenlő részre osztva, két egymáshoz párhuzamos úton — a hernád-völgyin Enyiczke, Forró, Szikszónak és a bodva-völgyin Torna, Szendrő, Sajó-Szent-Péternek — egyidőben és egyformán haladott e hadtest Kassa tájáról Miskolcz felé.

*) Dembinszki időbeli adatai nagyobb részt határozatlanok, nem tisztán kivehetők; de mikor határozottan jegyez is napokat, többnyire hibásan teszi. Egyáltalán összefüggés nélkül és felette zavart az emlékiratok összeállítása, elejétől végig.

Az e hadvonulásnak egyes napi meneteiről szóló s a hadosztályoknak kiadott részletes dispositiók másolatát Görgey előre megküldte Dembinszkinak.

Görgeynek e figyelmes magatartása — úgy látszik — oly váratlan kellemes meglepetés volt Dembinszkinak, hogy ez még emlékiratozni is érdemesnek tartja ez eseményről, a mint következik:

„Február 17-én választ kaptam Görgeytől“ (azon parancsra t. i., hogy vonuljon le Kassáról Miskolcra). Ez *részletes menetrendet* tartalmazott minden egyes hadosztály számára, minthogy ezeknek, különböző helyeken lévén szétszórva, külön irányt kellett venniök. Az állomások napról-napra lelkiismeretes pontossággal voltak meghatározva, úgy hogy meg kellett győződnöm, hogy Görgey hadtesténél a szolgálat felette szabályozott s a főhadiszálláson gyakorlott törzskari tisztek lehettek“.

Így — a Görgey-féle hadosztályok részletes menetrendével kezénél — módjában volt Dembinszkinak (a napi menetet kellően megváltoztató külön-külön parancsokat közvetlenül az egyes hadosztályokhoz juttatván) már február 21-én a Schulcz-hadosztálylyal a Pöltenberg és Aulich-hadosztályokat, összesen 12,000 embert 48 ágyúval, Sajó-Szt.-Péternél egyesíteni a már-már e ponthoz ért, de vagy egy harmadával gyöngébb, Schlik ellenében; ennek támadását erős védelmi állásban bevárando.

Schlik azonban, épen mikor már támadni indult, véletlenül megtudván, mily tetemes haderő várja támadását, Dembinszki szemeláttára sarkon fordul és most már másodszor kimenekszik egy — ha Dembinszki támad — többé ki nem kerülhető, s hadtestére végzetessé válandott veszélyből.

De hát miért is nem támadott Dembinszki, mikor látta, hogy Schlik útját folytatni nem meri, hanem hátrálni készül, ez által haderejének gyöngé voltát elárulván?

Sűrű levelezés folyt elejétől fogva Dembinszki és a magyar kormány közt. Kossuth minden levelében kérve kéri Dembinszkit, szerezzen a magyar fegyvernek valami — ha nem is döntő — győzelmet, verje meg valahol az ellenséget, hacsak az erkölcsi eredmény kedvéért is. Hasonlóképen a hadügyminiszter minduntalan a támadó harcznak mielőbbi megkezdését ajánlja hivatalos rendeleteiben. Sőt maga Dembinszki

mily élesen bírálta meg Polgáron — a mint láttuk — a magyaroknak addig csak *védelmi csatározásait*, rájuk fogván, hogy ők az ő felléptéig *mindig az osztrákok által dictáltatták magoknak a törvényt!*

Saját meggyőződése tehát és az ország-világ előtt elvállalt kötelesség érzete kell hogy közreműködtek légyen Dembinszkiben arra, hogy azon hibát, melyet Schlik elleni első (szerencsi) dispositióival — elég bűnösen, tisztán személyes tekintetekből — elkövetett volt, ne ismételve többé, hanem mentül elébb jóvá tenni iparkodjék, mohón megragadván az erre kínálkozó legelső alkalmat.

S mily rendkívül kedvező alkalom kínálkozott erre — véletlenül — az imént leirt sajó-szent-péteri situatióban!

Megragadta-e Dembinszki, ismeretes elhatározásához híven, mely szerint minden áron át akart menni a támadó harcába?

Dehogyan ragadta meg! Másfél — harmadfél napig ott várta védelmi állásban a nagy ijedten menekülő Schlik támadását, a mellett csaknem agyonéheztetvén seregeit!

És — csodálatos dolog! — e megbocsáthatatlan magaviseletét ő maga mint a legfinomabban combinált hadviselésnek valami non plus ultráját úgy commentálja! (100—101. lap.)

„Schlik tábornok — úgy mond — alig egy órányi távolságra volt, midőn híret vette, hogy e pont meg van szállva. Ő megállott és nem tett egy lépést sem tovább, annyival is inkább, mivel nem sokára megérkezett az Aulich-hadosztály is, és most már nekem 48 ágyúm volt a homlokzatomon. A császári csapatok egész nap fegyverben állottak, a mint ezt nekem kiküldött őrzátaim jelentették. Schlik valószínűleg várta a támadást“ (dehogyan várta).*) „Én Windischgraetz tábornagy hibáját kizsákmányolni akartam és a Schlik-hadtestet oly helyzetbe hozni igyekeztem, hogy a tábornagy azon tervét, miszerint *Szolnokon át Debreczenbe vonúljon*, feladni és a veszélyeztetett hadtest segítségére jönni kényszerüljön. Már első menetem alkalmával Putnokon át minden átjáratot, melyek a Sajó-völgyén át a Tiszára vezetnek, felvételtem és recognosciroztattam. Most már feladatom az volt, hogy Schlik tábornok-

*) Lásd Kocžiczka: *Winter-Campagne*, 215. 1.

nak ez átjاراتok mindenikénél megfelelő számú csapatokat állítsak szembe.

„Parancsot küldöttem tehát Klapka ezredesnek, hogy szállja meg Mezőkövesdet és így mindinkább előre toltam őt Eger felé, ellensúlyozva Schlik tábornok mozdulatait. Intézkedéseim pontos keresztülvitelével“ (t. i. a Görgey-hadtestbeli hadosztályok részéről) „annyira meg voltam elégedve, hogy megragadtam az alkalmat, hogy Görgey tábornoknak elismerésemet fejezzem ki, neki tulajdonítva tehát a Schlik-hadtest feltartóztatását, többi közt azt írtam Kossuthhoz intézett egyik levelemben: „Egy fontos hadművelet *szerecsés eredményét* a Görgey tábornok által nekem megküldött szabatos és helyes menetkimutatásnak köszönhetem. Miután én szükségesnek tartom, hogy alárendelt tábornokaim megtudják, miszerint én, ha velök meg vagyok elégedve, nem mulasztom el sürgetni a kormány elismerését, kérem önt, nevezze ki Görgey tábornokot altábornagynak.““

A mint ez idézetből látjuk, pusztán annak, hogy Schlik előtt Sajó-Szent-Péternél az útat elállni sikerült, annyira megörvendett Dembinszki, hogy Görgeyt altábornagynak ki-neveztetni kéri. Fényesen megjutalmaztatni kívánja Görgeyt csupán azért, mert hadtestét olyan rendben és fegyelemben tartotta, a melynek fennállása egyedől lehetővé tette a Sajó-Szent-Péternél váratlanul szükségessé vált rögtöni összpontosítást.

Egyetértünk Dembinszkiel abban, hogy hadképességének legfényesebb jelét akkor adja valamely hadsereg, mikor — különféle útakon egymástól napi menetekre különvált osztályonként haladván — menetközben egy váratlan oldaltámadás ellen jókor és harczképes állapotban összegyűlni képes.

Másfelől meg Dembinszki azon intézkedéseinek czélszerű voltát is el kell ismernünk, a melyekkel oly tetemes haderőt a kellő ponton rögtön összpontosítania sikerült. E tekintetben látni való, Dembinszki esze itt mennyivel inkább volt helyén, mint Putnokon, az előtt nyolcz nappal, a Pillerhez írt ismeretes három levél elküldetése alkalmával!

Hanem hogy miért kellett a Sajó-Szent-Péternél lóhalálában összegyűlt tizenkétezernyi haderőnek negyvennyolcz ágyúval másfél — harmadfél napig éhezve ott vesztegelnie; s mikép képzelte Dembinszki — támadás, üldözés nélkül —

csupán merő tétlenség által olyan helyzetbe hozhatónak Schlik hadtestét, a melyben ez Windischgraetz segítségére szorúljon: azt megérteni nem bírjuk; valamint azt sem: itt ismét mi alapon állíthatja Dembinszki, hogy Debreczennek, még pedig Szolnokon át, tervezte volt akkor fő támadását Windischgraetz herczeg. Avagy akkor (febr. 21-én) talán még nem volt elegendőképen az iránt tájékozva Dembinszki, hogy miben állott a legközelebbi legfontosabb hadászati feladat a magyarok —, miben az osztrákok részéről?

Dehogyan nem! —

Hiszen az emlékiratok tanúsága szerint maga Kossuth magyarázta meg Dembinszkinak (44., 45. lap), mily nagy fontossággal bírt Komárom vára a magyarok előtt, — hogy őrsége merő ujonczokból állott s hogy e várat sokkal nagyobb osztrák erő zárta körül.

Mindebből vajmi könnyű volt Dembinszkinak belátnia, hogy a magyarok részéről megkezdendő minden támadó hadoperációnak lefőbb célja egyelőre csakis *Komárom felszabadítása* lehetett és következésképen Windischgraetz legfontosabb feladatainak egyike Komárom felszabadításának *meggátlása*.

Dembinszki továbbá nagyon is jól tudta, mert már ismételten figyelmeztették volt reá Kossuth is, Mészáros is (81. és 98. lap), hogy a tavasz beálltával a Tisza kiárad s akkor e vidéken hadakkal operálni nem igen lehet biztosan.

Hogyan tehetett fel tehát Dembinszki (február 21-én, Sajó-Szent-Péternél vesztegelvén) Windischgraetz herczegről olyasmit, hogy ő Szolnoknak tervezi fő támadását; — s hogy e szerint Görgey és Klapka előtt a Komáromba való útát csak elégtelen erővel zárván el, főerejét a jég kérgétől megszabadult Tisza-folyam árterének feneketlen mocsaraiba temetni kész legyen?

Bezzeg esze ágában sem volt akkor Dembinszkinak ilyesmit tenni fel Windischgraetz herczegről! Bizonyít e mellett a Dembinszki részéről csak két nappal később (már február 23-án) a hadtestével Török-Szent-Miklóson és Madarason (a Tisza bal partján) álló Répáshoz írt levelének következő helye:

„Ön maga szorosán 19-ki rendeletem szerint intézkedik; egész gyalogságát azonban ne vegye magához; minthogy az

ellenség figyelmünket innen (Eger tájáról) egy Szolnok felőli *színllett* mozdulattal elvonni próbálhatná. *)

XIII.

Az imént közöltük kifogástalan bizonyíték alapján bátran állíthatjuk, hogy Dembinszki csak későbbben, Párisban, évek múlva — talán kétségbeejtve azon kemény bírálatok által, mikben Görgey és Klapka részesítették hadvezérletét — szánta magát reá, hogy mindenképen és minden áron, akár soha nem létezett körülmények alapján utólagosan kigondolt tervekkel is, megmenteni próbálgassa hadvezéri régi jó hírét; árúba bocsátván e cél eléréséért méltányosságot, igazságot, józan észet, becsületességet, mindent, mindent, még az olvasó iránti tiszteletet is.

Mert valóban csakis tudatlan és gondolkodni rest olvasó előtt találhat hitelre mind az, mit Dembinszki az ő sajó-szentpéteri megbocsáthatatlan magatartásának igazolása végett derűre-borúra eléhoz.

Nézzük meg csak közelebről:

Dembinszkinék a sajó-szentpéteri esetet illető fentebb idézett indokolása szerint:

Mi a hadászati suppositio?

Az, hogy — míg Windischgraetz az osztrák főerővel Pestről Szolnoknak indul Debreczen mint célpont felé: addig Schlik a keze alatt levő mellékerővel a magyar főerőt (Görgey és Klapka seregeit) Szolnoktól minél távolabbra, a Tisza felső vidékén önállóan lekötni van rendelve.

S e suppositioval szemben mi volt Dembinszki szerint a hadászati feladat?

Az, hogy Dembinszki saját hadoperatiói által oly veszélyes helyzetbe ejtse a Schlik vezérlete alatt működő osztrák mellék haderőt, a mely veszélyes helyzetből emezt kimen-

*) Ezen, utólagosan az osztrákok birtokába került levél egész terjedelmében olvasható: *Winter-Feldzug*, 276—279. lap. A fentidézett hely eredeti német szövege a következő: „Sie selbst handeln ganz nach meiner Anordnung vom 19., ziehen aber nicht alle Infanterie an sich, da der Feind von Szolnok wohl eine Scheinbeugung machen könnte.“

tendő, kénytelen legyen Windischgraetz a Szolnoknak tervezett fő támadásról lemondani és nyakra-főre Schlik segítségére sietni.

S most hadd lássuk, Dembinszki e feladatát miképen oldja meg?

Hát csak úgy, hogy a Tisza felső vidékén éppen rendelkezésre állott körülbelül 30,000 fönyi haderőnek két ötödével közvetlenül Schlikkel szemben kizárólagos *védelmi* hadállásban (Sajó-Szent-Péternél) napokig vesztegel, a többi három ötödét pedig oly irányban disponálja (Mező-Kövesd és Eger tájára), hol saját suppositioja szerint *ellenség sincsen*.

Megbíráljuk-e még a mondott feladat illetén megoldását?

Miért ne? — Épülhetnek rajta Dembinszki bámulói, a német Danzer F. Alphons úr és a magyar Athenaeum.

Tehát röviden:

A feladat teljességgel nincsen megoldva. Bármilyen erős védelmi állásban csakis *veszteglő* haderő a támadni csak akart, de a támadástól önkényt elállott ellenséges haderőt semmiképen sem veszélyeztetheti.

Schliknek ugyanis — miután reá Dembinszki az ő sajó-szent-péteri hadállásából, mint akár csak az egyszeri béka a kocsonyából, egyebet sem tett, csak pislogott — teljes szabadságában állott, tetszése szerint vagy közelben maradása által még néhány nappal tovább kötni le Dembinszki bölcs figyelmét, vagy onnan éjszak felé Kassa irányában tüntetvén, Szolnoktól, az osztrákoknak supponált fő támadási pontjától el, még nagyobb távolra csalni Dembinszkit, avagy végre offenzív fellépésének eddigi sikerével meglegedvén, nagyúri kényelemben gyönyörködni Dembinszki tündöklő tehetetlenségén.

Pedig éppen nem tehetetlenség volt Dembinszki részéről, hogy nem támadott Schlikre Sajó-Szent-Péternél. — Egyáltalán messze tévednénk, úgy rajzolván Dembinszkit, mint merőben tehetetlen eszű hadvezért.

Hogy miért vesztegelt ott? miért nem támadta meg Schliket? azt akkor nagyon is jól tudta Dembinszki, de utólag bevallani resteli.

Resteli bevallani emlékirataiban érthetetlen hadvezérletének mi volt tulajdonképeni célja, mert e cél hitvány voltát szégyeli. Azonban nem kevésbbé szégyeli hadviselésének azon

jellemét is, melynélfogva Görgey őt mint olyan hadvezért mutatta be, a kinek nincs belátása s a ki azért határozatlanul csak ide s tova kapkod.

Ettől nem volt nyugta Dembinszkinék. Ez hajtotta őt arra, hogy emlékirataiban soha nem létezett hadászati situatiókat emlegessen s ezekre soha nem létezett haditerveket alapítgasson, melyekkel a Görgey és Klapka által elítélt dispositióit indokolhassa, helyeseknek bizonyíthassa s így az olvasó világot meggyőzze arról, a miben Görgey és Klapka kételkedni mertek, hogy ő valóban az, a minék maga mondta magát (104. lap), egy hadvezér, a ki mint ilyen soha sem követett el hibát.

Es miután (Párisban emlékiratozván) észreveszi, hogy az ő sajó-szent-péteri tétlenségéből bizony lehetetlen kitalálni, miképen akarhatta ő veszélyes helyzetbe hozni Schlik hadtestét: nyomban azt iparkodik az olvasóval elhitetni, hogy ő előre látta Schlik oldalvonulását (Sajó-Szent-Péterről a Bikk-hegységeken át Eger felé Pétervásárának) *) s hogy azért legott Sajó-Szent-Péterről parancsot küldött Klapkának, *szállnú meg Mező-Kövesdet*, innen mindinkább Eger felé nyomulandó.

E szerint tehát nem mindjárt Sajó-Szt-Péternél, hanem csak későbben Eger vidékén szándékozott Dembinszki *veszélyes helyzetbe hozni* Schlik hadtestét, e végett jó előre *megfelelő számú csapatokat* állítván fel a Sajó-völgyből a Bikk-hegységeken át vezető utak déli végkanyarulatainál, hogy ott haladék nélkül megtámadtassék Schlik hadteste, a mint az a Bikk-hegységek déli oldalán levonúlva, Eger vidékén elébukkan.

Azonban mást beszél Dembinszki emlékirataiban az egyik lapon és mást a másikon.

Az emlékiratok 100. lapján azt állítja, hogy Sajó-Szent-Péterről febr. 21-én — Schlikkel szemben állva — parancsot küldött Klapkának Mező-Kövesd megszállása s Eger felé nyomulás végett; pedig már a 94. lapon azt tudatta az olvasóval, hogy (akaratja ellenére) Mező-Kövesd már (öt nappal előbb) febr. 16-án meg volt Klapka által szállva; s ez utóbbi adat mellett bizonyít azon tény, hogy Klapka már febr. 18-án viradatkor Kompolton (négy mértfölddel Mező-Kövesden túl,

*) Lásd Kocžiczka: *Winter-Campagne*, 215—216. 1.

Pest felé) Dessewffy ezredes által két osztrák vasas századot szétveretett. *)

Hasonlóképen a 100. lapon azt beszéli — a mint láttuk — Dembinszki, hogy Schlik hadtestének veszélyes helyzetbe hozatalát Eger vidékére tervezte; míg ezzel egyenes ellenmondásban azt olvassuk a 122. lapon, hogy Egerben febr. 26-án (a kápolnai csata első napján) reggel azzal meglegedett Dembinszki, hogy az akkor már napok óta Pétervásáránál táborozó Schlik ellen csupán figyelő állást foglaljon egyfelől a Dessewffy-hadosztály a verpelét-siroki úton, másfelől a Schulcz-hadosztály a boktai úton.

Dembinszkinék e már második látszólagos juhászodását Schlikkel szemben csak úgy magyarázhatjuk, hogy ő Schlikkel összetűzni *nem akart*, se Sajó-Szent-Péternél febr. 21-én, se Pétervásáránál pár nappal később.

Összevág e magyarázat a következő ténnyel is:

Schlik, Sajó-Szent-Péterről jövet, február 23-án érte el Pétervásárát. **) Klapka értesülvén róla, legott rajtütésre indul két oldalról ezen pont ellen, egyúttal pedig e vállalatról előleges jelentést küld Mező-Kövesdre Dembinszkinék Egerből. A támadó hadoszlopok már útban voltak, mikor Dembinszkitől olyan rendelet érkezik Klapkának, a melyben az szigorúan megtilt minden támadó mozdulatot Schlik ellen. Klapka szót fogadva, rögtön intézkedik, hogy a támadó oszlopok menetét megakassza. De a visszarendelő parancs az egyik hadoszlopot, melyet Máriássy vezetett, csak akkor éri utól, a mikor ez már megkezdte volt a támadást a Pétervásárát megszállt osztrák haderőre. ***)

Máriássy egész hadereje e rajtütésnél csupán öt gyalog század, egy lovas század és négy ágyúból állott. S mégis *határtalannak* vallja egy osztrák kútfő az általános zavart, melyet e parányi magyar haderőnek meglepő támadása az ellenséges táborban előidézett. †)

Ha Dembinszki meg nem tiltja Klapkának a két oldalról tervezett összevágó támadást, kétségkívül harczképtelenné

*) Lásd: *Winter-Feldzug*, 260. l.

**) Lásd Koczcicka: *Winter-Campagne*, 221. l.

***) Lásd Klapka: *Nationalkrieg*, I. 244. l.

†) Lásd Koczcicka: *Winter-Campagne*, 226. l.

válik Schlik hadtestének legalább is nagyobbik fele, mely eredmény egy nyert nagy csata eredményével felért volna.

De hát mi okból tilthatta meg Dembinszki e rajtütést, miután szándékának mégis csak azt mondja, hogy *Schlik hadtestét veszélyes helyzetbe hozza?* Avagy mi által vélhette Dembinszki azt jobban elérhetőnek, mint kombinált meglepő támadások által?

Hiában fárasztjuk magunkat ezekhez hasonló kérdésekkel: *lévén mindaz, mit a Szolnoknak tervezett osztrák főtámadásról saját ellentervéről s az ebből folyó, Schlik elleni operációról beszél Dembinszki, nem egyéb pusztá koholmány nál.*

Azért nem támadta meg Dembinszki Schliket febr. 21-én Sajó-Szent-Péternél, azért tiltotta meg Klapkának minden támadást Schliknek Pétervásárát megszállott hadtestére: mert Tisza-Polgárról (febr. 3-án) azt írta volt Kossuthnak: (64. lap.)

„*az első csata, melyet vívandok, Mező-Kövesd és Eger közt lesz.*“

Dembinszkinék ezen a kápolnai csata előtt 24 nappal, (talán Kossuth megigézése céljából?) önkényt tett jóslatszerű ígéretéből mindenek előtt azt következtetjük, hogy bizony legkisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy ő — saját szavai szerint — *minden áron a támadó harciba menjen át.*

XIV.

Ha kevesebb Dembinszkiben az önmaga iránti, mint a mások elleni elfogultság: akkor ő a magyarok (Dembinszki előtti) hadműveleteit illetőleg nem kockáztatja a fent idéztük felületes bírálatot, akkor Tisza-Polgáron, 1849 február 3-án, midőn az általa vívandó első csatának helyét — hetekre előre — Mező-Kövesd és Eger közt jelöli ki, nehezen kellend — saját szavai szerint — *arra a gondolatra jutnia*, „*hogy a magyarok ez ideig mindig az osztrákok által dictáltatták magoknak a törvényt*“; akkor beláthatta volna, hogy éppen az ellenkező áll.

Mert, ha Windisgrätz — a fővárosok meghódítása után — nem Görgey után éjszagnak indul, hanem keletnek, egyenesen a tiszavidéknek tart: aligha talál már védni valót a magyar ügyből, ideérkezésekor a magyar Athenaeum „*nagy katonája*“. Nem szeretnénk félreértetni. Azért, hogy a magyar

Athenaeum kiadása szerint a német eredeti mű bevezetésében Dembinszki megtisztelésére használt „befähigter General“ nem többet jelent, mint magyarul „nagy katona“; távolról sem szándékunk Dembinszki rossz példáját követni és — úgy, mint ő a magyarok hadviselését — az ő hadtudományát kicsinyelni.

Sőt emlékiratainak már első — csak amúgy röptiben átfutó — olvasása közben azonnal érdeklődést költött bennünk Dembinszkinak a hadtudományokban való teljes otthonossága. És csakhamar bámúlásig meglepve éreztük magunkat, összehasonlítván — a második, harmadik olvasás alkalmával — a különféle osztrák- és magyar pártbeli hasontárgyú, eredeti művekkel Dembinszki emlékiratait, különösen az emezekben előforduló hadtani indokolásokat Dembinszkinak azon hadvezéri intézkedéseire nézve, mely utóbbiak a már constatált tények logikájánál fogva, nem ritkán épen homlokegyenest ellenkező hadtani indokolást *követelnek*, mint például a Schlik elleni dispositiók (Szerencsről), Miskolcz városának ugyanakkori megszállása, a tornallyai csata, a sajó-szent-péteri ácsorgás.

Valóban, egy hadtani Jules Verne lepett meg bennünket Dembinszki emlékirataiban! S ki merné állítani, hogy Jules Verne azon exact tudományokat tökéletesen nem bírja, a melyek országában regényei mozognak?

Nem vonhatjuk meg Dembinszkitől azon elismerést, hogy pompásan ért hozzá — mint a köpönyeget a szél ellen — úgy forgatni a stratégiai tantételeket hadmozdulatai valódi céljának rejtegetése végett.

Igy, mikor ő Schliket Kassáról elmenekülni engedvén, Klapka hadtestének két harmadával Miskolcz felé s Miskolczra vonúl; ezen mozdulat valódi indokait (Görgeynek nem segíteni, Szemerének kedvében járni, s tetemes haderőt saját maga részére lefoglalni) elrejtendő, azzal áll elé, — emlegetvén az osztrákok által Szolnoknál megkezdett sánczolásokat, — hogy Debreczent kellett védnie (Miskolczról?!) a Szolnok felől már-már fenyegető osztrák offensiva ellen!

Igenis, azt tanítja a stratégia: hátrálási utad egy défilén vezetvén keresztül, messzebbre tervezett offenzívára csak úgy merj indulni, ha biztosíthatod számodra ama défilét, mit védművek segítségével mindenesetre könnyebben érhetsz el, mint a nélkül.

Azt azonban sehol sem tanítja a stratégia, hogy azért egy défilének biztosítására az ellenség részéről tervezett földmunkálatok pusztá *megkezdése* már magában oly imminens offensívát jelent, mely miatt nem maradna már idő egy felette háladatos, csak néhány napig tartó diversióra sem.

Furcsa kis hadász lehet, ki annak kimutatására vállalkoznék — akár a tiszta theoria, akár a praxis alapján — hogy Dembinszki február 6-án Szerencsről *azért* nem indulhatott Schlik után Kassa felé; mert azt hallotta, hogy Szolnoknál *sánczoláshoz fogtak* az osztrákok vagy hogy annyi idő alatt, a mennyibe Dembinszkinak az ő miskolcz-tornallyai kirándulása került, nem lehetett volna Schlikkel Kassa körül is megütköznie, még pedig valamivel szerencsésebb eredménnyel, mint Tornallya alatt!

A mi pedig a Szerencsről Miskolczra vonulásnak azon kifizített célját illeti, hogy Debreczen egy Szolnok felől várandó osztrák offensiva ellen Miskolczról védessék meg: itt is à la Jules Verne bánik el Dembinszki a stratégia tantétéleivel, állítván, hogy Miskolczról minden pillanatban módjában volt *oldalt* támadni a Szolnokról Debreczenbe indult ellenségre. Az oldaltámadások pedig tudnivalóképen a legveszélyesebbek a megtámadottra nézve.

Tökéletes igaz: egy ellenséges offensiv előnyomulásra nézve nagyon veszélyes, az egyenes ellentállásnál gyakran hatalmasabb védelmi eszköz az oldaltámadás; főkelléke azonban, hogy *el ne késsék* vele az ember! — Miskolcz és Szolnok pedig csaknem egyforma távolságra lévén Debreczentől, *mindenesetre elkésett volna* Dembinszki az ő oldaltámadásával, miután ő csakis a Szolnok felőli offensívának már megindulástól szóló hivatalos jelentésnek Miskolczra érkezte *után, tehát* legalább is *egy nappal később* mint Szolnokról az ellenség, indult volna el Miskolczról.

Nem vagyunk másképen Dembinszki többi hadtani indokolásaival sem, a mint maga helyén már bővebben előadott fejtegetéseinkből meggyőződhetett a nyájas olvasó.

De ha megtiszteltük Dembinszkit azzal, hogy némi hasonlatosságot jeleztünk az ő emlékiratai közt és Jules Verne érdekes regényei közt: tiszteljük meg viszont Jules Vernét is az által, hogy elmondjuk, mi köztük a különbség.

Jules Verne regényeket ír, míg Dembinszki történet dol-

gokról; de amannak regényeiben több a valószínűség, mint emennek tényi elbeszéléseiben.

Többek között nem valószínű, hogy a Klapka által megindított kompolti (febr. 18-án) és pétervásárai (febr. 24-én) rajtűtésekről *ne tudott volna Dembinszki* s mégis hallgat róla, mint a sír, daczára annak, hogy a kompolti eset „kápolnai csata“ téves megnevezés alatt előfordul Kossuth egyik levelében, melyet Dembinszki emlékirataiban egész terjedelmében közöl (107—110. lap).

Az sem valószínű, hogy Dembinszki — a mint ő, ha, 116. lapon állítja — Görgey előtt Mező-Kövesden február 25-én, tehát a kápolnai csata kezdetét megelőző napon, az Eger — Mező-Kövesd körüli összpontosítás célját kifejtette, s Görgey e fejtegetésekkel teljesen meglegedettnek nyilatkozott volna.

Ugyanis nem arról beszél Dembinszki az idézett helyen hogy ő, magát mint csalhatatlan stratégiát bemutatandó Kossuth előtt, már azelőtt három héttel Eger és Mező-Kövesd közt jósolta meg az első csatát, hanem csakis arról, mit már a sajó-szt.-péteri veszteglés alkalmából tudunk, hogy ő a (saját fictiója szerint) pest-szolnoki vonalon ellenünk indult osztrák fővezért, Windischgrätz herceget, onnan el, a pest-miskolczi vonalra áteselni szándékozik az önállóan operáló Schlikre intézendő támadások által.

Azt pedig, hogy Schlik hadtestét bárhol megtámadni valódi szándéka, február 25-én már épen nem hitethető el többé Görgeyvel Dembinszki.

Hiszen csak az előtte való nap történt, hogy a Klapka részéről Schlik pétervásárai tábora ellen önállóan tervezett rajtűtésre már megindult magyar hadosztályok előre nyomulását maga Dembinszki megakasztotta, s egyúttal Klapkának egyenesen megtiltott mindennemű támadó fellépést Schlik ellen.

Legkevésbé valószínű végre az, hogy Görgey — a mint Dembinszki állítja — teljesen meglegedettnek nyilatkozott volna Dembinszki fejtegetéseivel, a mennyiben azok ennek eddigi hadmozdulataira vonatkozhattak.

Mert — hogy csak egyet említsünk — az önálló működésre szervezett hadrészek szétदारabolásának — például — nyomát sem tapasztaljuk Görgey önálló hadvezérletében, se azelőtt, se azután.

Bár mennyire fontos kivetőre akadjunk is Görgey had-dispositióban; arra nincs eset, hogy alatta az önálló működésre hivatott hadtestek egyes osztályai úgy össze-vissza keveredtek volna, mint azt a kápolnai csatában majd tapasztalni fogjuk.

Teljes lehetetlenség, elhinnünk Dembinszkinak, hogy ő Görgey tudtával disponálta volna az egyes hadosztályokat oly módon, hogy ne együtt maradjanak a Klapkái s a Görgeyí is együtt, hanem úgy, hogy két Klapka-féle közé egy Görgey-féle, s viszont két Görgey-féle közé egy Klapka-féle legyen beékelve.

Azt hinnünk, hogy az ilyen ferde, káros, veszélyes dispositiók kiadása ellen Görgey ne tiltakozott, tiltakozni ne mert volna — ismételjük — teljes lehetetlenség, miután Dembinszki akárhány helyen maga tanúskodik Görgeynek azon merészsége mellett, a melylyel ez őt nem egyszer kérdőre vonta, még pedig aránytalanul kisebb fontosságú hibás intézkedéseieért.

És ha mindezek után most már azt kérdezzük: miért hallgat Dembinszki Klapkának önánllóan saját szakállára megindított rajtütéseiről? — és miért állítja ő, hogy a kápolnai csatát megelőző dispositóra nézve előleges egyetértés létezett közte és Görgey közt?

Mindezekre kiegészítően megfelelni az előrebocsátottak után nem nehéz feladat többé.

XV.

A kompolti rajtütést, ugyanazt, mely — a mint már említettük — Kossuth egyik levelében a „kápolnai csata“ téves megnevezés alatt fordul elé, azért nem említi emlékirataiban Dembinszki; mert az e helyütt kudarcot vallott két osztrák lovas század, nem tartozott Schlik hadtestéhez, hanem *Windisgrätz főseregéhez*.

Kompolt a pest-miskolczi vonalon fekszik Kápolna tőszomszédságában.

Ha hallgatással nem mellőzi Dembinszki, hogy Dessewffy (Klapka parancsára) Windischgraetz előörsi két lovas század-ját a pest-miskolczi vonalon már február 18-án tönkre silányította: sehogy sem számíthat hitelre azon fictiójával, miszerint ő ezen összeütközés daczára még *három nappal később* is (Sajó-

Szent-Péternél február 21-én) *azt* supponalta, hogy Windisch-graetz nem a pest-miskolczi vonalon, nem ugyanazon, a melyen ennek előörsi lovassága Dessewffy által meglepetett, hanem a pest-szolnoki vonalon indúlt meg főszeregével.

A pétervásári rajtütésről pedig azért kénytelen hallgatni Dembinszki, nehogy egyszersem annak *megtiltását* is szóba hozni kényszerülvén, legott maga hazudtolja meg saját állítását, mely szerint Schlik ellen támadólag bárhol föllépni lett volna előre megállapított terve.

És végre azt, hogy az ő hadoperatióit előre tudta és helyeselte alvezéreinek egyike, *azért* akarja velünk elhitetni, hogy majd a kápolnai csata elvesztéséért is megint *ne őt* (Dembinszkit), hanem az előttünk bemutatott rossz tanácsadóját vonjuk feleletre.

És miután Párisben az emlékiratok megírásakor egyedül Dembinszki szabad tetszésétől függött kijelölni, a kápolnai csata elvesztését illetőleg, *ki* legyen a bűnbak, Klapka-e vagy pedig Görgey: nem lehet nem helyeselnünk Dembinszkinak ez utóbbira esett választását. Ennél kényelmesebb bűnbakot már nem foghatott magának.

Klapkával szemben, hogy ennek számíthassa be Schlik elmenekülését, szükségét érezte Dembinszki hivatkozni Bulharinra; — Pillerrel szemben, hogy erre háríthassa a tornallyai támadás silány voltaért a felelősséget, kénytelen volt Dembinszki hamis időbeli adatokból induló tényferdítéshez folyamodni. Mindezekre Görgeyvel szemben nem volt szüksége, s e nagy előny élvezetében mennyire kényelmesen érzi magát Dembinszki, meglátszik az emlékiratok azon részén, a melyik a sajó-szent-péteri naptól a kápolnai csatáig elfolyt időnek van szentelve. Itt, egyebek közt már azt is előre kijelenti, hogy Görgey *nélkül* megnyerte volna a kápolnai csatát. Lássuk, mely incidensből.

Dembinszki útban van Sajó-Szent-Péterre hadállást foglalandó a Rimaszombat vidékéről, — a mint láttuk — hirtelen előre nyomúlt s ama helységhez már-már közeledő Schlik ellen. Elmondja Dembinszky, hogy hibának nézte Schlik ezen mozdulatát, s aztán tovább folytatja ekképen (99. l.):

„Most már biztos voltam abban, hogy *jóslatom* — miszerint az *első* csata, melyet én fogok vívni *Mező-Kövesd és Eger* közt fog végbemenni — beteljesül. Örömteljesen írárok Kossuth-

nak: „,,Ha Görgey táborr.ok nekem 15,000 embert hoz, jót állok a magyar hadsereg győzelméről.““

Nyomban utána pedig így reflectál Dembinszki:

„És valóban ezt meg is nyertük volna, ha a 15,000 ember Görgey *nélkül* érkezett volna meg.“

Feladatunkhoz híven Dembinszki e reflexióját csak azért véljük közelebből megfigyelendőnek, mivel a mellett tanúskodik az, hogy Dembinszki bármelyik saját intézkedését már magában még utólag is győzelem-biztosítónak tartja és pedig nagyobb részt semmi más okból, mint: hogy *hiszen ő a győzelmet akarta*.

Ebből aztán — igenis — önként következik, hogy valahányszor nem győzelemre, hanem kudarczra vezetnek intézkedései: nem ezekben — mert hisz' ezekben szerinte nem lehet hiba — hanem bajtársai valamelyikében keresi ő a győzelem be nem álltának okát, nem igen törődve azzal, hogy talán közre sem működhetett az illető — mint Pillernél láttuk — vagy ha közreműködni hivatva volt is — mint Kassa vidékén Klapka — épen az ő (Dembinszki) saját intézkedéseinek múlt, hogy vádlottja győzelem-biztosító, kellő mértékben fejtse ki tetteirét.

Az imént említett két eset Dembinszki jellemének a méltatlanság, sőt az igazságtalanság felé hajlongása mellett oly hathatósan bizonyít, hogy már előre gyanússá teszi idézett reflexióját, mely szerint „Görgey nélkül“ megnyerte volna a kápolnai csatát.

De különben is merőben lehetetlen olyasmit felfedeznünk Dembinszkinak saját maga leírta hadmozdulataiban, mit komoly győzedelemre-vergődésnek mondhatnánk.

XVI.

Mező-Kövesd és Eger közt vívni az első csatát: íme Dembinszki hadvezéri összes fejtöréseinek, legszívósabb törekvéseinek egyedüli célja!

És miért épen Mező-Kövesd és Eger közt?

E kérdésre Dembinszki emlékirataiban hiában keresünk feleletet azon *egyen* kívül, hogy hát csakis azért: *mert e pontot Kossuth előtt már február 3-án jelölte volt ő ki, mint a leendő első csatátért.*

Érdekes, mit erre nézve az emlékiratok 64-ik lapján olvasunk:

„Kissé merész dolog volt tőlem, megvallom“ — úgy mond — „előre meghatároznom a pontot, a hol ütközni fogunk. De én annyira biztos voltam róla, hogy mozdulataimmal e pontra kényszeritem az ellenséget: hogy megengedhetőnek hittem e pontot az elnök (Kossuth) előtt ily határozattal jeleznem. Előre látásom, mint azt a dolgok folyama mutatja, 24 nappal később beigazolta a kápolnai ütközet.“

Érdekesnek azért találjuk ez idézetet, mivel itt Dembinszki olyasmit mond *merésznek*, mi a merészségnek még az árnyától is ment.

A mint tudniillik minden offensiv fellépésről előre lemondott Dembinszki: Magyarországnak akkor időben osztrák részről még el nem foglalt s így magyar részről vérontás nélkül még elfoglalható bármelyik pontját szint' annyi bizossággal jelölheté ki az első komolyabb összeütközés színteréül.

Azt csak tudhatta Dembinszki, Windischgraetznek *mi* volt — még pedig sürgős — feladata!

Kétség kívül Magyarországot meghódítani, tehát mindenek előtt leverni a sikon működő magyar haderőket és hogy leverhesse, *felkeresni* azokat *ott, a hol*.

Ennél fogva azt is tudhatta Dembinszki, hogy Windischgraetz herczeg, ő vele mint támadni vonakodó féllal szemben a támadó fél szerepét ki nem kerülhetvén, a magyar főssereg ellen síkra szállni előbb-utóbb kénytelen leend akár Mező-Kövesd és Eger közt, akár más valamelyik ponton foglaljon ez hadállást.

Hogy pedig már előre lemondott minden offensiv fellépésről Dembinszki, mutatja maga azon pontnak strategiai fekvése, melyet ő Kossuth előtt első csatahelynek kijelölt.

Úgy látszik, érzéke sem volt Dembinszkinék a támadó harc iránt.

Hogyan beszélhetne ő különben egyik tiszántúli főhadiszállásán 1849 február 3-án *támadó* harczról, nem messzebbre előre, mint *Mező-Kövesd-Eger* tájára tervezvén az *első* összeütközést az akkor még *Pesten* ingadozó Windischgrätz herczeggel?

Hisz' Miskolczhoz, tudnivaló azon ponthoz, melyet ő — nehogy azzal együtt Szemere bizalmát elveszítse — minde- nek előtt megvédeni akart, *még közelebb* már sehogysem enged- hette meg a Pest felől támadólag előrenyomulandó Windisch- grätznek a közeledést! Mert ha még hátrább, az az Miskolcz- hoz akárcsak félnapi menettel még közelebb tervezi az *első* csata megvívása végett elfoglalandó hadállást; úgy a tisz- füred-poroszlói állandó Tisza-átjáratot, legfontosabb összeköt- tetését a Tisza balparti vidékével, már előre feladta! S ekkor valjon mivé vált volna Kossuth bizalma?

Kossuth nézete Dembinszkinék nem messzebbre mint Eger Mező-Kövesdig tervezett offensiv operatióiról alig hanem ugyanaz volt, mit az imént a magunkénak vallottunk. Feltűnő ugyanis, hogy Kossuthnak az emlékiratokban közölt számos leveleiben egyetlenegy árva szóval sem emlegeti Dembinszki stratégiai jóslatát; hanem a helyett folyton *előbbre* nyomu- lást, *bárhol* támadást sürget. Zokon is veszi Dembinszki (l. 115. lap).

Kossuthnál nyilván czélt tévesztett jóslatával Dem- binszki. Imponálni akart vele Kossuthnak, ez pedig vagy épen csak üres hetvenkedést láthatott benne, vagy ha komolyan vette a jóslatot, úgy igen valószínűleg attól félt, hogy Dem- binszki Eger-Mező-Kövesd környékén *kivül* minden komo- lyabb ellenséges összeütközés *elől ki fog térni*; az akkor már felette sürgőssé vált magyar offensiva pedig Dembinszki alatt Eger-Mező-Kövesd tájáig, minél lassabban haladván, itt vég- képen *meg fog szakadni*. Szóval, attól tarthatott Kossuth, hogy „nem minden áron győzni“ hanem inkább csak „minden áron jóslatát igazolni“ lesz Dembinszki vezéreszméje.

És valóban fején találta a szeget Kossuthnak ezen — szerintünk igen valószínű — aggodása.

Dembinszki emlékiratainak azon része, mely a tornaly- lai tüntetést követő s a kápolnai csatát megelőző 12 napi időszak eseményeivel foglalkozik, mintegy constatálja szerző- jök mily szívós kitartással harczol minden egyes körülmény ellen, mely jóslata beteljesedését veszélyeztetthetné; con- statálja továbbá, mint örül neki Dembinszki, még évek mulva is Párisban az emlékiratok megírásakor, hogy jóslatát körülbelül beteljesedettnek mondhatja.

„Segítség! segítség! férjem torkában halszálka!“ rimán-

kodik a halálra ijedt paraszt menyecske az egyszери borbélynak.

„Semmit se féljen kis hugom, majd kivesszük onnan“ bízta őt a borbély s egyet nagyot metszván férje torkán, legott két három ujjával a szálka után horgolni kezd benne.

„Jaj istenem! vége van! meghalt!“ sikolt fel a már is özvegyen maradt nő.

„Se baj, itt a szálka“ szól a borbély önérettel.

Hasonló önérettel figyelmeztet bennünket emlékirataiban azon körülményre Dembinszki, hogy az általa első csatatérül előre kijelölt ponthoz, *mily közel* vezett el a kápolnai csata!

A győzelem iránt ugyanis körülbelül ugyanannyit érdeklődhetett Dembinszki, mint a mi borbélyunk a nála segítséget kereső paraszt menyecske férjének megmentése iránt.

Ha a kápolnai csatának mind a két rész számítása ellenére beállt véletlen kezdetéig nem minden áron csak is február 3-ai jóslatát igazolni főtörekvése Dembinszkinak, hanem *minden áron győzni*; akkor ott keresi a győzelmet, a hol legközelebb jut hozzá: Schlikkel szemben Kassánál, Sajó-Szt.-Péternél vagy legalább Pétervásáránál és akkor legott más alakot ölt az egész hadjárat s egyszersmind megmutatja Dembinszki mit megmutatni elmulasztott: hogy a magyarok hadviselését nem csak gáncsolni, hanem győzelem dolgában felülmúlni is tudja. Mindenek előtt pedig áll szavának, miután azt ígérte volt maga magának, hogy minden áron átmegy a *támadó* harezba.

XVII.

Egyszerűség tekintetében Dembinszki titkos hadi terve csakugyan nem hagyott kívánni valót.

Debreczen közvetlen védelme a Vécsey és Damjanich alatt összpontosított mellékerő által biztosítva lévén, a felső vidéken Kassa, Rimaszombat, Sajó-Szt-Péter és Pétervására közt, hol védőleg, hol támadólag operáló Schlikkel szemben minden komolyabb összetűzést kerülni, s e közben a főerőt Miskolcznak közvetlen és a Poroszló Tisza-Füred közti Tisza-átjáratnak közvetett megvédelése végett Eger és Mező-Kövesd közt összpontosítani s e helyen az ellenséges főerőnek Pest felőli támadását — addig a meddig — *bevárni*: ime dióhéjba szo-

rítva mindaz, minek szerencsés kivitelét Dembinszki annyira féltette alvezéreitől.

Nem ok nélkül tette.

Az ilyen hadi tervvel agyában, a rossz öntudathoz némileg hasonló lelki állapot miatt, nem bízhatott magyar bajtársainak egyikében sem; olyan lévén helyzete, mint hívők közt a titkos eretneké.

Ha lelke meggyőződéséből csakugyan a feltétlen deffensívában esküdött, mi régi jó hírénel fogva valószínű; akkor bizony érezhette, hogy „elszigetelve állott“, a mint ő maga elpanaszolja; akkor annyira önfeladó s a mellett hazafiatlan engedelmességre, mint a milyent az ő hadi tervének kivitele igényelt, magyar honvédnél valóban nem számíthatott. Csak is föltétlen titoktartás mellett hihette kivihetőnek haditervét s valóban kár volt ebből csak annyit is elárulnia a mennyit Kossuththal közölt, előre megjósolván neki, hogy Eger és Mező-Kövesd között lesz az első csata.

Pusztá kényeskedésből tette-e, a vagy azon komolyabb szándékból, hogy e jóslat későbbi igazolása által, minél inkább magának biztosítsa Kossuth bizalmát? nem kutatjuk.

Tények constatálására vállalkoztunk csupán. Tény pedig az is, hogy február 3-ai jóslatával aggasztó mértékben megnehezítette Dembinszki bár egyszerűnél egyszerűbb haditervének kivitelét.

Az Eger és Mező-Kövesd tájára praedisponált első csatának eszméje kielégíthette Szemerét, kit a magyar főerőnek e közeli ponton leendő összpontosítása szemefényének, Miskolcz városának, biztonsága tekintetében megnyugtathatott; de se-hogy sem elégíthetteki Kossuthot, a ki — szerintünk helyesen — nem Miskolczhoz, hanem inkább Pesthez, minél közelebb szeretne volna Dembinszki első csatáját.

És Kossuth e nézetében — a Dembinszki-közölte hivatalos levelezések szerint — Mészáros az akkori hadügyminis-ter is osztozni látszott.

Mindketten unisono és crescendo térfoglalást, támadást, győzelmet sürgetnek. Csaknem minden nap érkezik egy-egy, hol bizalmas, hol hivatalos levél, meg annyi szülöttje a Debreczenben ki-kifogyó türelemnek.

„És Windischgrätz Pest felőli előnyomulásáról még semmi hír!

„És Mező-Kövesd csak két napi rendes menetre van ide!

„És egyszer elérve az eger-mező-kövesdi vonalat, a kormányelnök türelmetlenkedésével szemben *mi ürügy alatt* paralyzáljam alvezéreimnek mind előbbre, Pest felé, törekvéseit, hogy az egyre késlekedő Windischgrätz herczeg támadását emez előre megjósolt első csatahelyen bevárhassam?“

Ekképen kínlódhatott magában miskolczy főhadiszállásán az ő hadi tervével Dembinszki, azon törvén fejét, mint hosszabbítsa meg mesterséges kerülők, minél rövidebb napimenetek, fölösleges nyugnapok, semerről sem veszélyeztetett stratégiai kulcsponatok megvédésének örve alatt útközben szükségeseknek magyarázott húzamost állásfoglalások segítségével a fölötte rövid útát Mező-Kövesdig.

Ő, ki hadmozdulatai gyorsaságával annyit kérkedik emlékirataiban, most minden kigondolható ürügyet fölhasznál arra, hogy Görgey hadtestének a Klapkái után nyomulását a legvégsőig késleltesse. Harmadnapig megszállva tartatja Görgey hadosztályaival a sajó-szt.-péteri hadállást a már a Bikkhegységeken túl, Eger felé, tartó Schlik ellen. De Windischgrätz csak nem akar közeledni, — a Mező-Kövesdre vezető út nem hosszabbodni és Kossuth türelme fogytán van már.

Még egy tromfja van Dembinszkinak Kossuth ellen:

Negyvenezet ember számára hat heti élelem-készletet kér Egyekre (Tisza-Füred mellett) e nélkül nem támadhat.

Hanem ezt is elüti Kossuth ismeretes refrainje: „Tért foglaljon s lesz lesz honnan gyűjtenünk. Tenyeremen nem terem búza.“

Ilyen körülmények közt könnyen megérteni Dembinszkinak akkori ingerlékeny kedélyállapotát, mely miatt nem hadvezérnek, hanem inkább a bolondok házába valónak rajzolja őt Görgey; könnyen érthető, miért haragudott meg annyira Klapkára, midőn ez február 16-ikán a Miskolcz környékéről csak Harsányig kijelölt napi menetét, propria diligentia három mértfölddel megtoldva, Mező-Kövesdig folytatta. Szint' oly világos, hogy nem örömet vehette Klapkának azon jelentését, mely a jól sikerült kompolti rajtütésről szólt és hogy semmiképen nem találhatta kívánatosnak az ugyancsak Klapka részéről Schlik pétervásári táborának szánt rajtütés kivitelét. Hisz' Pétervására körülbelül három mértföldnyira van Eger-

től, Kompolt meg épen körülbelül négy mértföldnyire Mező-Kövesdtől Pest felé, és a pétervásári rajtütésnek is csak ugyanaz a következménye leendett, mi a kompoltinak tényleg volt: Windischgraetz közeledésének késleltetése.

Kevesebb önbizalommal megáldott ember ennyi bajt is megsokallott volna már. — Dembinszki ellenkezőleg ehhez önkényt még hozzá szerzett magának.

Arra is vállalkozott tudniillik, hogy, a mit hevenyében megtenni a sajó-szent-péteri és kompolti napok után már nem mert, okkal-móddal tegye *előbb-utóbb* elérhetővé: a neki örökké alkalmatlankodó két alvezértől, Görgey és Klapkától való megszabadulást. E kényes feladatot pedig úgy reménylé megoldhatni, ha ő az egyes hadosztályokat minél inkább önállóan működteti. Innen a hadtestek szétdarabolása.

Nem rosz számítás.

Semmi sem könnyebb, mint egy bármily jól fegyelmezett hadtestben meglazítani annak alkatrészeiben az együvé-tartozás érzékét. Minden fegyelem daczára ott lappang még a legutolsó közvitézben is a függetlenségi vágy, az önálló szereplés iránti előszeretet. Az esetleg önálló működésben aratott legparányibb kitüntetés e lappangó vágyat csakhamar szenvedélylé fokozza. És az egyszer megízlelt önállóságról ismét lemondani vajmi nehéz!

Az egyes osztályok parancsnokai, bármi feltétlen bizalommal viseltetnek is az illető hadtestparancsnok személye iránt: az ismételt önálló alkalmaztatásuk által felköltött ambitio majd lehüti bennök ama személyes ragaszkodást. Ezt elérve, Dembinszkinak könnyü lett volna a két alkalmatlankodónak eltávolítását kérni Kossuthtól, bármi léha ürügy alatt, kivált ha e kérelem keltéig oly magaviselettel tüntet Görgey és Klapka személyei iránt, mely őt a lelkében ellenök törő benső roszakarat gyanújától megóvni képes a hadsereg színe előtt.

E személyes kis intrigának nem épen gyöngye oldala volt az igen valószínű sikernek kissé távoli bevárhatósága.

Csata előtt tenni el láb alól Klapkát és Görgeyt, nem lett volna bölcs eljárás. Számba sem véve a csatára készülődő illető hadtestek lehető elkedvetlenedésének kétes következményeit; bármily győzelem-biztosnak érezhette is magát Dembinszki: egy harminczezernyi hadsereg csatavonalának minden egyes fontosabb pontján még sem lehet személyesen

jelen a fővezér. És bármily kicsinylőleg nyilatkozik is Dembinszki ama kettőnek vezéri tehetségeiről: előre elhitetni magával még sem merte (mit utólagosan hol sejtet, hol egyenesen állít), hogy többet érend a csatában Görgey hadteste Görgey nélkül, Klapka hadteste pedig Klapka nélkül.

Íme valódi értéke azon feltűnő jámborságnak, melyet Dembinszki Klapkával és Görgeyvel szemben nagy önmegtadással tanúsítani egyideig célra vezetőnek tartott.

DEMÁR JÁNOS.

A TÖKÉK HÁBORÚJA.

A német-francia háborút követett politikai átalakulásnál semmivel sem csekélyebb érdekű azon közgazdasági forrongás, mely a béke helyreálltával megindult és mai napig sem oszlott el teljesen. Már a háború kitörése előtti néhány évben rendkívüli gyorsasággal öregbedett a termelés és vállalkozás; megakadt a háború folyamán, hogy annak végeztével még rohamosabban megeredjen. A productióhoz visszatért erők és a speculációnak rendelkezésére sietett folyó tőkék új lendületet adtak a forgalom minden nemének.

A közgazdasági életet első sorban azon nagy hitelműveletek terelték ki rendes medréből, melyeket Franciaország a német birodalomnak fizetendő hadi sarcz és a saját hadi költségeinek liquidatiója végett kénytelen volt megindítani. Több mint ötezer millió frankot fizetett Németországnak vagy harmadfél év alatt. E művelet végrehajtása, melyhez tömegre és gyorsaságra foghatót távolról sem ismer a történelem, mélyen megrázkódtatta egész Európa hitel- és kereskedelmi viszonyait. A szükséges tőkék rövid idő alatti beszerzése és Németországra való átruházása akkora zavart keltett Londonban és New-Yorkban, mint Párisban és Berlinben. Az értékek új eloszlása s a gazdasági élet ereiben megváltozott keringése hirtelen majd kimerülést, majd túltengést idézett fel. A speculáció fattyúhajtásai erőt vettek az egészséges termelésen, és a szédelgés pusztító szele nemcsak Németországban, Ausztriában és Magyarországon, hanem egész Európában és Amerikában ezreknek jólétét döntötte le.

A német birodalom meggazdagodott egy nagy területtel, iparos népességgel és roppant tőkékkel; mérsékelte adóit,

bőven dotálta intézményeit, megjavította pénzügyrendszerét, átalakította jegybankjait, leszállította államadóságait. A népességben, területben és vagyonban megcsónkult Franciaország megkészszerelte államadóságait, száz meg száz milliókkal szaporította adóit és rászorult a kényszerforgalomra. De Németországban megdrágult a termelés és az élet fentartása, növekedett a külföldi behozatal és egyre nagyobb lesz a nemzetközi kereskedelmi mérleg passivuma. Franciaországban a megfeszített munkásság, a takarékoskosság és mérséklet elviselhetővé teszi a nagyobb adóterheket, és a fokozott olcsóbb termelés dúsan jutalmazóvá teszi a rohamosan növekedő kivitel. Németország a hadi kárpótlás alapján nagyobb mérvben lett hitelezője a külföldnek, mint ennek előtte; míg Franciaország bevonván külföldi követeléseinek egy részét, kevesebbet húz idegen földről, de államadósági kamatai legnagyobb részét a saját polgárainak fizeti.

Mindezek oly gyökeres közgazdasági átalakulások, melyek nemcsak a közvetlenül érdekelt két országban érezhetők, hanem messze kihatnak az összes művelt államok közgazdasági életére. És a tökevilág e forradalmában annyi új nemzetgazdasági jelenség merült föl, az internationalis forgalomnak annyi érdekes szövénnye tűnt elő, hogy e forrongás a szorgos megfigyelésnek és a tudományos kutatásnak méltó anyagát képezi. *)

Az 1871 február 26-dikán Versaillesban kötött békeegyezmény értelmében Franciaországnak öt milliárd frank hadi kárpótlást kellett fizetni; ebből egy milliárdot 1871-ben, a többit három év alatt. Több ez, mint háromszorosa a Magyarországon és Ausztriában forgalomban lévő állami és bankjegyeknek; több mint a háború előtt egész Franciaországban forgott készpénz; több mint Anglia vagy a német birodalom összes érc- és bankjegyforgalma s több mint vala-

*) E dolgozatnál forrásul szolgáltak: Léon Say: *Rapport sur le payement de la contribution de guerre et sur les opérations du change qui en ont été la conséquence*. L. v. Hirschfeld: *Die Finanzen Frankreichs nach dem Kriege 1870—71*. Dr. A. Wagner: *Das Reichs-Finanzwesen*. L. Bamberger: *Die fünf Milliarden*. Dr. Ad. Soetbeer: *Die fünf Milliarden*. L. Wolowski: *Résultats économiques du payement de la contribution de guerre en Allemagne et en France*. — A francia pénzügy-minister jelentése az 1876-ik évi költségvetésről.

mennyi német státus államadóssága. A Ferrièresben néhány nappal később kötött egyezmény egyik pontja megállapítja, hogy a fizetésnél a tallér 3 frank 75 centimeba s a délnémet forint 2 frank 15 centimeba vétetik. Az 1871 május 10-dikén Frankfurtban létrejött békekötés a fizetési határnapokat így állapítja meg:

30 nappal a rendnek Párisban való	
helyreállítása után	500 millió
1871 folyamán	1.000 „
1872 május 1-én	500 „
1874 márczius 2-án	3.000 „
	<hr/>
	összesen 5.000 millió.

Ezen kívül köteles a francia kormány a három utolsó milliárdtól 5%-os kamatot fizetni minden év márczius 3-ikán. Az 1874 márczius 2-ika előtt ama 3 milliárdra történendő előzetes fizetések fejében elengedtetnek egyébiránt a kamatok, a mennyiben a részletnek korábbi törlesztése három hóval előbb bejelentetik. Fizetésül elfogadtatnak arany vagy ezüst, Anglia bankjának, a porosz bank, a németalföldi bank, a belga nemzeti bank jegyei; első rendű s az itt említett államok valutájában kiállított váltók. A fizetésül elfogadott váltók értékesítésének költségeit a francia kormány viseli.

A keleti vasút-társulatnak az elszakított tartományokban fekvő vonalait a német kormány 325 millió frankkal váltja magához és ez összeg a francia kincstárnak a második fél milliárd törlesztésénél beszámíttatik; Franciaországnak lévén feladata azután a nevezett vasút-társulatot kielégíteni. Megengedettett továbbá kivételkép a francia bank jegyeiben fizetni 125 milliót és levonni azon 98,400 frankot, mely a német kormánytól Páris városának a 200 millió frank hadi sarcz rendezése után visszajárt.

E szerint a vasútak ára, a főváros járandósága s a francia bankjegyben fizethető összeg levonása még 4.549,091,600 franknyi oly tartozása maradt fönn Franciaországnak, melyet csak aranyban, ezüstben vagy a fentebb megjelölt értékben törleszthetett.

E tartozást nem fizethette folyó számlában, hanem csak az egyezményben megszabott, vagy három hóval előbb bejelentett határnapokon. Csak az utolsó 3 milliárdra nézve enyhít-

tetett a föltétel annyiban, hogy egy havi bejelentés után is elfogadtatott valamely korábbi részletfizetés. Ennél fogva a francia kincstár birtokában lévő váltók nem voltak azon nap, a melyen lejártak, a német kormánytól fizetésül értékesíthetők, hanem a befolyt pénzt a francia kincstári biztosoknál kellett ideiglenesen elhelyezni, míg a német kormány az előre megszabott határnapokon átvette. A francia kincstárnak e miatt időről időre nagy pénztömege gyűlt föl, melyet csak hézagosan bírt kamatoztatni, s ennél fogva tetemes kamatvesztést kellett elviselnie.

Az 5 milliárd tőkebeli tartozáson kívül fizetett a francia kincstár — az időközben megváltoztatott határnapok szerint *kamat* fejében :

1872 márczius 2-ikán . .	150.000,000 frankot
1873 márczius 2-ikán . .	128.600,200 „
1873 szeptember 5-ikén .	21.544,877 „
összesen	<u>301.145,077 frankot.</u>

Ezen kívül 13.772,566 frankot számított föl a német kormány a fizetési határidő után esedékes váltók leszámítolása s a francia kormánytól átvett idegen értékeknek német pénzre váltása fejében.

A Franciaország által teljesített fizetési összeg tudniillik 5.315,758,853 frank, meghaladta a tartozást 841,208 frankkal, mely utólag kiegyenlített, úgy, hogy az összeg, melyet Franciaország hadi kárpótlásul, kamattól és átváltási költség fejében Németországnak fizetett, kerekszámban *ötezer háromszáz tizenöt millió* frankot tesz.

Az egész művelet két részre oszlott, u. m. az első két és az utolsó három milliárd fizetésére. Az első 1871 június 1-jén kezdődött és befejeztetett 1872 márczius 6-dikán, a hátralévő 3 milliárd kamatainak lefizetésével. A művelet két kiegyenlítés és tizenhat készfizetés útján történt. Az elszámolás rendszeren sok időt vett igénybe, s különösen a német pénzek miatt nem igen lehetett egy napon 800,000 franknál többet átadni. A második rész, tudniillik a 3 milliárd lefizetése megkezdődött 1872 augusztus 29-én és bevégeztetett 1873 szeptember 5-én, és tizenhét részfizetéssel intéztetett el.

Az 5.315 millióból először is leüttetett 325 millió a meghódított tartományokban fekvő vasútak fejében, a miért a

francia kormány a keleti vasút-társulatot viszont úgy kártalanította, hogy $20\frac{1}{2}$ millió frank kamatot biztosító járadékkötvényeket adott át a társulatnak oly kikötéssel, hogy ezeket el ne adhassa, hanem hogy azon időben, midőn engedélye lejár és a francia vonalak az államra szállnak, e járadékkötvényeket is visszaszolgáltassa. E szerint az állam tulajdonképpen egy 325 milliónyi kölcsönt vett föl a keleti vasút-társulattól. Kölcsönvett továbbá a francia banktól ennek jegyeiben 125 milliót; a 301 millió kamatot az 1872. és 1873-dik évi költségvetési forrásokra utalta. Egyelőre azonban mintegy 4.800 millióról kellett még mindig gondoskodni.

A legközelebb kinálkozó eszme az volt, hogy az ország egy nagy kölcsönmívellettel teremtse elő a kívánt milliárdokat. A nemzetgyűlésben és a sajtóban ismételten felhangzott az a nézet, hogy leghelyesebb volna az első két milliárdot egyenes hadi adóval vagy kényszerkölcsönrel előteremteni. Az ország elfoglalt területének mielőbbi fölszabadítása minden esetben nagyban fokozta volna a hazafias áldozatkészséget. És a mint a közelebbi időkben kitűnt, a francia nép nagy tőkékkel rendelkezik, részint elrejtett vagy különben heverő arany- és ezüst pénzben, részint tömeges külföldi követeléseiben. E szerint $1\frac{1}{2}$ —2%-os rendkívüli hadi adó nem csorbította volna az ország productióját. De másrészt nem súlytalan az ellennézetieknek azon érve sem, mely szerint a nemzet azon tőkéi, a hatványozott termelésnek szentelve, dúsan kipótolják a kamatot, melyet egy külföldön felveendő nagy kölcsön után az országnak viselnie kellene. A kormány nem habozott soká s Thiers kölcsön felvételére határozta magát. És midőn ebben ez eszmében a korább elágazott nézetek végre megegyeztek és megnyugodtak, azt sürgették az ellennézetiek, úgy a sajtóban, mint a nemzetgyűlésben, hogy az államadóságok szaporításával rendeltessék el egyszersmind azoknak fokozatos törlesztése. 1793 óta ugyanis a francia állam consolidált adósságai örökös rentekben bocsáttattak ki, melyekben az állam csak az évi kamatoknak fizetésére kötelezte magát, de a tőkének törlesztésére nem. Időről időre majd conversio, majd tőzsdei vásárlás és rendszeres tőketörlesztés útján apasztották, bár mindig csak igen csekély mérvben, az államadóságot. Egyedül III. Napoleon alatt indított meg a tervszerű amortisatió. Fould pénzügyminiszter kimondá egyik előterjeszté-

sében 1859-ben, hogy a mely állam a béke s gyarapodás korszakát fel nem használja arra, hogy az adósságokat, melyeket válság és háború idején elvállalt, leszállítsa, rövidlátónak bizonyúlna, s oly teherrel szaporítaná az országos pénzügyeket, a melyet csakis az adóknak türhetetlen öregbedésével lehetne meggyözni. Kilátásba helyezte ennél fogva, hogy azontúl 40 millió fog évenként törlesztésre fordíttatni. A közbejött olasz háború miatt elhalasztatott az eszme kivitele, de 1866-ban már törvénybe foglaltatott. És 1867-től fogva a háborúig rendszeresen folytatták a törlesztést; 1868-ban 75, 1869-ben 76, 1870-ben közel 78 millióra ment a visszaváltás, 1870—71-ben 81 millióra vétetett fel és a kincstár még Páris ostroma alatt is folytatta a rente-vételt, a mi által árfolyamukat még a legrosszabb időkben is föntartotta, míg 1871 ápril havában a törlesztés teljesen felfüggesztetett.

A törlesztés azóta egyedül az ujonnan kötött Morganféle kölcsönre nézve tartatott fönn, mint a melynek egyik kikötése az amortisatió. A jelenlegi pénzügyminiszter Léon Say az 1876-iki költségvetés indokolásában kijelenti azonban, hogy az ujonnan választandó törvényhozásnak egyik főbb feladata leendő az államadósságok törlesztésére tervet megállapítani s ez által a jövő nemzedékekre hárított terheknek illő részét már a jelennek vállaira venni. A Morgan-kölcsön conversiójára nézve pedig külön javaslatot terjesztett már ez uttal (1875 május havában) az assemblée elé.

A háború kitörése előtt csupán a consolidált államadósságok 11,711 millió frankot tettek tőkében, melynek kamatjára évi 364 millió frank kellett.

Thiers és pénzügyminisztere Pouyer Quartier tőketörlesztés nélküli, örökös rente-kölcsön felvételére határozták el magokat, és pedig a kibocsátás módozatát illetőleg nem nemzeti aláírás, hanem bankárok közvetítése útján. A Németországban legközelebb felmerült tapasztalatok ugyancsak ez utóbbi módot ajánlották; mert míg az első szövetségi kölcsön nyilvános aláírása 100 millió tallér helyett csak 60 milliót hozott, és az akkori kibocsátási ár 88 volt; bár később, az igaz, győzelmes napok után, az illető consortium 96-on vette át a többi részt: addig a pénzhatalmak támogatásával kibocsátott második német szövetségi kölcsön sokkal magasabb ár mellett bőven túljegyeztetett. A francia kormány ennél fogva

egy párisi consortiummal egyezséget kötött a 2 milliárd aláírásának biztosítására s az összeget nyilvános aláírásra bocsátotta.

A kormány felhatalmaztatott 2 milliárd frank előteremtése végett 5%-os járadékot kibocsátani. Az ár 82.5%-ban állapított meg; a befizetés az aláírásnál 100 névérték után 12 frankot tett, a maradék 16 havi részletekben $4\frac{1}{2}$ frankkal volt fizetendő. — Teljes befizetésnél 6% leszámítolás engedtetett, minél fogva ez esetben az árfolyam 79.26-ot tett. Az aláírás 1871 június 27—30-ig volt kitéve; de bezáratott mindjárt az első napon, mert 6 óra alatt többet mint $4\frac{1}{2}$ milliárdot írtak alá; ebből maga Páris 2500, a megyék ezer, a külföld 1.100 milliót. A kincstár bevett összesen 2.226 milliót; a költségek leütésével tisztán 2.143 milliót, úgy hogy a kamatláb tényleg 6.29%.

A nagy sikerre számos tényező hatott közre. A kormány felhatalmazta a bankot, hogy jegyemissióját 2400 millióról 2800-ra kiterjessze. Közvetlenül az aláírási napok előtt a bank először tette közzé Páris körülzáratása óta mérlegét, a melyből kitűnt, hogy a fővárosnak és az államnak nyújtott tetemes hitel után is nagy a bank érzékészlete. Köztudomású volt, hogy egy bankár-consortium biztosította a kincstárnak a 2 milliárd aláíratását és általános volt a nézet, hogy az aláírás nagyban meg fogja haladni a kibocsátandó összeget. Azért az aláírók, hogy a reparticiónál minél többet érjenek el, lehető nagy összegeket jegyeztek. Az árfolyam csakhamar 87—89-re emelkedett; a külföldön levő új rente visszafolyt Franciaországba, tanúságot tevéen ezzel, hogy ez ország tőkében dús és hogy meg bírja fizetni saját készleteivel a háború költségeit. De nemcsak a francia tőke, melynek nevezetes része a háború alatt otthonn meg Belgiumban vagy Angliában elbújt, és a háború után bajosan talált gyümölcsöző elhelyezést, hanem a külföldön is nagy pénztömegek hevertek csekély értékesítéssel, mint ez a letéti bankok depositumaiból és alacsony ($2-2\frac{1}{2}$) kamatjából megítélhető. Így megvolt az általános dispositió ezen kölcsön felkarolására.

A jelzett pénzügyi sikert a kormány arra iparkodott használni, hogy a hadi kárpótlás gyorsabb lefizetése mellett az ország megszállott területének egy része mielőbb kiüríttessék. A békeegyezmény szerint a 4-ik félmilliárdot 1872 május

1-én kellett lefizetni, s ekkor a német hadak kötelesek a Champagne 6 megyéjéből és Lotharingia francia részéből kivonulni. A francia kormány érezvén a nehézségeket, melyek a 4-ik félmilliárd gyors törlesztésének, főkép a fizetési eszközök tekintetéből felmerülnek, anyagi biztosítékot nyújtott a német kormánynak az összeg korábbi lefizetéséről és egyúttal külön engedményt ajánlott fel annak fejében, hogy a német hadak a megszabott idő előtt vonuljanak vissza az érintett területekről. Ez engedmény abban állott, hogy Franciaország kész egy további évre meghosszabbítani az elsass-lotharingiai árúknak 1871 végeig megadott behozatali vámmentességet és egyéb vámkedvezményeket. A német kormány nagy becsét tulajdonított ez engedménynek a sokat szenvedett két meghódított tartomány felüdülése szempontjából. Elfogadván tehát a megajánlott feltételeket, október közepén visszavont a német kormány 30.000 embert Champagne 6 megyéjéből, mielőtt a 4-ik félmilliárd kifizettetett volna, és leszállította a megszálló hadsereget 50,000 főre, Franciaország pedig jóval a kikötött idő előtt — márczius közepén — lefizette az 500 milliót és a hátralevő 3 milliárd esedékes kamatait.

A három miliárdra nézve a frankfurti békekötés — mint fönnebb említők — csak annyit rendelt, hogy az 1874 márczius 2-ig lefizetendő. A részletek iránt 1872. június 29-én Versaillesben egyezmény létesült, melyben Franciaország a következő négy részletfizetésre kötelezte magát u. m. ezen egyezmény megerősítése után két hóval 500, 1873 február 1-én 500, 1874 márczius 1-én 1000 és 1875 márczius 1-én ismét 1000 millió. Az első, harmadik és utolsó részlet törlesztése után közvetlenül 2—2 megszállott megye kiürítendő; és az esetben, ha Franciaország az utolsó három részletet 100 milliós tételekben a határidő előtt is törleszti, akkor a francia kormány a területiális biztosíték helyett pénzügyi garantiákat tartozik Németországnak nyújtani. Ez egyezmény hosszabb határra nyújtotta ugyan az adósság végképi törlesztését, mint a hogy a frankfurti békekötés megállapította, de módot engedett egyrészt a fizetés gyorsítására, másrészt a megszállott területeknek fölszabadítására a fizetés teljesítése előtt is.

A közvélemény a három milliárd mielőbbi lefizetését érelyesen sürgette. A pénzügyi tervek, melyek ez összeg mi hama-

rabbi előteremtésével foglalkoztak, buján keltek ki; de a pénzügyminister valamennyivel szemben azt az elvet tartotta fenn: „Mi nem birunk fizetni egyébbel mint hitelünkkel“. Julius 15-kén fölhatalmaztatott a pénzügyminister, hogy 5%-os évjáradék-jegyeket bocsásson ki a hadikárpótlás hátralévő része, a kibocsátás költségei s a mult évi hátralékok erejéig. A kormány előzetesen megtette az intézkedéseket a nyilvános aláírás sikerének biztosítása végett. Azon kívül, hogy egy bank-syndicatus elvállalta a szavatosságot az összeg aláíratása iránt, felhatalmaztatott a bank, hogy jegyemissióját újból szaporíthassa 3200 millióig; a párisi pénzverde naponként 100,000, a bordeauxi 90,000 darab egy frankost vert egy időn át a végből, hogy az ezüst pénzforgalom a nép alsóbb osztályaiban emelkedjék.

Az aláírás július 28. és 29-én történt. A kibocsátási árfolyam 84.5 volt. Az állam bevett 3.499 milliót, mi a költségek levonása után 3.414 millióra szállott alá, úgy hogy tiszta bevétel kamatlába 6.6%. — $3\frac{1}{2}$ milliárd helyett aláíratott 41 milliárd tőkében, minek 2464 millió felel meg évi járadékul. Ebből esik Franciaországra 1037, a külföldre 1426 millió. A fényes siker tulszárnyalta a legvérmesebb várakozást, bár a nagy túljegyzés előre biztosítva volt Európa összes nagy pénzintézeteinek szövetkezése által. Az aláírás napjain mondhatni minden nagyobb üzlet szünetelt és a közfigyelem osztatlanul e mivelet felé irányult.

Ezen meglepő nagy sikernek megvan a maga nagy ára is, melyet a francia kincstárnak és a kisebb tőkepenészesnek kellett a nagy speculatio javára viselnie. Az aláírási feltételek nem tettek különbséget kisebb és nagyobb aláírók és készpénz, értékpapír vagy váltóban letett biztosítékok közt. A kormány arra czélzott, hogy mentül több első rendű külföldi váltót szerezhessen az emissió alkalmával és azért ilyenemű devisek készpénzüil fogadtattak el az aláírásnál. Ezzel azonban a kormány tág tért nyitott az európai váltónyargalásnak: bankárok és pénzintézetek kölcsönösen váltókat intéztek egymásra és az ugyanazon nevekkal ellátott devisek különböző aláírási helyeken készpénz gyanánt tétettek le. A repartitiónál ugyanazon arányban részesült a kölcsönből a bankár, ki több millióra szóló váltó útján egyszerű neve aláírásával kezeskedett az átvételért, mint a mily arányban részesítettett a kisebb

tőkepénzes, ki készpénzben tette le a biztosítékot és hajlandó volt már hazafiságból is, egész nélkülözhető tőkáját a kölcsönre fordítani. A kisebb aláírók ennél fogva arra voltak utalva, hogy a nagy aláíróktól, a bankároktól vegyék a járadék-papírt, miután ezek annak árfolyamát időközben több százalékkal fölrugtatták. A speculatio egy másik nyeresége, melynek árát a kincstár fizette meg, onnan eredt, hogy a kormány a párisi bankároknak $\frac{1}{8}\%$ -jutalékot adott az ő közvetítésök mellett történt aláírásokért, a külföldi házakat pedig $\frac{1}{2}\%$ -ban részesítette. A párisi bankházak ennek következtében Londonba, Brüsszelbe vagy Berlinbe intézték aláírásaikat a végből, hogy nagyobb jutalékot érhessenek el. Ez uton a francia kincstár nagy mennyiségű devisekre és aránylag kedvező áron tett ugyan szert és megkönnyítette a kölcsönből befolyó értékeknek oly fizetési eszközökké való átalakítását, melyeket a német kormány magának kikötött; de maga a kölcsön-mivelet jóval megdrágult, és a kibocsátási költség aránylag kétszer oly nagyra emelkedett, mint a mekkora a háború alatt kibocsátott Morganféle 750 milliós kölcsöné volt.

A kölcsön-mivelet eredménye arra ösztönözte a kormányt, hogy siettesse a hadi kárpótlás lefizetését és az occupatio megszüntetését. Uj egyezményt kötött a német kormánnyal; az utolsó részlet lefizettetett 1873 szeptember 5-én tehát másfél évvel korábban mint az utóbbi versaillesi egyezés szerint — és szeptember 19-én az utolsó német katona is odahagyta Franciaország földjét. A hadi kárpótlásnak ekként gyorsított lerovása végett a kölcsön részleteinek lefizetését úgy szabályozta a francia kormány, hogy a befolyt kölcsön-pénzeknek 70—87 százalékával rendszerint képes volt fedezni az adóssági részleteket és csak kezdetben és a legvégén kellett még a bank hitelét is igénybe vennie. Bár ekként elégségesen biztosítva volt az összeg, mely a német kormánynak egészben fizetendő, mégis nagy nehézséggel kellett a francia kincstárnak megküzdenie a miatt, hogy a fizetési határidőig oly értékekre kellett átváltoztatnia a francia fizetési eszközöket a minők a békeegyezményben kikötve voltak. E végre hetekkel előbb kellett száz meg száz milliókat ez átváltásra igénybe venni és előlegezni. Ez a körülmény okozta főkép, hogy a francia kormány kénytelen volt az utolsó négy, havonkénti 250 milliós részlet biztosítása végett a francia bank-

tól újabban 200 milliót kölcsön venni. Ez összeget aranyban kötötte ki magának a kormány, a mi a bank viszonyainak is leginkább megfelelt. Mert a kényszer forgalmi jegyek kibocsátásának maximuma 1870. augusztus havától fogva 1.800 millióról ismételve fölemeltetett, az 1872. július 15-ki törvény által, — mint épen érintők — 3.200 millióra; s midőn 1873. május havában az állam a bank hitelét újból igénybe venni készült, eme maximum határáig csak mint egy 400 milliónyi jegyet birt tartalékban a bank. Veszedelemes lett volna e tartalékot az üzletvilág szükségletétől elvonni; holott az aranyat, miután a készfizetés felfüggesztetett, könnyen nélkülözhetette a bank, az állam pedig megmenekült a fölváltás viszontagságaitól. Az utolsó részletek fizetésénél különben is nehézségek merültek fel a miatt, hogy a kölcsönökre nem folytak be az esedékes tartozások a kellő időben, minél fogva a francia kormány a kincstár készleteiből és lebegő adósságból pótolta egyelőre még 244 milliót. A két rendbeli kölcsönből mi sem fordítottatott tehát az állam folyó szükségleteire; ellenkezőleg az utolsó 3 milliárd hadi kárpótlás kamatai a költségvetés rendszeres rovataiban szerepeltek és a kincstár készletei különben is igénybe vétettek, ha csak átmenetileg is, az 5 milliárd lerovásánál.

A fizetési miveletnek legkényesebb feladata abban állott, hogy miképen teremtsen elő a francia kormány a rendelkezésére álló értékekkel azon fizetési eszközöket, a melyeket a német kormány a föntebb említett egyezményben magának kikötött; más szóval honnan vegye az aranyat, ezüstöt, a külföldi bankjegyeket és külföldre szóló váltókat és pedig akként, hogy ezeknek árát rohamosan fel ne szüktesse s hogy mégis lehető rövid idő alatt megszerezvén ezen értékeket, mielőbb fölszabadítsa az ország megszállott részét.

A vasutak fejében leszámított 325, a francia bank jegyeiben elfogadott 125 millióról és a Paris városa részére visszajáró csekélyebb összegről szólottunk már fölebb. Marad e szerint 4.865 millió, a mi érczben és idegen értékekben fizetendő. Ebből először is 105 millió német érczpénzben és bankjegyekben fizettetett. E pénzeket maga a német hadsereg hozta magával Franciaországba, itt költötte el s a háború végével összegyűjtettek a közpénztárakba. Mert bár nagy részben a községekre vetett sarcz és requisitió táplálta az

ellenséges hadakat, mindamellet az egész hadsereg és magán-szükségleteikre az egyes katonák roppant összeget költöttek a magukéból. A német hadi főfelügyelőség összeszedetett egész Németországban minden található francia pénzt és elszállította a hadsereghez: a minél fogva a 20 frankos arany tetemes agiót ért el, a melyet a békekötés után rögtön elvesztett. A mennyiben pedig francia pénzeket nem teremthetett elő, német aranyat és ezüstöt hozott a megszállt területeken forgalomba.

Francia ércpénzzel fizettetett 512 millió, nevezetesen aranyban 273, ezüstben 239 millió.

A pénzek kisebb-nagyobb zsákokban szolgáltatottak át, tartalmuk megolvastatott, és a zsákok értéke is beszámíttatott, nagyságok szerint 10 centimetől s 1 fr. 65 centimeig. A 273 millió aranyhoz a francia bank járult, mint említők 150 millióval; a 239 millió ezüsből 93 milliót a hamburgi bank tartalékából vette, a többi aranyat és ezüstöt részint úgy vásárolta össze, részint a közpénztárak készleteiből nyerte a francia kormány; úgy hogy a franciaországi ércpénzforgalomból csak mintegy 250 millió vonatott ki.

A francia kormánynak nagy oka volt a hadi kárptólás egy bizonyos részét ércben fizetni, kivált ha módjában állott azt oly forrásokból és úgy előteremteni, hogy a honi forgalom nagyon meg ne érezze, s az arany és bankjegy közt nevezetes árkülönbözet ne támadjon. A német birodalomban ugyanis behozatott az aranyvaluta, s 1872 folyamán a német pénzverdék nagy mennyiségű aranyat dolgoztak fel új márkapénzekre, a melyek azonban csak később voltak forgalomba bocsátandók. 1873 ápril közepén a német pénzverdék már 847 millió francia arany frankot olvasztottak be s vertek márkapénzzé. Ezen érckészletet a francia kormány szolgáltatta részint a közvetlen aranyfizetés, részint a német kormánynak átadott külföldi váltók útján, a melyekkel ez Németországban, de főkép Angliában ismét aranyat szerzett. Ha tehát a német kormány ezen indirect úton fogná tovább is szaporítani az aranyvaluta behozatalára szükséges ércmennyiséget, akkor Londonban a kamatláb okvetlenül egyre fölemeltetik, a mi Franciaországnak kettős kárt okozna; egyszer azzal, hogy a francia kincstárt a fizetésül használt külföldre szóló váltók értékesítésénél esetről esetre nagyobb veszteség érheti, s má-

sodszor azzal, hogy az összes hitel Franciaországban szintén megdrágúl.

Az aranyvalutának behozatala Németországban más részről javára szolgált a francia kormánynak. Az ezüst ugyanis *váltópénzül* jelentetvén ki, melyet majdan csak 20 márka összegéig tartoznak *egy* fizetésnél elfogadni, s csekélyre lévén szabva az ezüstpénz veretése, ezen ércz ára folyton alászállott.

A francia kormánynak azonban a békeegyezmény alapján jogában állván ezüstben is fizetni, összevásárolta az olcsóbbá lett ezüstöt; 5 frankos darabokat vert és a hadi kárpótlás fizetésénél úgy értékesítette, mint az arany frankost. A 239 millió ezüst fizetés közül 93 millió Németországban szerzett ezüst rudakból vert 5 frankosokkal történt. A hamburgi bank ugyanis az aranyvaluta s márkaegység behozatala folytán feloszlott és a nála mark banco számítással elhelyezett finom ezüstre szóló intézkedések nagy részét a francia kormány és francia bankárok szerezték meg, úgy, hogy a kormánynak módjában állott az ezüst kisebb árából és ama bank feloszlásából eredő előnyök óvatos felhasználása mellett 93 millió frank értékű ezüst rudat magához váltani.

A fizetési műveletnek túlnyomó s legszövevényesebb részét a külföldi váltók beszerzése s értékesítése képezte. 4.248 millió fizettetett a német kormánynak váltók segítségével; az egész váltóspeculatio azonban, melylyel a hadi kárpótlás ím említett részén kívül a kölcsönök szelvényei, a hamburgi ezüstvásárlás és a váltóműveleti költségek is fedeztettek, 5.863 millió forintra terjedt ki.

Kezdetben, az első két milliárd fizetésénél a francia kincstár az idegen, nem német értékre szóló váltókat a német kormánynak azzal adta át, hogy a *conversio* költségét Franciaország viselendi. A költségek felszámítása azonban csakhamar meggyőzte a francia kormányt, hogy jobban megóvja saját érdekét, ha amaz átalakítást maga végzi; és csakugyan míg az első két milliárd fizetésnél a közbeeső átalakítás a francia kincstárnak 11.360,000 frank költségébe került, addig a későbbi három milliárdnál a hasonnemű költség, annál fogva, mert a kormány minden Angliára, Belgiumra vagy Németalföldre szóló értéket önmaga alakította át Németországra intézett követelésre, csak 277,000 frankra ment.

Hét különböző értékre szólottak a beszerzett 120,000 darab különféle idegen papírok, u. m. :

tallerra	2.619	millió	frank	értékű
sterling fontra	1.544	„	„	„
bank markra	536	„	„	„
belga frankra	521	„	„	„
hollandi forintra	324	„	„	„
frankfurti forintra	239	„	„	„
birodalmi markra	79	„	„	„

Az ár, melyen e különböző külföldi értékek beszeresttek, átlagos kifejezést talál abban, hogy — sterling fontra reducálva az értékeket, 1 sterling 25 frank és 49 centimeba került. Láttuk, hogy az idegen váltók beszerzésének főbb módja abban állott, hogy az 5 milliárdos kölcsön mind két részének úgy aláírásánál, mint befizetésekor a külföldre szóló első rendű váltókat készpénzül fogadták el, és pedig a kölcsön első részénél a sterling fontot 25 frank 30 centimeba, a tallért 3 frank 75 centimeba, a belga frankot al pari, frankfurti 7 forintot 4 tallérba. Később, a kölcsön második részénél a sterl. fontot 25 frank 43 centimeba, a tallért 3 frank 76 centimeba, a belga frankot ismét a francziával egy áron számítva. Így jutott a kincstár mindjárt a kölcsönök aláírásakor 602, a további befizetések útján 1.171 és így összesen 1.773 millió frank idegen értékek birtokába. Az idegen értékek beszerzésének könnyítése végett a francia kormány pénzügyi biztost rendelt Londonba, ki a kölcsönnek mind aláírásánál, mind későbbi befizetésénél nagy mennyiségű efféle váltókat gyűjtött össze. Továbbá külföldi megbizottjait (úgy nevezett levelezőit) az eredeti aláírók részére $\frac{1}{4}$ illetőleg $\frac{1}{2}$ %-ban, a részletfizetéseknel pedig kezdetben 1. később $\frac{1}{2}$ és végre $\frac{1}{4}$ % jutalékban részesítette.

Az első vagyis a két milliárdos kölcsönművelet útján a kormány 400 millió idegen váltóra tett szert. Hogy a 3 milliárdos új emissiónak sikerét és bizonyos mennyiségű idegen váltók jutányos beszerzését magának biztosítsa a francia kincstár — a mint említők — egy nagy banksyndicatussal egyezményt kötött, mely a kölcsön aláírásáért és 700 millió külföldi váltó beszerzéséért elvállalta a szavatosságot. Az egyezményt aláírták 1872 július havában Európa legnagyobb

bankjai, szám szerint 55-en, a melyek közül sokan ismét egész syndicatusokat képviseltek. Ezen szövetkezésnek köszönhető nemcsak a fűnn jellemzett fényes siker, hanem hogy a felgyűlt 1.374 milliónyi idegen váltó mellett is a londoni árfolyam nem érte el a művelet derekán sem azon maximumot, mely az első kölcsön folyamán mutatkozott. Így az arany legmagasabb agiója 1872—3-ban 17 per mille volt, míg 1871—2-ben 25 per millét ért el. A kölcsönművelet alkalmával és a külön beszerzett váltók átalakításánál nagy szolgálatot tettek a francia kormány által Londonban, Amsterdamban, Brüsszelben, Berlinben, Frankfurtban és Hamburgban szervezett kincstári biztosságok. Említők már, hogy a hadi kárpótlás fizetési módzatait szabályozó egyezmény értelmében nem fogadott el a német kormány bármikor folyó számla mellett részletfizetést, hanem a megszabott határidőn kívül egy vagy több havi előzetes bejelentés után legalább 100 milliót egy részletben. A francia kincstár tárczájában azonban majd minden nap jártak le váltók és a fizetéskor mégis olyanokat is kellett nagy részben a német kormánynak átadni, a melyek még nem voltak esedékesek. A beváltás napjáig járó kamat és magáért a váltó értékesítéséért nagy költséget számított fel a német kincstár. A francia kormány csakhamar jobbnak vélte, ha ama biztosságokhoz teszi át az illető helyre szóló váltókat, azok által értékesítteti a lejárat idején s a kitűzött határnapokra a készpénzt irányoztatja ama különböző pontokról a német kincstárba. Az ekként behajtott tőkék időről időre nagy készletekben gyűltek fel a francia kincstár biztosainál, kik azokat a fizetési napokig rövid lejáratú üzletek útján kamatoztatták, és így lehetőleg kipótolták azon hátrányt, hogy a német kormány nem fogadott el bármikor folyó számlára kisebb részletfizetéseket. Így voltak hónapok, a midőn a londoni biztosnál, ki a külföldi értékek felváltása, valamint a London és Páris közt közvetített üzletek által legtöbbet tett a disponibilis tőkék gyümölcsöztetésére, 14—203 millió gyűlt össze. 1872 végén az amsterdami biztosnál 23, a brüsszelinél 109, a berlininél 137, a frankfurtinál 6, a hamburginál 142 millió frank gyűlt föl.

Az egész fizetési művelethez egy rejtélyes és az összes európai értékgorgalmat érintő közgazdasági kérdés fűződik,

és ez abban áll: mi úton keletkezett és mivel vásároltatott össze az a 4.248 milliót tevő 120,000 darab külföldi váltó, melynek segítségével Franciaország a hadi kárpótlás legnagyobb részét törlesztette? Mint általában a nemzetközi értékcsere kérdései, úgy ez is szövevényes; és a legalaposabb felvilágosítás, melyet eddig a problémáról adni megkíséreltek, Léon Say mostani francia pénzügyminiszternek e tanulmány élén idézett és itt felhasznált bizottsági jelentésében foglaltatik. Ama 4 $\frac{1}{4}$ milliárd váltó Angliára, Belgiumra, Németalföldre s Németországra szökött. A külföldi váltók, melyek valamely országban felgyűlnek, megfelelő követelést képviselnek a külföld irányában: mind megannyi számlát idegeneknek eladott árukról, vagy elismervényt külföldieknek nyújtott kölcsönökről. A váltók megelőzik néha az áru vagy érték szolgáltatását, de előbb-utóbb mégis ez által egyenlítettnek ki. A külföldi váltó rendszerint a külföldnek már kiszolgáltató vagy jövőben kiszolgáltató értékek fizetését képviseli, s ehhez képest számos esetben a külföldön elhelyezett tőkék évi kamatlovását. A midőn tehát a francia kincstár megbizottjai ily meglevő váltókat összevásároltak, vagy újakat teremtettek: a nemzetközi forgalomból eredt korábbi s újabb franciaországi követeléseket váltottak meg a kincstár számára. „De hogy minők voltak ama nemzetközi műveletek, melyek 1871—1873-ig Franciaországban végrehajtottak; hogy mit jelentenek ama váltók, melyeket a kincstár megszerzett: ha ezt tudnók — úgy mond Say — megtalálnók a kulcsot annak megfejtésére, a mi ezen három év alatt a francia pénzpiaczon előfordult; megértenők, hogy mikép volt lehetséges öt milliárdot Franciaországból Németországba válság nélkül áthelyezni; meglesnők magyarázatát egy ténynek, a mely némileg csak azután vált valószínűvé, midőn már végrehajtott és a melynek elmélete jó részben most is titok előttünk.“ Egy váltótárca tartalma megérteti az üzleteket, melyekből az illető váltók eredtek; de ki értheti meg, hogy mit jelent azon 4 $\frac{1}{4}$ milliárdot tevő 120,000 darab váltó, mely szől különböző összegekről, 1000 franktól kezdve 5 millió frankig? A hány féle nagyobb üzletet két és több ország között csak képzelünk, az ott mind képviselve van. A legmesszebb menő részletezés még mindig hiányos maradna. Azért legczélszerűbb a főforgalmi tényezőket figyelembe venni s azoknak viszonyaiból az általános elveket levonni.

Ötven évvel ez előtt a ki- és bevitel tárgyait egyedül árucikkek és készpénz képezték. A kereskedelmi mérleg különbözetét arannyal vagy ezüsttel egyenlítették ki. Akkori időben a vámhivatalok följegyzései meglehetősen teljességben tüntethették fel a nemzetközi forgalmat; de vagy 25 év óta egy újabb és nevezetes cikk járult a többihez, s ez az értékpapír: a járadékjegy, részvény, vasúti vagy egyéb kötvény. Ez az értékképviselő észrevétlenül halad át a különböző államok vámsorompóin, és ha a nemzetközi forgalmat helyesen mérlegelni kívánjuk, akkor az áruk és ércpénzekon kívül az értékpapírok nagymérvű ki- és bevitelét szintén számba kell vennünk. Az áruk ki- s beviteléről szólva első sorban, a vámhivatalok följegyzései az utóbbi három év mérlegét kedvezőnek tüntetik föl ugyan, de távolról sem szolgáltatnak alapot azon föltevésre, hogy a $4\frac{1}{4}$ milliárd külföldi váltó a kérdéses három év alatt, vagyis évenként közel $1\frac{1}{2}$ milliárd a forgalom ezen neméből vette legyen eredetét. Mert 1867-től 1871-ig bezárólag a behozatal mindig meghaladta a kivitelt; 65 és 694 millió közt változván a mérleg szenvedő nagysága. Csak a háború utáni második évben, 1872-ben haladta meg a kivitel a behozatalt 191, és 1873-ban 327 millióval; de miután ezen két kedvező év előtt közvetlenül, tudniillik 1871-ben 694 millióval volt kisebb a ki-, mint a bevitel, a három utolsó év együtt véve szintén passiv és pedig 176 millióval. Az 1872. és 1873-iki kedvező külkereskedelmi helyzet minden esetre nagyban megkönnyítette Franciaországnak a pénzügyi műveletet; és a föltevésre, hogy ezen időközből eredt legyen egy nevezetes része ama váltóknak, csak úgy találunk alapot, ha a három évi 10 milliárd és 561 millióra menő összes kivitelből származott váltókból egy részt magához vont a kincstár, és hogy a kereskedelmi mérleg ércpénz, értékpapírok és a hitel más eszközei útján egyenlített ki.

Hogy a külföldi váltóknak roppant nagy tömege létezhetett Franciaországban, az kitűnik az 1827 óta mutatkozó nagy s egyre növekedő kiviteléből. 1827-től 1836-ig a kivitel évi átlaga 521, a rá következő évtized folyamán 713, 1857-től 1866-ig évi 2430 milliót tett, 1869-ben 3075 és 1873-ban 3927 milliót. Az egész említett korszakban a kivitel 2508 millióval haladta meg a bevittet. Megemlítésre méltó, hogy az 1852 és 1872 közt Franciaországba feldolgozás végett bevitt

nyers termények, midőn átalakított és nemesített minőségben kivitettek, 3598 millió értéktöbbletet képviseltek.

Ez adatok ellenében számba veendő a nemes érczeknek rúd és vertpénz alakjában ugyancsak 1827-től 1873-ig kimutatott forgalma. Az egész korszakban az ércz bevitele rendszerint meghaladta a kivitelt, kivéve az 1871-ik évet, midőn a hadi kárpótlás első részének fizetése alkalmával 200 millióval több vitetett ki, mint a mennyi behozatott; egyébként 49 és 1852 millió közt váltakozik az évi összeg, melylyel az ércz behozatala meghaladja a kivitelt és 6692 millióval nagyobb az egész korszak alatt az arany és ezüst rúd és pénz importja mint kivitele. Ezen behozatali többlet tehát bőven kiegyenlítené az árúczikkeknél kimutatott export-többletet; de azért a hadi kárpótlás fizetésére használt külföldi váltóknak egy része mindkét nemű értéknek kiviteléből veheti eredetét.

A arany- és ezüstrúd és pénz ki- s beviteléről szóló vámhivatali följegyzések egyébként távolról sem oly megbízhatók, mint az árúczikkekre vonatkozók. Azok, a kik ama fémekkel ki- s beviteli üzletet folytatnak, igen mérsékelt nyereseménnyel beérik, s épen azért a költségek lehető megtakarítására törekszenek. Nem vallják be híven a küldeményt azon okból, hogy olcsóbb tarifátétel mellett szállíthassák és inkább magok viselik a biztosítási kockázatot. Így azután hiányosak a vámhivatali kimutatások az arany és ezüst nemzetközi forgalmáról. Az 1871—73-iki adatok nem engednek e részben kétséget. E három évre összesen 1335 millió arany és ezüst kivitelt és 1262 millió behozatalt mutatnak ki a hivatalos följegyzések; már pedig, mint fentebb említettük, maga a kormány 513 milliót szállított Németországba a hadi kárpótlás fizetésére, és így a kereskedelem útján csak 820 millió vitetett volna ki. És kitudatott, hogy csupán három párisi ház azon időben 820 milliót exportált.

Ennyire megbízhatatlanok lévén a vámjegyzékek az arany és ezüst nemzetközi forgalmának megállapítása szempontjából, Léon Say más úton keres választ azon kérdésre, hogy mekkora része van a nemes érczek kivitelének a külföldi váltók előteremtésénél? Inductiv érveléssel kinyomozza a nemes érczek készletének nagyságát Franciaországban a háború előtt és a hadi kárpótlás lerovása után, és ahhoz képest

számítja ki, mennyi aranyat és ezüstöt fordíthattak külföldi váltók fedezésére.

A belga pénzügyminister által 1873-ban a pénzconventio átvizsgálása alkalmából közzétett összeállítás szerint a nyugoti civilisatio államaiban 1867 végén az aranykészlet 25 milliárd és 141 millót, az ezüst 18 milliárd és 629 milliót tett, összesen 43 milliárd és 770 milliót, míg 1849-ben csak 34 milliárd és 488 milliót. Ehhez képest mindkét fém 9282 millióval szaporodott; és pedig a részletes évi kimutatások szerint az arany 14.413-ról 25.141 millióra 10.728 millióval, az ezüst pedig leszállott a Chinába s Indiába való folytonos kivitel következtében 20.075 millióról 18.628 millióra vagyis 1.446 millióval. Az arany ezen szaporodtából az aránylag legnagyobb rész Franciaországra jutott; mert míg 1848-tól 1871-ig 6.640 millió frank veretett aranyból egyedül Franciaországban, addig ugyanazon 24 év alatt Angliában 3.090, az amerikai egyesült államokban 4.639 és Ausztráliában 720 millió, összesen 8.449 millió veretett; úgy, hogy azon négy állam közül, a melyben a pénzforgalom aranyon alapszik, 1848-tól 1871-ig vert arany-pénzek összegéből Franciaországra 44% esik. Pedig az említett négy terület egész népességéből Franciaországra csak 33% jut és a szóban levő 24 év alatt mindegyiknek népessége tetemesen emelkedett, csak Franciaországé maradt változatlan; s ekként aranyra nézve úgy egészben, mint fejszám szerint valamennyi állam közt leginkább Franciaország gazdagodott, tévén ezen növekedés évi 276¹/₂ milliót.

1848-ban 2—3 milliárdra becsülték az összes francia ércpénzt, az azóta 1871-ig vert 6640 millió aranypénzzel együtt összesen 9—10 milliárd gyült föl: de ebből le kell vonni a Chinába s Indiába kiszivárgott ezüstöt, mi az említett korszak folyamán 3—4 milliárdra mehetett, és így nagy valószínűséggel bir Wolowski becslése, mely szerint 1874-ben 5—6 milliárd frank a Franciaországban forgó s félretett (thesaurisé) arany- és ezüstpénz. Hogy minő változást okozott a hadi kárpótlás fizetése s különösen a külföldi váltók beszerzése az ország arany- és ezüst tömegében, arról két tájékoztató adat nyújt felvilágosítást. A német birodalmi pénzverdék 847 millió 20 frankos aranyat alakítottak át, az angol bank pedig vett 197 millió szintén 20 frankos aranyat. A német pénzverdék frankkészletében befoglaltatik azonban azon 42 millió is,

melyet az angol banktól vettek, úgy hogy a két helyre Franciaországból folyt arany ezer milliót tesz. E milliárdból maga a kincstár vitt ki a kárpótlás fizetésénél 273 milliót, a többi 730 millió kétségen kívül részint váltók közvetítésével, részint a beszívárgott ezüst helyébe szállott a külföldre.

Az aranytömeg fogytával ugyanis szemben áll az ezüsforgalom növekedése. Az ezüst árának leszállta következtében sok folyt be ezen ércből, és bár a francia kormány 5 frankos darabokba verve, mint föntebb láttuk, nagy mennyiségű ezüstöt vitt ki a hadi kárpótlás fizetése alkalmával, mindamellett az összes adatok arra mutatnak, hogy 300 millióval szaporodott a francia ezüstpénz 1871—73 alatt. Így a két ércztömege együtt véve 700 millióval szállhatott alább a fizetési művelet folyamán; de ebből maga a kincstár vitt ki aranyban és ezüstben 500 milliót, úgy hogy váltók közvetítésével csak 200 millió mehetett ki és csakis ezen utóbbi összegben szerepel az arany és ezüst a $4\frac{1}{4}$ milliárd váltó között.

A legnagyobb része az összes idegen váltóknak kétségen kívül a külföldön elhelyezett francia tőkék, értékpapírok és ezeknek kamatai útján szereztetett be. E század utóbbi negyedében Franciaország takarékoságának évi gyümölcsét jó részt idegen állami s községi kötvényekben s külföldi vállalatok részvényeiben helyezte el. 1870 körül 6—700 millió frankra ment csak a kamat, melylyel a külföld a francia hitelezőknek évenként adózik és mert e kamatok lerovása, a szelvények beváltása ország és ország között rendszerint váltók útján közvetítettik, már ez egy forrásból 6—700 millió idegen váltó gyűlt föl egy év folyamán Franciaországban.

A háború előtt több mint 300 millióra tették azon költsékezt, melyet Franciaország az ott utazós hosszasabban tartózkodó külföldiektől — évenként várhat. E kiadás túlnyomólag idegen váltók és csak csekély részben arany által közvetítettik. Ezer millióra megy tehát a külföldi váltóforgalom Franciaországban egy év alatt csupán e két forrásból, teljesen számításán kívül hagyva a nemzetközi kereskedelem mérlegének kiegyenlítésére szolgáló váltókat. Ezen milliárd új állandó bel- vagy külföldi elhelyezésre vár minden évben és a francia kincstár 1870-től 1873-ig könnyen magához vonhatott három milliárd váltót a nélkül, hogy az értékforgalmat megszorította volna. Az idegenek költsége azonban a háború idején és

utána alább szállott; másfelől bizonyos, hogy azon három év alatt vagy két milliárd idegen értékpapír vitetett ki, a mi a külföldről eredő kamatoknál évenként száz, összesen 300 millió különbözetet okoz ugyan, de a felsorolt összes bevételekből bőven kitelt az öt milliárdot meghaladó két kölcsönmivelet.

Fölötte nehéz számszerűleg meghatározni, hogy mennyi idegen értékpapírt küldtek vissza eredeti hazájukba Franciaországból. Csakis több rendbeli támpontokból lehet ez iránt megközelítő tájékozást meríteni. Így egyik föltevés az, hogy azon idegen értékpapírok, melyek a párisi tőzsdén valósággal és készpénz fejében kiszolgáltattak, nagy részt a külföld számára vásároltattak. Szembeszökő, hogy e tétel egész kiterjedésében fönn nem tartható; de a többi factorral párosítva elég közel jár a valósághoz. A párisi tőzsde adatai szerint ugyanis természetben átadattak készfizetés mellett 1871. július 1-jétől 1873 végeig a következő idegen állampapírok:

5%-os olasz járadék	46.115,000 frank
6%-os olasz dohánykötvény	56,250 „
6%-os perui járadék	148,500 „
5%-os török	520,000 „
6%-os török	15,750 „
3%-os spanyol	600 „
5%-os tunisi	84,375 „

Összesen 46,976,475 franknyi

kamatjáradék, a mi 669 millió frank tőkének felel meg.

Ugyanazon időközben átadattak készfizetés mellett a párisi tőzsdén a következő külföldi magánértékpapírok:

az ottoman bank részvényei	80,650 frank
osztrák földhiteli záloglevelek	193,525 „
osztrák vasuti papírok	645,825 „
lombardi vasuti papírok	370,150 „
osztr. államvasuttársulati	67,350 „
magyar vasuti papírok	12,700 „

a mi tőkében összesen mintegy 722 millió franknak felel meg oly vállalatok értékeiben, melyek üzletüket túlnyomólag Ausztriában és Magyarországon folytatják. Jellemző továbbá az idegen értékpapírok kiszállításának megítélésére azon tapasztalat, hogy míg 1868-ban 85 millió olasz járadék után fizette-

tett ki Párisban a kamat, addig 1871-ben 58, 1872-ben 60 millió után. A török államadósság után fizettetett Párisban 1870 január havában 3,265000 frank, 1872 július havában csak 512,081, 1873 elején 665,225 és 1874 január havában, megint emelkedve 1,700,000 frankot csupán kamatúl. Ezen két állampapirból lehet azután következtetni, hogy mily nagy tömegben küldettek ki az amerikai, osztrák, magyar és egyéb idegen értékpapírok. Szembe kell ezzel ugyan állítani a külföldön francia rentek fejében fölvett kölcsönöket, mely papírok eddigelé, minden takarékos és gyűjtőgető nép tapasztalatai szerint, rég visszakerültek Franciaország kezére. Egészben véve tehát a szóban levő 4¼ milliárd idegen váltó előteremtett idegen papírok kiküldése, a Franciaországban bennmaradt külföldi értékpapírok szelvényei és csak aránylag csekély részben kiküldött arany fejében. Úgy fejlődtek az ügyek — mond Léon Say — mintha öt milliárdnyi francia rentét küldött volna Franciaország Berlinbe s mintha a francziák azután megtakarításait Berlinbe küldötték volna azon rente megvétele végett, ép úgy a mint azelőtt küldötték Olaszországba, az Egyesült államokba, Ausztriába, Törökországba, hogy olasz, amerikai, osztrák és török állami évjáradékokat, vagy vasuti részvényeket és kötvényeket vásároljanak.

Látva ekként, hogy minő műveletek által teremtette elő Franciaország a hadikárpótlást; mely tőkéből és honnan gyűjtötte össze az 5 milliárdot; minő közbeneső átalakítások útján juttatta ezen rengeteg összeget a német birodalmi kincstár kezeihez: tekintsük már most az érem másik lapját, hogy hová fordította Németország ezen tőkéket és minő gazdasági tünemények kísérték közvetlenül e nagy vagyon felszívását?

A francia hivatalos adatok szerint hadikárpótlásul, kamatokkal és a francia kincstár részére teljesített átváltás költségeivel együtt, mint fönnebb láttuk 5,315 millió frankot fizetett a francia kormány, a német hivatalos adatok ellenben 1,484,551,274 tallér, vagyis a tallért 3 fr. 75 centimeba számítva, 5,567,067,277 frankot mutatnak ki bevételül a francia hadikárpótlás czímén, a mi 252 millió frankkal több a francia adatnál. Ez utóbbi összegben foglaltatik Páris városán

behajtott 200 millió és a többi francia városokon megvett hadi sarcz. A német birodalom mindhárom tételt vagyis az 1,484,551,274 tallért veszi a hadi kárpótlás összegének és az egész összegekről rendelkezik külön törvények által meghatározott czélokra.

Az 1,484,551,274 tallérból 685,566,294 az öszbirodalom számlájára utaltatott, 798,984,980 pedig felosztatik a birodalom egyes államai s az északi szövetség közt, a háború előtti csoportosulás szerint. Érdekesnek véljük, miután Magyarország Ausztriával közös költsége s közös bevétele van, följegyezni, hogy mily kulcs szerint osztatott fel az egyes államok között a föntebbi összeg. Az északnémet szövetségre s különösen Poroszországra nézve előnyös lett volna a katonai szolgáltatást vagyis a tényleg kiállított hadak mennyiségét alapúl venni, nem pedig az országok népességét, a mi meg a déli államoknak kedvezett, minthogy ezek aránylag kevesebb csapatokat állítottak ki. A felosztandó összeg származásának szempontjából megfelelőbb lett volna az első kulcs; de az utóbbi t. i. a népesség arányában való részesedés általában el volt fogadva a német vámegegyletben, az északi szövetségben és újabban a birodalomban is úgy a közös terhek: katonajutalék és hozzájárulási quota (Matricularbeitrag), valamint a közös előnyök vám, fogyasztási adó, a birodalmi gyűlés képviselőinek száma tekintetében. Az érdekellentét, azon közvetítőben talált kiegyenlítést, hogy a felosztandó összeg három negyed része a katonai szolgáltatás arányában, egy negyed pedig az államok népessége arányában osztatott el. Ehhez képest a déli államok 73 millió tallérral kaptak többet, mintha egyedül a kiállított hadi erő vétetett volna alapul.

A német államok tulajdonképi hadi költsége 517 millió tallérra vagyis 1939 millió frankra tehető; Franciaországé (de nem a háború „végleszámolása“, mely 10 milliárdra megy), 1912 millió frank; tehát mindegyik fél részén csaknem ugyanaz az összeg. Ha amaz 517 millió tallér tulajdonképi hadi költségekhez hozzáadjuk a háború folytán szenvedett károk megtérítésére és a német haderők előbbi karba helyezésére fordított mintegy 383 millió tallért, akkor kerekszámban mindössze 900 millió tallér, vagyis 60.6% esik a Franciaországon behajtott 1.484 millió tallérból Németországnak a legtágabb értelemben vett hadi költségei megtérítésére. A

német és a francia kormány közt létrejött békeokmányokban nincs is az öt milliárdos összegnek megnevezett czíme; és a francia hivatalos kifejezés *indemnité de guerre* valamint a német birodalmi törvényekben használt *Kriegskostenentschädigung* későbbi keletű. A német törvényhozásban és irodalomban ma már nyíltan elismerik, hogy a Franciaország által teljesített fizetés messze túlszárnyalja Németország hadi költségeit, hogy amaz 1.484 millió tallérban egyúttal hadi büntetés szabott Franciaországra és hogy ezen súlyos hadisarcz és az ennek következtében folyton viselendő nagy kamatterher Franciaországnak tartós gyengítésére czélzott ép úgy mint Elsassnak és Lotharingia egy részének az ellenséges ország testéből kihasítása.

A tulajdonképi hadi kiadások megtérítése czimén birodalmi számlára 73, az észak-német szövetség számlájára 377 millió tallér utaltatott. A francia hadüzenetet követő napon 1870 július 20-án az észak német birodalmi gyűlés 120 millió tallérnyi kölcsönt szavazott meg a kormánynak. Augusztus 3-án és 4-dikén nyilvános aláírásra bocsátatott és pedig bankárok közvetítése nélkül 100 millió tallér 5%-os kötvény. A kibocsátási ár 88, a befizetés 6 részletben volt teljesítendő december végeig, A kölcsön lejár 1873. január 1-én, a mikor a kincstár a névleges összeget fizeti ki. Az évi kamat e szerint 5.7%, ehhez adva a körülbelől $2\frac{1}{2}$ év multával a 88-on fölül fizetendő 12 tallért, a kölcsön közel 11%-ába került az államnak. Mindamellet a kínált 100 millió tallérból csak 60 millió effectiv összeg iratott alá. Később a győzelmes napok után bankárok közbejöttével értékesítette a kormány a megmaradt kötvényeket és 1137 millió névérték után 104 millió tallér bevételt ért el, úgy hogy az árfolyam átlag 91.73%-ra emelkedett. E kölcsön felmondattott 1872 végén és teljesen visszafizettetett 1873 végével a névérték erejéig.

A háború folyamán már Strassburg és Metz bevétele után, a kormány újabb 100 millió tallér hitelt kért a szövetségi gyűléstől. A szövetségi kancellár felhatalmaztatott hosszabb lejáratú, kamatozó kincstári jegyek kibocsátására oly mennyiségben, hogy a megkivántatott 100 millió begyűljön. A kormány ezen kölcsön nagy részét külföldön, nevezetesen Angliában óhajtotta elhelyezni s nem kívánta az egész összegre a belföldi pénzpiacot igénybe venni. Ezért a kincstári

jegyek részint tallér, részint sterling fontra szóltak (6 tallér 24 garas = 1 £) és azért lépett a kormány egy német-angol bankconsortiummal egyezsége a kibocsátás iránt. A consortium az emissió első részét $92\frac{1}{2}$, másodikát $95\frac{1}{4}$ %-on vette át, a szövetségi kormány tartozván egyébként a sterling fontra szóló jegyek bélyegét viselni. A kincstári jegyek 5%-al kamatozók és öt év múlva teljes értékben visszafizetendők. Mindegyik emissió $7\frac{1}{2}$ millió, összesen 15 millió sterling fontot, = 102 tallért, mintegy 153 millió osztrák ért. forintot tett.

Nemcsak ezen főösszegben, hanem sok egyéb részletben hasonlók ezen német kölcsön föltételei az 1873. XXX. t. cz. által elrendelt 153 milliós magyar kölcsön viszonyaihoz. Az árföltételek annyira különbözök ugyan, a mennyire elütő az északnémet szövetség az időbeli és Magyarországnak 1873. évi hitele. Így Magyarország lekötötte biztosítéku államjösségeit, 6%-os kamatot tűzött ki és azon felül még 4—7%-al volt kisebb az átvételi árfolyam. Egyebekben az emissió a magyar kölcsönnél is két $7\frac{1}{2}$ sterling fontos részben értékesített, az elhelyezés majdnem ugyanazon pénzerők közvetítésével történt, az angol értékre szóló jegyek bélyegét hasonlólag a kincstár viselte, a jegyek alakja s szövege egészben véve mindkettőnél hasonló, a visszafizetés egyaránt öt év multával biztosítatik. A magyar kincstári jegyek ezen hasonlósága a német szövetségi kincstári jegyekkel sokban megkönnyítette az elhelyezést Német- és Angolországban.

A német kölcsön 102 millió névérték után 95,752,500 tallért hozott, és így tekintettel az öt év multával történő teljes visszafizetésére, 6.33%-ba került az államnak; a magyar kölcsön pedig mintegy 10%-ba. A német kormány azonban 1875. november elseje helyett már 1872. január és február havában váltotta be a francia hadikárpótlás pénzein a kincstári jegyeket, minek következtében e kölcsön a német kormánynak 11—12%-ába került. Ezen nagyobb költségre kétségen kívül főképp azért szánta el magát a német kormány, mert a meglevő pénzkészletet 5.33%-on, a mennyit az adósság évi kamata tett, sem volt képes értékesíteni; és mert bizott abban, hogy a hátralevő 4 éven belől ezen áron mindig kaphatna kölcsönt. Az idő előtti beváltásból támadt kár jóval csekélyebb lett volna, ha a kincstári jegyek nagyobb kamat-

láb p. o. $5\frac{1}{2}\%$ mellett bocsátatnak ki, a mely esetben a kibocsátási árfolyam (mintegy 96) és a névérték közti különbség akár öt, akár egy év elmultával fizetessék vissza a veszteség mindenestre kisebb. A mi kincstári jegyeinknél azonban teljesen megfelelő a 6%-os kamatláb, mert a speculációnak elégséges nyereségi tért enged a kibocsátási ár és a névérték között, másrészt pedig úgy sincs kilátás, hogy a magyar kincstári jegyek idő előtt visszaváltassanak.

A francia hadi kárpótlás pénzeiből törlesztetett végre az északnémet szövetségnek azon lebegő adóssága, melyet rövid lejáratú kincstári utalványok alapján felvett. A kormány ugyanis addig, míg az állósított kölcsönből a pénzek kellő mérvben befolytak, és általában a folyó költségek biztosítása végett, időről időre 3—6 havi lejáratral $3\frac{1}{2}$ — 5%-os kincstári utalványokat bocsátott ki, melyeknek évi átlagos forgalma 32 millió tallerra ment. Ez utalványok al pari adtak el és a mennyiben rögtön értékesíthetők nem valának, zálogba tétettek a háború elején alkotott kölcsönpénztáraknál, a melyeknek jegyei készpénzfizetésül fogadtattak el. Az efféle kincstári utalványok összes emissiója 58 millióra ment és 1,025,000 tallér kamatot igényelt, de ezzel szemben a kölcsönpénztárak e kamatszükségletnél sokkal nagyobb tiszta nyereséget szállítottak az északnémet szövetség és a német birodalom kincstárába.

A Franciaországtól befolyt milliárdoknak java része hadi károk megtérítése s a haderőnek előbbi karba helyezésére fordított. Az első czímen kiadatott 246 millió tallér a birodalom és közel 11 millió tallér az északnémet szövetség számlájára; a másik czímen 186 millió tallér a birodalom és 120 millió tallér az északnémet szövetség számlájára. Mindkét czimből csak a kiválóan pénzügyi és közgazdasági intézményeket kívánjuk taglalni és ezek: a rokkantak alapja és a hadi kincs.

A birodalmi kormány becsületbeli kötelességének tartotta bőségesen gondoskodni azoknak ellátásáról, kik a háború folytán az állam iránt igényt támaszthattak. Külön törvények alkottattak a német-francia háborúban résztvettek nyugdíjazásáról, illetőleg a hozzájuk tartozóknak esetleges ellátásáról. Különböző fokozatok szerint megállapították a rokkantak nyugdíja, a háborúban elesett harcosok özvegyei, árvái s —

a mennyiben az elvázrt egyetlen fenntartójuk volt — szüleiknek ellátása. Előleges felvételek szerint ezen nyugdíjak és ellátások évi 13 millió tallért igényelnek, és a birodalmi kormány elvül tűzte ki, hogy ezen évi szükséglet tőkéje a francia hadi kárpótlás egy részével biztosíttassék. 1872 végeig a német-francia háború folytán keletkezett nyugdíjakra csakugyan 10 millió, 1873-ban 12,334-000, 1874-ben 12,665.000 tallér adatott ki; a közelebbi években a szükséglet egyre növekedni fog, míg azután idővel a rokkantak, a háborúban elsteknek özvegyei s szülei elhalálozván, árváik pedig fölnevekedvén, a szükséglet egyre csökkenni és 50—60 év múlva teljesen elenyészni fog. A „rokkantak alapja“ ehhez képest 187 millió tallérban állapíttatott meg oly számítással, hogy ha ezen tőke 4%-ot kamatoz és ezen jövedelem kiegészíttetik a tőkéből a nyugdíjak évi szükségletének nagyságáig, akkor az alap teljesen kimerülne körülbelül azon időre, a midőn az utóbbi háborúból nyugdíj és ellátásra jogosultak többé nem léteznének.

A rokkantak alapjáról szóló törvény rendelkezik egyéb-iránt arról, hogy ha a kamatjövedelem meghaladná az évi szükségletet, akkor ezen többlet nem az alaphoz csatolandó, hanem a birodalmi pénztárhoz szolgáltatandó be; föntartja továbbá azt, hogy a törvényhozás külön intézkedjék azon maradványról, mely esetleg előállana, ha majd egy ellátásra jogosított sem lesz többé. A 187 millió tőkét a birodalmi gyűlésben túlságos nagynak tartották a kitűzött célra; voltak tekintélyes hangok, melyek 150 milliót teljesen kielégítőnek vélték. De a számítás annyi hypothesisből indul ki, hogy, ha már egyszer egy külön alapon kerestetik a biztosíték oly hosszú időre terjedő igényekre nézve, akkor a nagyobb összeg minden esetre több megnyugtatót szolgáltat.

A rokkantak alapja kamatozó értékpapirokból alkotandó. Ezek lehetnek: a német birodalom, valamely német állam, kerület vagy község kötvényei; a német birodalom vagy valamely német állam által törvénnyel biztosított kötelezvények, mint pl. vasuti prioritások, és végre közterhek megváltására kibocsátott és földbirtokkal biztosított németországi járadék-kötvények. Csak átmenetileg, 1876. közepéig engedtetett meg idegen állampapírok, elsőrendű váltók, kincstári utalványok vásárlása, főképp azon okból, nehogy, ha az alap igazgatósága

rövid idő alatt korlátolt körből tartozik a 187 milliót beszerezni, a kijelölt értékek árfolyama nagyon felemelkedjék. Így történt azután, hogy a rokkantak alapjának igazgatósága a 153 milliós magyar kölcsönből átvett 15 milliót. Ezen átmenetileg megengedett értékek azonban 1876. július 1-ig eladandók és helyökbe kizárólag az első sorban említett papirok vásárlandók. Azontúl csak annyi adható el az alap készletéből, a mennyi esetről-esetre nyugdíjakra stb. folyóvá teendő és így kizárattott a speculatióra irányult adás-vevés. Az alap kezelése külön hatóságra van bízva, melynek elnökét élet-hossziglan a császár nevezi ki. Az ellenőrzést az állam-adósságokat ellenőrző bizottság viszi. Az alapból évenként teljesítendő fizetést a törvényhozás szavazza meg a költségvetés keretében.

A mi már a pénzügyi politika szempontjából ezen rokkantak alapjának célszerűségét illeti, azok nézetéhez csatlakozunk, kik a birodalmi gyűlésben és az irodalomban egy külön alap alkotását elleneztek és helytelenítik most is. A német-francia háború folytán támadt nyugdíj és ellátási igények kielégítése csak úgy terheli a birodalmat, a mint terhelik a többi katonai s egyéb állami nyugdíjak. A mint tehát a német birodalomban és más államokban a nyugdíjak különbség nélkül az évi költségvetésben állandó kiadási tételként szerepelnek, ép úgy helyt foglalhatnak az utóbbi háború rokkantjainak ellátására szükségelt összegek mint oly kiadás, mely a birodalom összbevételeiből fedezendő. Magyarországon és Ausztriában, valamint a legtöbb államban, hol a nyugdíjazást a kincstár látja el, az évi költségvetésben rendes bevételt képeznek azon levonások a hivatali fizetésből, melyeken a nyugdíj igénye alapul, és rendes kiadást képez a nyugdíjazásra, végkielégítésre stb. szükségelt évi összeg.

Az a tekintet, hogy azon alap folytán egy maradandó kiadási tehertől menekül meg a birodalom háztartása, s hogy legalább a nyugdíjak miatt nem lesz szükséges sem a birodalmi adókat fölemelni, sem az egyes államok matricularis hozzájárulását fokozni, távolról sem igazolja a külön alap megalkotását. Németország akárhány oly hasznos beruházásra fordíthatta volna ama 187 millió tallért, a melyek nemcsak közvetlenül hoztak volna a német kincstárnak nagyobb jövedelmet azon alapnál és így bőven fedezték volna a nyugdíjak évi szükségletét, de azonfelül még a közgazdaságnak is jóté-

kony gyarapítására szolgálhattak volna. A német birodalom nagyobb mérvben vasutak építését rendelhette volna el és bizvást erre fordíthatta volna a rokkantak alapján lekötött milliókat, vagy magához válthatott volna néhány már forgalomban lévő nagyobb fontosságú vasútvonalat. A német birodalom mindegyik állama adósságai után tekintélyes összeget költ a kamatokra; akárhány állam átvett volna a birodalomtól, oly kamatláb mellett, minőt a rokkantak alapja hoz, nagyobb kölcsönt, hogy drágább adósságait törleszthesse. Egyébként nemcsak jövedelmezőség, hanem a nyugdíjak biztosítása szempontjából is elhibázott egy külön alapnak alkotása. Az államot terheli a nyugdíjak fizetése, s ha a német birodalom bármikor oly pénzügyi helyzetbe találna jutni, hogy évi 12—13 milliónak előteremtése nehézséggel jár, akkor nem fogja azon 100 milliót meghaladó, hiányosan kamatozó tőkét a rokkantak alapjául lekötve hagyni, hanem eltörölvén egy tollvonással a törvényt, eladja majd esetleg a legroszabb időben az érték-papirokat. A nyugdíjra és ellátásra jogosultak tehát addig, míg egy felől az állami pénzügyek jobb napjaiban az állam összes bevételei által teljesen fődözve látják nyugdíjigényüket, addig más felől épen akkor fognak a specialis biztosítékot elveszteni, mikor ez valóban némi megnyugtatót nyújtana.

Találó e tekintetben a párhuzam, melyet Wagner a rokkantak alapja és az államadósságok törlesztésére Angliában alkotott *sinking fund* között von. Ez utóbbi az állam egyéb vagyonától elkülönített és más czélokra mint adósságtörlesztésre nem fordítható közalapot képezett, melynek külön meghatározott dotáció volt kirendelve; nevezetesen a kamatok mindazon államkötvények után, melyeket ezen alap beváltott. A tapasztalás azonban csakhamar kimutatta, hogy mily hasztalan ez alap feladata jó időkből és mily káros rossz pénzügyi viszonyok közt. Ha a kincstár feleslegei megengedik és a törlesztés egyáltalában üdvösnek találtatik, akkor a kormány amúgy is apaszthatja az államadósságot; míg a külön törlesztési alap mellett kedvezőtlen pénzügyi viszonyok közt kénytelen a kincstár új kölcsönök drága pénzével dotálni a *sinking fundot*, hogy képes legyen a korábbi olcsóbb kölcsönök kötvényeit beváltani. Anglia fel is hagyott ezzel a visszás és káros mivelettel és más államok is, melyek ily külön törlesztési alapot alkottak, rendkívüli szükség felmerültekor igénybe vették

annak készleteit és elhagyták — miként fentebb Franciaország esetében láttuk — az önként magukra vett rendszeres törlesztést. Ma már az északamerikai szövetség államadosságaira nézve, a melyekből pedig majd minden évben kötelezőleg törlesztendő egy vagy más rész, sem létezik külön törlesztő alap, és nálunk Magyarországon is a határozott czélokra fölvetett kölcsönök biztosítására szolgálnak ugyan külön kijelölt objectumok és az ezekből eredő jövedelmek azon kölcsönök kamataira s törlesztésére szánvák, de eme kiadások végre is az állam összevételeiben találják fedezetüket.

Egészen más szempontból ítélendő meg a birodalmi hadi kincs. Poroszországban ily hadi kincs már korábban hatalmas pénzarsenalként tartatott fenn és a sereg harcckésztségének, úgy az 1866-iki porosz-osztrák, mint az 1870-iki német-francia háború megindításakor egyik lényeges emeltyűjéül bizonyult. A porosz hadi kincs 30 millió tallér ércpénzből állott és kizárólag a mozgósítás első költségeire tartatott készen. 1866-ban a mozgósítás 136 millió tallérba került, 1870-ben a mozgósítási parancs kibocsátását követő első hat napon a rendkívüli kiadás 12, a teljes mobilisálás pedig 24 millió tallérba került. A 120 millió tallérnyi kölcsön csak két héttel a francia hadizenet után volt aláírásra bocsátható. Az aláírás és befizetés — mint előbb láttuk — elég kedvezőtlen volt; a hadi kincs e szerint nagyban elősegítette a mozgósítás gyorságát. 1871. november havában Bismarck kijelentette egy alkalommal a birodalmi gyűlésben: „Ha rendelkezésünkre nem lett volna a hadi kincs, határozottan nem lettünk volna képesek megnyerni azon pár napot, a mely elégséges arra, hogy a Rajna egész balpartját, a bajort úgy mint a poroszt, a francziák betörése ellen megvédjük. Ha meg nem lett volna a hadi kincs, akkor a harc a Rajnán kezdődött volna.“ Ezen hadi előnyökön kívül megövtá e kincs az államot, hogy a panique első napjaiban súlyos feltételek alatt lebegő kölcsönt fölvenni vagy papírpénzt kibocsátani kényszerüljön.

A német kormány felismerve az intézmény nagy előnyeit, azt indítványozta, hogy a francia milliárdokból alakíttassék 40 millió aranypénzt tartalmazó birodalmi hadikincs. A porosz kormány képviselője kijelentette, hogy azon esetben, ha a birodalom ezen intézményt életbelépteti, akkor a porosz állam nem fogja helyreállítani a maga nagy hadi kincsét. A biro-

dalmi kormány javaslata nagy ellenzésre talált részint gazdasági, részint politikai tekintetéből. Helytelenítették a 40 milliónak improductiv lekötését és az ezzel járó kamatvesztéséget; felhozták, hogy a kormánynak ily pénztömeg fölötti rendelkezése gyengíti a béke fönntartásának garantiáit. Véleménykülönbség merült föl továbbá arra nézve, vajjon az összes 40 millió kész aranypénzben tétessék-e le s nem volna-e helyesebb mintegy felét könnyen realisálható idegen értékekben: angol consolokban vagy északamerikai állam-kötvényekben letenni.

A birodalmi kormány azonban nagy többséget vívott ki javaslatának. A kamatvesztés érve ellen az 1866. és 1870-ik évi kedvező eredményekre hivatkozhatott; kimutatta, hogy okvetlenül több veszteséggel járt volna 30 milliónak rögtöni előteremtése épen a hadizenetet közvetlenül megelőző s követő napokon, mint a mennyi kamat 30 milló tallér után kárba ment 1867-től 1870-ig. Azontúl rendkívül jótékony hatást gyakorol a forgalomra, ha a háború kitörésének napjain, midőn a tőke megrémülten visszavonul, egyszerre nagy tömeg arany és ezüst árad ki a piacra. E kedvező hatást kár volna kockáztatni azzal, hogy a kincs fele kamatozó értékpapirokba helyeztessék. A szükség beálltakor egyébiránt ezen értékek a kényszerű tömeges eladás folytán nagyot vesztenének árfolyamukban és még inkább megrontanak a tőkepiacot; kivált ha az eladásra bocsátott papirok azon államnak adósságleveli, melylyel a birodalom háborúra készül. És végre, ha a birodalmi gyűlés készséggel megszavazott milliókat és milliókat az ágyútartalék szaporítására, a várak erősítésére és fűlszerelésére, a hadi tengerészet bővítésére s több más költségekre, melyek mind egyedül a háború sikerének biztosítására czéloznak: akkor ama 40 millió tallér aranypénz készletben tartása, mely a gyors mozgósítás és az első erélyes lökés egyik feltétele, nem kevésbé lényeges kiegészítője a hadi készségnek. A hadi kincsről szóló javaslat helybenhagyatott és intézkedés történt egyúttal a törvényben azon jövedelmekről, melyekből a hadi kincs, ha mozgósítás esetén álladéka megváltozik, ismét kiegészítendő. A 40 millió tallér új rendszerű aranyokban Spandau várának Gyula-tornyában őriztetik.

A hadi kárpótlás pénzeiből 8 millió tallér az új parlamenti épületre, 40¹/₂ millió az elsass-lotharingiai várak átala-

kítására, 32 millió a hadi tengerészet nagyobbitására, $6\frac{1}{4}$ millió a hadi pénztárak dotatiójára, 26 millió a vámot és fogyasztási adót kezelő pénztáraknak a vám- és adóhitelnek birodalmi számlára leendő átvállalására, végre 57 millió tallér az elsass-lotharingiai vasútak fölszerelésére s egyéb vasúti beruházásokra fordítottatott. Ide nem számíttatik az elsass-lotharingiai vasútak megváltási ára, a melyről már fölebb szó volt.

Látván ezekben, hogy mi úton teremtette elő Franciaország a hadi kárpótlást és mi czélokra fordította azokat Németország, első sorban fölmerül azon kérdés: minő állandó évi terhet rótt e nagy költség Franciaországra és mi hatás észlelhető ezek folytán a sokat szenvedett ország közgazdaságán?

Franciaország 1870. és 71-ik évi rendes államháztartásában 1.640 millió franknyi deficit állott elő a háború következtében. Az 1872-iki budgetben Pouyer-Quertier 488 millió bevételi többletet praeliminált részint új adók, részint adóemelés czímén. Ebből 90 millió enregistrement és bélyegre; 149 millió dohányra, szeszes italra, papírra s kártyára, 5 millió levélszállításra, 34 millió cukorra, 170 millió nyerstermények és 10 millió gyártmányok után szedendő behozatali vámra, 15 millió kiviteli vámra és 5 millió hajólobogó-díjakra terveztetett. A behozatali vámok fölemelése, különösen a nyerstermények importjának vámmal megterhelése az ország ipari érdekeibe s a nemzetközi szerződésekre ütközött. Thiers és pénzügyministerének adópolitikája ellen felzudult úgy a francia mint a külföldi közvélemény. Honn 60 kereskedelmi kamra közül 55, kívülről valamennyi szerződéses állam felszólalt vagy tiltakozott e gazdasági reactio ellen. A nemzetgyűlés 1872-re 180 helyett csak 50 millióban hagyta helybe a behozatali vámok fölemelését és ezek is inkább a gyártmányokra terjedtek ki. Nagyobb vagy új adó vettetett az ingó vagyona, a vasúti menetjegyekre (10%), a különböző fogyasztási cikkekre; úgy, hogy összesen 366 millió frank új bevétellel emeltetett az 1872-iki költségvetés.

Az új adók elég kedvező eredményt mutattak az év folyamán és a régiek is csak csekély mérvben maradtak el az előirányzattól. De 1873-ra az egyszer már megszavazott

366 millió kívül további 247 millió szükségeltetett. Goulard pénzügyminister az egész összeget csupa vám, fogyasztási s fényüzési adók meg díjak után kívánta előteremteni. A nyersanyagok megrovása által újabb 90 milliót remélt elérhetni. A nyers anyagok megadóztatása s általában a vám kérdésének végtére egyszer el kellett dölnie. A sajtót, szakirodalmat, egyesületeket, kamarákat és az összes közvéleményt az adótervek foglalkoztatták. A nemzetgyűlésben szerte ágaztak a nézetek; egyik javaslat a másikat érte. A többség rendkívüli általános jövedelmi adó behozatalát sürgette; egyik töredék az egyenes adókra pótléket kívánt vettetni; egy másik a tőkét kívánta megadóztatni; legkevesebb pártolója volt a kormány adóügyi programjának. Say, Wolowski és Chevalier a földadóra vetendő nagyobb pótlékkal kívánták a szükséges összeg legnagyobb részét előteremteni; és ez annyiban igazolva is lett volna, a mennyiben a catasterben kimutatott tiszta jövedelmet a valóságos haszon sokszorosan túlhaladta. De másfelől ki lön mutatva, hogy a háború folytán sokat szenvedett a földbirtokos és hogy úgy is az ingatlanok nyújtják a kincstári bevételeknek csaknem hét harmadát. Az általános jövedelmi adót pártolók között legelől állott Perrier Kázmér. A pártok legjobb erői megmérköztek az ezen adó fölött hosszasan folyt vitában. Anglia s az északamerikai szövetség bő tapasztalati adatokat nyújtanak ezen adó körül; a csatornán és az oceánon túl egész parlamenti s irodalmi tárháza kínálkozik az általános jövedelmi adó melletti s elleni érveknek. A francia nemzetgyűlés — mondhatni — kiválólag ezekkel harczolt. Thiers maga is segítségére ment pénzügyministerének és egy kitünő szónoklatban ellenezvén az általános jövedelmi adót, mint a mely a szabadsággal meg nem fér, faggatással jár, csalásra buzdít és ez úttal keresztül sem vihető, végül arra következtetett, hogy nincs más mód, mint a nyers anyagok vám útján megadóztatása. A kormánynak azonban nem volt kilátása győzelemre, s azért Thiers latba vetette egész politikai befolyását és június 12-én egy politikai kérdés alkalmával föltette a bizalmi kérdést és ez úttal az adójavaslatok elfogadásához kötötte a köztársasági elnökségnek további megtartását. A mint nálunk legközelebb politikai és párttekintetek miatt elejtetett a 4%-os általános jövedelmi adó, úgy Franciaországban is magasabb politikai okból lön az feladva. Thiers kinyerte a

bizalmi szavazatot; a nyersanyagok megadóztatása fölvetetett 93 millióval; bár a tarifa-bizottság kijelentette, hogy a fennálló vámszerződések lejárta előtt (1877) nem hozhat ez adó többet, mint évi 15 milliót. A törvény egyébiránt nem is hajtattott végre, mert Thiersnek a jövő évben bekövetkezett bukása után elesett ezen adó is és helyreállottak egész érvényökben a kereskedelmi szerződések. Az 1872-ik évi első ülészak egyik törvényhozási műve egyébiránt a gyufa gyártásának és eladásának állami egvedarúság alá vétele.

Ama 93 milliónyi bevételnek elejtése s a súlyos adóknak meddsége, valamint némely túlkidadások, együtt véve 178 millió deficitet eredményeztek 1873-ban. A lehető megtakarítások után még mindig vagy 140 millió új bevételről kellett 1874-re gondoskodni. Magne a vámtételeknek és a sóra, czukorra, gyertyára, teher- és levélszállításra vetett adóknak fölemelésétől vagy 150 milliót várt. A sóadónak emelése azonban elejtetvén, elfogadtatott ugyanazon expediens, mely legközelebb nálunk is törvénybe igtattatott, hogy a kataszter elkészülte óta művelés alá vett földek, adó alá vonassanak. Franciaországban ettől már 1875-re 20 milliónyi új bevételt remélnek. Az 1874-iki év azonban még mindig tetemes deficitel végződött és a folyó évre ismét 36 milliónyi hiányt helyezett kilátásba a kormány. Magne egyszerűen az indirect adóknak újabb fölemelését hozta javaslatba; a nemzetgyűlés azonban elvetette ez eszmét, minthogy az indirect adóknál 1874 első felében 26 milliónyi hiány állott elő. E javaslattal elbukott maga Magne is. Ekkor Wolowski lépett föl azon javaslattal, hogy eszközölje ki a kormány a bankkal kötött szerződésnek oly módosítását, hogy az állam évenként 200 millió helyett 150 millió részletekkel törleszthesse adósságát. Bodet pénzügyminister meg is indította ily értelemben a tárgyalásokat, de a bank igazgatósága nem állott reá a nemzetgyűlés kívánságára, hanem ragaszkodott a fennálló szerződéshez, és inkább a múlt évi augusztus 4-ikén kelt egyezmény értelmében újabb 80 millió kölcsönt nyújtott az államnak. 1875-ben még mindig passiv volt, az előirányzat szerint is, az államháztartás; míg Léon Saynek sikerült folyó év május havában a bankkal oly egyességet kötni, hogy a jövő évre 200 millió helyett csak 110 milliót tartozzék a kincstár törleszteni, s e megkönnyebbülés, valamint némely megtakaritá-

sok által helyre van állítva az 1876-iki előirányzat szerint az egyensúly. És pedig bevétel 2.574, kiadás 2.569 millió.

1870-ben nem egészen 12 milliárdot ért el a francia államadósság, ma közel kétszer annyi s a háború óta újonnan megszavazott adók jelenben évi 700 millió több terhet rónak Franciaország polgáira.

Ezen újabb adótömeg kilencz tizedrészt a fogyasztásra nehezül. Az indirect adók addig is aránytalanul nagyobbak voltak Franciaországban; a fokozás által egy élesen progressiv, de lefelé progressiv adó fejlődik. Az alsóbb néposztályok érzik leginkább a nyomást és a társadalmi és kereseti osztályok ellentéte egyre el kell hogy mérgesüljön, és pedig annyival inkább, mert az újabb adó azon államadósságok kamatjaira fordítatik, a melyek a háború óta köttettek és így a vagyonosabb osztályok kezeibe jutnak. E bajt csak az mérsékli némileg, hogy a francia köznép megtakarított filléreit rentepapirokba szereti fektetni, s hogy az utóbbi kölcsönök alkalomával is egy nevezetes részét az emissiónak magához vonta.

A direct adók közül csak a patens-adó emeltetett föl. Ez alá esnek kézművesek, kereskedők, gyárosok, bankárok, agensek, iparos- és hitel-vállalatok, orvosok, ügyvédek és tanintézetek, lényegileg tehát ugyanazon adókötelesek, melyek nálunk az új kereseti adó alá soroztattak. Az adótétel az osztályok szerint részint fix, részint változó és mindkét esetben a helységhez és az üzlet nagyságához viszonyított. 1872-ben 60%-kal fölemeltetett az adótétel és sok mentesség, mely a császárság alatt adatott, visszavonatot és az adó ki lön terjesztve minden keresetnemre. Ez adóemelés fölötte súlyosnak bizonyult főkép Párisban a magas boltbérek mellett, és káros visszahatása következtében kénytelen volt a nemzetgyűlés 1873-ban az adópótlékot 60-ról 43-ra leszállítani. De még így is nagyon érzékeny ezen adó. Az 1870-iki budgetben 106 millióban volt előirányozva, azóta két tartomány elveszte után, tehát aránylag 99 millió helyett, a folyó évre 168½ millió, vagyis közel 70 millióval több követeltetik e czímen. Az új díjak közt a ló- és kocsiadó 7—9, a tekeadó 1, az egyesületi adó 0·8 millióval könnyebben elviselhető adók és a nagyobb kezelési költség mellett is eléggé jutalmazók arra nézve, hogy az ország szorult pénzügyi helyzetében fényűzési adóul kirossassanak. Bö jövedelmet hoz a *taxe sur les valeurs mobilières*.

A bélyegilletéken túl, melynek az előtt is minden bel- és külföldi értékpapír, a francia rente kivételével, alá volt vetve, a nevezett új adó czímén az országban forgalomban lévő mindennemű részvény, állami, társulati, megyei s községi kötvény és üzleti részletjegy után élvezett jövedelem 3%-os adónak vettetik alá. A francia rente s az államnak egyéb kötvényei ezen adó alúl is mentesek. Ezen adó bőven fizet és az 1873—75-iki költségvetésekben 24, 28 és 31 millióval szerepelt, az eredmény pedig mindig meghaladta az előirányzatot.

Az enregistrement név alatt foglalt jogilletékek és díjak évi 132 millióval hoznak többet ez idő szerint, mint a háború előtt. Pedig már akkor is sok tekintetben fölötte nyomasztók voltak, különösen kisebb ingatlanok eladása vagy öröklése esetében. Így egy 200 frank értékű telek eladásánál az enregistrement 12·10, a telekkönyvi átírás 19, az adósság törlése 80, közjegyzői díj s bélyegilleték 11·50, összesen 122·60 frank. És ama díjak összjövedelme fölemeltetett mindjárt a háború után 113 millióval; azóta ismét minden tételnél $\frac{1}{2}$ decimmel és kiterjesztetett újabban némely ügyletekre, nevezetesen a chèquekre.

A fogyasztási adók évi jövedelme 290—300 millióval fokoztatott. Legtöbb háráttatott ebből a szeszes italokra; csak-hogy egyenlőtlen a nyomás, a mennyiben aránylag sokkal magasabb az adó a borra, mint az alkoholra. Ez utóbbiból nagyobb jövedelmet is húzhatna Franciaország; Anglia 280 frankot húz egy hectoliter után, a francia kincstár csak 150-et. A cukrot súlyosan terheli az adó. 106 millióra emeltetett az adó a cukorfogyasztás után; a minek következtében a fogyasztás, a gyártás és vele a kivitel is csökken. Csak a cukorpor gyártása növekszik. Az adótétel mérséklése itt is, mint a fogyasztás egyéb terén, előreláthatólag emelné e forrás jövedelmét. Angliában, a hol a cukor ma már általános élelmi szernek tekintetik és adómentes, az utóbbi 30 év alatt a fogyasztás megháromszorozódott; a mennyiben 1840-ben 15·20, 1872-ben 48·5 font jut egy főre. De Franciaországban aránylag csekély még a cukor fogyasztása, bár termelése, fényes iparágat tart fenn, és 1872-ig évről-évre nagyban emelkedett.

A gyarmati árúkra vetett magasabb vám kedvező eredményeket mutat föl. A kávé, thea, czikória s fűszer 67, növény és ásványolajok 8, besózott hús 1 millióval hoznak a

kinestárnak évenként többet, mint a háború előtt. Az utolsó cikknél a fogyasztás alábbszállott és azért a tétel mérséklése szükségessé fog válni. A szappanra, stearinra, gyertyára s papírra vetett adók vagy 26 milliót hoznak évenként. A gyufamonopolium 1874-re 15 millió tiszta jövedelemmel volt előirányozva, az eredmény azonban elmaradt az előirányzat mögött. Az egyedárúság külön engedélyezett társulatnak van bérbe adva, de a kikötött jövedelem nagyban csökken azon kártérítések folytán, melyekkel a kincstárt perrel meg támadott gyufagyárosok igényeit kielégíti. Ezen egyedárúság tehát, ha ugyan a gyakorlat annak czélszerűségét megtalálná erősíteni, csak évek múlva lesz oly bőven jutalmazó, mint a mennyire már ez idő szerint felvétetett. Nálunk is megpendítették a gyufaadónak behozatalát, de útjában állanak a vámszövetségből eredő nehézségek, és a franciaországi tapasztalatok különben sem nagyon biztatók.

Az első új adó, mely a békekötés után életbelépett, a vasúti menetjegyekre és gyorsszállítási díjakra vetett 10 %-os adó. Ez 35 millió jövedelmet hoz a kincstárnak. Az e nemű szállítási díjak jóval csekélyebbek Franciaországban, mint egyébütt, és azért a pótlék nem terhelte érzékenyen a forgalmat. A teherszállítás ára azonban a sebességhez viszonyítva kedvezőtlenebb mint pl. Amerikában és a legtöbb eurpai államban. A *grande vitesse*-szel szállított árúk nehezen viselik tehát a tarifa ezen fölemelését; nevezetesen a déli vidékekről Párisba szállított gabona és főzelék, mely a közönséges tehervonatokkal bajosan küldhető, sokat szenvedett ama drágulás miatt. A *petite vitesse*-re vetett 5 %-os adó még nagyobb károsodást okozhat; és azon körülmény, hogy a vasúti adó jövedelme meghaladja az előirányzatot, nem bizonyít közgazdasági ártalmassága ellen. Nálunk a teherszállításra vetett adó sokkal csekélyebb, hogy sem a forgalom megkárosításától tartanunk kellene.

Jelentékeny a levéldíjaknak fölemelése Franciaországban. Már a háború előtt is átlag nagyobbak voltak ott a díjak, mint igen sok államban. Angliában 10, Amerikában, valamint Magyarországon és Ausztriában $12\frac{1}{2}$, Németországban 15 cent. a díj egy 14—15 grammos levél után. Franciaországban fizettek 10 centimet ugyanazon postakerületen belől, 20-at azontúl, a háború után a tételek 15, illetőleg 25 centimere

emeltettek. A levéldíj leszállítását mindenütt a forgalom és a cultura egyik feladatának tekintik az előbbre haladott államok, és a mennyiben mégis emelni kívánják e jövedék finanziaális és közgazdasági hatását, a díjak leszállításához fognak. Igaz, hogy kezdetben a levéldíjak csökkentésével hiány áll be a jövedelemnél; de csakhamar sokszorosan kipótoltatik e deficit a forgalom öregbedése útján. Franciaország nem tehette ugyan meg ama kísérletet, mely Angliában és más államokban néhány évi veszteség után oly fényesen jutalmazónak bizonyult; mert Franciaország a jobb jövő reményében nem vehetett magára a megszorult jelenben biztos veszteséget; de másfelől a fölemelt díjak leszállítják a levélforgalmat és nem szaporítják lényegesen és tartósan a kincstár bevételeit. — Epen e sorok sajtó alá rendezésekor értesülünk arról, hogy a francia kormány hosszas habozás után legközelebb hozzájárult a Bernben megállapított nemzetközi postaszövetséghez és ez által leszállította a díjakat. Az 1876-iki előirányzatban ehhez képest csak 110 millióban vétetett föl a postajövedelem, bár különben az 1874-iki eredmények szerint 117 millió volt várható. A sürgönydíjak nem voltak nagyok a háború előtt és a tételeknek: 50 centimeről 60-ra, illetőleg 1 frankról 1 fr. 40 cent.-re emelése tűrhető. De itt is meglehet, hogy a leszállítás nagyobb jövedelmet hoz mint az emelés. Svajcz tapasztalata legalább feljogosít e föltevésre.

De lássuk már most, hogy ezen adóteher mennyiben hatott a francia nép termelési s fogyasztási képességére?

Háború után a gazdasági tényezők rendszerint nagyobb erőt fejtenek ki. A területben, lakosságban és vagyonban megcsónkított, adóval megterhelt országnak népe érezte, hogy csakis fokozott munka, takarékoság és mérséklet útján pótolhatja ki idővel nagy veszteségeit. És csakugyan a kereset minden nemében a termelésnek rendkívüli szaporaságával találkozunk. Egyidejűleg folyton növekedett a francia termékek kelete a külföldön. Feltűnő volt ez mindjárt a békekötést követő első hónapokban. A háború alatt nem szerezhette be a külföld a kedvencz francia gyártmányokat és a béke helyreálltával sietett a megfogyott vagy kimerített készletet tömeges megrendeléssel helyreállítani.

A közel mult években nehéz versenyt kellett a francia szövőiparnak az amerikai gyártmányokkal kiállani; s megle-

het, hogy a nagy mérvű kivitel a verseny okozta árcsökkenés következtében nem volt mostanában oly jutalmazó, mint annak előtte; de annyi bizonyos, hogy a francia ipar nem vesztett, ellenkezőleg egyre hódított tért a külföldi piacokon. És ez mindig vívmány a conjuncturának kedvezőtlen viszonyai között is. A kormány egyébiránt, látva a nehéz küzdelmet, leszállította a szövőipart terhelő új adókat. Ennek folytán 1873-ban a szövetek kivitele 153 millió frankkal volt nagyobb mint az előző évben.

Érdemes itt följegyezni a háború előtti 1869-iki és a háború utáni kivitelt; különösen a változást, mely az adó könnyebbülése folytán az utolsó években mutatkozik. A kivitel tett:

	1869.	1871.	1872.	1873.	1874. I. félév.
selyem szövetnél	447	483	435	521	305 mill. frct.
gyapjú „	268	268	314	346	162 „ „
gyapot „	70	57	68	90	41 „ „
len „	17	18	21	28	17 „ „

Ha az összes be- és kivitelt tekintjük, akkor látni való, hogy a háború előtti évtized elején a bevétel 1640, végén pedig 3153 millióra ment és így a bevétel 1500 millióval növekedett, míg a kivitel 2266 millióról 3074 millióra emelkedvén, a kivitel csak 800 millióval növekedett. A háború utáni években pedig 1871-ről 1873-ra a bevétel 3566-ról 3600-ra, tehát csak 34 millióval; míg a kivitel 2872-ről 3926-ra tehát 1054 millióval növekedett. Ekként három év alatt 20%-nál is többlet gyarapodott a kivitel, mint a mennyivel a háború előtti egész 10 év alatt növekedett. És azon összeg, mely az említett év alatt a francia kivitel öregbedését jelzi, körülbelül egyenlő az Angliában és Németországban ugyanazon időközben tapasztalt bevételi többlettel. Franciaország eme gazdag külkereskedelme nagyban megkönnyítette a háború pénzügyi terheinek lebonyolítását.

A termelésnél észlelhető nagy erőkifejtéshez a fogyasztás csökkenése is sorakozott. A nagy csapások sebei s a viselendő újabb terhek tudata önmérsékletre szorítanak. A dohány fogyasztása 1869-ben 32, 1872-ben 28 millió kilót tett és a kincstár a nagyobb adó mellett még mindig 40 millió frankkal vett be többet. Leszállott tetemesen a sörnek is fogyasztása. 1872-ben és 1873-ban emelkedett ugyan a gabona s

marha bevitele, de aligha a fogyasztás növekedése miatt; hanem a gabonánál azért, mert silány volt a termés, a marhánál pedig azért, mert vész és háború folytán 1870 és 71-ben 96,000 darab pusztult el.

Közelebb tájékoztat a fogyasztás viszonyairól Páris statisztikája, mely a szeszes italok kivételével 15%-os csökkenést mutat ki 1869-hez képest. Pedig az árak kisebbek mint a háború előtt és körülbelől egyenlők az 1867 évi árakkal; a lak- és boltberek egy negyeddel kisebbek mint 1869-ben. Ez évben, vagyis a háború előtt Párisban egy főre jutott 6 kiló marhahús fogyasztása; 1872-ben 5·5; 1873 első negyedében 5 kiló. Sertéshús 1869-ben 0·930, 1872-ben 0·932, 1873 első negyedében 1·014. A marhahús fogyasztása tehát csökkent, a sertéshúsé növekedett. Valamivel emelkedett a vadhús, vaj, tojás, sajt és jég kelete. Borból 1869-ben 17, 1873 első negyedében 19; gyümölcsborból 55, illetőleg 44; serböl 1·50, illetőleg 0·86; egyéb szeszes italokból 0·62, illetőleg 0·38 liter fogyasztása jut egy főre. Az összes húsfélék fogyasztása tesz fejenként 1869-ben 7·114. 1873 első negyedében 5·695 kilót; szeszes italneműek 31, illetőleg 68 litert. Valamennyi adatból kitűnik tehát az, hogy a jobb módú osztályok, és közöttük főképp az idegenek, többet fogyasztanak és pedig a jobb minőségű czikkekből is, bizonyára a kisebb árak következtében; míg a szegényebb osztályok kevesebb és silányabb minőségű eledelre szorítkoznak, daczára az olcsóbb áraknak.

Franciaország újabb közgazdasági életének egyik legnevezetesebb jelensége a bankjegyeknek tartós pari-értéke a kényszer-folyam és a rendkívül megszorított emissio ellenére. E jelenség — mondhatni — csaknem páratlan a bankok történetében és fényesen kimagasló a nagy disagióval szemben, melyet a múltban és a jelenben mindenütt a kényszerfolyamú bankjegyek szenvedtek. Ausztriában, Olaszországban, Éjszak-Amerikában és Oroszországban ma is fennáll a kényszerű papirforgalom, és ez országokban időről-időre 10 és 40% közt ingadozott a bankjegy értékvesztése az arany- és ezüsttel szemben; míg Franciaországban csak egyszer emelkedett a háború óta, több kedvezőtlen körülmény találkozásá folytán, 2½%-ra a bankjegy disagiója; különben pedig rendszeren és most már állandóan egyenértékű a kényszerforgalmú bankjegy az arannyal.

Három körülmény hatott legfőképp ezen rendkívül kedvező gazdasági tüneményre. Először is a bankból kiszivárgott ércz csakhamar a békekötés után fokozatosan visszafolyt. A legmagasabb érczkészlet volt 1869-ben 1266, 1870-ben 550, 1871-ben 691, 1872-ben 792, 1873-ban 820, 1874-ben 1268 millió. Így már tavaly nagyobb volt az érczkészlet, mint a háború előtt és a legújabb bankkimutatás, mely előttünk van (1875 május 13.) 1533 millió vert pénzt és nemes érczrudakat tüntet föl. A bankjegy forgalma 1873 október hava óta, a midőn 3072 millióban maximumát elérte, legújabban 2446 millióra szállott alá.

Kedvezőleg hatott továbbá a bankjegy értékére azon körülmény, hogy a háború után a kereset minden neme nagy lendületet vőn; hogy azon nagy jegykibocsátás, mely — mint fennebb részletesen előadtuk — 3200 millió maximalis összegben lett az 1872-iki juliusi kölesön alkalmával megszabva, a solid hitelmiveletek, a kereskedelem és ipar fokozott reális igényeinek szolgált legnagyobb részben és csak kisebb arányban a kincstár szükségleteinek. Másutt és más időben a banksajtót a háború vagy egyéb válság küszöbén, tehát a gazdasági tevékenység lanyhulásakor a kincstár veszi igénybe s ilyenkor a disagió az események roszaforodultával nőttön nő, míg ez úttal Franciaországban a jegyemissió a kibontakozás idején szaporítottatott.

A harmadik igen nevezetes körülmény, mely a bankjegyek parin való keletét előmozdította, a finanszialis szokásokban történt nagy változás. Még a hatvanas évek végén is a köznép és különösen a vidéki, sehogy sem kedvelte a bankjegyet, hanem csak érczpénzzel élt. A háború folyamán azonban visszahúzódott az arany és ezüst és, mert az elszigeteltség következtében más pénz nem sem terjedhetett el, nagyobb városokban a kereskedelmi testületek és a hatóságok egyesülve pénzjegyeket bocsátottak ki, melyek azután más vidékeken is teljes értékben elfogadtattak. Nagyobb iparos telepeken kénytelenek voltak a gyártulajdonosok tisztán a maguk jótállása mellett jegyeket és pedig többnyire öt frankosokat kiadni, csakhogy munkásaikat fizethessék. E papírpénz messze elhatott az alsóbb osztályok közé és midőn később a bank mind kisebb hitelű jegyeket bocsátott ki, ezek sok száz meg száz millióval könnyen elterjedtek a forgalomban. Így 1870 január havában 397 millióra ment a 100; 43 millióra az 50 frankos

jegyek forgalma. Ennél kisebb coupure nem volt a háború előtt. Mikor a jegykibocsátás legnagyobb volt t. i. 1873 október havában 3072 millióval, akkor ezen óriási forgalomnak több mint két harmada 100 frankon és 100 franknál kisebb tételű volt. A múlt év végén kiadott jelentés szerint a bank érczkészlete 1317, jegyforgalma pedig 2547 millióra ment; a fedezetlen forgalom tehát 1230 millió s a 100 frankos és ennél kisebb jegyek forgalma nagyobb volt, mint ezen fedezetlen rész. A valuta végleges rendezésére azonban szükséges lenne, hogy az állam előbb bankadosságának legnagyobb részét lefizesse. E tartozás a banknak legközelebbi kimutatása szerint kerek számban 837 milliót tesz. A pénzügyminister és a bank közt f. é. május 6-án létrejött egyezmény szerint az 1876-ban esedékes 200 millióból csak 110-et fog a kormány törleszteni, de az elmaradó 90 millió azután fizetendő 1877-ben az akkor esedékes 200 millióon kívül; az eredeti 1470 milliónyi adósság maradványa azután 1878- és 1879-ben törlesztendő. Az újabban adott 80 milliós kölcsön pedig 50 millióval 1877-ben, 15—15 millióval a következő években fizetendő vissza. 1877 végén csak 390 millióval lesz a kormány a banknak adósa. Ez időpontban, tehát harmadfél év múlva ajánlja Léon Say a valutát helyreállítani. „A kormány — úgy mond az e napokban közzétett előterjesztésében a pénzügyminister — midőn két évvel előbb hirdeti a kényszerfolyam elörlését, követi az Anglia által 50 év előtt 1817-ben és az egyesült államok által 1875-ben adott példát. Anglia hű volt a törvénnyel előre tett nyilatkozathoz; és az egyesült államok bizonyára hasonlóképp fognak eljárni.... Az ok, a miért azon államokban nem siettették el ezen rendezést és a miért Franciaország sem akarja elsiettetni, abból áll, hogy a forgalom és a pénz kérdéseit olyan nehéz viszonyok dominálják, a melyeket két évre előre megszabni nem lehet. De azért úgy az administráció, mint a forgalom érdekében szükséges, hogy mindenki tudja előre, mikor szűnik meg a kényszerfolyam és mikor kezdődik az érczfizetés.... Két évvel előbb kitűzni az érczfizetést annyit tesz, mint megszabni két év pénzügyi politikájának legfőbb elvét, és ez mindenek előtt beszállítani a bankadósságot és elkerülni mindent, a mi annak szaporítására vezethetne.“

E terv még csak javaslat, midőn e sorokat írjuk. Az assemblée nem nyilatkozott még. Elfogadja majd, úgy hisz-

szük, de végrehajtása csak az új törvényhozás mandatumára alatt következhetik be. Ekkor napirendre jövend az adórendszer átalakítása, az államadósság nagy részének conversiója egy törlesztési tervnek megállapítása és kétségen kívül épen a valuta helyreállítása végett egy új kölcsön kibocsátása. E műveletekkel Franciaország két—három év alatt akként rendezheti állami háztartását, hogy a háború okozta újabb terhek viseléséről tartósan gondoskodva legyen és hogy valahára normalis pénzügyi gazdaságra térjen. De mindez egy nagyon kétes feltételhez van kötve: a béke fenmaradásához.

Ausztria a hányszor a valuta helyreállításának küszöbén volt, mindannyiszor háborúba kevertetett.

A közgazdasági hasznot, melyet az első években Németország a francia hadi kárpótlásból húzott, csaknem teljesen elenyésztette az a zavar és túlkapás, mely válhatlanul együtt jár a forgalomnak rendkívüli felduzzadásával. A legfőbb haszon abban nyilatkozott mindenek előtt, hogy a német adózó mentve lön újabb terhektől, melyek a háború folytán, ha azt a győzelemmel együtt a nagy hadiserej nem követi, okvetlenül reá nehezednék Németország népeire. 50 millió tallérra számítják azon évi adót, melyet ez esetben ki kellett volna vetni a német adózókra; és a míg a háború előtt egy családra 27 tallér egyenes és közvetett adó jutott, a hadi kárpótlás elmaradása esetén 6 tallérral, vagyis majdnem egy negyeddal több jutott volna. E végből a fogyasztási adók és a vámköteles élelmi cikkek tételeit 50%-kal kellett volna fölemelni, a mi az összes népességre, de főképp az alsóbb osztályokra nyomasztó teherként nehezült volna. Tényleg azonban a fogyasztási adók nem emeltettek, a behozatali vámok számos tétele nevezetesen leszállított és az egyes államok illetékességéhez tartozó egyenes adók is mérsékeltek, mindamellett, hogy ugyanakkor a tanítók és hivatalnokok fizetéseit megjavították.

Egy nagy gazdasági reform keresztyülvitelére nyerte meg az eszközöket a német birodalom a hadi kárpótlás útján. Értjük a tiszta arany-pénzérték behozatalát. Évek óta vitatták Németországban az aranyvaluta meghonosítását, de a politikai egység hiányán kívül útjában állottak a keresztyülvitelnek a nagy költségek, melyek ily mívelettel együtt járnak. 1869-ben

a latin pénzszövetség tagjai nagy hajlamat tanúsítottak a ketős valuta elejtésére, s ha a háború közbe nem jön, Francia- és Olaszország, Belgium és Svajcz valószínűleg az arany pénzértékre tértek volna át. Ez esetben a reform Németországra nézve még költségesebbé vált volna. Az öt milliárd váratlan bevétel következtében könnyen viselhette a veszteséget, mely a régi pénznemek bevonásával, az ezüstnek árcsökkenésével és az aranynak drágulásával, az ércnek kamathaszon nélküli készletben tartásával együtt jár. A Franciaországból természetben befolyt arany és a külföldre szülő ércváltók arra képesítették a német birodalmat, hogy két év folyamán 7000 mázsa aranyat gyűjtsön fel a verdék számára és 340 millió tallér aranypénzt veressen és így rövid idő alatt óriási pénzreformot vigyen keresztül.

Ezen valutaváltozással kapcsolatos egy másik nagy átalakítása a németországi pénzforgalmi rendszernek. 61 millió tallérra megy ugyanis az államjegyek összege, melyet az egyes német státusok kibocsátottak. A birodalmi törvényhozás leszállította ezen fedezetlen jegyforgalom nagyságát 40 millió tallérra s így épen akkora kamat nélküli kölcsönt enged az összes államoknak élvezni, a mennyi arany kamat nélkül hever a hadi kincsben. Ez a 40 millió az egyes államok közt egy kombinált kulcs szerint oszlik meg és azon státusok, melyek több állampapírpénzt tartottak forgalomban, mint a mekkora az új hányaduk, kötelesek a többletet fokozatosan bevonni. A 40 millió államjegy pedig egyöntetű papírpénzzel pótlandó.

Csak mellékesen érintjük meg, mint a főkérdéssel szorosán össze nem függő, de a németországi hitel- és pénzforgalom viszonyaira mélyen ható momentumot, hogy a folyó év első negyedében egy birodalmi banktörvény által az egész jegybankrendszer gyökeresen átalakított.

Az új pénzrendszer egysége a birodalmi márka. A főpénz az arany 10 márkás darab, a milyen 139 $\frac{1}{2}$ veretik egy font finom aranyból. A birodalmi aranypénzek ötvénye 900 aranyegységre 100 rézegység esik. Az arany értéke az ezüsthöz úgy állapított meg, mint: 1 : 15 $\frac{1}{2}$. Ezen törvényesen megszabott egyenérték következtében az ideiglen forgalomban maradt régi német ezüst pénzeknek, mint pl. a tallérnak, nagyobb érték tulajdonított, mint a mennyi ezüsttartalmának az ezüst árcsökkenése folytán valósággal megfelel. Ez

okból megkárosodott a birodalmi kincstár, mely az ezüstpénzekért egyenlő névértékű, de becsesebb aranypénzt adott; és ez okból merült föl a *conflictus* a magyar és osztrák vasúttársulatok és a német részvényesek közt, a kik a tallérfizetést természetben vagy aranyértékben követelték és az osztrák ezüst forintokat, melyek a német birodalomból kitiltattak, nem fogadták el többé tallér fejében.

Az aranyvaluta mellett váltópénzül szerepel az 5, 2, 1, $\frac{1}{2}$ és $\frac{1}{5}$ márka ezüstben, a 10 és 5 filléres ályan és a 2 és 1 filléres rézpénz.

A pénzrendszer átváltoztatása egyébiránt csak egy íze az okok hosszú láncolatának, melyek a háború után az egész német közgazdasági életet sodrából kiforgatták. E mívelettel is időről időre száz meg száz millió majd néhány pontra összegyűjtetett, majd szétlőveltetett az értékgorgalom ezernyi ereibe. De a nagy forrongás már a hadi kárpótlás első részleteinek lefizetésével indult meg; fokozódott a francia kölcsönök aláírásával és részletfizetéseivel, melyek a pénz- és hitelforgalom határain ma nagy apályt okoztak, hogy holnap a birodalmi pénztáraknál túlesapó dagályt támaszszanak. És míg időközben a gyülemlő s oszló tőke ismét nyugpontot talált, sok kézen kellett keresztülmenni, mely az aranyeső gyümölcséből minél többet kívánt a maga élvezetére megragadni. Az ilyen beteges keringés a tőkevilág ereiben csakis egészségtelen állapotot szülhet.

Már a német-francia háború kitörése előtt túlfeszített volt a termelés és a speculatio; a háború után ez uttal, mint egyébkor az aggodalomtól menekült vállalkozás új erővel indult meg. 1871-ben 15.600 és 1872-ben 12.600 millió frankra menő különböző emissió fordult elő Európában és Amerikában. És a szédelgő vállalatoknak legbújjabb hajtásai épen Németországban és az onnan szellemmel és tőkével alimentált magyar-osztrák birodalomban keltek ki. A tömeges új vállalatok szükségén túli termelésre vetették magokat; felszöktették a munka, az élelmi cikkek és a nyers anyag árát, leszállították a gyártmányok becsét és könnyítették a fényűzést. Midőn idő multán a pénzforgalmi eszközök túlbősége elenyészett, midőn a hitel túlfeszítettett, a vállalatok üzleti tőkében megszorultak, az árúk kelete a túltermelés következtében fennakadt: természet-szerűleg beállott a nagy válság, mely ezreknek vagyónát meg-

tizedelte, földnek, háznak és ingó birtoknak értékét leszállította s a munkásokat tömegesen megfosztotta a keresettől. E crisis nagyban pusztított az egész continensen, Angliában es az óceánon túl; de a míg vészesen dúlt Németországon, csaknem érintetlenül hagyta Franciaországot. Ez az ország felfogta, hogy hitelét miképen értékesítse a nagy hadi kárpótlás lerovásánál. Felosztotta időre s helyre nézve a nagy terhet és így elhárította a jelenről a közgazdasági káros visszahatást. A különböző országokban birt követeléseit Németországra irányozta fizetéképen és a két nagy kölcsön által a teher java részét megosztotta a jövővel. Így túltelt hirtelen Németország, a nélkül hogy épen Franciaországban támadt volna érzékeny ür. Franciaországnak elég oka volt arra, hogy tartozását mielőbb lerója, de Németországot a bizalmatlanság és kapzsiság vezette oda, hogy két év alatt fogadja el az egész öt milliárd törlesztését. És e hibáért bűnhődött a válságban.

De ezen károsulás mulandó. Tartósabb hatása Németország gazdagulásának abban áll, hogy az életmód drágább lett, hogy mindazon osztályok, kik fix fizetésre utalvák, elmaradtak és ha ma helyzetüket megjavítják is, el fognak közelebb ismét maradni keresetökkel az élet dráguló igényeihez képest. Ez a viszony a középosztálynak válik kárára, míg a munkabér emelkedése, a fogyasztási adók és vámok csökkenése, meg a direct adóktól való sok nemű mentesség épen az alsó osztályok helyzetének kedvez. Azon követelések folytán, melyek Franciaországtól Németországra szállottak át, ez utóbbi nagy mértékben hitelezője lett az idegen népeknek, kik munkájok gyümölcsének egy részét a német tőkepénzesnek szolgáltatják ki. És a német birodalom gyorsan a túlnyomólag iparos országok sorába lépett; behozatala nagyobb mértékben növekedett mint kivitele, s ez fogyasztó képességének, jólétének emelkedéséről tesz tanúságot. De az utóbbi években roppantul passiv a kereskedelmi mérlege.

A nagy közgazdasági küzdelem, mely a német-francia háború után kitört, még nincsen befejezve. Mind a két nemzet a békés haladás nagy művében, hol nagy eszélyt, hol rövidlátást tanúsított. Minden esetre azt hiszszük, hogy épületesebb e harcztot szemmel követni, mint azon véres tusát, mely épen azon nemzetre nézve dőlt el szerencsétlenül, mely a béke művében erősebbnek bizonyult.

EGY FIATAL LEÁNYHOZ.

Homlokod miért borúlt be,
Mért e könnycsepp kék szemedbe?
Oh ne titkold, mondd nekem!
Titkolod, bár aggva kérdem,
Mind hiába, úgy is értem
Búdat, kedves gyermekem!

Vágytál, hittél és szerettél,
Egy hő érzés rabja lettél,
Édes álmom ringatott:
Ím most álmod szertefoszlott,
Hit, reménység ködbe oszlott,
S csak egy köny, mi fénylik ott.

Nem vagy első a világon,
Kit megejtett csalfa álmom,
Kit megsebzett csalfa szív;
Régi törvény már felettünk,
Szenvednünk kell, ha szerettünk,
Örömünk csak búra hív.

Eszményét szívünk ha véli,
Kincseit hányszor fecsérli!
Lángja szent, oltára nem.
Ám az oltár düljön össze,
De szent lángját megőrizze
Szeretet és szerelem.

Ne titkold hát búdat, könnyed,
 Öntsd ki mit szíved kiönthet
 És enyhülj meg általa!
 Ifjú korban a szív oly dús,
 Oly fogékony bármilyen bús,
 S földerülhet hajnala.

GYULAI PÁL.

A BEFOGOTT PEGAZUS.

Longfellow után.

Hajdan egy csöndes faluban
 Ögyelegve, őrtelen,
 Járt a költő szárnyas ménje,
 Aranyfényü reggelen.

Ősz volt; kereszt s kéve mellől
 Fűj danája füttyözött;
 Alma pirúlt, mint izzó szén,
 A sápadt lombok között.

Ősztövé, sötét tornyából
 Zajjal csendült a harang;
 Nem az ő üdvözlétére,
 Munkára hívott e hang.

Nézte mégis a vidéket
 S tündöklő ködfátyolát,
 Szívta mégis a hullongó
 Lombok édes illatát.

Falu között utczaszélen
 A gyerkőczök így lelék . . .
 S bölcseségökben a bölcssek
 Rögtön zár alá veték.

Majd a község jámbor öre
Rázta a réz csengetyút,
Szerte szólva, hogy dobszóra
Egy bitang-jószág került.

S a vidéki kandi népség,
Ifjú, agg, dús és szegény,
A szárnyas mént látni tódult . . .
Arany rajta a serény. —

A nap elmúlt, jött az estve,
Leszállt sűrű, hús köde;
Ól, alom, táp mind hiányzott,
S takarót sem nyerhete.

Türelemmel s nyugton várva
Néze a korláton át,
Látta kelni fent a holdat,
Látta csillag-táborát.

Mígnem egyszer zord lakából
Az éjféli óra szólt,
S rá a szomszéd udvarából
A kakas-szó válaszolt.

Ekkor tollát szétfeszítvén;
Érez-láncziból csak kivált,
S szárnyhegyével fönt evezve,
Csillagokhoz visszaszállt.

Reggel, hogy a falu népe
Munkára kelt nagy soká,
Ime! eltűnt a csodás mén,
S nem tudták: mikor, hová.

De a hol küzdő patkója
 A pázsitba rúgatatott,
 Patkónyomán egy felbuzgó
 Tiszta forrást leltek ott.

És ezen túl a forrástul
 Űdül az egész vidék;
 Hangja enyhít s új erőt nyer,
 A ki habjából ivék.

LÉVAY JÓZSEF

ÉRTESITŐ.

A deductiv és inductiv logika rendszere, mint a megismerés elveinek és a tudományok kutatás módszerének előadása. Irta Mill János Stuart. Az eredeti 7-dik kiadása után, a magyar tudományos Akadémia megbízásából, fordította Szász Béla, m. kir. egyetemi tanár. I. kötet. Budapest 1874. kiadja Ráth Mór.

Ez eredetiben két nagy kötetet tevő, a magyar fordításban pedig három, szintén elég terjedelmes, kötetre osztott világhírű logikai munka magyar kiadásának első kötete nem rég jelent meg könyvpiaczunkon, azon válogatott művek sorában, melyeket a m. tud. Akadémia könyvkiadó bizottsága az általános tudomány terjesztése és népszerűsítése érdekében a mívelt magyar közönségnek nyújt.

E mű talán legnagyobb jelentőségre emelkedett terméke azon kiváló szellemnek, a melynek sajátos fejlődési történetét valamennyien bámulattal ismerhettük meg, a kik Mill Stuart imént megjelent önéletrajzát*)előbb talán csak szakszerű érdeklődéssel, majd neki hevülő tüsszel s végül bizonyynyal mélyebb lélektani elmélkedésekre indítatva olvastuk. S bár tudjuk, hogy az eredeti úton fejlődött szellem tulajdonképeni munka körét és feladatát az állami és társasági élet kérdéseiben, emberek együttélésnek módozataira vonatkozó elmélkedésben

*) Ismertetését lásd az 1874. évi *Budapesti Szemle* 9-ik számában.

látta: talán még sem csalódunk, még Mill ez irányú csodálkozása mellett sem, ha épen *Logikáját* tartjuk legértékesebb művének, a mely maradandóbb nyomokat hagy az emberiség összfejlődésének menetében, mint akár a *Szabadságról* írt monographiája, akár *Nemzetgazdaságtana*, vagy a *A Képviselési rendszert* illető vizsgálódásai s egyes politikai kérdéseket fejtegető vegyes művei.

Mint mélyérzelmű szív s mint 'atyjának, a nemzetgazdasági tekintélynek nem csak testi, hanem egyszersmind a szó nemes értelmében szellemi szülőtte is, azon társaság körében, mely a korán fejlett ifjat már férfi számban fogadta társul, természetes, hogy az élénk forrongásban levő társadalmi, politikai és népjóléti kérdések árjába sodortatva, szellemi munkálkodása első irányát szintén e körülmények szabták meg.

De az ő világos tekintetének csakhammar be kelle amaz elrémítő nehézségeket is látnia, melyek a társasági általános jólét nehéz munkájának mind gyakorlatilag, mind elméletileg útjában állanak és be, mindenek fölött, azt a lehetetlenséggel határos nehézséget, hogy miként lehessen az államtudományok kifogástalan módszerét megállapítani s miként nyilvánosságuk biztosítékait feltalálni és így valamivel járulni egy oly kérdés megoldásához, „melyet régi nézetek rombadülése és az európai társadalmat legfőbb alapjaiban megrendítő mozgalmak mai napság ép oly fontossá tesznek, gyakorlati életérdekeinkre nézve, a milyenek, elméleti ismereteink befejezett voltára nézve, minden időkben lennie kellett, — t. i. ha vajon az erkölcsi és társadalmi jelenségek valóban kivételek-e a természet folyásának általánosan bizonyos és egyarántos volta alól, — és, hogy vajon azok a módszerek, a melyeknek útján a természeti világ oly sok törvényét lehetett a visszavonhatatlanul megállapított és általánosan elismert igazságok közé sorozni, mennyire szolgálhatnak arra, hogy az erkölcsi és politikai tudomány hasonló elfogadott tanokból álló egészszé alakíttassék.“

Hogy tehát életének e tulajdonképeni főfeladatát megközelíthetővé tehesse; hogy az így kitűzött magasan fekvő czél megoldásának bár legalább reményét ébren tarthassa: mindenek előtt egyáltalán a megismerés lehető módszerei, a megismerés nyilvánvalóságának biztosítékai hívták ki gondolkodását, vizsgálódását.

Ez a gondolkodás, ez a vizsgálódás pedig éppen maga a logika megalkotása; ezen kérdések megoldása a logika legsajátosabb feladata s így ha Mill őseredetileg igazságratörő szelleme igazában és komoly elhatározással akart — s pedig akart! — maga választott feladatához kezdeni, mélyreható, messzire terjedő és komoly előtanulmányokat kellett éppen a logika terén tennie.

És ő megtevé s aligha nem a porcellán föltalálásának esete ismétlődött nála is, midőn a tulajdonképeni cél teljes elérése helyett az eszköz, a mester kezei alatt, sokkal tökéletesebb alakot öltött a kítűzött eszménynél. Mert nem jut ugyan eszünkbe, hogy Millnek az államtudományok terén szerzett érdemeit teljesen megtagadjuk s legkivált, ha számba vesszük azokat a nehézségeket, a melyek egy oly tudományszak körében jelentkeznek, a melynek oly sokszoros változatu tényezőkkel kell számolnia, mint az emberi társaság körülményei és feltételei; a melynek oly kevésbé fixirozható — a biztos számítás alól oly hígany-módra kisíkló alkotó elemekből kell következtetéseit vonnia, mint az ember; de mind a mellett rá kell mutatnunk arra a meg nem tagadható tényre, hogy Mill még ilyen logikai előtanulmányok után sem bírt teljesen szilárd államtani alapokat készíteni maga alá s a socialismus postulatumainak jogosultsága, meg az individualismus természet-szerinti önössége mindvégig oly két szirtfok maradt számára, a melyek közt államtudományi meggyőződése soha teljesen biztos állást foglalni képes nem vala, — míg *Logikája* s legkivált ennek az inductióra vonatkozó részletei oly kimerítő és következetes egy munka, a mely ellen alapelvi különbözőség nyomán lehet ugyan kifogásokat emelni, de a melynek önálló és tisztán keresztülvitt volta ellen, még azok is aligha szólhatnak, a kik egészen más kiindulási pontokat vesznek föl, mint Mill.

S nem is egy nap elhamarkodott munkája volt e *Logika*.

Azon sajátos nevelési rendszer, melylyel Mill atyja már a három-négy éves gyermeket vezetni kezdé, korán önálló gondolkodásra segíté az ifjat. Az, ki mintegy csak beszélgetés útján tanulta meg (négy éves korában) a görög nyelvet, utóbb (nyolcz éves korában) a latint s mindennapi olvasmányáról teljesen számot adott atyjának; ki tízenkettedik évéig a latin és görög próza-írókon kívül még e két nemzet nevezetesebb

költőit, sőt Aristoteles *Rhetorikáját* is áttanulmányozta s a felső mathesisben is otthon érezte magát; ki történelmi olvasmányai nyomán a római kormányzat alapelveinek történetét tizenegy éves korában megírta; ki tizedik éve betöltésével az *Organont* az *Analytikáig* átdolgozta, a scholasticusok logikájáról a rendszer napi séták közben, atyjának kérdéseire, kész feleletekkel tudott szolgálni, s Hobbes *Computatióját* bíráló szemmel olvasta: oly gondolkodású készsége tehetett szert, mely mintegy biztosítékát hordozta magában a gondolkozási műveletek bonczolatára fordított későbbi munkának, — s ő maga mondja önéletrajzában: „öntudatom és tapasztalásom meggyőztek a felől, mily magasra kell az iskolai logikában való korai gyakorlati jártasságot becsülnöm, mert neveltetésem folyamában nem ismerek semmit, a mi elért gondolkodási képességem ennyire elősegítette volna.“

Az önálló gondolkodásra vezető ez útról a tizenhat éves ifjú sem tért le s 1822-ben, ugyan első sorban nemzetgazdasági tanulmányok folytatására törekedve, egy kis társulatot szervez nála valamivel idősebb kortársaiból, (ekkor használva legelőször az *Utilitariusok* nevezetét), kikkel a hasznossági elv közös alapján állva nemzetgazdasági kérdéseket dolgoz föl és vitat meg; részint ugyanezen társulat tagjaival, részint újakkal szövetkezve, a nemzetgazdasági tanulmány e módját más tudomány-ágakra is kiterjesztik s másod sorban a logika áttanulmányozásához fognak (ekkor már Grote is velök tartván).

Aldrich *Syllogistikája* igényeiket ki nem elégítvén, Du Trien *Mannductio ad Logicam* című könyvét veszik elő — utóbb Whately érsek *Logicáját*, végül pedig Hobbes már említett *Computatio sive Logicáját*.

E térsaságos (cooperative society) munkálkodás menetén egy-egy fejezetet felolvastva, a tárgyat megvitatták, s mielőtt minden odavágó kérdést tisztába nem hoztak, nem tértek más fejezetre s mint ő mondja épen e három logikai mű szolgáltatva a legtöbb anyagot *Logicájának* első könyvéhez s „az iskolai logikusok elveinek s megkülönböztetéseinek kijavítása s helyreigazítása, valamint az ítéletek jelentéséről szóló elmélet jobbátétele ama discussióknak eredménye.“ „Ez időn kezdve foglalkoztam avar a gondolattal, hogy a logikáról könyvet írjak, — bár akkor sokkal szerényebb czélt tűztem ki magamnak, mint a melyet később keresztül vittem.“

Ime a *Logika* kezdete — előbb csak saját észfejlesztése érdekében foglalkozva e tárggyal, de utóbb productív célszándékokat is táplálva.

Ez elméleti munkálatokat nagyban segíték a gyakorlat terén ama nyilvános vitatkozások, melyeket tory és whig pártiak (köztük rövid ideig Macaulay, Bulwer stb.) a politika napi kérdései fölött folytattak, s melyekben, kivált 1826—7-ben, Mill kiváló szerepet vitt, — ugyan e fejlesztési eszközök sorát szaporítván a széles körű irodalmi munkásság is, melyet a *Westminster Review*ban s más tekintélyes folyóiratokban folytatott.

Ez időtájt (1829—30) ismét a politikai tanulmányok juttatták logikai meggyőződéseit egy lépéssel odább.

Mill atya *Essay on Government* cím alatt nagyobb tanulmányt írt a parliament reformjáról, a matematikai deductio módszerében. E tanulmányt Macaulay keményen, sőt kíméletlenül támadta meg, s legkivált módszerét, — melynek a politikai tudományokban, szerinte, kísérletinek kell vala lennie.

Mill ösztönszerűleg érezé, bár okáról számot adni magának nem tudott, hogy atyja vizsgálati módszere csakugyan helytelen, — ha nem is a Macaulay által fölhozott alapokon.

E homályból logikai tanulmányai segíték ki.

„1830 elején — mondja önéletrajzában — kezdtem a korább említett társaságos munkálatok folyamában fölszedgetett logikai eszméket, név szerint a kifejezések különbözőségei és az ítéletek jelentősége felől, papírra vetni. Miután e gondolatokat biztosítám a megsemmisülés ellen, a tárgy más részleteire tértem s megpróbáltam, ha nem haladhatok-e egy lépéssel odább a logika elméletének általában való nagyobb mérvű kitisztázására. Így fogtam az inductio kérdéséhez, az okvetést későbbre halasztva, mivel előbb előzményeket kell az embernek szereznie, hogy aztán következtetéseket lehessen belőlök vonnunk — (mint láthatjuk, Mill már ez időben tisztában levén logikai rendszerének legsajátosabb tételével, mely szerint neki az inductio szolgáltatja az okvetés számára a biztos alapot, s ehhez képest az inductív tudományoktól azt követeli, hogy idővel deductivokká váljanak.)

Nem lehet itt feladatunk, hogy Mill további fejtegetéseit, a politikai tudományok módszere iránt, figyelemmel kísérijük. E tény azonban hogy épen a politikai problema köz-

ben bukkan mintegy az inductió elméletének sajátos fölfogására — („más nemű tanulmányaim során, mint a villám ötlött elem“, mondja ő maga): eléggé igazolja azt az előbbi állításunkat, hogy Mill előtt elérendő czélként az államtudományok megfejtése lebegett — a mit pedig valóban elért: a logika rendszere, sajátos elmélete volt.

Logikai tanulmányai azonban még itt sem értek véget.

A következő évben (1831) ismét e kedvencz tárgyával foglalkozik. „A logika fölötti speculatióimat ismét elkezdém s én is, mint mások előttem, az új igazságok általános okvetések (general veasoning) által történt feltalálásának paradoxonán törtem fejemet. A tény iránt semmi kétség sem foroghatott föl; azt sem lehetett tagadni, hogy minden következtetés okvetésre oldható és hogy minden okvetés következménye benne foglaltatik, mintegy begöngyölgetve, az előzményekben. De ha ez így van: hogyan lehet új igazságokról beszélni s hogyan lehet meg az a sok geometriai tantétel mind, mind a meghatározásokban és axiomákban, a melyektől — látszólag legalább — elannyira különböznek? Olyan egy nehézség volt ez, a melyet — hitem szerint — még senki sem érezett eléggé, vagy legalább a melynek elhárítása teljesen még senkinek sem sikerült. A Whately s mások által adott magyarázatok adhattak ugyan ideig-óráig megnyugtatót, de mégis csak ködhomályban hagyták magát a kérdést. Végre midőn Stewart Dugald második kötetében a következtetésről szóló fejezetet másodszor vagy harmadszor olvasám s e kérdést latolgatva, a mennyire tudtam, a könyv minden tételét véghatáráig kísérem: az axiomáknak a következtetéseknel történő használatáról olyan egy eszméjére bukkantam, melyről nem emlékeztem, hogy korábban észre vettem volna, de a mely most minden oldalról megfontolva, úgy tűnt föl nekem, hogy nemcsak az axiomákról igaz, hanem minden általános tételről is s az egész zavar kibonyolítására irányadóul szolgálhat. E szirtből nőtte ki magát okvetési elméletem, a mint *Logikám* második könyvében ki van fejtve. Gondolataimat azonnal leírom, így állandósítván, s ettől fogva bizton mertem remélni, hogy a logikáról eredeti és értékes művet alkothatok, mindjárt hozzá is fogva az első könyvnek (a nevekről és ítéletekről) a tökéletlenül gyűjtött anyagból való összeállításához. A mit ez időtt írtam, volt alapja a későbbi mű ezen részének; de akkor még

nem készült meg a nemek elmélete, mely később járult hozzá, alkalmat adva rá más további kibonyolíthatatlan nehézségek, melyek a harmadik könyv (az inductióról) néhány végfejezetének első kidolgozásakor merültek föl. E pontnál, a hova idáig jutottam, öt évi pihenőt vevék, mert készletem nem bírta tovább; az inductióval akkor még nem boldogulhaték. Elolvastam ugyan, azután is, minden könyvet, mely fölvilágosítást ígérhetett a dologra nézve s a mennyire bírtam elsajátítottam eredményeiket: de mégis sok ideig nem leltem semmit, a mi alkalmas lett volna valamely jelentékenyebb gondolat-ér megnyitására.“

Valóban rendkívül érdekes ily részletes figyelemmel kísérni e szellemi munka menetét s így mintegy szülemlésőkben lesni meg az eszméket, az elmaradhatatlan vajudással egyetemben. S e nehézségek nem is hagyák Millt pihenni, bár saját feladatának tartott működését, az államtudományok mívelését, az „eredetinek és értékesnek“ remélt logika eszméjének fölmerülése után is, sokkal nagyobb terjedelemben folytatta, mint emezét. A *London and Westminster Review* szerkesztése mellett is talált azonban időt a *Logika* elejtett fonalának ismét föl vételére.

Ezt 1837-ben tevé meg, az inductio kérdésének öt évi pihentetése után. E hosszú szünetelésre az kényszeríté, mert belátta, hogy a természeti tudományok egész körének szakszerű áttekintése nélkül e munkát el nem végezheti. „Szerencsémre az időtt adta ki Dr. Whewell az inductiv tudományok történetéről szóló munkáját. Mohóan olvasám s majdnem teljesen megelétem benne, a mire szükségem volt. A munka philosophiájában, igaz, sok, ha nem a legnagyobb rész, kérdés alá vala vonható; de az anyag meg volt, melyen gondolataim tovább épülhettek, mivel a szerző aláveti vala adatait azon első fokú kidolgozásnak, a mely annyira megkönnyíti és megrövidíti a további fáradságot. Megkaptam a mi nekem kellett. A Whewell által fölkelített gondolatok benyomása alatt olvasám ismét Herschel (Sir John) értekezését a természetböleselet tanulmányozásáról s ekkor aztán, abból a nagy segítségből, melyet most e munka nyújtott, megítélhetém azt a nagy előhaladást is, melyet szellemem tön, holott II. művének korább — bár bírálatot is írtam róla — nem sok hasznát vettem. Gyorsan munkához fogtam hát, feladatom gondolatok-

ban és írásban való kidolgozásához, bár az időt hozzá sürgősebb teendőktől kellett ellopogatnom. A *Revue*-ra fordított irodalmi munkásságom időköreiből ez időtt épen két hónapot szakíthattam s ez alatt készítém meg könyvem egyharmadának, legnehezebb harmadának, vázlatát. Úgy nézem, hogy a korábbi végzett munka szintén egyharmadot tett, úgy hogy már csak a harmadik harmad vala hátra. Akkor írtam meg az okvetés tanának hátra levő részét, (a lánczkövetkeztések és a demonstratio elméletét), s az inductióról szóló könyv nagyobb részét. Ennek bevégezéssel, úgy tartám, megoldottam minden fogas kérdést s művem befejezése már csak az idő kérdése volt. Most szünetelnem kellett: a *Revue*-ba két cikkre volt szükség. Ezeket elkészítve, visszatértem tárgyamra s csak ekkor láttam először a Comte-féle *Cour de Philosophie positive* akkor megjelent két első részét. Itt számot ad Mill azon találkozási pontokról, melyben az ő és Comte elmélete — bár egészen különböző uton alkotva — összeesnek, elismeréssel adózván Comte iránt azon sokoldalú segélyért, melyet *Logikája* egyes részleteinek későbbi átdolgozásakor, a positivismus philosophiájából merített, — de „tisztán logikai szempontból, az egyetlen vezér-gondolat, melyért neki tartozom hálával, a megfordított deductiv módszer eszméje, mint a mely annyira alkalmas legkivált a történelem és statistika bonyolult kérdéseire.“

A *Revue* kötetlekeiből még azon (1837) évben kibontakozván, a *Logika* bevégezéséhez lát. Ekkor toldja be az első könyvbe a nemekről szóló, fennebb említett, részletet; ekkor írja a neveket és az osztályozást fejtegető fejezeteket, 1840 nyarán és őszén pedig a mű befejezését. A következő év majd nem egészen a munka átdolgozásával telik el, — a minthogy minden művét *legalább* kétszer írta le, az első fogalmazás a gondolatok közvetetlenségét, a második szabatosságát adván meg a munkának.

A *Logika* 1841 végével készült el teljesen, majdnem húsz év lelkiösmeretes, meg-megújuló és mindig mélyebbre ható tanulmányozásának gyümölcseit foglalva magában, — írja oly előkészületeket téve, minők — kivált a mai, gőzzel dolgozó, világban — szinte hihetetleneknek tetszenek.

Az egész munka hat könyvre van osztva, A logika előzetes meghatározását magában foglaló bevezetés után, tár-

gyalja az I. könyv a neveket és ítéleteket; a II. az okvetést; a III. (két részben) az inductiót; a IV. az inductio segéd-műveleteit; az V. a csakövetkeztetéseket és a VI. a moral-tudományok logikáját s ennek során a szabadságot és szükségképiséget, az emberi természet tudományát, a szellem törvényeit, a jellem alakulásának tudományát, a társasági tudomány kísérleti, elvont, konkrét deductiv és fordított deductiv vagy történelmi módszerét s végül a moralt és a politikát.

Íme főbb vonásai ama mű tartalmának, melynek akkor még csak szűkebb körben s inkább, mint politikai író, ismeretes szerzője 1841-ben eredménytelenül kopogtatott Murray kiadói ajtaján s melylyel 1813-ig kelle Millnek várakoznia, hogy Parkerben kiadóra leljen.

A könyv népszerűsége iránti reményei, mint Mill maga mondja, akkor nagyon is szerények valának. S íme a kellemes csalódás: hat év alatt már a harmadik kiadást kelle rendeznie (maig 8 jelent meg). Csodálkozva kérli, hogy vajon minő körökhöz tartozik az a sok ember, a ki — nem meri mondani: *clorasta*, de legalább megvette könyveit, miután azt tartja, hogy a német speculativ philosophia, bár apadóban, de még soká uralkodó irányzat leend. „De hát, a *Logika rendszere* az ellenkező irányzat szöveg-könyvének szükségét tölti be, mint a mely minden tudást a tapasztalásból, s minden erkölcsi és értelmi képességet legfőképp arról a részről származtat le, a mit az associatio nyújt.“

És mi épen e pontban, műve ez itt határozottan körvonalozott jellemében látjuk — Mill előtt megfoghatóan — okát annak a széles körü elterjedettségnek s meg kell vallanunk: folyton növekvő elismertetésnek, mely a *Logika* rendszerének részébe jutott. A dolog természetében rejlik, hogy a „józan ész philosophiája“ mindig az emberiség tulnyomóan nagyobb részére számíthat, s ha valaki a szellem titokzatos szövevényeinek megfejtését, állítólag, készen adja kezünkbe: hozsonnahval üdvezeljük, mert hisz az ő révén mi is tudói vagyunk mélységnek és magasságnak; értői azon rejtélyeknek, melyeken évezredek legnagyobb szellemei hiában törték fejöket. . .

De akár hogyan, Mill elvi ellenlásai sem tagadhatják meg *Logikája* határozottságát, melylyel öntudatosan tűzi ki feladatait; következetes gondolat-menetét, melylyel kitűzött

ezélja felé halad; a légyéhez hasonló szemét, melylyel tárgyat, mondhatni, minden oldalról áttekinti s finom érzékét, melylyel épen a döntő mozzanatokát tudja kiérezni maga elé tűzött tárgya tényezői sorából.

És még egy, a mi — előttünk legalább — legnagyobb nyomatékúvá teszi munkáját: az az aprólékosságig terjedő gond — igaz, néha nehézkessé váló töprenkedés, melylyel feladatát veszi, dolgozza, kiviszi. S épen azért mulatánk — talán kisé igen is hosszasan (exempla trahunt!) — a mű keletkezési történeténél, a konkrét eseten mutatva föl a vonzó példát: a lelkiismeretes munkálkodás példáját.

Talán nincs nép, melynek gondolkodási menetével a magyaré több érintkezési pontot mutatna föl, mint az angol. Története legalább erről tanúskodik s a nép története szelleméletének külsőülése. De egyben nagy a különbség. Ott köröm szakadtáig hű kitartás a meggyőződéssé izmosult feladat mellett: itt lobbanékony kezdet, elpetyhüdt folytatás, el nem ért befejezés. A szellem munkálkodását tárgyazó e munka, hozzá vetve keletkezésének történetét, talán visszahatást gyakorol, magyar nyelvű megjelentében, a magyar szellemre s így jellemre is.

Mindenek előtt ily czélzatokkal óhajtjuk, hogy Mill *Logikájának* magyar nyelvű kiadása oly váratlan meglepetésben részesítse az akadémiát s a kiadót, mint a szerzőt részesítették az egymást gyorsan követő kiadások.

Sz. B.

Szana Tamás. Vázlatok. Széptani és irodalomtörténeti kisebb művek. Budapest. Zilahy Sámuel. 1875. 190. l. Ára 1 frt.

Örvendetes jelenség irodalmunkban, hogy íróink egy idő óta kezdik összeszedni kisebb tanulmányaikat, essayiket, becselebb bírálataikat, a melyek különböző folyóiratokban elszórva jelenvén meg, a nagy közönségre nézve mintegy elveszetteknek tekinthetők. Külföldön ez már rég óta szokás, nálunk eddig az ily dolgozatokat csak akkor gyűjtötték össze, ha valamely elhunyt író összes művei adattak ki. Azonban e divatnak megvan a maga árnyoldala is. Még jelesb íróink sem válogatják meg eléggé: mi és mi nem az ily gyűjtemé-

nyekbe való s jelennek meg oly gyűjtemények is, a melyeket bajosan igazolhatni.

Ez utóbbiak közé tartozik Szana Tamás gyűjteménye, Ő már néhány év óta buzgó művelője a széptani kritikának; számos széptani tanulmányt és bírálatot írt, de egyet sem olyat, a mely akár tartalom, akár forma tekintetében figyelmet gerjesztett volna. A mit másoktól vesz, rendesen rosszul mondja el, a mit pedig magából merít, keveset ér, még akkor is, ha igaza van. Előadása bágyadt, eszméi felületes általánosságok, fejtegetéseiben hiányzik a beható erő, sőt gyakran a logikai kapcsolat is. Itélete nem biztos, s nem lévén érzéke a jellemzetes, a lényeges iránt, jellemrajzai vagy zavarosak vagy épen száraz általánosságokba veszők.

Szana örömet ismertet külföldi költőket külföldi tanulmányok nyomán. Ily dolgozatai legjobbak e gyűjteményben is, kivált ha nem igen tér el az eredetitől s minél kevesebbet tesz hozzá a magúéból. Ilyenek például *A művészet és korszellem*, *Donna Laura* címűek, a melyeket Frenzel, s *Heine és a német romanticusok* című, a melyet Shuré nyomán írt. De már a *Történelmi regény és Scott Valter* címűben Schmidt Julian tanulmányát úgy összezsugorítja, megbénítja, hogy alig lehet reá ismerni, a mit pedig a magúéból tesz hozzá, annak jobb lett volna elmaradnia. A *Világfájdalom költészete* sokkal jobban sikerül, ha Szana a megnevezetteknel jelesebb írók után dolgozik, az a megjegyzése pedig, hogy a világfájdalomnak, a borongó kedélyű Anyost kivéve, irodalmunkban nincs határozottabb képviselője, nem mutat nagy jártasságra a magyar költészetben. Oly borongó kedélyű költő, a milyen Anyos volt, nem egy van költőink között s hogy többet ne említsünk: Kölcseyben (*Vanitatum vanitas* stb.), Arany *Bolond Istóljában*, Eötvös *Karthusijában* az úgy nevezett világfájdalomnak sokkal több nyomait találhatni, mint Anyos bármelyik költeményében. A *Svéd Csokonaiban* egy svéd költő, Braun Vilmos, száraz életrajzát veszszük, meg nem nevezett külföldi forrásból, de Csokonaival való összehasonlíthatása csak támpont és eszme nélküli elmefuttatás. Így Csokonaik sok oly külföldi költővel összehasonlíthatni, a kikhez épen oly keveset hasonlít, mint Braunhoz.

Az eredetibb dolgozatok között két magyar irodalomtörténeti adalékot veszünk: Kazinczy leveleit Tewrewk József-

hez, s Palóczy Horváth Adám emlékversét Csokonaira, egy kis bevezetés kíséretében, továbbá néhány költői mű ismertetését és színikritikát s végül egy pár széptani kisebb értekezést. A *Dalról* című félig-meddig a dal elmélete akar lenni, de nagyon felületes s nem ment irodalomtörténeti botlásoktól. „Ily értéktelen volt — úgy mond — a harminczas évek pásztori lyrája is, melyben bár merre tekinténk Daphnisra, Damisra, csevegő patakra, suttogó szellőre bukkantunk s görög istenek és istennők népesíték be berkeinket.“ Hogyan? Hiszen a harminczas években már teljes győzelmet ült a Kisfaludy Károly által támasztott nemzetibb irány; Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Czuczor, Bajza, a kor legkitünőbb dalköltői, éppen nem énekeltek a görög istenek- és istennőkről, sőt már a népdal is kezdette kivívni jogait. — A Benedek Aladár *Hulló levelei* bírálatában Szana sok mindent összezavar: materialismust, Schoppenhauert s Benedek együgyűségeit és ízetlenségeit úgy mutatja fel, mint a materialismus küzdelmét az idealismussal, s irányát annál veszélyesebbnek tartja, mert B. képzelődése erejével s kifejezőmódjának választékos csínjával könnyen meg-ejtheti a kevésbbé önálló olvasókat. Hogy lehet így beszélni egy oly költőről, ki legfeljebb csak megbotránkozathatja olvasóit, ha ugyan megértik, mert a mit ír, igen gyakran nem egyéb érthetetlen zagyvaléknál?

A színikritikák egyike Jókainét dicsőíti, mint lady Macbethet, midőn nyugalomba térte után nem rég néhány szerepben újra föllépett a nemzeti színpadon. Hogy Jókainé hajdan kitünő színésznő volt, mindenki elismeri, de hogy most művésze teljes hanyatlásban van, arról, úgy látszik, csak a magyar journalistika nincs meggyőződve. Régebben is hiányzott ugyan benne az erős szenvedély, a szerep árnyalatos kidolgozása, de némely nagyobb vonások kiemelésével, szép hangjával, szavalatával, kifejező arczjátékával nem egy szerepnek szerzett diadalt színpadunkon. Most mindezt teljes hanyatlásban látjuk s mégis hírlapjaink kivétel nélkül úgy írnak róla, a mint művésze teljes fénypontján egy valamire való magyar színikritikus sem mert volna írni. Am olvassuk végig az *Athenumban* Vörösmarty, Bajza s másutt a későbbiek bírálatait, ily szertelen dicsőítést sehol sem találunk. A kegyelet tiszteletre méltó érzés, de senkinek sem kell visszaélni vele, legkevésbbé azoknak, a kik azt másoktól megvárják. Szánát nem

rójuk meg külön Jókainé e szertelen dicsőítéséért, ő csak az árral úszott s fog úszni ezután is, valahányszor Jókainé a téli időszakban egy-egy új szerepcyclust nyit meg, a mely, úgy látszik, minden évben megújul, de megrójjuk az összes magyar hírlapirodalom színikritikusait, kik e pontra nézve vagy képmutatók vagy értetlenek.

A gyűjtemény többi adalékait mellőzhetjük, nem jobbak azoknál, a melyeket már ismertettünk. Közülök némelyik bizonyára helyén volt egy vagy más lapban jobbak hiányában, de összegyűjtésüket semmi nemű érdek nem igazolja. Csodálkozunk, hogy Szana oly kevéssé szigorú önmaga iránt. Az általa szerkesztett kritikai lap, a *Figyelő*, nem egyszer tört pálczát ily nemű, még pedig jeles gyűjtemények felett, minők például a Csengeryé és Gregussé, s im most maga jár rosz példával elől.
